

Türk Dünyası

Dil ve Edebiyat Dergisi Güz 2020 / 50

Sadettin ÖZÇELİK • Ahat ÜSTÜNER-İsmail ERDOĞAN-Sunay DENİZ • Muhittin ÇELİK-Mustafa YILMAZ •

Savaş ŞAHİN • Elçin İBRAHİMOV • Galiesgar Kamal (Akt. Mustafa ÖNER) • Elza SEMEDOVA (Semedli) •

Cüneyt AKIN • Yasemin KOÇ • Gülten BULDUKER • Hüsrev AKIN-Özge DİKMEN • Nail TAN • Necdet Yaşar BAYATLI •

Atilla BAĞCI • Murat ÖZŞAHİN • Ayşe Ceylan GÜNEŞ • Berdi SARIYEV-Maral TAGANOVA-Gülnara KOLATOWA

Türk Dil Kurumu Yayınları

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DÜNYASI

Dil ve Edebiyat Dergisi

Sayı: 50 / Güz 2020

Ankara, 2020

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Doksanlı yıllarda Türk dünyasıyla ilişkilerin artmasıyla birlikte, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında Türk dünyasının dili, sanatı ve tarihine yönelik ortak çalışmalar da artmıştır. Bu dönemde Türk Dil Kurumu da Türk dünyasına yönelik çalışmalarını sözlük, gramer ve metin yayınları üzerinde yoğunlaştırmış, konuyla ilgili çok sayıda eser yayımlamıştır. Türk dünyasıyla ilgili benzer çalışmaların süreli bir yayın kapsamında değerlendirilmesi amacıyla 1996 yılının Nisan ayında Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi yayın hayatına girmiştir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türklerin dil, tarih ve kültürel iş birliğine yönelik edebî ve ilmî bütün çalışmaları okuyucusuna duyurmayı ilke edinmiştir. Buna bağlı olarak dergide Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihî ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan ilmî yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.

Milletlerarası hakemli bir dergi olan Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır. Genel ağ (internet) üzerinden bütün Türk dünyasından kolayca erişilebilir hâle getirilen dergiye özellikle son dönemlerde bu alandan önemli katkılar sağlanmaktadır.

Dergideki yazılara Türk Dil Kurumu genel ağ sayfasından ve TÜBİTAK/ Dergipark üzerinden erişilebilmektedir.

Dergide yayımlanan yazılar için yazarlarına Telif Yönetmeliği'ne göre ödeme yapılmaktadır.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin tarandığı dizinler: MLA, ERIH PLUS, MIAR, OAJI, BRILL ONLINE, SOBIAD, COSMOS, ESJI, ADVANCED SCIENCE INDEX, ResearchBib, EuroPub, DRJI, Root Indexing.

Elektronische Zeitschriftenbibliothek

*Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nde
yayımlanan yazıların sorumluluğu
yazarlarına aittir.*

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi
Turkish World Journal of Language and Literature
ISSN: 1301-0077 e-ISSN: 2651-5091
Sayı/Issue: 50 (Güz/Autumn 2020)

Sahibi Owner Türk Dil Kurumu adına (On behalf of Turkish Language Institution) Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN	Yazı Kurulu Editorial Board Prof. Dr. Erdoğan UYGUR (Başkan) Ankara Üniversitesi Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN Haliç Üniversitesi Prof. Dr. İsmet ÇETİN Gazi Üniversitesi Prof. Dr. Feyzi ERSOY Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Prof. Dr. Zeki KAYMAZ Ege Üniversitesi
Yayın Yönetmeni Editor in Chief Prof. Dr. Erdoğan UYGUR	Yayın Danışma Kurulu Board of Editorial Advisor Prof. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Ü) Prof. Dr. Metin ARIKAN (Dokuz Eylül Ü) Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü) Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Ü) Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ (İstanbul Ü) Prof. Dr. Ali EROL (Ege Ü) Prof. Dr. Nazım İBRAHİM (Aziz Krl Metodi Ü- Kuzey Makedonya) Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU (AHBV Ü) Prof. Dr. Tahire MEMMED (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaycan) Prof. Dr. Elisabetta RAGAGNIN (University of Venice- İtalya) Prof. Dr. Mesut ŞEN (Marmara Ü) Doç. Dr. Ugunbayar MYAGMARSUREN (The National University of Mongolia- Moğolistan) Doç. Dr. Çaştęin TURGUNBAYER (Dicle Ü) Dr. Öğr. Üyesi Kamila Barbara STANEK (University of Warsaw -Polonya) Dr. Erlan ALAŞBAYEV (Ahmet Yesevi Ü- Kazakistan) Dr. Éva KINCSES-NAGY (University of Szeged- Macaristan)
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor Uzman Elif KARAKUŞ	Yurt Dışı Temsilcilikler Representatives Abroad Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan) Prof. Dr. Gülbanu KOSIMOVA (Kazakistan) Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ (Kazakistan) Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA (Kırgızistan) Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan) Prof. Dr. Oktay AHMED (Kuzey Makedonya) Prof. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan) Prof. Dr. Nikolay YEGEROV (Rusya Federasyonu) Prof. Dr. Firdevs HİSAMETTİNOVA (Rusya Federasyonu- Başkurdistan Cumhuriyeti) Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Rusya Federasyonu- Kazan Cumhuriyeti) Doç. Dr. Ergin JABLE (Kosova) [Doç. Dr. Seyitnazar ARNAZAROV] (Türkmenistan)
Yayın Sorumlusu Publishing Executive Uzman Yardımcısı Erol DENİZ	
İngilizce Danışmanı English Language Consultant Uzman Gülzemin ÖZRENK AYDIN Uzman Ekrem BEYAZ	
Tasarım Designed by Fayik YANGIR	
Yönetim Merkezi Managing Office Türk Dil Kurumu Başkanlığı Atatürk Bulvarı 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara Telefon/Phone: +90 (0312) 457 52 00 Belgegeçer/Fax: +90 (0312) 428 52 88 Genel ağ sayfası/Web page: http://tdk.gov.tr E-posta/E-mail: turkdunyasi@tdk.gov.tr	
Türk Dil Kurumu Yayınları Turkish Language Institution Publications Güz 2019/48: 1308 Baskı Print Run Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti. Sebze Bahçeleri Caddesi, 95/1 TR 06070 Altındağ, Ankara Basımevi Sorumlu Müdürü Executive Manager of Publication House Erhan SALMAN Telefon/Phone: +90 (312) 341 10 20 Belgegeçer/Fax: +90 (312) 341 30 50 Baskı Yeri ve Tarihi Place and Date of Issue Bu yayının e-dergi işlemleri Ekim 2020 tarihinde tamamlanmıştır.	
Yayın Türü Publication Type 6 aylık süreli / Biannually	

Bu Sayının Hakemleri

Referees of This Issue

Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Ü)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü)
Prof. Dr. Bülent BAYRAM (Kırklareli Ü)
Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü)
Prof. Dr. Ebru BURCU YILMAZ (İnönü Ü)
Prof. Dr. Âdem CEYHAN (Manisa Celal Bayar Ü)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Ü)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Ankara HBVÜ)
Prof. Dr. Âbide DOĞAN (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Mücahit KAÇAR (İstanbul Ü)
Prof. Dr. Ahmet KARTAL (Eskişehir Osmangazi Ü)
Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLİ (Ardahan Ü)
Prof. Dr. Refiye OKUŞLUK ŞENESEN (Çukurova Ü)
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (Uludağ Ü)
Prof. Dr. Cafer ŞEN (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Esma ŞİMŞEK (Fırat Ü)
Prof. Dr. Nezir TEMUR (Gazi Ü)
Prof. Dr. Sadık YAZAR (Medeniyet Ü)
Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)
Prof. Dr. Ayşe YÜCEL ÇETİN (Gazi Ü)
Doç. Dr. Ekrem AYAN (Muğla Sıtkı Koçman Ü)
Doç. Dr. Selami FEDAKAR (Ege Ü)
Doç. Dr. Selma GÜLSEVİN (Dokuz Eylül Ü)
Doç. Dr. Neşe HARBALİOĞLU (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü)
Doç. Dr. Ahmet KARAMAN (Afyon Kocatepe Ü)
Doç. Dr. Ayvaz MORKOÇ (Manisa Celal Bayar Ü)
Doç. Dr. Nuri SAĞLAM (İstanbul Ü)
Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Ankara Ü)
Doç. Dr. Ayşe Gül SONCU (Marmara Ü)
Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)
Dr. Öğr. Üyesi Afina BARMANBAY (Kafkas Ü)
Dr. Öğr. Üyesi Taner NAMLI (İnönü Ü)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH PAPERS

- 09 Editörler Kurulu**
Takdim Yazısı
- 11-22 Sadettin ÖZÇELİK**
Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine -Günbed Nüshası Işığında- Düzeltme Teklifleri (2)
Proposals for Corrections on Dede Qorqud Oghuznamahs in Consideration of “Gunbed Copy” (2)
DOI: 10.24155/tdk.2020.138
- 23-46 Ahat ÜSTÜNER - İsmail ERDOĞAN - Sunay DENİZ**
Karahanlı Dönemi Eserlerinde Esmâ-i Hüsnânın Türkçe Karşılıkları
Turkish Equivalents of 'Asmâ' al-Husnâ in the Kara-Khanid Period
DOI: 10.24155/tdk.2020.139
- 47-76 Muhittin ÇELİK - Mustafa YILMAZ**
Türkiye’de Yayımlanan Çalışmalar Işığında Kaşkay Türkçesinde İkilemeler
Reduplications in Qashqai Turkish in Consideration of Studies Published in Turkey
DOI: 10.24155/tdk.2020.140
- 77-98 Savaş ŞAHİN**
Türkmen Türkçesinde Çekim Edatları ve Zarf-Fiil Ekleriyle Sınırlandırma Yapıları
Delimitation Functions in Turkmen Turkish Established with Prepositions and Verbal Adverbs
DOI: 10.24155/tdk.2020.141
- 99-116 Elçin İBRAHİMOV**
Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği)
Language Policy in Independent Turkish Republics (Example of Azerbaijan)
DOI: 10.24155/tdk.2020.142
- 117-152 Galiesgar Kamal (Akt. Mustafa ÖNER)**
İstanbul Mektupları (1912, İstanbul, Balkan Savaşı)
Istanbul Letters (1912, Istanbul, Balkan War)
DOI: 10.24155/tdk.2020.143

- 153-168 Elza SEMEDOVA (Semedli)**
XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Basınına Yansıyan Türk-Alman İlişkilerinin Siyasi, İktisadi ve Kültürel Boyutu
The Political, Economic and Cultural Aspects of Turkish-German Relations in Azerbaijani Press at the Beginning of The XXth Century
DOI: 10.24155/tdk.2020.144
- 169-180 Cüneyt AKIN**
Cengiz Aytmatov'un Eserlerine Bağlamsal Bir Bakış: Birinci Mugalim Örneği
A Contextual Overview of Cengiz Aytmatov's Work "First Teacher"
DOI: 10.24155/tdk.2020.145
- 181-198 Yasemin KOÇ**
Hayvan ile İnsan Arasındaki "Başka"lık Açısından Bilge Karasu'nun "Korkusuz Kirpiye Övgü" ve "Bizim Denizimiz" Öyküleri
From the Perspective of the Difference between Animal and Human; the Short Stories of Bilge Karasu: "Korkusuz Kirpiye Övgü" (Praise to the Fearless Hedgehog) and "Bizim Denizimiz" (Our Sea)
DOI: 10.24155/tdk.2020.146
- 199-228 Gülten BULDUKER**
Modernitenin Sonuçları Bağlamında Nilgün Marmara Şiirinde Varoluşsal Sorunlar
Existential Problems in Nilgün Marmara Poetry in the Context of the Results of Modernity
DOI: 10.24155/tdk.2020.147
- 229-256 Hüsrev AKIN - Özge DİKMEN**
Arthur'un Ölümü ve Battal Gazi Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Okuma
Comparing Arthur's Death and Epic of Battal Gazi in Terms of Structural Elements
DOI: 10.24155/tdk.2020.148
- 257-296 Nail TAN**
Türkiye'de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme
A Collective Overview of the Sense-Making Studies of General Proverbs And Idioms Dictionary in Turkey
DOI: 10.24155/tdk.2020.149
- 297-318 Necdet Yaşar BAYATLI**
Diyale İli Hanekin İlçesi Türkmen Folklorunda Kurt
A Study on Wolf in Turkmen Folklore in Khanaqin District, Diyala Governorate
DOI: 10.24155/tdk.2020.150

319-346 Atilla BAĞCI
Şor Türkleri Atasözlerinde Hayvan Kültü
Animal Cult in the Proverbs of the Shor Turks
DOI: 10.24155/tdk.2020.151

347-372 Murat ÖZŞAHİN
Başkurtçanın Sözlükleri
Dictionaries of Bashkir Language
DOI: 10.24155/tdk.2020.152

DEĞERLENDİRMELER

373-376 Ayşe Ceylan GÜNEŞ
Ocağımız Sönmesin
DOI: 10.24155/tdk.2020.153

YİTİRDİKLERİMİZ

377-384 Berdi SARIYEV - Maral TAGANOVA - Gülnara KOLATOWA
Doç. Dr. Seyitnazar ARNAZAROV (1952 - 2020)
DOI: 10.24155/tdk.2020.154

Değerli Okurlar,

Bu sayıyla birlikte Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin 50. sayısını yayımlamış olmanın sevincini ve gururunu yaşıyoruz. Dergimiz 1996'dan itibaren yılda 2 sayı ile kesintisiz bir şekilde günümüze kadar geldi. Uluslararası bir yayın organı olarak faaliyet gösteren dergimiz ilk sayısından itibaren Türk dünyasının dili, kültürü ve edebiyatı üzerine kaleme alınmış araştırma yazılarını ve nitelikli makaleleri yayımlamayı sürdürmektedir. Yayın faaliyetini kaliteden taviz vermeyen bir anlayışla devam ettiren dergimiz bugün itibarıyla çok sayıda uluslararası dizin tarafından taranmaktadır.

1996'da başlayan bu süreçte pek çok bilim insanının değerli katkıları oldu. Başlangıçtan itibaren Yazı Kurulu, Yayın Danışma Kurulu, Yurt Dışı Temsilcilikler Kurulu olarak görev üstlenen bütün bilim insanlarına ve derginin yayına hazırlanmasında büyük emekleri olan Türk Dil Kurumu uzmanlarına teşekkür ediyoruz.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin yayın hayatını sürdürmesinde katkı sağlayan yazarlarımıza, derginin nitelikli yayın anlayışına önemli hizmetleri dokunan hakemlerimize teşekkür borcumuzu iletmek istiyoruz.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin bu sayısında 15 araştırma yazısı ve makale yer almaktadır. Ayrıca 1 kitap tanıtımına ve 1 vefat haberine yer verilmiştir.

Yararlı olması dileğiyle.

Editörler Kurulu

Araştırma Makalesi / Research Paper

DEDE KORKUT OĞUZNAMELERİ ÜZERİNE-Günbed Nüshası Işığında-DÜZELTME TEKLİFLERİ (2)

Sadettin ÖZÇELİK*

Öz

2019 yılına kadar varlığı bilinen Dede Korkut Oğuznamelerinin sayısı 12 idi. 2019 yılının nisan ayında varlığı bilinen Dede Korkut Oğuznamelerinin sayısı 12'den 13'e çıktı. İran'da yeni bir Oğuzname nüshası bulundu. Bu yazma eser İran'ın Günbed şehrinde yaşayan Veli Muhammed Hoca'nın özel kütüphanesinde korunduğu için Günbed nüshası olarak anılıyor. Yazma nüshanın içerisinde 24 soy ve bir boy yer alıyor. Bu yeni yazma, Dede Korkut Oğuznamelerinin diğer nüshaları üzerine yapılmış olan çalışmalara katkı sunacak birtakım özellikler içeriyor.

Söz konusu yeni yazmanın ilk yaprağı kayıp olduğundan adı bilinmiyor. Ancak içeriğine bakıldığında bu yazma eser *Kazan Beyin Ejderhayı Öldürmesi* adıyla anılabilir. Bu yeni Oğuzname metninin bazı bölümleri, Oğuzname metinleri üzerinde yapılacak yeni okumalara da ışık tutuyor. Yazma eserde geçen bazı gramer yapıları, aynı zamanda Dede Korkut metinleri üzerinde yapılmış olan okumalar konusunda eksiklerin bulunduğunu ve yeni tekliflerin yapılması gerektiğini gösteriyor. Kısacası yeni bulunmuş olan bu yazma eser, önceki metinlerin okunmasına katkı sunacak öğeler içeriyor, birtakım gramer yapılarının yanlış okunduğunu ve yanlış anlaşılmış olduğunu gösteriyor.

Dede Korkut Oğuznameleri üzerine yapılmış bazı okumalar ile ilgili yeni düzeltme teklifleri konusunda bir makale yayımlandı (Özçelik,

Geliş Tarihi/ Date Applied: 29.03.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 05.07.2020

Makalenin Künyesi: Özçelik, S. (2020). "Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine -Günbed Nüshası Işığında Düzeltme Teklifleri (2)". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 11-22.

DOI: 10.24155/tdk.2020.138

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, sozcelik@dicle.edu.tr.

ORCID ID: 0000-0002-7383-1804

2020). İşte bu makalede de söz konusu yeni Oğuzname nüshası ışığında yeni okuma teklifleri yer almaktadır. Ayrıca söz konusu metinler üzerinde bu tür çalışmaların süreceği ve zaman alacağı da anlaşılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Dede Korkut, Günbed yazması, *Kazan Bey'in Ejderhayı Öldürmesi*, Dresden ve Vatikan nüshasında yanlış okumalar, *yæg-beg* karışıklığı, *beg Kazan- yæg Kazan, Beg Yëgenek-Yëg Yëgenek*.

Proposals for Corrections on Dede Qorqud Oghuznāmeḥs in Consideration of “Gonbad Copy” (2)

Abstract

Until 2019, the number of Dede Qorqud Oghuznāmeḥs were known as 12. In April 2019, the number of Dede Qorqud Oghuznāmeḥs increased from 12 to 13. A new Oghuznāmeḥs copy was found in Iran. This manuscript was preserved in the private library of Veli Muhammed Hodja living in the city of Gonbad, Iran. Therefore it is known as the Gonbad copy. The manuscript includes 24 soy and one boy. This new manuscript containing a number of features will contribute to the studies on other copies.

Since the first page of the new manuscript in question is missing, its name is unknown. However, considering its content, this manuscript can be referred to as “Kazan Bey’s Killing the Dragon”. Some parts of this new Oghuznamah text also shed light on new readings on the Oghuznāmeḥs texts. Some grammatical structures in the manuscript show us that there are deficiencies in readings which were made on Dede Qorqud texts, and new proposals should be made. In short, this newly discovered manuscript contains items that will contribute to the reading of the previous texts, showing that some grammatical structures were misread and misunderstood.

An article about new correction proposals was published on some readings of Dede Qorqud Oghuznāmeḥs (Özçelik, 2020). Here in this article, there are new reading proposals in the light of the Oghuznāmeḥs copy. In addition, it is understood that such studies on the texts in question will continue and take time.

Keywords: Dede Qorqud, Gonbad manuscript, Kazan Bey Kills the Dragon, misreadings in the Dresden and Vatican copies, *yæg-beg* confusion, *beg Kazan- yæg Kazan, Beg Yëgenek-Yëg Yëgenek*.

Giriş

2019 yılının nisan ayına kadar varlığı bilinen Dede Korkut Oğuznamelerinin sayısı on iki idi. Ancak bu tarihte Günbed nüshasının bilim dünyasına tanıtılması ile Oğuznamelerin sayısı on üçe çıkmış oldu. Ardından bu yeni yazmanın metni ile ilgili olarak peş peşe üç yayına tanık olduk. Yusuf Azmun, 2019 yılının haziran ayında söz konusu Oğuzname metni

ile ilgili bir kitap yayımladı. Azmun'un kitabı *Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması Soylamalar ve İki Yeni Boy İle Türkmen Sahra Nüshası Metin - Çeviri - Sözlük - Tıpkıbasım* adıyla çıktı (Azmun, 2019). Bu kitapta metnin transkripsiyonu, metnin Türkiye Türkçesine aktarılışı, sözlükçe ve metnin tıpkıbasımı yer alıyor. Bundan yaklaşık bir ay sonra söz konusu yazma eser ile ilgili olarak *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*'nde bir makale yayımlandı. Bu makalenin adı ise "Dede Korkut Kitabının Günbed Yazması" şeklindedir (Şahgüli ve diğerleri, 2019). Makalede Günbed metninin dil özellikleri, notlar, metnin transkripsiyonu, sözlük ve metnin tıpkıbasımı yer almaktadır. Makale ile hemen hemen aynı tarihte *Dede Korkut Kitabı Türkistan / Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13. Boy - Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi* (Ekici, 2019b) adlı bir kitap yayımlandı. Kitapta çift numaralı sayfada metnin fotokopisine yer verilmiş tek numaralı sayfada ise metnin transkripsiyonu yapılmıştır. Bu kitapta ayrıca metnin Türkiye Türkçesine aktarımı ve bir sözlük yer almaktadır.

Günbed nüshasının ilk yaprağı kayıptır. Bu nedenle Oğuznamenin adının yazmada ne şekilde kayıtlı olduğu bilinmiyor. Ancak yazmanın içeriğinden hareketle Oğuzname, *Kazan Beyin Ejderhayı Öldürmesi* şeklinde anılabilir. Eserde önce 24 soy son kısmında ise *Kazan Beyin Ejderhayı Öldürmesi* boyu yer almaktadır.

Yazma bir eserin yeni nüshasının bulunması doğru bilinen bazı yanlışları düzeltme imkânı sağlayabilir. Aynı şekilde yeni bir nüsha, doğru bilinen fakat eksiklikleri bulunan konuları pekiştirecek ve tamamlayacak bazı kanıtlar da sunabilir. Günbed (G) yazmasında da Dresden (D) ve Vatikan (V) nüshaları ile ilgili okumaları, bilgileri değiştirecek veya destekleyecek yeni ipuçlarının bulunduğu söylenebilir. İşte bu makalede yeni bulunmuş olan G nüshasının ışığında D, V nüshalarının okunmasında görülen birtakım karışıklıklar ile ilgili bazı düzeltme teklifleri yer almaktadır. Buradaki karışıklıklar genel anlamda *yæg* okunması gereken kelimenin *beg* okunmuş olması ile ilgilidir. Söz konusu iki kelimenin yazımında veya okunuşunda görülen bu karışıklık muhtemelen iki sebepten kaynaklanmış olabilir. Birinci sebep Arap alfabesinde *be-ye* harflerinin birbirine benzer veya yakın şeklindeki yazım şeklindedir. Bilindiği üzere *be*, kelime başında diş altında tek nokta *ye* ise diş altında iki nokta şeklinde yazılır. Yazıcıların yazma eserlerde en çok yanlış yaptıkları harfler arasında noktalı harfler önemli yer tutar. Nitekim D yazıcısının noktalı harfler ile ilgili yapmış olduğu yazım yanlışlarının sayısının fazla olduğu istatistiksel olarak gösterilmiştir (bk. Özçelik, 2016/I: 111-119). Bu tür yazım yanlışlarının ikinci sebebi ise *beg* kelimesinin Oğuznamelerde *yæg* kelimesine göre daha sık kullanılan bir kelime olmasıdır. Bunun yanı sıra Oğuznamelerde *beg* ve *yæg* kelimeleri-

nin ikisinin de aynı kelimeler ile sıfat tamlaması kurmuş olması (*beg yigit* / *yêg yigit vb.*) da bu karışıklığın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Söz konusu karışıklığın V nüshasından çok D nüshası için geçerli olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir. Bu karışıklığa ışık tutma ve bizi çözüme yaklaştırma noktasında öncelik G nüshasına aittir. Ancak aşağıda ele alınan konular ve sunulmuş olan tekliflerde de görüleceği gibi V nüshasındaki yazım şekilleri de çözüme önemli derecede ışık tutmaktadır. Aşağıda söz konusu karışıklıkların örneklerini ve bununla ilgili tekliflerimizi görelim:

D7b.6, ... beg yigit(ler) → yêg yigit(ler)

D7b.6: “**بک یگتد** Yêg yigitler cılasunlar birbirine kuyulan çağda”

D12b.9: “**بک یگت** yêg yigitler, cılasunlar birbirine kuyulan çağda”

D38a.8: “**بک یگت** Yêg yigit, bize sen erlik işledün”

D40b.2: “Hey **بک یگت** Yêg yigit, bize dahı bu geyikden pay vèr, dèdi.”

D52a.10: “**بک یگت** Yêg yigit, düğüne gèderem”

D100b.1: “Alp yigitler, **بک یگت** yêg yigitler görklüsine kıyar mı olur”

D106a.2: “ala gözlü **بک یگت** yêg yigitleri yanuğa [sen] salmadün.”

D107b.7: “Hay **بک یگت** yêg yigitler, kâfırı kim öldürdi?”

D107b.11: “Mere **بک یگت** yêg yigitler, haber mağa”

V69a.11: “**بک یگت** Yêg yigit, bize sen eylük eyledün.”

V77a.2: “**بک یگت** Yêg yigit, düğüne gèderem”

V91a.2: “... cılasın **بک یگت** yêg yigitler ile Kara Göne oğlu Budak soldan depdi.”

V102a.5: “... ala gözlü **بک یگت** yêg yigitleri yanuğa sen salmadün.”

D ile V nüshalarında yaygın yanlış okumalardan biri *beg yigit(ler)* şeklindeki tamlama ile ilgilidir. Tamlamadaki ilk kelime -yukarıdaki yazım şekillerinde de görüldüğü gibi- metinde D7b.6, D38a.8, D52a.10 örnekleri dışında *yêg* okunacak şekilde yazılmış ancak nedense şimdiye kadar hep *beg* şeklinde okunmuştur. Söz konusu kelime, yukarıdaki cümlelerde *yêg* şeklinde okunmalıdır. Bu okuma teklifinin gerekçeleri şunlardır:

1. G nüshasında geçen şu cümlelerdeki *erlüg yêglüg*, *er yêg* ikilemeleri daha önce D ve V nüshalarında birçok yerde geçen *beg* ‘bey’ şeklinde okunmuş ve anlaşılmış olan kelimenin *yêg* ‘üstün, seçkin’ okunması ve anlaşılması gerektiğini gösteriyor:

G30b.7: “**ارلوکونکایکلوکونک** *erlügüne yêglügüne* tahsin Ğazan”

G31a.12: “Menüm vekilüm Ğazan **یب** *yêg igiddür*.”

2. D ve G nüshalarındaki şu cümlelerde geçen *er ol- yêg ol-* ikilemesi, söz konusu kelimenin *yêg* okunacak şekilde yazılmış olması gerektiği düşüncesini destekler:

D114a.12: “**Er olsañ, yèg olsañ** ; mere, men Kazanca olmaya-sın, Basat!”

G12a.5: “Savaş günü hamı igit **er** olaydı **yèg** olaydı.”

3. G nüshasında geçen şu cümledeki *yèg er* ‘seçkin yiğit’ tamlaması, söz konusu düzeltme teklifinin doğru olduğunu gösterir:

G16a.13: “yêrli yêrli deñizlere beñzer **yèg er** göñli”

4. Nitekim Semih Tezcan, Dresden nüshasında (D34b.11, 68a.8, 74b.6, 79a.1, 153b.8) ve Vatikan nüshasında (V97b.2) araştırmacılar tarafından *beg erenler* şeklinde okunmuş olan tamlamadaki ilk kelimenin *beg* değil *yèg* okunması gerektiğini yazmıştır. Tezcan, bu görüşüne eserde geçen örneklerin yazım şekillerinin yanı sıra farklı eserlerde geçen eş anlamlı benzer örnekleri de kanıt olarak göstermiştir (Tezcan, 2001: 150-153).

Yukarıdaki ibarelerin içerisinde geçen *erlüg yèglüg*, *er ol- yèg ol-*, *er igid yèg igid* ikilemeleri ile *yèg er* tamlaması konumuz bakımından önemlidir. Söz konusu yapılar, D ve V nüshalarında şimdiye kadar *beg yigit(ler)* şeklinde okunmuş ve anlaşılmış olan tamlamanın başındaki kelimenin de *beg* değil *yèg* ‘üstün, seçkin’ şeklinde okunması ve anlaşılması gerektiğini gösteriyor. Buna göre Tezcan’ın düzeltme teklifine göre *yèg eren(ler)* okunmuş olan tamlama ile *yèg yigitler* tamlamasının anlamca denk olduğu da söylenebilir.

D23a.8 Salur Kazan, beg Kazan → Salur Kazan, yèg Kazan

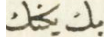
“Salur Kazan **yèg** Kazan, ölü misin diri misin?”

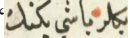
Yukarıda dikkat çekilmiş ve metindeki yazım şekli verilmiş olan kelime, şimdiye kadar *beg* okunmuştur.

Gerek metindeki yazım şekli gerekse yukarıda *yèg-beg* karışıklığı için gösterilmiş olan bütün kanıtlar bu düzeltme teklifi için de geçerlidir. Doğru okuma şekli şöyle olmalıdır: *Salur Kazan yèg Kazan*.

D35b.7 (Kazılık Koca Oğlu) Beg Yègenek → Yèg Yègenek

D55b.11 Begler başı Yegenek → yègler başı Yègenek

D35b.7: “Sol yanında Kazılık Koca oğlu Yèg Yegenek turmı-sıdı.”

D55b.11: “ Yègler başı Yegenek...”

Yukarıda gösterilmiş olan aynı kişi adı ile ilgili iki örneği birlikte ele alacağız. Söz konusu iki örneğin başında geçen ve şimdiye kadar *beg*, *begler* şeklinde okunmuş olan kelimelerin *yèg*, *yègler* şeklinde okunması gerekiyor. Okuma teklifi konusunda şu gerekçeler gösterilebilir:

1. Söz konusu özel adın D nüshasında yukarıdaki örnek dışında geç-

tiği üç yerde *Yèg Yègenek* okunacak şekilde V nüshasında ise *Yègler başı Yègenek* ve *Yègenek Beg* okunacak şekilde yazılmış olması da bu teklifin doğru olduğunu gösteriyor:

D Nüshası	Yazım şekli	V Nüshası	Yazım şekli
D20b.12		V79a.5	
D32b.10		V100a.6	
D77b.6			

V100a.6'da *Hikāyet-i Kazılık Koca oğlu Yègenek Beg* şeklindeki boy başlığında geçen ve yukarıdaki tabloda yazım şekli gösterilmiş olan *Yègenek Beg* tamlaması da bu özel adın *beg Yègenek* değil *yèg Yègenek* şeklinde okunması gerektiğini gösterir.

2. G nüshasında geçen şu cümlede söz konusu kişi adının *yègler başı Yègenek* okunacak şekilde yazılmış olması, okuma teklifini destekler:

G14b.1: “Begdilinün böyügi, *yègler başı Yègenek* kimi...”

3. Nitekim Dede Korkut Oğuznamelerinde *beg* kelimesi özel adların başına değil sonuna getirilmiştir: Kazan Beg, Bay Bican Beg, Bay Böre Beg, Boz Atlu Beyrek Beg, Oruz Beg, **Öşün** Koca Beg.

D69b.13 Salur *begi* → Salur *yègi*

“Berü gelgil *Salur yègi*, Salur görki!”

Dresden nüshasında bulunan yukarıdaki seslenmede geçen ve şimdiye kadar *Salur begi* ‘Salur beyi’ şeklinde okunmuş ve anlaşılmış olan tamlama, Salur *yègi* ‘Salur’un seçkini / gözdesi’ şeklinde okunup anlaşılmalıdır. Bu düşüncenin gerekçeleri şöyledir:

1. Söz konusu tamlama, G nüshasında geçen şu cümlelerde de *Salur yègi* okunacak şekilde yazılmıştır:

G13a.10: “Salur *yègi*, Eymür **görki**, Zu’lkadir delüsi... Ğazan”

G25b.7-8: “Salur *yègi*, Eymür **görki**, Zu’lkadir delüsi... Ğazan”

G27b.2-3: “Salur *yègi*, Eymür **görki**, Zu’lkadir delüsi... Ğazan”

Kazan Bey’e yönelik övgü ifadesi olan G nüshasındaki bu tamlamanın *Salur yègi* ‘Salur seçkini / gözdesi’ şeklinde ve anlamında doğru olarak yazıldığı açıktır. Çünkü bu şekil devamındaki *Eymür görki* tamlaması ve diğer tamlamalar ile paralellik gösteriyor: Salur *yèg*+i, Eymür **görk**+i, Zu’l-kadir **delü**+si, padişahuñ **vekil**+i...

2. G Nüshasında geçen ve aşağıda koyu harflerle yazılarak dikkat çe-

kılmış olan *yæg* ile ilgili tamlamalar da aynı düşünceye birer kanıt olarak gösterilebilir:

G14b.1: “**Begdilinün böyügi, yægler başı** Yegenek kimi...”

G15a.2: “** yæg kemandar ohçı** olsa...”

G30b.9, 10: “** yæg ustalar... yæg ustalar...**”

G14a.13, 14, 14: “...** yægden enmiş, yægden doğmuş**, kılıcıyla adını ** yæg** söletmiş...”

D nüshasındaki söz konusu seslenmede geçen *Salur görki* tamlaması ile ilgili olarak şöyle bir düzeltme teklifi yapılabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu tamlama G nüshasında üç yerde de *Eymür görki* okunacak şekilde yazılmıştır. Bu durumda D nüshasında tek yerde (69b.13) geçen tamlamanın neden *Salur görki* şeklinde yazılmış olduğu sorgulanabilir. Acaba müstensihnin gözü bir önceki tamlamada geçen *Salur* kelimesine takılmış ve yanlışlıkla *Eymür* yerine *Salur* yazmış olabilir mi? Nitekim Dresden nüshasında buna benzer aynı satıra göz takılması örnekleri tespit edilmiştir (bk. Özçelik, 2016: 110-111).

D140b.8, 141a.9, 141b.9, 142a.5 erem begem → erem *yæg*em ‘savaşçıyım, üstünüm’

D140b.8: “Anda dahı ** erem *yæg*em**, dëyü öginmedüm”

D141a.9: “Anda dahı ** erem *yæg*em**, dëyü öginmedüm”

D141b.9: “Anda dahı ** erem *yæg*em**, dëyü öginmedüm”

D142a.5: “Anda dahı ** erem *yæg*em**, dëyü öginmedüm”

Yukarıda gösterilmiş olan cümle, Dresden nüshasında arka arkaya gelen soylamalarda dört defa tekrar edilmiştir. Bu dört cümlede yazım şekilleri gösterilmiş olan ve şimdiye kadar *erem begem* şeklinde okunmuş olan ikileme, *erem yæg*em şeklinde okunmalıdır. Çünkü:

1. Yukarıdaki yazım şekillerinde de görüldüğü gibi söz konusu ikileme metinde *erem yæg*em okunacak şekilde yazılmıştır.

2. Yukarıda D7b.6 notunda gösterilmiş olan *er yæg*, *erlüg yæg*lüg, *er ol-yæg ol-* ikilemeleri bu okuma teklifinin doğru olduğunu destekler.

3. Bağlam da teklifin doğru olduğunu gösteriyor. Çünkü *er beg* şeklinde bir ikileme yerine *er yæg* ikilemesinin kullanılmış olması daha anlamlı görünüyor.

4. Dresden nüshasında geçen *Tepegöz Boyu*’unun sonunda Basat, Tepegöz ile savaşmaya gideceğini söyler. Bunun üzerine Kazan Bey, Basat’ı vazgeçirmek ister ve ona şu soylama ile seslenir:

“Kara evren kopdı Depegöz;

arş yüzinde çevürdüm, alımadum, Basat!

Kara kaplan kopdı Depegöz;

kara kara taglarda çevürdüm, alımadum, Basat!

Kağan aslan kopdı Depegöz;

kalın sazlarda çevürdüm, alımadum, Basat!

Er olsañ, yeg olsañ; mere, men Kazanca olmayasın, Basat!

Ağ sakallu babanı ağlatmağıl,

ağ bürçeklü añañı bozlatmağıl!” (D114a.8-13)

Bu soylamada Kazan’ın Basat’ı vazgeçirmek için “*Er olsañ, yeg olsañ; mere, men Kazanca olmayasın, Basat!*” şeklinde seslenmiş olduğu cümle konumuz bakımından önemlidir. Çünkü Kazan Bey de bu cümle ile savaşçılıkta beylik konusunu değil seçkinliği ve üstünlüğü ön plana çıkarmış ve bu ikisine vurgu yapmıştır.

Kaynakça

- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı yayınları: 2648.
- Azmun, Y. (2019). *Dede Korkut’un Üçüncü Elyazması Soylamalar ve İki Yeni Boy İle Türkmen Sahra Nüshası Metin - Çeviri - Sözlük - Tıpkıbasım*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Bekki, S. (2015). *Dedem Korkut Kitabı Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme (Türkiye’deki Yayınlar 1916-2013)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Ekici, M. (2019b). *Dede Korkut Kitabı Türkistan / Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13. Boy - Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ergin, M. (1958). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 169.
- Ergin, M. (1963). *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 219.
- Ergin, M. (1971). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Gökyay, O. Ş. (1982). *Destursuz Bağa Girenler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1995). *Dede Korkut Hikâyeleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özçelik, S. (2016/I). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar (1. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1166/1.
- Özçelik, S. (2016/II). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (2. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1166/2.

- Özçelik, S. (2019). “Dede Korkut Oğuznamelerinin Kaç(ıncı) Nüshası Bulundu?”. *Türk Dili*, 812, 48-56.
- Özçelik, S. (2020). “Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine -Günbed Nüshası Işığında-Düzeltilme Teklifleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 49 (2020 Bahar), 7-20.
- Pehlivan, G. (2015). *Dede Korkut Kitabı'nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım -Dresden ve Vatikan Nüshalarının Mukayeseli Bir İncelemesi-*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Şahgüli, N. ve diğerleri (2019). “Dede Korkut Kitabı'nın Günbed Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2. C 16.
- Tezcan, S. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.

Extended Summary

The number of Dede Qorqud Oghuznâme, increased from 12 to 13 in 2019. A new copy of Oghuznâme was found in Iran. This manuscript is referred to as the Gonbad copy since it is preserved in a private library in Gonbad, Iran. The manuscript contains 24 *soy* and one *boy*. There are some features of the writing that will contribute to the studies on the Dresden and Vatican copies of Dede Qorqud Oghuznâme. This manuscript's first leaf has been lost, therefore, its name is unknown. However, considering its content, this manuscript can be referred to as "Kazan Bey Kills the Dragon". Some parts of this new Oghuznâme text also shed light on new readings on Oghuznâme texts. Some of the grammatical structures in the manuscript also show that there are shortcomings about the readings on the text of Dede Qorqud and that new proposals should be made. In short, this newly found manuscript sheds light on previous texts and shows that some grammatical structures are misread and misunderstood. An article on new correction proposals related to some readings on Dede Qorqud Oghuznâme has been published (Özçelik, 2020). In this article, there are some new reading offers in the light of the new Oghuznâme copy.

Until April 2019, the number of Dede Qorqud Oghuznâme, was twelve. However, with the introduction of the Gonbad copy to the world of science on this date, the number of Oghuznâme became thirteen. Then we witnessed three consecutive publications on the text of this new writing. Yusuf Azmun published a book on the aforementioned Oghuznâme text in June 2019. Azmun's book was published under the title of "Dede Qorqud's Third Manuscripts and Two New Boys, and the Turkmen Sahra Copy - Text, Translation, Dictionary, Facsimile" (Azmun, 2019). This book includes transcription of the text, translation of the text into Turkey Turkish, dictionary and Gonbad copy. Approximately a month later, an article was published in the Journal of Modern Turkish Studies about the work in question. The name of this article is "Dede Korkut Kitabının Günbed Yazması" (Şahgüli, 2019). The article includes the language features of Günbed's text, notes, transcription of the text, dictionary and copy of the text. A book was published almost on the same date as the article. The name of this book: "Dede Korkut Kitabı Türkistan / Türkmen Sahra Nüshası Soylamalar ve 13. Boy - Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi" (Ekici, 2019). The copy of the text is included in the book in the even numbered page and the text is transcribed in the odd numbered page. This book also includes Turkey Turkish transfer text and a dictionary.

The first leaf of the Gonbad copy is missing. For this reason, it is not known how the name of Oghuznâme was recorded in writing. However, based on the content of writing, Oghuznâme can be referred to as: *Kazan Beyin Ejderhayı Öldürmesi*. There is 24 *soy* in the manuscript and one *boy* (*Kazan Beyin Ejderhayı Öldürmesi*) in the last part of the manuscript.

Finding a new copy of a manuscript can provide the opportunity to correct some known mistakes. Likewise, the discovery of a new copy may provide some evidence to reinforce and complement the well-known but deficient issues.

In Gonbad (G) manuscript, it can be said that there are new clues for Dresden

(D) and Vatican (V) copies to change or support the readings and information. Here are some correction proposals related to some confusion in reading the D, V copies in the light of the new G copy in this article. The confusion here is related to the fact that the word that should be read *yg* is read *beg*. This confusion in the writing or reading of the two words in question could possibly be due to two reasons. The first reason is the spelling of *be-ye* letters similar or close to each other in the Arabic alphabet. As it is known, *be* is written as a single point under the tooth at the beginning of the word and two points under the tooth. Dotted letters occupy an important place among the letters that undersecretaries make most wrong in manuscripts. As a matter of fact, the number of misspellings made by D based on dotted letters is statistically shown to be high (Özçelik, 2016/I: 111-119). The second reason for such spelling mistakes is that the word *beg* is more frequently used in Oghuznāme than the word *yēg*. In addition, the fact that both *beg* and *yēg* words in Oghuznāme have established adjective clauses with the same words (*beg yigit / yēg yigit vb.*) has been effective in the emergence of this confusion. It should also be noted that the confusion in question applies to D copies rather than V copies. Regarding shedding light on this confusion and bringing us closer to the solution, priority belongs to the G copy. However, as will be seen in the topics and proposals presented below, the spelling in the V copy sheds light on the solution.

Araştırma Makalesi / Research Paper

KARAHANLI DÖNEMİ ESERLERİNDE “ESMÂ-İ HÜSNÂ”NIN TÜRKÇE KARŞILIKLARI

Ahat ÜSTÜNER*

İsmail ERDOĞAN**

Sunay DENİZ***

Öz

Türkler çoğunlukla 11. yüzyılda İslamiyeti benimsemişlerdir. İlk Müslüman Türk devleti bu dönemde hâkim olan Karahanlı Türk devletidir. Karahanlılar döneminde yazılmış eserler İslami Türk edebiyatının ilk eserleri sayılır. Satır arası *Kur'an Tercümesi* (Rylands nüshası), *Dîvânı Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık* adlı eserler Karahanlı Türkçesiyle yazılmış ve günümüze kadar gelmiş olan eserlerin başlıcalarıdır. Bu eserlerde İslamiyete ait terimler için genellikle Türkçe karşılıklar türetilmiştir. Daha önce Uygurlar döneminde bir gelenek hâlini alan başka dnlere ait kavram isimlerini ve terimleri Türkçeleştirme uygulamasının İslamiyetin kabul edildiği Karahanlılar döneminde de devam ettiği görülür. İslamiyeti yeni benimseyen bir toplumda, bu yeni inancı anlatmak, yaymak ve benimsetmek için onların bildiği bir dili kullanmanın gerekli olduğu anlayışıyla bu eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemde türetilen terimlerin pek çoğu sonraki dönemlerde unutulmuş, bunların yerine Arapça terimler kullanılmıştır.

Diğer dinî terimlerde olduğu gibi Tanrı'nın esmâ-i hüsnâ adı

Geliş Tarihi/ Date Applied: 04.03.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 28.08.2020

Makalenin Künyesi: Üstüner, A., Erdoğan, İ., Deniz, S. (2020). “Karahanlı Dönemi Eserlerinde Esmâ-i Hüsnâ'nın Türkçe Karşılıkları”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 23-46.

DOI: 10.24155/tdk.2020.139

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, austuner@firat.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-7814-7200

** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ismailerdogan@firat.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1939-8429

*** Dr., Fırat Üniversitesi, TÖMER, sddeniz1@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8169-4806

verilen güzel ad ve sıfatları da Karahanlı dönemi eserlerinde Türkçe ile karşılanmıştır. Karahanlılar döneminde türetilen bu adlar daha sonraki dönemlerde Türkçe ile yazılmış bir kısım eserlerde de kullanılmış, eserlerin bir kısmında da bu adlar başka Türkçe sözcüklerle karşılanmıştır. Bu çalışmada esmâ-i hüsnâ kavramı kısaca tanıtılmış ve Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerde kullanılan esmâ-i hüsnânın Türkçe karşılıkları tespit edilmiştir. Taranan eserlerde, Tanrı'nın adı veya sıfatı olarak kullanılan sözcüklerin yer aldığı cümleler verilerek anlamları ve kullanım şekilleri örneklendirilmiştir. Sonuçta esmâ-i hüsnânın büyük bir kısmının Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerde çeşitli yollarla türetilen Türkçe sözcüklerle karşılandığı belirlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Karahanlı Türkçesi, dinî terimler, esmâ-i hüsnânın Türkçe karşılıkları, *Kur'an Tercümesi* (Rylands nüshası), *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâtî'l-Türk*, *Atebetü'l-Hakâyiğ*.

Turkish Equivalents of 'Asmâ' al-Ḥusnâ in the Kara-Khanid Period

Abstract

Turks mostly adopted Islam in the 11th century. The first Muslim Turkish state was the Kara-Khanid Khanate that dominated this period. The works written during the Kara-Khanid period are considered as the first works of Islamic Turkish literature. Interlinear Qur'anic Translation of the Qur'an (Rylands copy), *Dîwân lughat at-Türk*, *Ḳutadḡu Bilig* and *Atebetü'l-Hakâyiğ* are the main works written in Kara-Khanid Turkish having reached today. In these works, Turkish equivalents are generally lexicalised for the Islamic terms. It is seen that the practice of Turkicization of the concept names and terms belonging to other religions which had previously become a tradition in the Uighurs period continued in the period when Islam was accepted. In a society that has recently adopted Islam, these works have been written with the understanding that it is necessary to use a language they know in order to express, spread and adopt this new belief. Many of the Turkish terms lexicalised in this period were abandoned in later periods, and Arabic ones were used instead.

Like other terms relating to religion, the beautiful names and adjectives of Allah, i.e. 'asmâ' al-ḥusnâ, were generally met with Turkish ones in the works of Karahanli period. These names, lexicalized during the Karahanli period, were also used in some works written in Turkish in the later periods. In some of the Turkish works, it is seen that these names are met with other Turkish words. In this study, the concept of 'asmâ' al-ḥusnâ and the studies related to 'asmâ' al-ḥusnâ in Turkish are briefly introduced and the Turkish equivalents of Esmâ-hüsna, used in the works written in Karahanli Turkish were depicted. In the reviewed works, sentences containing the words used as the name or title of Allah are given and their meanings and usage patterns are exemplified. As a result, it is seen that a large part of 'asmâ' al-ḥusnâ was met with Turkish words derived in various ways in the works written in Kara-Khanid Turkish.

Keywords: Kara-Khanid Turkish, religious terms, Turkish equivalents of 'asmâ' al-husnâ, *Translation of the Qur'an* (Rylands copy), *Ḳutadġu Bilig*, *Dîwân lughat at-Turk*, *Atebetu'l-Hakâyiġ*.

Giriş

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar döneminde yazılmış ve günümüze kadar gelmiş olan eserlerde Allah'ın güzel isimlerinin büyük oranda Türkçe kökenli sözcüklerle karşılandığı görülmektedir. Karahanlılardan önce Uyğurlar döneminde Maniheizme ve Budizme ait terimlerin büyük oranda Türkçeleştirildiği, bu inançlara ait terimlere Türkçe karşılıklar türetildiği bilinmektedir. Böyle bir tecrübe yaşamış olan Türkler, İslamiyetle tanışma sürecinde de aynı anlayışla hareket etmişlerdir.

Karahanlılar dönemi satır arası *Kur'an* tercümesinin (KT) Rylands nüshasında Türkçe kökenli dinî terimlerin oranı yaklaşık yüzde yetmiş civarındadır (Deniz, 2019: 1007). Bu satır arası *Kur'an* tercümesinde hemen bütün sözcüklere, halkın anlaması için Türkçe kökenli karşılıklar oluşturulmuştur. *Kutadġu Bilig*'de (KB) alıntı kelimelerin oranının yaklaşık yüzde iki olduğu ilgili çalışmalarla ortaya konmuştur (Aksan, 1996: 127). *Kutadġu Bilig*'den yaklaşık 1,5-2 yüzyıl sonra yazıldığı anlaşılan *Atebetü'l-Hakâyiġ*'ta (AH) ise alıntı kelimelerin oranının yüzde 20 civarında olduğu tespit edilmiştir (Aksan, 1996: 127). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (DLT) ise madde başı olan kelimelerin dilin canlı ve işlek kelimeleri olduğu, alıntı kelimelerin sözlüğe alınmadığı zaten Kâşgarlı Mahmut tarafından ifade edilmektedir (Atalay, 1985: 7).

İslami Türk edebiyatının ilk ürünleri sayılan bu eserlerde, esmâ-i hüsnâda yer alan pek çok ismin, diğer dinî terimlerde olduğu gibi, Türkçe kökenli karşılığının kullanıldığı görülür. *Kur'an*'da yer alan Allah'ın güzel isimleri, *Kur'an* tercümesinde, *Kutadġu Bilig*'in Giriş kısmında yer alan dua bölümünde ve Ay Toldı ile Oğurmuş arasındaki mektupların başında yer alan dua bölümlerinde Türkçe söz veya sözcüklerle karşılanmıştır.

Esmâ-i hüsnâ terimi, Arapça isim kelimesinin çoğulu olan “esmâ” ile “güzel, en güzel” anlamındaki “hüsnâ” sözcükleriyle Farsça kurallara göre teşkil edilmiş bir terkiptir. Arapça terkip olarak “el-esmâü'l-hüsnâ” şeklindedir ve “en güzel isimler” anlamında Allah'a nispet edilen güzel isimleri ifade eder.

Esmâ-i hüsnâ tabiri *Kur'an-ı Kerim*'de; “En güzel isimler (el-esmâü'l-hüsnâ) Allah'ındır. O hâlde O'na o güzel isimlerle dua edin...” (A'raf 7/180) ayetinde geçmektedir. Allah'a nispet edilen isim ve sıfatları ifade eden esmâ-i hüsnâ terkinin oluşmasında, İbn Abbâs ile İbn

Ömer’den nakledilen “Allah’ın doksan dokuz ismi vardır ki onları sayan cennete girer, onlar *Kur’an*’da mevcuttur.” (Süyûtî, 1409/1988: 615) hadisi etkili olmuştur. Bu ve benzeri birçok ayet-i kerimeye ve hadis-i şerife bağlı olarak esmâ-i hüsnânın doksan dokuz isimden oluştuğu kabul edilir. esmâ-i hüsnâ, küçük farklılıklarla Buhârî ve Müslim de dâhil olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almaktadır. Tirmizî ve İbn Mâce rivayetlerinde ise hadisin sonunda esmâ-i hüsnânın listeleri verilmiştir. İslam dünyasında birtakım farklılıklar taşıyan bu iki listeden daha çok Tirmizî listesi esas alınmıştır (Öztürk, 2019: 28). Tirmizî hadisinde geçen “...men ahsâhâ...” (kim bunları sayarsa/öğrenirse) ifadesinden dolayı Cenab-ı Hakk’ın doksan dokuz ismine “İhsâ” isimleri de denmiştir (Öztürk, 2019: 29).

Esmâ-i hüsnâda yer alan isimlerin diğer dillerdeki karşılıklarıyla söylenip söylenemeyeceği meselesi İslam âlimleri arasında birtakım tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu konuya ışık tutan gelişmelerden biri, Hz. Peygamber’in dua, niyaz ve ibadetlerinde **Rahmân** ismini kullanmasıdır. Bu durum müşrikler tarafından yadırganmış, bu tutumun, onun ana ilke olarak kabul ettiği tevhit inancına ters düşeceği ileri sürülmüştür. Bu iddia üzerine şu ayet nazil olmuştur: “De ki: İster Allah diye çağırın, ister Rahmân diye çağırın; hangisiyle çağırırsanız çağırın, en güzel isimler onundur. (İsrâ, 17 / 110)” Bu ayette “Allah” veya “Rahmân” adını zikrederek dua edilmesinin neticeyi değiştirmeyeceği, çünkü O’nun birden fazla isminin bulunduğu ifade edilmektedir (Topaloğlu, 1995: 405).

Bu anlayışı da göz önüne alan âlimlerin büyük çoğunluğu, bu isim ve sıfatların başka dillerde de söylenmesinin bir sakıncasının olmayacağı görüşünde birleşmişlerdir. Topaloğlu’nun naklettiğine göre İmâm Mâtürîdî bu konuda;

“Bir Müslümanın esmâ-i hüsnâda yer alan bir kelimeyle veya bunun kendi dilindeki karşılığıyla Yüce Yaradan’ı zikretmesi, ona hamd ve şükretmesi, yakarış ve duada bulunması o kişinin şuurlu bir şekilde Tanrı’yı bilmesini, onun gönlünde Allah sevgisinin artmasını sağlayacaktır. Bu yakarış ve duayı kendi diliyle yapması, daha içten ve samimi bir yakınlaşmaya, Allah’ı bilme ve sevmeye vesile olacağı için, amaca daha uygun olacaktır. Bu davranışta amaç gönlün bağlandığı Yüce Yaradan’a yakınlaşma ve O’nu anlama olduğu için hangi kelimenin kullanıldığı çok önemli değildir. Kelime bu dua ve yakarışta bir vasıttan öte bir görev yapmamaktadır (1995: 404).” demektedir.

Arapların dışındaki Müslüman milletlere mensup kişilerin, esmâ-i hüsnâda yer alan isim ve sıfatların kendi dillerindeki karşılıklarıyla dua ve niyazda bulunmaları tabiidir ve bu tutum onların Allah’ı tanımaları bakımından daha doğru bir yoldur. Bir duygu ve düşüncenin ifadesinde kullanılan kelimelerin onları kullanan kişi tarafından bilinmesi, o kelimelerle ve-

rilme istenen mesajın, anlatılmak istenen düşüncenin kullanıcı tarafından daha iyi bilinmesini ve anlaşılmasını sağlar. Önemli olan bir vasıta görevi yapan kelime değil, anlam ve anlatılan düşüncedir. Kelimenin anlamının gönderici ve alıcı tarafından bilinmesi, iletişimin daha doğru ve eksiksiz olmasını sağlayacaktır. Amaç kullanılan kelime değil, bunun taşıdığı anlama bağlı olarak söylenmek istenen yargının daha doğru ifade edilmesi ve daha doğru anlaşılmasıdır. Duanın, yakarışın, zikrin, övgünün bir kişi tarafından bilinen kelimelerle yapılması, o kişinin söyleminde daha samimi olması, mesajına daha fazla hâkim olması, gönlündeki Tanrı sevgisinin daha içten ve kalpten olması, kısaca Tanrı'yı daha iyi bilmesi anlamına gelecektir.

İmâm Mâturîdî'nin de belirttiği gibi “İslamiyet Tanrı'nın isim ve sıfatlarının anlaşılmasına çok önem vermiştir. Tanrı'nın insanlar tarafından bilinmesi bu isimlerin layıkıyla anlaşılmasına bağlı kabul edilmiştir.” (Şahin, 2001: 49). Bu anlama, kişinin ancak anlamını bildiği ana dilindeki kelimelerle yapılırsa daha kolay gerçekleşebilir.

İslam düşüncesinde esmâ-i hüsnâ, kulun Allah ile iletişim kurmasında bir araç olarak görülmektedir. Özellikle tasavvufta Allah ile iletişim kurmak ve O'nunla söyleşmek vazgeçilmez bir ihtiyaç, paha biçilmez bir haz olup bu iletişime zihin ve kalbin yanında dil ve kulağın da katılması lazımdır. Dil O'nun isimlerini zikreder, kulak da bu zikri algılar. Böylece insan, bu ruhi yüceliş çabasında Allah, Rabb ve benzeri isimleri duyuş ve yüceliş aracı, yani iletişim vasıtası olarak kullanabilir.¹ (Topaloğlu, 1995: 405).

İnananların Allah'a samimiyetle bağlanmaları ve ilahi aşkın gönülde yer etmesi açısından büyük önem taşıyan esmâ-i hüsnâ, ilk dönem *Kur'an* tercümelerinde Türkçeye “**körklüg atlar**” diye çevrilmiştir. Karahanlı dönemi *Kur'an* tercümesinde (Rylands nüshası) toplam 4 yerde geçmektedir: “**Ol Tanrıka körklüg atlar**” (Güzel adlar Tanrı'yadır.) KT.28/53a2=7:180; “**Tanrı yok meger ol anar turur körklüg atlar**” (O'ndan başka Tanrı yoktur, **güzel adlar O'na mahsustur.**) KT.31/38a1=20:8.

Bu çalışmada, esmâ-i hüsnânın Karahanlı dönemi eserlerinden *KT*, *KB*, *DLT* ve *AH*'de kullanılan Türkçe kökenli karşılıkları, adı geçen eserler taranarak ve daha önce yapılmış çalışmalardan da faydalanılarak² tespit

1 Geniş bilgi için bakınız: Topaloğlu, B. (1995). “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, s. 404-418.

2 Konuyla ilgili bir çalışma Suat Ünlü tarafından yapılan “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ” adlı çalışmadır. Çalışmada, Türk dili tarihinde erken dönem Kur'an tercümelemleri olarak bilinen Doğu ve Batı Türkçesi *Kur'an* tercümelerinde Allah'ın isimlerinin / sıfatlarının Türkçeye yansımaları üzerinde durulmuştur. (Ünlü, 2007).

Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen 4. Uluslararası Türk Dili Sempozyumu'nda (Çeşme 2000) Prof. Dr. A. Ata, “Türkçe İlk Kur'an Tercümesi Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an tercümesinde Esmâ-i Hüsnâ” adlı bir bildiri sunmuş bulunmaktadır (Ünlü, 2007). Ayrıca A. Ata *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, adlı çalışmasının Dizin bölümünde sözcüklerin esmâ-i hüsnâdaki karşılıklarına yer

edilmeye çalışılmıştır. Belirlenen isimlere örnek olarak, sadece sözcüğün yer aldığı eserlerden verilen cümlelerden sonraki rakamlar, o örneğin alındığı sayfa veya beyit numarasını; parantez içindeki rakamlar ise ismin o eserdeki kullanım sıklığını göstermektedir. Örnek olarak seçilen cümlelerin, sözcüğün anlamını belirgin bir şekilde ortaya koyan cümleler olmasına dikkat edilmiş, bazı isimler için anlamın açık bir şekilde ortaya konması açısından birden fazla örnek verilmesi gerekli görülmüştür.

İslami Türk edebiyatının ilk örnekleri olan Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerde bulunan esmâ-i hüsnânın Türkçe kökenli karşılıkları şunlardır:

açğan: En doğru hükmü veren, asıl hükmü veren. Esmâ-i hüsnâdan **Fettâh** (İyilik kapılarını açan, hakemlik yapan) (Ata, 2004: 198) veya **‘Adl** (Mutlak adalet sahibi) isimlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. “*Ol açğan bilgen.*” (Tanrı en doğru hükmü veren ve bilendir.) KT.33/46a1=34:26. (1)

arığ: Arı, pak, temiz ve iyi olan, hoşâ giden, helal. Esmâ-i hüsnâdan **Kuddûs** (Her eksiklikten münezzeh) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 222). “*Ol erklig, arıg, esenlik bergen, imin kılğan, râst tanuğ.*” (O güçlü, yaratılmışların sıfatlarından münezzeh, sağlık veren ve güvenli kılandır.) KT.38/31b3=59:23. (3) **Arıg** sözcüğü, Tanrı sözcüğüyle birlikte **Sübân** anlamında da kullanılmaktadır: “*Ol arıg Tağrı musahhar kıldı muni.*” (Bunu bize kullandıran Sübân Tanrı’dır.) KT.36/41b1=43:13. (2) **Arıg Tağrı** sıfat tamlaması Sübân-Allah (Allah’ı her türlü arazlardan, kusur, ayıp ve eksikliklerden tenzih ederim.) (Devellioğlu, 2015: 1128) ifadesi ile aynı anlamdadır.

arğa üküş bergen: Şükrün karşılığını veren. Esmâ-i hüsnâdan **Şekûr** (Az iyiliğe çok mükafat veren) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 225). “*Ol örtgen arğa üküş bergen*” (O affeden, şükrün karşılığını verendir.) KT. 33/76a1=35:30. (3)

artuğluk birmek idisi: Lütuf sahibi, Tanrı. Esmâ-i hüsnâdan **Vehhâb** (Karşılık beklemeden bol bol veren) ve **Lâtif** (Yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmez yollarla karşılayan) isimlerinin

vermiştir (Ata, 2004).

Yıldız Teknik Üniversitesi tarafından 12 Mart 2004 tarihinde düzenlenen “Türkçe’de Dinî Tabirler” Sempozyumu’na Doç. Dr. G. S. Yüksekaya, “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Çevirilerinde Esmâ-i Hüsnâ” başlıklı bir bildiri sunmuştur. Bu bildiride Orta Türkçe döneminde esmâ-i hüsnâyı karşılamak için kullanılan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri içeren bir sınıflandırma yapılmıştır. (Yüksekaya, 2005).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış *Kur’an* tercümelerinde esmâ-i hüsnâyı karşılayan Türkçe ifadeleri E. Kuyma araştırmış, bu ifadeleri yapı bakımından inceleyerek Türkçenin kelime ihtiyacının nasıl karşılandığını ve bu yapıların hareketle Türkçenin ifade gücünü göstermeye çalışmıştır (Kuyma, 2019).

A. A. Bilgin “*Kutadgu Bilig*’deki *Tevhid Bağlamında Tanrı Tasavvuru*” adlı çalışmada KB’in dua bölümünü ve bu bölümdeki güzel isimleri açıklamıştır (Bilgin, 2019).

Ayrıca H. İ. Şener’in, yayımlanmadığı için ulaşamadığımız, “Türk Şiirinde İlâhî İsimler” başlıklı bir çalışmasının bulunduğu ve bu çalışmada esmâ-i hüsnâdan, Anadolu sahası dışında 46, Anadolu halk şiirinde 20, tekke şiirinde 49, divan şiirinde 48 ismi kullanışlarıyla birlikte gösterdiği nakledilmektedir.” (Topaloğlu, 1995: 417).

karşılığıdır. “*Tanrı uluğ artuqluğ bėrmek idisi ol.*” (Tanrı büyük ve lütuf sahibidir.) KT.28/79b3=8:29.

azka üküş bėrgen: Sevapların mükafatını veren. Esmâ-i hüsnâdan **Şekûr** (Az iyiliğe çok mükâfat veren) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 243). Yukarıdaki **arğa üküş bėrgen** ismiyle bu isim arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. “*Örter sizni Tanrı azka üküş bėrgen keçürgen.*” (Az sevaba çok mükâfat veren affedici Tanrı günahlarınızı bağışlar.) KT.38/75a2=64:17. Sıfat-fiil grubu yapısında olan bu isim **az tâ‘atka üküş yanut bėrgen** şeklinde de kullanılır: “*Ol Tanrı örtgen az tâ‘atka üküş yanut bėrgen.*” (Tanrı affeden ve doğruları mükâfatlandırandır.) KT.36/18a2=42:23. Harezmi Türkçesi satır arası *Kur’an* tercümesinde muhtemelen kısalma sonucu **bir-gen** sözcüğü **Vehhâb** (Lutfeden, bağışlayan, veren) isminin karşılığında kullanılmıştır. (Yüksekkaya, 2005: 185).

bağırsak: Şefkatli. Esmâ-i hüsnâdan **Raûf** (Şefkatli) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 247). “*Bütünlükin İdiniz bağırsak ulaşı yarlıkağan ol.*” (Tanrı şefkat ve merhamet sahibidir.) KT.30/53a1=16:47.; **Bağırsak** sözcüğü *KB*’de 145 yerde “merhametli, şefkatli, sadakatli” anlamında kullanılmıştır: “*Sewüg sawçı ıdtı bağırsak ıdı / Buğunda talusı kişide keçi*” (Şefkatli Tanrı’m halkın en seçkini ve insanların en iyisi olan sevgili peygamberi gönderdi.) KB.34.

bayat: Kadim, Tanrı. “Az evvel, demin” anlamlı “baya” sözcüğünden türetilmiş (baya+t) ve mecazlaşmış olarak (Ölmez, 2005: 213-218) “evvel, eski” anlamını kazanmıştır. Esmâ-i hüsnâdan **Evvel** (Varlığının başlangıcı olmayan) ve **kadīm** (Varlığının başlangıcı olmayan) (Bilgin, 2019: 93) isimlerinin karşılığında kullanılır. Türkçenin tarihî dönemlerinde “Allah” ismi karşılığında “**Bayat**” sözcüğü sıkça geçmektedir. *KB*’de 505 yerde geçer: “*Bayat kimke birse tilek arzısı / Anı şükri boldı yanut kılğısı*” (Tanrı birini dilek ve arzusuna kavuşturursa, karşılığında onun da Tanrı’ya şükretmesi gerekir.) KB.753. “*Bayat birdi erse saña sen me bir*” (Tanrı sana verdi ise, sen de ver.) AH.246. (3)

bilgen: Her şeyi bilen. Esmâ-i hüsnâdan **Habîr** (Her şeyin iç yüzünden haberdar olan) ve **‘Alīm** (Hakkıyla bilen, bilgisi ezeli ve ebedî olan) isimlerinin karşılığıdır (Ata, 2004: 270). “*Ol Tanrı kökler hem yerler gaybın bilgen ol.*” (O Tanrı göklerin ve yerlerin gaybını bilendir.) KT.33/79a1=35:38. (76); “*Ol açğan bilgen.*” (Tanrı en doğru hükmü veren ve bilendir.) KT.33/46a1=34:26.

bir: Bir, tek. Tanrı’nın birliği ifade edilerek, Tanrı adı karşılığında kullanılır. Esmâ-i hüsnâdan **Vahîd** (Bölünüp parçalara ayrılmaması ve benzerinin bulunmaması anlamında tek) ve **Eḥad** (Eşi ve benzeri olmayan) isimlerine karşılıktır. “*Aya birke bütmiş tiliñ birle ög / Köñül bütti şeksiz*

amul tutğıl ög” (Ey bir, tek olan Tanrı’ya inanmış olan, onu dilin ile ög; gönlün tereddütsüz inandı ise aklını işe karıştırma.) KB.25.; “*Siziksiz bir ok sen ay mengü açu / Qatılmaz qarılmaz sağışka saçu*” (Sen, şüphesiz, birsin, ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez.) KB.10.; “*Kim tutar ol ikini bir İdide öñin kim ol turur.*” (Bir olan Tanrıdan başka o ikiyi -göğü ve yeri-kimse tutamaz.) KT.33/82a2=35:41.; “*Fermanladılar meğer kim tapsalar bir Tañrıka, Tañrı yok meğer ol.*” (Onlara tek olan Tanrı’ya tapmaları buyuruldu, O’ndan başka Tanrı yoktur.) KT.29/23b3=9:31.

birigli: Rızık veren, bağışlayan, lutfeden. Harezmi Türkçesi satır arası *Kur’an* tercümesinde “birmek” fiilinden -gen sıfat-fiil ekiyle türetilen **bir-gen** sözcüğü **Vehhâb** (Lütfeden, bağışlayan, veren) karşılığında kullanılır (Yüksekkaya, 2005: 185). KB’de ise aynı fiilden -gli sıfat-fiil ekiyle türetilen **birigli** şekli Allah’ın güzel isimlerinden **Rezzâk** (Rızıkı veren) karşılığında kullanılmıştır: “*Sağıksız birigli kamuğka ruzi / Yitürür kamuğnu ma yimez özi*” (Herkesi sayısız rızık verir; herkese yedirir, fakat kendisi yemez.) KB.4.; “*Sağa birdi dünya esirkemedi / Mağa birmegeymü birig-li idi*” (O sana hiç esirgemedi dünya nimetlerini verdi; vergili Rabb’im bana da vermez mi?) KB.3745.

boynağu boynın sığan: Zorba ve isyankârların boynunu kıran, zorba ve isyankârları cezalandıran. Esmâ-i hüsnâdan **Qahhâr** (Yenilmeyen yegâne galip) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 292). “*Ol erk bu küin ol Tañrıka kim bir turur boynağularnıñ boynın sığan turur.*” (Asileri kahreden güç Tanrı’nındır.) KT. 35/31b2=40:16.

bütün işlig: Hüküm ve hikmet sahibi. Esmâ-i hüsnâdan **Hakîm** (Bütün emirleri ve işleri yerli yerinde olan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 303). “*Ol Tañrı bilgen bütün işlig turur.*” (O Tanrı bilen hüküm ve hikmet sahibidir.) KT.26/6b2=4:26. (39)

emr idisi: Hüküm sahibi. Esmâ-i hüsnâdan **Hakem** (Son hükmü veren) ve **Hakîm** (Bütün emirleri ve işleri yerli yerinde olan) isimlerine karşıdır. “*Eger yandursalar anı yalavaçka ya emr idisinge olardin bilgetiler anı.*” (Eğer onu Peygambere veya hüküm sahibine bildirselardı öğrenirdi.) KT.26/50b1=4:83.

erklig: Hükümdar, mülk sahibi. Esmâ-i hüsnâdan **Melik** (Görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 343). “*Köndrür sen kimni tilese sen, sen biziñ erkligimiz sen, örte bergil yazuqumuznu*” (Sen kimi dilesen doğru yola iletirsin, sen bizim hükümdarımızsın, günahlarımızı bağışla.) KT.28/32a1=7:155. (10) Aynı sözcük KB’de **uğan** sözcüğüyle birlikte tekrar grubu olarak esmâ-i hüsnâdan **Qadîr** (Güçlü, kuvvetli her şeye gücü yeten) / **Qadîr** (Tükenmez kudret sahibi olan Allah) (Devellioğlu, 2015: 551) isimlerini karşılar: “*Ay erklig uğan mengü muñ-*

suz bayat / Yaramaz senindin adınka bu at” (Ey kuvvetli, kadir, ebedî ve müstağni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.) KB.6.

esenlik bergen: Selamet veren. Esmâ-i hüsnâdan **Selâm** (Esenlik veren) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 345). “*Yok anda adın Tanrı meger ol erklig, arığ, esenlik bergen, imin kılğan.” (Emin kılan, sağlık veren, günahsız ve güçlü olan O’ndan başka Tanrı yoktur.) KT.38/31b3=59:23.*

eşitgen: İşiten, duyan. Esmâ-i hüsnâdan **Sem’î** (Her şeyi işiten) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 348). “*Ol Tanrı erür eşitgen* körgen.” (O Tanrı işiten ve görendir.) KT.26/29b3=4:58. (17)

îdi: Sahip, Tanrı. Esmâ-i hüsnâdan **Mâlikü’l-Mülk** (Mülkün sahibi) isminin karşılığıdır. İslami Türk edebiyatının ilk dönem eserlerinde oldukça yaygın bir şekilde Tanrı’nın ismi olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede isim olarak “sahip, efendi”; zarf olarak “tamamıyla, bütünüyle, çok, asla, hiç” anlamında kullanılan bu sözcük, sonraki dönemlerde -d sesinin değişmesi dolayısıyla çeşitli şekillerde karşımıza çıkar. İsim olarak “sahip, efendi, emir, hâkim, ev sahibi” gibi anlamlar taşıyan terim, dinî manada “Tanrı, Rabb, Tanrıça, Allah” adı yerine bütün lehçelerde kullanılmaktadır. “*Sevüg sawcı ıdtı bağırşak îdi / Buğunda talusı kişide keçi*” (Esirgeyen Rabb’im halkın en seçkini ve insanların en iyisi olan sevgili Peygamberi gönderdi.) KB.34. (106); “*Anıñ bilmeki İdim üskinde ol.*” (Onun bilmesi Tanrı nezdindedir.) KT.28/56a3=7:187. (280) AH’ta ise 13 yerde geçer: “*bilig birle bilnür törütge*n **îdi**” (Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir.) AH.121. DLT’de **îdi**’ye “Allahu Te’âlâ” anlamı verilmiştir.

igitgen: Terbiye eden, eğiten, yetiştiren, besleyen. “İgitmek” (beslemek, rızık vermek) (Arat, 1979: 189) fiilinden -gen sıfat-fiil ekiyle türetilmiştir. Esmâ-i hüsnâdan **Rabb** (idare eden, terbiye eden, gözetip koruyan, nimet veren, ıslah edip geliştiren) ve **Rezzâk** (Bol nimet, maddi ve manevi rızık veren) isimlerinin karşılığıdır. “*Bayat atı birle sözüğ başladı / Törütge*n **igidge**n **keçürge**n **tidi**” (Tanrı adı ile söze başladı: -Yaratan, besleyen ve göçüren odur, dedi.) KB.3188. (6)

keçürgen: Günahları affeden, bağışlayan, affi çok olan, cezada acele etmeyen. Allah’ın güzel isimlerinden ‘**Âfüv**’ (Günahları affeden) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 435). Bu isim “keçürmek” (Affetmek, bağışlamak) fiilinden -gen sıfat-fiil ekiyle türetilmiştir: “*Ol Tanrı erür keçürge*n **yarlıkage**n.” (Tanrı affedici ve esirgeyendir.) KT.26/19b2=4:43. (2); “*Erür Tanrı keçürge*n **örtge**n **ulaşu yarlıkage**n.” (Tanrı affeden, bağışlayan ve esirgeyendir.) KT.26/66b1=4:99.; “*Örter sizni Tanrı azka üküş berge*n **keçürge**n.” (Az sevaba çok mükâfat veren affedici Tanrı günahlarınızı bağışlar.) KT.38/75a2=64:17.

Bu kelimenin bir diğer anlamı da, “Affedici, yumuşak huylu.” şeklindedir ve bu anlamıyla da esmâ-i hüsnâdan **Hâlim** (Acele ile ve öfkeyle muamele etmeyen) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 435). “*Erür Tañrı bilgen keçürgen.*” (Tanrı bilen ve affedendir.) KT.33/15a1=33:52. (2); “*İlahi keçürgen idim sen keçür / Neçe me hatalıg kıl ersem saña*” (Tanrı’m sen bağışlayan Rabb’imsin; senin karşında ne kadar günahkâr kul isem de beni affet.) AH.37-38. “Keçürmek” fiili KB’de “Geçirmek, bağışlamak” gibi iki ayrı anlamla 80 kere kullanılmıştır. “*Ay muşsuz İdim sen bu muşluğ kuluğ / Suyurkap keçürgil yazukın kamuğ*” (Ey müstağni olan Tanrı’m, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şefkatle affet.) KB.28. “**Keçürmek**” anlam genişlemesi ile “göçürmek, dünyadan göçürmek, dünya âleminde âhîret âlemine geçirmek” (Bilgin, 2019: 93) anlamını da kazanır ki sözcük bu anlamıyla da esmâ-i hüsnâdan **Mümît** (Öldüren) ismini karşılar: “*Bayat atı birle sözüg başladım / Törütgen igidgen keçürgen idim*” (Yaratan, yetiştiren ve göçüren Tanrı’nın adı ile söze başladım) KB.1; “*Bayat atı birle sözüg başladı / Törütgen igidgen keçürgen tidi*” (Tanrı adı ile söze başladı: -Yaratan, besleyen ve göçüren odur, dedi.) KB.3188.

keñ işlig: Geniş ihsan sahibi, rahmeti bol olan. Esmâ-i hüsnâdan **Vâsi’** (İlmi ve merhameti her şeyi kuşatan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 442). “*Tañrı keñ işlig bilgen ol.*” (Tanrı rahmeti bol olan ve bilendir.) KT.27/59b2=5:54.

kınağlı: Azap edici, azapla cezalandırıcı. Esmâ-i hüsnâdan **Müntakım** (Suçluları cezalandıran) ismine karşılıktır. “*...nelük pend berür-miz ol boğunka Tañrı helâk kılığlı olarnı azu kınağlı olarnı katıg kın birle.*” (O kavme niçin nasihat ederiz. Tanrı onlara azap edecek, onları büyük bir azapla cezalandıracaktır.) KT.28/41a1=7:164. (2)

kınlıg: Azap veren, azabı olan. Bu isim de **kınağlı** ismi ile aynı anlamda esmâ-i hüsnâdan **Müntakım** (Suçluları cezalandıran) ismine karşılıktır. “*Seniñ idiñ terk kınlıg*” (Senin Tanrı’n azap verendir.) KT.28/43a1=7:167. (7)

kızgıtlıg: Azapla cezalandıran, cezasını veren. Esmâ-i hüsnâdan **Dârr** (Zarar veren) isminin karşılığıdır. “*Ol Tañrı katıgrağ kınlıgdın, katıgrağ kızgıtlıgdın yan.*” (O Tanrı katı azap ve ceza verendir.) KT.26/51b3=4:84.

köni işlig: Doğru işli, işleri doğru olan. Esmâ-i hüsnâdan **Hakîm** (Bütün emirleri ve işleri yerli yerinde olan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 485). “*Tañrı bilgen turur köni işlig.*” (Tanrı bilir ve işleri doğrudur...) KT.37/59a2=49:8.

körġen: Gören. Esmâ-i hüsnâdan **Basîr** (Gören) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 492). “*Erür Tanrı eşitgen körġen.*” (Tanrı gören ve işitendir.) KT. 26/91a2=4:134. (15)

körügli: Gören. Esmâ-i hüsnâdan **Basîr** (Her şeyi hakkıyla gören) isminin karşılığıdır: “*Teñri körügli*” (Tanrı görendir.) KT. 37/43a3=48:024.; Bir örnekte de “*yinçke körügli*” şeklinde Arapça karşılığı olan güzel isimlerden **Lâtîf**’le (Yumuşak, hoş, güzel, nazik) beraber kullanılmıştır (Ata 2004: 492). “*Tanrı yinçke körügli latîf turur.*” (Allah kullarına karşı ince görüşlü ve latiftir.) KT.36/13b3=42:19.

küçlüg: Güçlü. Esmâ-i hüsnâdan **Ķadîr** ve **Ķavî** (Her şeye gücü yeten, kudretli) (Ata, 2004: 507) isimlerinin karşılığıdır. “*Ol Tanrı küçlüg küsüş turur.*” (Tanrı güçlü ve azizdir...) KT.38/14a3=58:21. (3); Aynı sözcük “*uġan*” sözcüğüyle **küçlüg uġan** (Güçlü Tanrı.) şeklinde sıfat tamlaması olarak da kullanılır. Bu yapıyı Ünlü ‘**Azîz** (Yenilmeyen, yegâne galip) adının karşılığı saymaktadır (Ünlü, 2007). “*Küçlüg uġan tîrgürmek üze ölüġlerni.*” (Ölüleri diriltmeye gücü yeten Tanrı...) KT.37/2b3=46:33. (9)

küdeşçi: Her şeye nezaret eden, koruyan, gözetleyen. Esmâ-i hüsnâdan **RaĶîb** (Gözetleyip kontrol eden) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 509). “*Erür Tanrı Ķamuġ neġ üze küdeşçi.*” (Tanrı her şeye nezaret edendir.) KT.33/15b3=33:52. *KT*’de bu sözcük bir örnekte de “**küdeşçin**” biçimindedir. “*Küdeşmek*” (Saklamak, beklemek, korumak) fiilinden türetilmiştir (Ata, 2004: 168, 509).

küdeşgen: Koruyan, gözetten. Esmâ-yı hüsnâdan **Hafîz** (Koruyup gözetten ve dengede tutan) isminin karşılığıdır. “*Tanrı küdeşgen olar üze*” (Tanrı onları gözetir korur) KT.36/3a1=42:6.

küdeşigli: Gözetleyen, bekleyen, koruyan. Bu isim de **küdeşgen** kelimesi gibi esmâ-yı hüsnâdan **Hafîz** (Koruyup gözetten ve dengede tutan, saklayan) isminin karşılığıdır. “*YoĶ sizke Tanrıdın küdeşigli.*” (Tanrı’dan başka sizi koruyan yoktur.) KT.35/42a3=40:33. (3)

küşüş / küşüş: ‘Azîz, değerli, nadir. Esmâ-i hüsnâdan ‘**Azîz** (Muhterem) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 512). “*YarlıĶadı anı, bütünlüġin ol küşüş ulaşu yarlıĶaġan ol*” (KT.32/12a1=28:16. (11)

mengü: Sonsuz, ebedî. Esmâ-i hüsnâdan **ÂĦîr** ve **BâĶî** (Varlığının sonu olmayan) isimlerinin karşılığında kullanılmıştır. “*Ay muġsuz İġdim mengü tutçı tîrig / Ölümkke törüttün bu sansız tîrig*” (Ey ebedî, ölümsüz ve ihtiyaçtan vâreste olan Rabb’im; bu sayısız canlıları ölüm için yarattın.) KB. 378. (38); “*Siziksiz bir ök sen ay mengü açu / Katılmaz Ķarışmaz saĶışĶa saçu*” (Sen şüphesiz birsin ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez.) KB. 10.

menzeksiz: Eşi ve benzeri olmayan. Esmâ-i hüsnâdan **Vahîd** (Bölünüp parçalara ayrılmaması ve benzerinin bulunmaması anlamında tek) isminin karşılığıdır. “*Ol Tanrı erür menzeksiz bütün işlig.*” (Tanrı benzersiz ve azizdir.) KT.26/28a1=4:56.

muhsuz: Hiçbir şeye muhtaç olmayan. Esmâ-i hüsnâdan **Ganî** (Zengin, kendi varlığıyla yetinip başkasına muhtaç olmayan, müstağni, kendi dışındaki her şey ona muhtaç) (Ata, 2004: 523) ve (Kimseye ve hiçbir şeye muhtaç olmayan Allah) (Devellioğlu, 2015: 1072) anlamındaki **Samed** isimlerinin karşılığıdır. (Bilgin, 2019: 96) “*Erür Tanrı muhsuz ögdülmiş.*” (Tanrı hiçbir şeye muhtaç olmayan ve övülmüş olandır.) KT.26/90a1=4:131. (4); Sözcük KB’de 7 kere kullanılmıştır: “*Ay muhsuz İdim mengü tutçı tirig / Ölümke törüttün bu sansız tirig*” (Ey ebedî, ölümsüz ve ihtiyaçtan vâreste olan Rabb’im; bu sayısız canlıları ölüm için yarattın.) KB. 378.; “*Meger bir bayat ol tükel muhsuzun / Muğu bildeci ol bağırsak tüzün*” (Her şeyden müstağni ancak bir Tanrı vardır; O ihtiyaçları bilir, merhametli ve halimdir.) KB.4777.; “*Ay erklig uğan mengü muhsuz bayat / Yaramaz senindin adınka bu at*” (Ey kuvvetli, kadir, ebedi ve müstağni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.) KB.6.; “*Ay muhsuz idim sen bu muğluğ kuluğ / Suyurkap keçürgil yazukın kamuğ*” (Ey müstağni olan Rabbim, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şefkatle affet.) KB.28.

ögdülmiş: Övülmüş, övgüye layık. Esmâ-i hüsnâdan **Hamîd** (Övülmüş, övgüye layık olan, her bakımdan övülen) adının karşılığıdır. “*Erür Tanrı muhsuz ögdülmiş.*” (Tanrı hiçbir şeye muhtaç değildir ve ziyadesiyle övgüye layık olandır.) KT.26/90a1=4:131.; “*Köndrür ögdülmiş ‘azîz yol tapa.*” (Övgüye layık olan (Allah’ın) aziz yoluna doğru hidayete erdirir.) KT.33/31a3=34:6.

örtgen: Bağışlayıcı, affedici. Esmâ-i hüsnâdan **Gafûr** (Bütün günahları bağışlayan) ismine karşılık olarak kullanılmaktadır (Ata, 2004: 584). “*Erür Tanrı örtgen, yarlıkağan.*” (Tanrı affeden ve bağışlayandır.) KT.33/13b3=33:50. (38)

sakış kılguçı: Her şeyin hesabını yapan. Esmâ-i hüsnâdan **Hasîb** (Kullarına yeten, onları hesaba çeken) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 605). “*Ol Tanrı erür kamuğ neğ üze sakış kılguçı.*” (Tanrı her şeyin hesabını yapandır.) KT.26/53a1=4:86. (1)

sakışlağan: Hesap soran, hesap görücü. Bu sözcük de “sakış kılguçı” sözcüğü ile aynı anlamda esmâ-i hüsnâdan **Hasîb** (Kullarına yeten, onları hesaba çeken) isminin karşılığında kullanılmaktadır. “*Tap Tanrı sakışlağan.*” (Tanrı hesap sorandır.) KT.33/8b3=33:39.

Tağrı / Teğri: Allah. Karahanlı Türkçesiyle yazılmış metinlerde **Al-lah** ism-i celilinin karşılığı olarak en çok kullanılan isim “Tanrı” ismidir. Göktürkçede “gök” ve “Tanrı” anlamlarında kullanılan bu kelime, hakanın bir sıfatı veya Mani metinlerinde Buda’nın sıfatı olarak da kullanılır (Tok-yürek, 2017: 79-89). Ferruh Ağca, Teğri sözcüğünün anlamı ve yapısıyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Teğri sözcüğünün sergilediği anlam çeşitliliği, sözcüğün meydana gelişinde kazandığı temel anlamdan, kavram alanına uygun başka anlamlar kazandığını göstermektedir. Sözcüğün ‘gök, sema’ anlamı dışında ‘semavi güç’, ‘büyük, yüce’ gibi anlamları da karşılıyor oluşu, bütün bu anlamları kapsayan bir temel anlamın varlığını düşündürmektedir.” Sözcüğün yapısıyla ilgili birçok görüş ileri sürülmüş olmasına rağmen, sözcüğün kaynağı ve teşkilinin hâlâ belirsiz olduğunu ifade eden Ağca, Clauson’un, Doerfer’in, Stefan Georg’un konuyla ilgili yaklaşımlarına değinir ve şu değerlendirmeleri yapar: “*DLT*’de yer alan teğ- (yükselmek, havalanmak), teğit- (yükseltmek), teğtür- (uçmak), teğük (hava), teğgüc (yarım arşın yüksekliğindeki herhangi bir şey) gibi veriler teğri sözcüğünün oluşumunu ve anlam gelişimini açık bir şekilde göstermektedir. Sözcüğün yapısı ‘teğ-ü-r-i > teğri’ şeklinde, anlam yapısı ise; ‘yükselti > gök, sema > büyük, ulu, yüce > yaratan’ şeklinde açıklanabilir.” (Ağca, 2015: 201 - 221) “*Ya Tağrı, ey kökler törütüğü hem yer törütüğü.*” (Ey gökleri ve yeri yaratan Tanrı) KT.35/4a1=39:46. (1051); “*Tağrı yok tapunmakka meger bir Tağrı.*” (O Tanrı’dan başka tapacak yok.) KT.34/24b2=37:35.; “*Ey Bâr Hudâyâ / Tağrı, eger erse bu ol râst senin üskündin yağturğıl bizin üze taşlar.*” (Ey Allah’ım bu doğruysa senin katında bize taş yağdır.) KT.28/81a3=8:32.; “*Başladım Tağrı atı birle üküş rahmetlig ulaşu yarlıkağan.*” (Rahmeti çok ve bağışlayan Tanrı’nın adı ile başladım.) KT.33/28a1=34.; “*Ol Tağrı musahhar kıldı sizke deryânı.*” (Tanrı deryayı sizin emrinize verdi.) KT.36/93b2=45:12.

DLT’de 62 yerde geçen **Teğri** sözcüğüne “Yüce ve aziz Allah” anlamı verilmiştir. Sözcükle ilgili olarak Kaşgarlı Mahmut; “Kâfirler – Tanrı onları yok etsin- göğe **Teğri** derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük bir dağ, ağaç gibi şeylere de **teğri** adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler.” açıklaması yapar ve eserde şu örnekler yer alır: “*uğan teğri*” (kadir Allah), “*uluğluğ teğrike*” (Ululuk Allah’a mahsus), “*teğri tag birle yirig basurdi*” (Allah dağlarla yeri bastırıp sabitledi), “*teğri yalınuk törüttü*” (Yüce Allah Âdem’i ve yaratılanlardan diğerlerini yarattı.) (Şirin 2015: 27-28) Bu isim KB’de de sıkça kullanılmıştır: “*Atam canı boldı iligke yuluğ / Yuluğ kılсу teğri saña bu kuluğ*” (Babamın canı hükümdarın hizmetinde feda oldu; Tanrı sana bu kulu da feda etsin.) KB. 1555. (42)

tapunğu: İlah, Tanrı. Bu isim **Allah** ism-i celiline karşılık kullanılmıştır. "Tapmak" fiilinin edilgen şekline gereklilik bildiren -gu ekinin eklenmesiyle türetilmiştir. "*Tanrıda adın tapunğu...*" (Tanrı'dan başka tapılacak...) KT.34/89a1=39:17.; Sözcük iki yerde de "tapılan şey" anlamındadır: "*Yer içinde hem koğar seni hem tapunğularınıznı.*" (Hem seni ve hem taptıklarınızı yere geçirir.) KT.28/11b1=7:127. Sözcük *KT*'de sıfat tamlaması olarak **tapunğuluk idi** (Tapılması gereken her şeyin sahibi olan Tanrı.) şeklinde de kullanılır: Esmâ-i hüsnâdan **Allah** (Varlığı zorunlu olan ve bütün övgülere layık bulunan zatın özel ve en kapsamlı adı) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 658). "*Yok tapunğuluk İdi meger ol.*" (Ondan başka tapılacak yok.) KT. 28/35b1=7:158.

tirig: Diri, canlı. Esmâ-i hüsnâdan **Hayy** (Varlığı devamlı olan, hayat sahibi, ölmeyen, diri) adının karşılığıdır (Ata, 2004: 681). "*Yarlıg ıdtımız saña bitigdin ol köni ol, çın tutuğlı tutaşı tirigke*" (Sana Kur'an'dan gönderdiğimiz doğruyu gösteren buyruklara, diri ve her şeye hâkim olan Allah için uy.) KT.31/86b1=20:111; "*Kamuğ sen törüttün ne erselerig / Yoğadur ne erse sen ök sen tirig*" (Her varlığı sen yarattın; varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin.) KB.14.

törütgen: Yaratan, yaratıcı, Rabb. Esmâ-i hüsnâdan **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) isminin karşılığıdır. "*Korğunlar törütgen İdinizdin.*" (Sizi yaratan Tanrı'dan korkunuz.) K.38/76b1=65:1. (8); "*Bilig birle bilnür törütgen İdim*" (Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir.) AH.121. (3) Ünlü, bu ismi esmâ-i hüsnâdan **Bâri** (Bir örneği olmadan canlıları yaratan) isminin karşılığı sayar (Ünlü, 2007): "*Ol Tanrı törütgen, yaratğan*" (O Tanrı yaratandır.) KT.32a/3=059/024. "Törütgen" sözcüğü "yaratan" anlamında *KB*'de 14 yerde geçmektedir. "*Atam erdiñ artuğ bağırsak ağı / Seniñde bağırsak törütgen tağı*" (Sen benim için çok merhametli ve cömert bir baba idin; fakat yaratan senden daha merhametlidir.) KB.1243.

törütteçi: Yaratıcı, yoktan var eden. Allah'ın güzel adlarından **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) adına karşılık olarak 'törütgen' sözcüğüyle aynı anlamdadır. "*Men törütteçi men bir yanluğ âdemiñi kuruğ balçıkdın, kök tıncımış livâdın.*" (İnsanoğlunu kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş cıvık bir balçıktan yaratan benim.) KT.30/21b1=15:28.

törütügli: Yaratan, yaratıcı. **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) adının karşılığıdır. -gli sıfat fiil ekiyle türetilen "törütügli" sözcüğü *KT*'de iki yerde görülmektedir: "*Men törütügli men bir âdemi balçıkdın.*" (Âdemi balçıktan yaratan benim.) KT.34/72a2=38:71. "*Bu halkğa tözü yapmayınca kapuğ, törütügli rabğa kılumaz tapuğ*" (İnsan bütün bu halka kapısını kapatmayınca, yaratan Tanrı'ya ibadet edemez.) KB.3341.

tüzün: Yumuşak huylu. Esmâ-i hüsnâdan **Halîm** (Acele ile ve kızgınlıkla muamele etmeyen) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 700). “*Ol turur tüzün yime yarlıkağan.*” (O halim ve bağışlayandır.) KT.33/82a3=35:41. (2) KB’de genellikle “yumuşak huylu, asil” anlamında 44 yerde kullanılan **tüzün** sözcüğü, bazı beyitlerde aynı anlama Tanrı’nın sıfatı olarak da kullanılmıştır: “*Bu şükruğ negü teg ötey öz özün / Munuñ şükri sen kıl saña ay tüzün*” (Bu ihsanlara şükürden ben acizim; ey asil, bunun şükürünü sana karşı yine sen eda et.) KB.1033.

uğan: Gücü yeten, muktedir. **Kadîr** (Her şeye gücü yeten, kudretli) (Ata, 2004: 703) ve **Muktedir** (her şeye gücü yeten, kudretli) isimlerinin karşılığıdır. “Umak” (gücü olmak, muktedir olmak) fiil kökünden -ğan sıfat-fiil ekiyle türetilmiştir. Tanrı ismi yerine en çok kullanılan isimlerdendir. “*Ol Tanrı kamuğ neñ üze uğan ol.*” (O Tanrı her şeye gücü yetendir.) KT.29/30b2=9:39. (20); “*Biligli bayat ol bilir bu işig / Uğuğlı uğan ol ukar bu işig*” (Bu işi bilen, ancak her şeyi bilen Tanrı’dır; bu işin hikmetini ve sırrını bilen, ancak hükmeden Allah’tır.) KB.1531. (9); “*Öküş ögdi birle tümen miñ şena / Uğan bir bayatka añar yok fena*” (Kadir ve bir olan Tanrı’ya çok hamd ve binlerce sena olsun, O’nun için fânilik yoktur.) KB.2. “*Yarattı ol uğan tünüñ kündüzün*” (O kadir Tanrı senin geceni ve gündüzünü yarattı.) AH.13. (6); “*Uğan hükmi birle kelür kelgen iş*” (Her gelen iş kadir Tanrı hükmü ile gelir.) AH.451. (2); **uğan** Tanrı Kadir olan Allah. DLT. (1)

uğğan: Haberdar. Güzel isimlerden **Habîr** (Her şeyin iç yüzünden haberdar olan) isminin karşılığıdır. “uğmak” (anlamak, kavramak) fiilinden türetilmiştir. “*Ukturdi maña anı bilgen uğğan.*” (Bunu bana her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olan Allah bildirdi.) KT.38/90b1=66:3.

uluğ: Ulu, büyük. Bu sözcük taradığımız eserlerde, esmâ-i hüsnânın farklı listelerinde yer alan yakın anlamlı **Kebîr** (Zâtının ve sıfatlarının mahiyeti anlaşılmayacak kadar ulu), **Mütekebbir** (Azamet ve yüceliğini gösteren) (Ata, 2004: 708), ‘**Azîm** (Zâtının ve sıfatının mahiyeti anlaşılmayacak kadar ulu olan), ‘**Aliyy, Müte’âlî** (İzzet, şeref ve hükümlanlık bakımından en yüce) gibi adları karşılayan Türkçe sözcük olarak kullanılmıştır. **uluğ** sözcüğü tek başına bu anlamlarda kullanıldığı gibi bazen de **yüksek** sözcüğü ile birlikte yakın anlamlı sözcüklerle oluşturulmuş bir tekrar grubu halinde karşımıza çıkmaktadır. “*Bu kudret idisi uluğ bir bayat*” (O kudret sâhibi büyük bir Tanrı’dır.) AH.19. (8); “*Uluğ Tanrı andın ortak katarlar.*” (Onlar Ulu Allah’a ortak koştular.) KT.28/59b1=7:190. (3); “*Ol Tanrı erür yüksek uluğ.*” (Allah yücedir, büyüktür.) KT.26/12b1=4:34

üküş berge: Çok bağışta bulunan. Esmâ-i hüsnâdan **Vehhâb** (Karşılık beklemeden bol bol veren) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 720). “*Bêrgil*

maña mülkni, kerekmez kim kimerseke mende kiğin, sen sen üküş bergeñ." (...Süleyman dedi ki: Rabb'im bana benden başkasının ulaşamayacağı bir hükümlanlık ver. Çünkü sen çok verensin.) KT.34/61a3=38:35.

üküş örtgen: Bağışlayıcı, affedici. Esmâ-i hüsnâdan **Gaffâr** (Daima affeden, tekrarlanan günahları bağışlayan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 720). "*Kökler iğisi hem yerler iğisi hem ol iki ara 'aziz üküş örtgen.*" (O göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her şeyin Rabbi'dir... çok bağışlayıcıdır.) KT.34/71a1=38:66. (2)

yaratğan: Yaratan, var eden. Esmâ-i hüsnâdan **Bârî** (Bir model olmak-sızın varlıkları yaratan) (Ata, 2004: 755) ve **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) isimleriyle aynı anlamdadır. "*Ol Tanrı törütgen yaratğan sūret kılğan.*" (Tanrı yaratan, var eden, şekil verendir...) KT.38/32a3=59:24. (2); "*Tenri ol yerig yaratğan*" (Yeri yaratan Tanrı'dır.) DLT. III - 52

yaratıĝlı: Yaratan, Tanrı. Esmâ-i hüsnâdan **Bârî** (Bir model olmak-sızın varlıkları yaratan) (Ata, 2004: 755) ve **Hâlik** (Takdirine uygun bir şekilde yaratan) isimleriyle aynı anlamdadır. **Yaratğan** ve **yaratıĝlı** isimlerinin her ikisi "yaratmak" fiilinden işlevleri birbirinin aynı olan -ĝlı ve -ğan sıfat-fiil ekleriyle türetilmiş isimlerdir. "*Tilim tınma öĝgil yaratıĝlını / Yaraĝsıznı mindin yıratıĝlını*" (Ey dilim, durma, yaratana ve beni kötülüklerden uzak tutana hamd ve sena et.) KB.381. Bunların dışında **yaratğan** ve **yaratıĝlı** isimlerinin bağlam içinde esmâ-i hüsnâdan **Muhyî** (Can veren) ismi ile yakın veya eş anlamlı oldukları da söylenebilir.

yarlıkağan: Bağışlayıcı. Esmâ-i hüsnâdan **Rahîm** (Bağışlayan, esirgeyen) ve **Gafûr** (Bütün günahları bağışlayan) isimlerinin karşılığıdır (Ata, 2004: 760). "*Ol Tanrı erür mü 'minlerka yarlıkağan.*" (Tanrı müminleri bağışlayıcıdır.) KT.33/9a3=33:43. (80) Bu ismin sıfatları derecelendiren -rak ekiyle pekiştirilmiş şekli de *KT*'de 55 kere kullanılmıştır. **yarlıkağanrak** En merhametli. "*Yarlıkaĝay Tanrı sizni, ol yarlıkağanlarda yarlıkağanraķı ol.*" (Allah sizi bağışlasın / affetsin. Çünkü O, merhametlilerin en merhametlisidir.) KT.30/10a2=12:92. (55)

yarlıkaĝlı: Merhamet eden, bağışlayan. Esmâ-i hüsnâdan **Vehhâb** (Karşılık beklemeden bol bol veren) ve **Rahîm** (Bağışlayan, esirgeyen) isimlerinin karşılığıdır (Ata, 2004: 760). "*Azu olar üskinde mü İdiñniñ hazineleri 'aziz yarlıkaĝlı.*" (Yoksa aziz ve vehhab olan Tanrı'nın (rahmet) hazineleri onların indinde mi?) KT.34/49b1=38:9. (4)

yazuķ örtgen: Günahları bağışlayan. Esmâ-i hüsnâdan **Gafûr** (Bütün günahları bağışlayan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 769). "*Tanrı yazuķ örtgen yarlıkağan ol.*" (Tanrı affeden, bağışlayandır...) KT. 37/56b1=49:5.

yazuğ örtügli: Bağışlayan, affedici. Esmâ-i hüsnâdan **Gafûr** (Bütün günahları bağışlayan) isminin karşılığıdır. “*Yarlıkağıl bizni sen, yazuğ örtüglilerde yëgreki sen.*” (Günahları affedensin, bizi bağışla...) KT.28/32a3=7:155.

yinçke körügli: İnce görüşlü, nazik. Esmâ-i hüsnâdan **Lâtîf** (Yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmez yollarla karşılayan) isminin karşılığıdır (Ata, 2004: 779). “*Tanrı yinçke körügli latîf turur.*” (Allah kullarına karşı ince görüşlü ve latîftir.) KT. 36/13b3=42:19.

yorıtğan: Kaza ve kaderi yürüten, tanzim eden. Esmâ-i hüsnâdan **Müheymin** (Kainatın bütün işlerini gözetip yöneten) ve **Vâli** (Kainata hâkim olup onu yöneten) isimlerinin anlamlarına yakın bir anlam taşımaktadır. “*kazalar yorıtğan yaratğan Melik*” (Kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim eden Tanrı’dır.) AH.454.

yüksek: Yüce, ulu. Esmâ-i hüsnâdan ‘**Aliyy** (İzzet, şeref ve hükümranlık bakımından en yüce) ismine karşılıktır (Ata, 2004: 792). “*Ol yüksek uluğ.*” (O yüce ve uludur.) KT.33/44b1=34:23. (3)

Karahanlılar dönemine ait satır arası *Kur’an tercümesinin Rylands nüshası*, *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâtî’l-Türk* ve *Atebetü’l-Hakâyık*’tan tespit ettiğimiz Allah’ın güzel isimlerine karşılık gelen Türkçe sözcükleri şöyle bir tablo hâlinde göstermek mümkündür:

Arapça	Türkçe	Arapça	Türkçe
‘adl	açğan	şahhâr	boynağı boynın sığan
‘afuvv	keçürgen	kadîm	bayat
‘alîm	bilgen	şavî	küçlûğ
‘aliyy	uluğ, yüksek	kebîr	Uluğ
âhîr	mengü	şuddûs	Arığ
Allah	Tanrı, tapunguluk idî	latîf	artukluk bërnek idîsi, yinçke körügli
‘azîm	uluğ	mâlikü’l-mülk	idî
‘azîz	küşüş	melik	erklîg
bâkî	mengü	muhyî	yaratıglı
bârî	yaratğan, yaratıglı	mütekebbir	Uluğ
basîr	körgen	müheymin	yorıtğan
dârr	kızgıtluğ	muktedir	uğan

eḥad	bir	mümîṭ	keçürgen
evvel	bayat	müntakim	kınaglı, kınılıg
fettâḥ	açğan	müte'âlî	Uluğ
ğaffâr	üküş örtgen	rabb	igitgen
ğafûr	örtgen, yazuk örtgen, yarlıkağan	rahîm	yarlıkağan, yarlıkağlı
ğanî	muhsuz	raķîb	küdezçi
ḥabîr	bilgen, uķğan	raûf	bağırsak
hafîz	küdezgen, küdezigli	rezzâķ	igitgen
ḥakem	emr idisi	samed	munsuz
ḥakîm	bütün işlig, emr idisi, köni işlig	selâm	esenlik bergen
ḥâlik	törütgen, ya- ratğan, törütteçi, yaratıgılı, törütügli	sem'î	eşitgen
ḥasîb	sakış kılguçı, sakışlağan	şekûr	arka üküş bergen
hayy	tirig	vâli	yorıtğan
ilah	tapunġu	vâsi'	keñ işlig
ḥadîr	küçlüg, uğan, küçlüg uğan	vaḥîd	menzezsiz, bir
		vehhâb	artuķluk bër- mek idisi, üküş bergen, yarlıkağlı

Bütün bu veriler İslami Türk edebiyatının ilk ürünlerinin yazıldığı Karahanlılar döneminde, esmâ-i hüsnâda yer alan isimlerin büyük oranda Türkçe sözcüklerle karşılandığını göstermektedir.

Taradığımız eserlerde esmâ-i hüsnâdan 55 isme Türkçe karşılık verildiği anlaşılmaktadır. Bazı güzel isimlerin birden fazla Türkçe karşılığı kullanılır: Mesela **ğafûr** adına **örtgen**, **yarlıkağan**, **yazuk örtgen**; **ḥâlik** adına **törütgen**, **yaratğan**, **törütteçi**, **törütügli**, **yaratıgılı** gibi karşılıklar verilmiştir. Bu eserlerde esmâ-i hüsnâdan 55 isme karşılık 61 tane Türkçe sözcük kullanılmıştır. Bir kısım Türkçe sözcükler de Allah'ın güzel adlarından yakın veya eş anlamlı birkaç tanesini karşılamaktadır: **Uluğ** sözcüğü **kebîr**, **mütekebbir**, **'azîm**, **'aliyy**, **müte'âlî** adlarına; **keçürgen** sözcüğü **'afüvv**, **ḥalîm**, **mümîṭ** adlarına karşılık gelmektedir.

Bu Türkçe karşılıkların bir kısmı dilin mevcut kelimelerine yeni anlamlar yüklenmesi, bir kısmı yeni kelime türetilmesi ve bir kısmı da keli-

me grupları şeklinde oluşturulmuştur. Allah'ın güzel adı olarak kullanılan Türkçe sözlerden 45 tanesi tek sözcükten oluşmaktadır. Türetmede daha çok -ğan / -gen ve -ğlı / -gli sıfat-fiil eklerinin kullanıldığı görülür. Geriye kalanların 16 tanesi kelime grubu yapısındadır. Kelime gruplarından 11 tanesi sıfat-fiil grubu; 3 tanesi sıfat tamlaması ve 2 tanesi isim tamlaması şeklindedir.

Uygurlar döneminde bir gelenek hâlini alan başka dinlere ait kavram adlarını ve terimleri Türkçeleştirme uygulamasının Karahanlılar döneminde de devam ettirildiği, bu dönem eserlerinde diğer dinî terimlerle beraber Allah'ın güzel ad ve sıfatlarının da büyük oranda Türkçe sözcüklerle karşılandığı anlaşılmaktadır.

Bugün kullandığımız dinî terimlerin büyük bir kısmı Arapçadan alınmıştır. Kutsal kitabımız *Kur 'ân-ı Kerîm*'in ve hadislerin Arapça olmasından dolayı İslam dinine ait inanç, ibadet, ahlak ve diğer alanlarla ilgili terimlerin Arapça kökenli olanları yaygınlaşmış bulunmaktadır. Oysa Türklerin Müslüman oldukları ilk dönemlerde bu konuda daha hassas davranılmış, dinî terimlerin Türkçe karşılıklarının oluşturulmasına özen gösterilmiştir.

Dinî terimlerin ve bunlarla beraber Tanrı'nın güzel ad ve sıfatlarının Türkçe sözcüklerle karşılanmasında asıl amaç, doğru bir yaklaşımla, İslamiyeti Türkler arasında daha kolay tanıtmak, yaygınlaştırmak ve benimsetmektir. Satır arası *Kur 'an* tercümelerinde çeviriyi yapanların asıl metindeki bütün sözcüklere karşılıklar bulma anlayışının da bu sonuca etkisi olabilir. Ancak kanaatimize göre bu tutum, İslamiyetle yeni tanışan Türk toplumunda bu yeni inancı yaymak için, Hoca Ahmet Yesevî gibi halkın anlayacağı, halk ruhuna uygun sade bir dil kullanmanın gerekli olduğu; toplumun anlamadığı başka bir dilin terimleriyle bunu gerçekleştirmenin kolay olmayacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Ağca, F. (2015). “Eski Türkçe kök tenri ve kök kalık ikilemeleri üzerine”. *Türkbilig* 30, 201-221.
- Aksan, D. (1996). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi
- Arat, R. R. (1951). *Atebetü'l-Hakayık*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007a). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007b). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi C. I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgin, A. A. (2019). “Kutadgu Bilig'deki Tevhid Bağlamında Tanrı Tasavvuru”. *Kutadgu Bilig ve Türk-İslam Kimliği*. İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları. 92 -111.
- Deniz, S. (2019). *Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Dönemi Eserlerinde Dinî Terimler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Devellioğlu, F. (2015). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (1973). *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meal)*. 2. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kuyma, E. (2019). “Eski Anadolu Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Esmâ-i Hüsnâ'yı Karşılayan Söz Varlığı”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36. 339 - 436.
- Önler, Z. (2009). “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1. 187-197.
- Öztürk, A. (2019). “İslâmî Türk Edebiyatında Esmâ-i Hüsnâ”. *İslâmî İlimler Dergisi* 14/2. 27 - 42.
- Süyûtî, C. (1988). *Ed-Dürrü'l-menşûr C. III*. Beyrut: 1409.
- Şahin, A. (2001). “Edebî Bir Tür Olarak Klasik Edebiyatımızda Esmâ-i Hüsnâlar”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16. 49 – 57.
- Şirin, H. (2015). *Kültigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2017). “Budist Uygur Metinlerinde Teñri Sözü”. *Dil Araştırmaları* 21. 79 - 89.
- Topaloğlu, B. (1995). “Esmâ-i Hüsnâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 11*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 404-418.
- Ünlü, S. (2007). “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2. 215 - 285.
- Yüksekkaya, G. S. (2005). “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Çevirilerinde Esmâ-i Hüsnâ”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 15. 181-211.

Extended Summary

The first Muslim Turkish state is the Kara-Khanid Khanate. The works written during the Kara-Khanid period are considered as the first works of Islamic Turkish literature. Interlinear Qur'anic Translation of the Qur'an (Rylands copy), *Dīwān lughat at-Turk*, *Qutadğu Bilig* and *Atebetü'l-Haḳāyik* are the main works written in Kara-Khanid Turkish having reached today. In these works, Turkish equivalents are generally lexicalised for the Islamic terms.

It is seen that the practice of Turkicization the concept names and terms belonging to other religions which had previously become a tradition in the Uighurs period continued in the Karakhanid period when Islam was accepted. These works have been written with the understanding that it is necessary to use a language they know in order to explain, spread and adopt this new belief in a society that has recently adopted Islam. Many of the Turkish terms derived in this period were forgotten in later periods, and Arabic ones were used instead.

Like other terms relating to religion, the beautiful names and adjectives of Allah, i.e. 'asmā' al-ḥusnā, are generally met with Turkish in the works of Kara-Khanid period. The term 'asmā' al-ḥusnā refers to beautiful names attributed to Allah in the sense of "the most beautiful names". In the Islamic world, it is accepted that 'asmā' al-ḥusnā consists of ninety-nine names.

In the Qur'an, "Say: Call it as Allah or call it Rahman; whichever you call, he owns the most beautiful names. (al-Isrā': 17/110)" statement indicates that it would not be inconvenient to say the names and adjectives in Esmā-i ḥusnā in other languages. When people say the beautiful names of Allah in their own language, it enables them to know and love Allah better.

The term 'asmā' al-ḥusnā has been translated into Turkish as *körklüg atlar* (beautiful names) in the translation of the Qur'an. "*Tanrı yok meger ol anar turur körklüg atlar*" (There is no God but Allah, beautiful names belong to Allah.) KT.31/38a1=20:8. The Turkish equivalents of some of the beautiful names in the works of the Kara-Khanid period continued in Turkish later on.

In this study, the concept of 'asmā' al-ḥusnā was introduced briefly and the Turkish equivalents of 'asmā' al-ḥusnā used in the works written in Kara-Khanid Turkish were picked out. As a result, it is seen that a large part of 'asmā' al-ḥusnā was met with Turkish words lexicalised in various ways in the works written in Kara-Khanid Turkish. Turkish words corresponding to the beautiful names of Allah and their Arabic equivalents in these works are shown in a table.

The beautiful names of Turkish origin used in the works we have scanned, their meanings and their equivalents in 'asmā' al-ḥusnā are as follows:

açgan (The Opener, The preparer ways for triumphs) = al-Fattāh; **arığ** (The absolutely pure) = al-Quddūs; **arķa üküş bergen** (The rewarder of thankfulness) = ash-Shakūr; **artuķluk bėrmek idisi** (The giver of gifts) = al-Wahhāb; **azķa üküş bėrgen** (The most appreciative) = ash-Shakūr; **bağırsak** (The compassionate) = ar-Ra'ūf; **bayat** (The eternal) = al-'Awwal; **bilgen** (The all-aware) = al-Khabīr; **bir** (The one) = al-Wāhid, al-'Aḥad; **birigli** (The forgiver, The giver) = al-Wahhāb,

ar-Razzâq; **boynağı boynın sığan** (The punisher) = al-Qahhâr; **bütün işlig** (The ever-wise, endowed with sound judgement) = al-Hakîm; **emr idisi** (The judge) = al-Hakam, al-Hakîm; **erklig** (The omnipotent, The lord of power) = al-Mâlik; **esenlik berge**n (The giver of peace) = as-Salâm; **idi** (The owner of all sovereignty) = Mâliku'l-Mulk; **igitgen** (The nurturer, The sustainer) = ar-Razzâq; **keçürgen** (The pardoner) = al-'Afuww, al-Halîm; **keş işlig** (The all-encompassing, The omnipresent) = 'al-Wâsi'; **kınağı** (The avenger) = al-Muntaqim; **kınlı**ğ (The retaliator) = al-Muntaqim; **kızgı**tluğ (The distressor) = ağ-Dârr; **köni işlig** (The right one) = al-Hakîm; **kör**gen (Seeing) = al-Başîr; **kör**ügli (Seeing) = al-Başîr; **küçlü**ğ (The all-powerful) = al-Qâdir, al-Qawıyy; **küde**zçi (Protecting) = ar-Raqîb; **küde**zgen (The protector) = al-Khâfîd; **küde**zigli (The protecting) = al-Khâfîd; **küsüş** (The almighty) = al-'Azîz; **mengü** (The eternal, The endless) = al-'Âkhir, al-Bâqî; **men**zeksiz (The unique, The incomparable) = al-Wâhid; **mu**şsuz (The all-sufficient, Not in need of anything) = al-Ghânî; ögdülmüş (The all-praiseworthy) = al-Hamîd; örtgen (The forgiving) = al-Ghafûr; **sakış kılgı**ıcı (Reckoning everything) = al-Hasîb; **sakışla**ğan (Calling to account) = al-Hasîb; **Ta**ırrı (Allah) = Allah; **ta**punğı (God) = Allah; **tirig** (The ever-living) = al-Hayy; **törüt**gen (The creating) = al-Khâliq; **törüt**teçi (The creator) = al-Khâliq; **törüt**ügli (Creating) = al-Khâliq; **tüzün** (The forbearing) = al-Halîm; **u**ğan (The all-powerful) = al-Qâdir; **u**ğğan (The acquainted, The all-aware) = al-Khabîr; **ulu**ğ (The almighty) = al-Kabîr, al-Mutakabbir, al-'Azîm, al-'Aliyy, al-Muta'âliyy; üküş bergen (The giver of gifts, the bestower) = vehhâb; üküş örtgen (The forgiving) = gaffâr; **ya**ratğan (The creator) = bârî, hâlik; **ya**ratıglı (The originator) = bârî, hâlik; **ya**rlıkağan (The bestower of mercy) = rahîm; **ya**rlıkağı (The forgiving) = al-Wahhâb, ar-Rahîm; **ya**zuğ örtgen (The hider of all faults) = al-Ghafûr; **yin**çe **kör**ügli (The most gentle, The subtle one) = al-La'tîf; **yo**ritğan (The guardian, The witness, The overseer) = al-Muhaymin, al-Wâlî; **yük**sek (The most high, The exalted) = al-'Aliyy.

In the works written in Kara-Khanid Turkish, 61 Turkish words were lexicalised for 55 names in 'asmâ' al-ḥusnâ. Some beautiful names are met with more than one Turkish word. For example, örtgen, yarlıkağan, yazuğ örtgen instead of gaffâr; törütgen, yaratğan, törütteçi, törütügli, yaratıglı instead of al-Khâliq were given. Some Turkish words correspond to a few close or synonymous names of Allah: The word *Uluğ* is in the names of *al-Kabîr*, *take kebbir*, *al-'Azîm*, *al-'Aliyy*, *al-Muta'âliyy*; The word *keçürgen* corresponds to the names *al-'Afuww*, *al-Halîm*.

Some of these Turkish equivalents were formed through adding new meanings to the existing words in the language, some deriving new words, and some word groups. 45 of the Turkish words used as the beautiful name of Allah consist of one word. 11 of the beautiful nouns in word group form are adjective-verb groups; 3 of them are adjective clauses and 2 of them are noun phrases.

These data show that the Turks attached importance to the lexicalisation of Turkish equivalents for religious terms in the first period when they were Muslims and they behaved more sensitive about this issue. It has been understood that it is

necessary to use a plain language suitable for the spirit of the people and close to the spoken language. The purpose of meeting the beautiful names and attributes of God with Turkish words is to introduce Islam among Turks more easily, thus to spread and adopt it.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TÜRKİYE’DE YAYIMLANAN ÇALIŞMALAR IŞIĞINDA KAŞKAY TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER

Muhittin ÇELİK*

Mustafa YILMAZ**

Öz

Bu çalışmada, Kaşkay Türkçesiyle yazılmış *Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları*, *Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedi’nin Şiirleri*, *Kaşkay Türkçesi*, *Kaşkay Türklerinin Çocuk Edebiyatı Ürünleri* ve *Bu Ürünlerin Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi*, *Kaşkay Türkçesi Metinleri*, *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ’i Şi’ri yâ Âsâr-i Şu‘arâ-yi Kaşkâ’i*, *Mazun Şiirler* adlı eserlerde yer alan ikilemeler ele alınmıştır. Türkçe ve Farsça olmak üzere, iki dilli bir halk olan Kaşkay Türkleri, kendi yazı dillerini oluşturma yolunda ciddi çabalar sergilemektedirler. Kaşkay Türkçesindeki ikilemelerin tespit edilmesi, Kaşkay Türkçesi söz varlığının belirlenmesi ve Kaşkay Türkçesi ikilemelerinin özelliklerinin ortaya konması noktasında önem arz etmektedir.

İkileme ile ilgili kuramsal açıklamaların yapıldığı “Giriş” bölümünde dil bilimcilerin bu kelime grubunu nasıl tanımladıklarına ve ikilemeler için kullanılan farklı terimlere değinilmiştir. Ayrıca ikilemelerin oluşum yolları ve nasıl tasnif edildikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

“İkilemeler” başlığı altında, Kaşkay Türkçesine ait bazı metinlerde tespit ettiğimiz en az bir ögesi Türkçe olan ikilemelerin alfabetik listesi, örnekleriyle birlikte verilmiştir.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 17.03.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 30.08.2020

Makalenin Künyesi: Çelik, M. ve Yılmaz, M. (2020). “Türkiye’de Yayınlanan Çalışmalar Işığında Kaşkay Türkçesinde İkilemeler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 47-76.

DOI: 10.24155/tdk.2020.140

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, muhittin.celik@inonu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-6691-1443

** Arş. Gör., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mustafayilmaz@live.com

ORCID ID: 0000-0003-2759-4980

“İnceleme” bölümünde, metinlerde tespit edilen ikilemeler, kelimele-
rinin kökenine, ögeleri arasındaki anlam ilişkilerine ve ögeleri arasındaki
ses benzerliklerine göre ele alınmıştır.

Çalışmanın “Sonuç” bölümünde ise tespit edilen ikilemelerin tasnif
edilmesi neticesinde ortaya çıkan sayısal veriler belirtilmiştir. Her bir in-
celeme başlığı için ayrı şekilde belirtilen sayısal verilerin yüzdelik oran-
larına da yer verilmiştir. Ayrıca, elde edilen sayısal veriler ışığında çeşitli
tespitler ve yorumlar yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: Kaşkay Türkçesi, ikileme, hendiadyoin, tekrar,
yineleme.

Reduplications in Qashqai Turkish in Consideration of Studies Published in Turkey

Abstract

In this study, the reduplications found in the works of *Kaşkay Ata-
sözlerinde Ad Aktarmaları*, *Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muham-
medi’nin Şiirleri*, *Kaşkay Türkçesi*, *Kaşkay Türklerinin Çocuk Edebiyatı
Ürünleri ve Bu Ürünlerin Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi*, *Kaşkay Türk-
çesi Metinleri*, *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ’i Şi’ri yâ Âşâr-i
Şu’arâ-yi Kaşkâ’i*, *Mazun Şiirler* which are written in Qashqai Turkish,
are handled. As a bilingual people, Turkish and Persian, the Qashqai
Turks were making serious efforts to create their own written language.
Determining the reduplications in Qashqai Turkish is important in point
of establishing the vocabulary of Qashqai Turkish and revealing the cha-
racteristics of Qashqai Turkish reduplications.

How the linguists define this wordgroup and different terms used for
reduplications are mentioned in the Introduction section, in which theo-
retical explanations about reduplications are given. Moreover, forming
patterns of reduplications and how they are classified.

Under the Reduplications heading, alphabetical list of the reduplica-
tions found in the texts of Qashqai Turkish and at least one word of which
is Turkish is given with examples.

Under the Examination heading, the reduplications found in the texts
are handled according to meaning relations with their components, stems
of the words and phonetic resemblances between their components.

In the Conclusion section of the study, statistical data obtained after
classification of the reduplications are presented. Percentage values of the
statistical data shown separately for each examination title are also given.
Furthermore, in the light of the obtained statistical data, some establish-
ments and comments are made.

Keywords: Qashqai Turkish, reduplication, hendiadys, repetition,
reiteration.

Giriş

Bu çalışmada, bir dilin gelişmişliğini ve zenginliğini gösteren unsurlardan olan ikilemelerin Kaşkay Türkçesi metnindeki kullanımları tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, tespit edilen ikilemeler anlam, ses ve köken özelliklerine göre incelenerek tasnife tabi tutulmuştur. Çalışmada, *Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları*, *Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedi'nin Şiirleri*, *Kaşkay Türkçesi*, *Kaşkay Türklerinin Çocuk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi*, *Kaşkay Türkçesi Metinleri*, *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ'î Şi'ri yâ Âsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î*, *Mazun Şiirler* adlı eserlerde yer alan metinlerden yararlanılmıştır. İkileme kavramına dair pek çok adlandırma ve tanım yapılmış olması, yapılan tanımların zaman zaman birbirinden farklı olması bu kavramın özellikle ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

İkilemeler, anlamı kuvvetlendirmek, pekiştirmek ve anlatıma zenginlik katmak için aynı sözcüğün yinelenmesi ya da eş, yakın, zıt anlamlı sözcüklerin belli bir düzen içerisinde bir araya gelerek kalıplaşması sonucunda oluşmuş kelime grubu şeklinde tanımlanabilir. Birçok dil bilimci tarafından tanımlanan ve üzerinde çalışmalar yapılan ikileme için bir tanım ve terim birlikteliğinden söz etmek güçtür. Pek çok dilde mevcut olan bu kelime grubunu adlandırmak için diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de birçok terim kullanılmıştır. Bu durumun neticesinde ortaya bir terim karmaşası çıkmıştır. İkileme terimi için Almancada *geminatıon*, *verdoppe-lung*, *reduplikation*; Fransızca *gémınatıon*, *redoublement*, *reduplication*, İngilizcede *geminatıon*, *reduplication* sözcükleri kullanılmaktadır (Vardar, 2007: 119). Osmanlı Türkçesinde *atf-ı tesiri*; Türkiye Türkçesinde *çift söz-ler*, *hendiadyoin*, *ikileme*, *ikizleme*, *katmerleme*, *kelime koşması*, *koşaç*, *koşma takımlar*, *koşma*, *reduplikasyon*, *sıralama*, *tekrar grubu*, *tekrar*, *yineleme* terimleri ikileme için kullanılmıştır.

TDK *Türkçe Sözlük*'te ikileme “anlamı güçlendirmek için aynı kelime-nin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri bir-birini andıran kelimelerin yan yana kullanılması” şeklinde tanımlanmıştır (TS, 2011: 1165).

Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde ikilemeyi “Anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma (örn. *ölen ölene, güzel güzel, ev mev, vb.*)” şeklinde tanımlar (Vardar, 2007: 119).

Günay Karağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*'nde ikileme için “Bir varlığı veya bir eylemi karşılamak üzere eş görevli iki sözün oluşturduğu söz öbeğidir. Biçim ve anlam bakımından birbiriyle bağlantılı ve aynı türden olan iki veya daha çok sözün bir araya gelerek oluşturdukları yapı, yi-

neleme öbeği olarak bilinir. Türkçede yinelemeler iki sözle yapılır; ancak az da olsa, üçlü ve dörtlü yinelemeler de görülür.” demektedir (Karaağaç, 2013: 486).

İkileme için “hendiadyoin” terimini kullanan Saadet Çağatay *Uygurcada Hendiadyoinler* adlı çalışmasında bu terimi şöyle tanımlar: “Aynı manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine Hendiadyoin denir. Hendiadyoin’ler ekseriye iki sinonimden ibarettir.” (Çağatay, 1978: 29-30).

Muharrem Ergin ikileme için “tekrar” terimini kullanır. “Tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime gruplarıdır. Tekrarı meydana getiren iki kelimenin tekrara iştiraki tamamıyla birbirine eşittir. Fonksiyonları da, şekilleri de, vurguları da birbirinden farksızdır.” Hemen hemen her çeşit kelimedenden tekrar yapılabileceğini belirten Ergin, isimler, sıfatlar, zarflar ve zarf fiillerin tekrara en elverişli kelime grupları olduğunu belirtir. Türkçede tekrarların *aynen tekrarlar*, *eş manalı tekrarlar*, *zıt manalı tekrarlar*, *ilaveli tekrarlar* olmak üzere dört çeşidinin bulunduğuna değinir ve tekrarların başlıca fonksiyonlarını şöyle sıralar: 1. kuvvetlendirme, 2. çokluk, 3. devamlılık (Ergin, 2005: 377).

Zeynep Korkmaz, ikilemeleri “aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu” şeklinde tanımlar. Korkmaz, ikilemelerin ad çekimi ekleri alabildiğini, cümle içinde ad, sıfat ve zarf görevi yüklendiğini, anlamı güçlendirmek üzere kullanıldığını belirttiikten sonra başlıca ikileme türlerini şu şekilde sıralar:

a- Aynı kelimenin tekrarı ile kurulanlar: birer birer, teker teker, mışıl mışıl, dinleye dinleye, dura dura, bekleye bekleye, göre göre vb.

b- Eş veya yakın anlamlı kelimelerle kurulanlar: ev bark, belli başlı, bitip tükenmek, delik deşik, doğru dürüst, köşe bucak, yalvarıp yakarmak, düğün dernek, yalan yanlış, soy sop vb.

c- Zıt anlamlı kelimelerle kurulanlar: bata çıka, düşe kalka, yaza çize, doğru yanlış, iyi kötü az çok, üst baş, analı babalı, karı koca, yaz kış vb.

d- Aynı kelimenin ön sesinin değiştirilerek tekrarlanması ile kurulanlar: ayak mayak, güzel müzel, yaka maka, kutlu mutlu, çeyiz meyiz, sandık mandık vb. (Korkmaz, 2003: 82).

Hatice Şahin, ikilemeler hakkında “Bir dilin söz varlığı içinde çok önemli bir yere sahip ve dillerin anlatım çeşitliliğinde büyük rol oynayan dil birlikleridir. İkilemeler anlatımı güçlendirmek, pekiştirmek ve zenginleştirmek gibi görevleri üstlenirler.” der ve ikilemelerin oluşumunu şu

başlıklar altında sınıflandırır: “a) Bir kelimenin tekrarı ile oluşanlar b) İki benzer anlamlı kelimedenden oluşanlar c) İki zıt anlamlı kelimedenden oluşanlar d) İki anlamsız kelimedenden oluşanlar e) Bir anlamlı bir anlamsız kelimedenden oluşanlar.” (Şahin, 1997: 125).

Vecihe Hatiboğlu *Türk Dilinde İkileme* adlı kitabında “İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün kullanılmasıdır.” der. İlgili eserin “İkilemelerin Genel Özellikleri” başlıklı bölümünde ikilemeyi kuran sözcüklerin genel özelliklerinin başında ses benzerliğinin, ses uygunluğunun geldiğini belirten Hatiboğlu, ikilemelerde ses benzerliğini ön seste benzerlik (*çekip çevirmek, kış kıyamet, saçma sapan*) ve son seste benzerlik (*kırık dökük, hesap kitap, halim selim*) başlıklarında inceler. İkilemelerdeki sözcükler arasındaki ünlü kurallarına da değinen Hatiboğlu, “ayrı sözcüklerden kurulan ikilemelerin çoğunda, özellikle yansımalarda, birinci sözcüğün ilk hecesinde ‘a’ sesi varsa, ikinci sözcüğün ilk hecesinde ‘u’ sesi (çarpık çurpuk, şartlı şurtlu, tak tuk)” bulunduğunu ve bu kuralın ince sıralı ünlülerde de yürütüldüğünü (*eski püskü, eğri büğrü, tek tük*), “ikilemeyi kuran ayrı sözcüklerden birincisinin ilk hecesinde, özellikle kalın, düz, dar ünlü varsa bütün hecelerde ve öteki sözcükte de kalın, düz, dar ünlü (*sıkı fıkı, ıvır zıvır, pılı pırtı*)” bulunduğunu belirtir. Hatiboğlu, ikilemelerde kalıplaşma hususunu şöyle ifade eder: “İkilemeyi kuran sözcükler arasındaki kalıplaşma, kenetlenme o kadar kesindir ki, sözcüklerden biri ya da ikisi tek başına kullanılamaz, yaşayamaz (*tek tük, eski püskü, çoluk çocuk, eğri büğrü, yamru yumru, didikdidik, buramburam, allakbullak*).” Aralıklı ikilemelerin bazılarının kalıplaştığını belirten Hatiboğlu, bunların bağlaçlarla (*ancak ve ancak, ağıladı da ağıladı*), soru ekiyle (*ev mi ev, olur mu olur*) ve sayı adlarıyla (*üç aşağı beş yukarı, bir deri bir kemik*) oluştuğuna değinir (Hatiboğlu, 1981: 9-25).

Doğan Aksan, Türkçeye olağanüstü bir anlatım gücü ve zenginliği kazandıran ikilemelerin Türkçenin her evresinde, her lehçesinde yaygın olarak kullanıldığını belirtir (Aksan, 2006: 81). Nitekim Türkçenin ilk yazılı kaynağı olarak kabul edilen *Orhun Yazıtları*’nda da ikilemelere rastlanmaktadır. Eçü apa (ata dede/ecdat), iş küç (iş güç), yabız yablak (kötü, fena), eb bark (ev bark) bu ikilemelerden bazılarıdır.¹ (Tekin, 2006: 24, 26, 30, 62).

Ahat Üstüner, *Türkçede Pekiştirme* isimli eserinde pekiştirme türlerini 1. Seslerle Pekiştirme 2. Eklerle Pekiştirme 3. Kelimelerle Pekiştirme 4.

1 Geniş bilgi için bk. Erhan Aydın, “Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler”, *Türk Dili*, Sayı: 544 (Nisan 1997), s. 417-421.

Söz Dizimiyle Pekiştirme olmak üzere dört bölüme ayırmıştır. Üstüner, “Kelimelerle Pekiştirme” başlığı altında yer alan “Tekrarlar” alt başlığında “Türkçenin grameri, dil ve anlatım özellikleri, anlatım gücü ile ilgili yapılmış bütün çalışmalarda bir pekiştirme unsuru olarak en çok üzerinde durulan, hakkında en fazla araştırma yapılmış anlatım şekli tekrarlardır.” der. Türkçe ile ilgili çalışmalarda tekrar terimi yerine “ikileme, yineleme, ikizleme, söz koşması” gibi terimler kullanıldığını; Çağdaş Türk lehçelerinde ise tekrarlar için “yoldaş sözler, tirkeş sözler” gibi isimler kullanıldığını belirtir (Üstüner, 2003: 172).

Osman Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar” adlı makalesinde Farsça “be” eki ile oluşturulan ikilemeler için “şekil itibarı ile yabancı olmakla beraber bugün hâlâ kullanılan bir tekrar da be ile yapılır: öz-be-öz; süt-be-süt; can-be-can ced-be-ced” der (Tuna, 1982-1983: 175).

Tuna, Türkçede *m* ve *k* ile oluşturulan “*kapı mapı, tencere mencere, paldır küldür, tambur kümbür*” gibi ikilemeleri ise “otomatik tekrarlar” diye adlandır (Tuna, 1982-1983: 175).

Ayşehan Deniz Abik, “(İsim1 + II/+IU) (İsim2 +II/+IU)” *Kuruluşundaki İkilemeler* adlı çalışmasında belli başlı, boylu boslu, güçlü kuvvetli, irili ufaklı yapısındaki ikileme kuruluşlarını incelemiş, Eski Türkçede ikili kullanılan birliktelik ifade eden +II.....+II yapısı ile +IIg / +IUG sıfat eki taşıyan kelimelerle kurulmuş hendiadyoinlerin bugün Türkiye Türkçesinde karıştığını belirtip karışan bu şekilleri ayırt edici bir ölçü bulunup bulunmadığını tespit etmeye çalışmıştır (Abik, 2010).

Farsçada eş veya yakın anlamlı yahut zıt anlamlı kelimeler “u” bağlacı ile birleştirilerek ikileme oluşturulabilir. Kimi ikilemeler ise birinci kelimenin baş ünsüzünün “m” ünsüzüne dönüştürülmesiyle oluşturulur: tar u mar (darmadağınık), han u man (ev bark), herc ü merc (karma karışık) vb. (Develi, 2012: 137). Eski Anadolu Türkçesinde ve Divan şiirimizde bağlaçlı ikilemeler Farsçanın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Söz gelimi Farsça *güft ü gu (dedikodu), cüst ü cu (arayıp sorma), hüsn ü kubh (güzellik çirkinlik)* vb. ikilemelerin örneklenmesi (analogy) yoluyla Eski Anadolu Türkçesinde de *dün ü gün, söz ü sav, güz ü kış...* gibi ikilemeler oluşturulmuştur (Aksan, 2004: 63; 2006: 85). Mehmet Ali Ağakay, Osmanlı Türkçesinde birbirini yorumlayan iki kelimenin birbirine “u, ü” edatıyla bağlanarak kelime çifti hâlinde kullanılmasına *atf-ı tefsiri* denildiğini, Batı dillerindeki *hendiadyoin* sözcüğünün aşağı yukarı bununla aynı olduğunu belirtir. Ağakay, bu doğrultuda, *hendiadyoin* sözcüğünü “iki kavram kullanarak tek bir kavram anlatma” şeklinde açıklar (Ağakay, 1954: 97).

Eski Osmanlıca döneminde, özellikle düzyazıda, ikilemelerin çoğunun ya yabancı sözcükten ya da bir Türkçe ve bir yabancı sözcükten kuruldu-

ğu görülür, çok defa da araya “ve” bağlacı getirilir (Hatiboğlu, 1981: 78). Söz konusu durumun bir benzeri, incelendiğimiz metinlerde tespit ettiğimiz ikilemeler arasına Farsça “u” bağlacının getirilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kaşkay Türkçesinde bu yapıdaki ikilemelerin bulunması, Kaşkay Türklerinin yaşadığı coğrafyanın bir neticesi olarak, Farsçanın Kaşkay Türkçesine tesirinin ikilemelerdeki yansıması şeklinde izah edilebilir.

Çalışmada, aynı sözcüğün tekrar edilmesiyle, eş, yakın ya da zıt anlamlı sözcüklerle, iki anlamsız veya bir anlamlı bir anlamsız sözcüklerle oluşturulan bir tek kelime gibi anlam gösteren kelime grupları ikileme olarak ele alınmıştır.

Taranan metinlerde tespit edilen tüm ikilemelere çalışmada yer vermek makale sınırlarını oldukça aşacağından, en az bir unsuru Türkçe olan ikilemelere yer verilmiştir. Çalışmada yer verilen ikilemeler için birer örnek yazılmış olup tespit edilen diğer örneklerin ise yalnızca sayfa numaraları belirtilmiştir. Örnekler, alındıkları metinlerdeki yazım şekillerine müdahale edilmeden, olduğu gibi aktarılmıştır.

İkilemeler

A

- **acı suyuz:** aç susuz

Bu arvadı ellerini, neççe gün ki **acı suyuz** edennen sora. (KTM-117)

- **ad u san:** ad san

Hüb dirilddiñg atañg **ad u san**ını (KMŞ-252), (MŞ-223), (MŞ-223)

- **ağliya ağliya:** ağlaya ağlaya

Qız narahätligdän **ağliyä ağliyä** gedär. (KTÇ-22)

- **ak u kara:** ak ve kara

Soruş **âk u karâsundan** (MŞ-192)

- **aksıya aksıya:** aksaya aksaya

...aqsağ ceyran **aqsiyâ aqsiyâ** gälir. (KTÇ-51)

- **apar- yetir-:** götürüp ulaştırmak

Uşşak gelir, verir daşing demine uşşakları kıowar, gene xorakkısını götürür kaçar, **aparir yetirir**, yetirdir buvasına. (KTM-71)

- **arpa saman:** arpa saman

yā **arpa samana** deyzir dişimi (KTŞ-345), (KTŞ-345), (MŞ-217), (KTŞ-348), (KTŞ-347)

- **as- u kes-:** asmak kesmek

Bu kemend, bu kılıc, öldür, **as u kes** (MŞ-187)

- **ata ata:** ata ata

Ata ata atıcı, mine mine minici. (KA-6)

- **ay gün / ay u gün:** ay güneş

ay u gün üeykeli yedü’llâh ‘Elâ (KTŞ-342), (MŞ-192), (KTM-73), (MŞ-142), (KMS-207)

- **ay u gün:** ay ve gün

Gêne gelir o **ay u gün** (KMS-235), (MŞ-207)

- **ay u il:** ay ve yıl

Sehtdir **ay u il** mene (KMS-183), (MŞ-176), (MŞ-246), (KMS-287), (KMS-198), (KMS-168), (MŞ-187)

- **ayak u kol:** ayak ve el

...çoş xoşhal oldı ke **äyâq o qolı** sinmädi. (KTÇ-46)

- **az az:** az az

Hayk beke **az az** tobelerimiz taniyek adını bilirek gün medırof daha kat ola. (KT-248)

B

- **baş baş:** baş baş

Yan yan **baş baş** koyub tille atardıg (KMS-291)

- **batman batman:** batman batman

Derd **batman-batman** geler mişkal-mişkal geder. (KA-1355)

- **beleyi beleyi:** böyle böyle

Beleyi beleyi şirler derdi... (KTM-61), (KTM-63), (KTM-63), (KTM-103)

- **belli belli:** belli belli

Belli belli beher at (KTM-109), (KTM-186)

- **beş altı:** beş altı

Azatu ona bir mil verig **beş altı** koyun evvel ola verih. (KT-249)

- **beş on:** beş on

Daha bu **beş on** sığırdan ayrı heş daralık yoxlarıymış. (KTM-113), (KTM-113), (KTM-95), (KT-204)

- **bir iki/ bir ikki:** bir iki

Bir iki otır harplerden yaza ki men ell yıl zahmat çekmişam. (KT-184)

Bir ikki yel kuşçular. (KT-200), (KT-202), (KTM-64), (KTÇ-29)

- **böyük küçük:** büyük küçük
‘Akıl **böyük** – **küçüğe** bahmir. (KA-1722)
- **bir bir:** bir bir
Harifler gitdiler meclisden **bir bir** (MŞ-136), (MŞ-227), (MŞ-238), (MŞ-182), (KT-250), (KTM-134), (KMŞ-148), (KMŞ-170), (KMŞ-226), (KMŞ-288)
- **birce birce:** birer birer, teker teker
Gülleriñden **birce birce** dürmüşek (KMŞ-304), (KTM-126), (KTŞ-351)
- **boy boy:** boy boy
Gordan çıxdı ele **boy boy** edirdi. (KTM-97), (KTM-97)
- **bölük bölük:** bölüm bölüm
Apar **bölük bölük** konan ellere (KTM-132), (KTŞ-359), (KMŞ-216)

C

- **cahal koca:** genç yaşlı
Ölüm **câhâl** - **koca** tanımaz. (KA-625)
- **çalağ çalağ:** şalap şalap
Çalağ çalağ suya gedan (KTÇ-61)
- **ceşn u şenlik:** şölen
Hüb **ceşn u şenlig**dir muṭrub ber-ḳarâr (KMŞ-211), (KMŞ-131)
- **ceşn u toy:** şölen
Ḳurulur çemende gène **ceşn u toy** (KMŞ-281)
- **cız vız:** cız vız
Ëvim eyesi kız oldu, Ëvim **cız-vız**oldı. (KA-794)
- **çiçek miçek:** çiçek miçek
Çiçek miçek gohberiçek (KTM-106), (KTM-106)
- **cik cik:** cik cik
Bu il ki kuş (sirçe) bildirğine **cik cik**örgedir. (KA-856)

Ç

- **çoh çoh:** çok çok
Aşıqlaring sazına beslener **çox çox** dering me’nâ (KTM-134)
- **çovul çiçek:** çovul(güzel kokulu bir ot) çiçek
Çovul çiçek ter bulheriñg yaḫşıdır (KMŞ-306)
- **çöl ü biyaban:** çöl

Mecnunvar gezesing **çöl ü biyabān** (KTM-98)

D

- **dad u duz:** tat ve tuz

Bu dünyāda ‘ışkınığ **dad u duzunu** (KMŞ-119), (KMŞ-169)

- **dada dada:** tada tada

Dama-dama göl olar amma **dada-dada** hēc olmaz. (KA-1346)

- **dadlı dadlı:** tatlı tatlı

Onda ki yeyerdin **dadlı dadlı**, bilmezdiñ ki geler keher atlı. (KA-640)

- **dağ daş / dağ u daş:** dağ ve taş

Meni sêven meler gelir, **dağı-daşı** deler gelir. (KA-2238)

Heliylesem **dağ u daş**dan zar gelir (KTM-74), (KTM-137), (KMŞ-172), (KMŞ-279), (KMŞ-153), (KMŞ-122), (KMŞ-178), (KMŞ-282), (KMŞ-222)

- **dağ dere:** dağ dere

Her ne baħanğ **dağ deresi** güllüdür (KMŞ-308)

- **dağ u cengel:** dağ ve orman

Sāhır nakkaş kiminğ **dağ u cenğeli** (KMŞ-229)

- **dağ u düz:** dağ ve ova

Yaşıl görreng **dağ u düzü** (KMŞ-139), (KMŞ-139), (KMŞ-119), (KTM-84), (MŞ-219)

- **dama dama:** damlaya damlaya

Dama-dama göl olar amma dada -dada hēc olmaz. (KA-1346)

- **damça damça:** damla damla

Damça damça bir su aħmaz çeşmesārımdan benim (KMŞ-160)

- **daş u dağ:** taş ve dağ

ķorķıram meskenim **daş u dağ** ola (KTŞ-340), (MŞ-223)

- **daş u kum:** taş ve kum

Daş u kumlar gelib gözünğ bürrümüş (KMŞ-250)

- **del- geç-:** delmek geçmek

Derd vardır geler geçer, derd vardır **deler geçer**. (KA-1357)

- **deli divana:** deli divane

Deli divananın hergün toyudur. (KA-1375)

- **dere teppe:** dere tepe

Dere teppe edmez çārnal çapardıñğ (KMŞ-255)

- **dil u dudak:** dil ve dudak
Hoş dinsin Manşür'unğ **dil u dudağı** (KMŞ-197), (KTŞ-358)
 - **dilim dilim:** dilim dilim
Kâşîd diling **dilim dilim** (KMŞ-242)
 - **dilleşe dilleşe:** konuşa konuşa
Heyvan ileşe - ileşe, adam **dilleşe - dilleşe**. (KA-1264)
 - **diş u dırnağman:** dişiyle ve tırnağıyla
Vatan sahlarak **diş u dırnağunan** (KMŞ-282), (KTM-140)
 - **dutkun dutkun:** tutkun tutkun
Dinebilmez **dutkun dutkun** dile bah (MŞ-247)
 - **düş- kal-:** düşmek kalmak
Kurbaning ollum, gëdiyirdim Hac'a, kafıladan **düşmüşem kalmuşam**. (KTM-65)
 - **düzüm düzüm:** sıra sıra
Gel durnalar **düzüm düzüm** uçanda (KMŞ-314)
 - **düzün düzün:** sıra sıra
Durna gider **düzün düzün** (KT-230)
- E
- **el ayak:** el ayak
El-ayağingı yığıştır, atı alılar elimizden. (KTM-70), (KTŞ-330), (MŞ-223)
 - **el be el:** il il, ülke ülke, diyar diyar
Kuhên hünerimiz **el be el** meşhûr (KMŞ-229)
 - **el u oymak:** il ve oymak
El u oymak ter-damâğdır (KTŞ-352), (KMŞ-176), (KMŞ-197), (KMŞ-239) (KMŞ-245)
 - **ele bele:** öyle böyle
Ele bele sulu munları tökmüşig içine. (KT-188), (KT-188), (KT-188), (KT-210), (KT-211), (KT-211), (KT-217), (KT-225), (KT-240), (KT-243), (KT-257), (KT-258), (KA-854), (KA-1413), (KA-2027), (KA-2482), (KA-2496), (KTM-64), (KTM-107), (KTÇ-36), (KTÇ-50), (KTÇ-50)
 - **erkek dişi:** erkek dişi
Şer ki beşeden çıhdı, **erkek-dişi** yohudur. (KA-1683)

G

- **gam u gaygu:** kaygı

Biri hoşluk ister **gam u gaygû**dır (MŞ-210)

- **gece gündüz / gece günüz / gece günnüz / gice gündüz:** gece gündüz

Ma’zûn diyer **gece gündüz** du’âmdır (MŞ-134), (KTÇ-23)

Géce-günüz kor içi birdir. (KA-2172)

Géce günnüz Denā hicr u ferağdan (KTM-125)

Gice gündüz ohuyuban yâz oğlum (MŞ-170), (MŞ-205), (KTŞ-331), (KTŞ-339), (KTŞ-344), (KTŞ-347), (KMŞ-114), (KMŞ-115), (KMŞ-117), (KMŞ-165), (KMŞ-174), (KMŞ-187), (KMŞ-191), (KMŞ-203), (KMŞ-214), (KMŞ-224), (KMŞ-264), (KMŞ-266), (KMŞ-303), (KMŞ-315), (KTŞ-332), (MŞ-189)

- **gece gün:** gece gündüz

siziñ içün ferķ eylemez **gece gün** (KTŞ-344), (KTŞ-344)

- **geçen geden:** geçen giden

Beyân edem **geçen geden** ‘âdeti (KMŞ-288)

- **gel- geç-:** gelmek geçmek

vurdi üregime kâr **geldi geçdi** (KTŞ-338), (KTŞ-338), (KTŞ-338), (KTŞ-336), (KTŞ-338), (KTŞ-338), (KTŞ-344), (KA-1357)

Umr **geler geçer** yoldaş (KTM-176), (KTŞ-359)

- **gel gel:** gel gel

Gözleri **gel gel** eyler. (KT-261)

- **gel- git-:** gelmek gitmek

Ağır éller **gelir gidersan** verir(KTM-73)

- **gele gele:** gele gele

Düşmen **gele-gele** kowem odlı, dost gelmeye-gelmeye düşmen. (KA-1434), (KA-1918)

- **gelen geden:** gelen giden

Gelen geden hûb konaklar yâd olsun (KMŞ-296)

- **gelme- gelme- :** gelme- gelme-

Kowm **gelmedi-gelmedi** düşmen oldı, düşmen gele gele kowm oldı. (KA-1918)

Düşmen gele-gele kowem odlı, dost **gelmeye-gelmeye** düşmen. (KA-1434)

- **gez- gör-:** gezmek görmek

gezem görem yâr êlkesi handadır (KTŞ-339)

- **geze geze:** geze geze

Daha menne **geze geze** hile bulmuşam (KTM-66)

- **gezib dolan-:** gezip dolanmak

Bir **gezib dolanang** sâğı solları (KTM-132)

- **gı gı:** gak gak

Kağaya dëdiler danış, dëdi **gı gı**. (KA-1763)

- **gız oğul:** kız oğul

Onna **gız oğul** oturillardı. (KT-196)

- **git- gel-:** gitmek gelmek

Dedi **gitting gelding** belenge diyerem ki men niye bele karrı terem, u cahal terdir, men karrı terem. (KTM-104)

- **gizlin gizlin:** gizli gizli

Gizlin gizlin söz yazılmış (KMŞ-181)

- **gomb o gomb:** gomb gomb

... neye qoyâr ağzınâ **gomb o gombonân** çalar. (KTÇ-38)

- **gov gov:** gov gov (tilki uluması)

Tülkü **gow-gowı** inen yağış yağmaz. (KA-1130)

- **goyun guzzu:** koyun kuzu

Bu **goyun guzzu** her ne özzi issini yiyir. (KT-211)

- **güle güle:** güle güle

Şâh kaldı sözünden **güle güle** bah (MŞ-247)

- **gün-be-gün:** gün gün

Gün-be-gün errirem dağlar karuyam (MŞ-143), (MŞ-184), (MŞ-140)

- **gün ü gece:** gündüz gece

Biri geze **gün ü gece** cunan (MŞ-158)

- **gün ü saat:** gün ve saat

Gün ü saat xub édenne köçerdik (KTM-112)

H

- **havası suyu:** havası suyu

Doyma bulmaz **havasınnan suyunnan** (KTM-130)

- **hay hoy / hay huy / hay u huy :** hay huy (gürültü)

Hay- hoy édenen korhma, dinmeyen vurandan korh. (KA-2334)

Dowarları **hay huyunan** kaçırddık (KMŞ-289)

Ussa helëy çalmaz **hay u huy** yohdur (KMŞ-249), (KMŞ-281), (MŞ-210)

- **hay kışkırık:** bağırma, haykırma

Uşakların **hay kışkırık** salmağı (KMŞ-291)

- **haylan haylan:** haylan haylan (vay vay)

Vay **haylan haylan** hanliyam (KT-252)

- **heyva nar:** ayva nar

sögüd ačacunda **heyva nār** olmaz (KTŞ-335)

- **hirr nirr:** hirr nirr (hırgür)

“**Hirr-nirr**” bilmir. (KA-2394)

- **hub u pis:** güzel ve kötü

Hûb u pis güzelde çoh iştibâhdır (MŞ-210), (MŞ-152), (MŞ-170), (MŞ-173), (MŞ-246), (KMŞ-152), (KMŞ-301), (KTM-101)

- **hut hut / hud hud:** hut hut

Gunnuz gider **hut hut** gece de gider **hut hut** (KTM-185), (KTÇ-66)

- **hüşük püşük:** hüşük püşük

Bu dünya **hüşük-püşük**dir, dünya kurulalı bu daş bura düşübdir. (KA-865)

- **ışıl ışıl:** ışıl ışıl

İşıl işıl ışıllar (KTÇ-67)

İ

- **ikki ikki:** iki iki

Özüng gidib **ikki ikki** alireng (KTM-166)

- **iki üç / ikki üç / iki üş:** iki üç

Birisi gälirdi, ärzedem birining kızını isirdi, evvel **ikki-üç** adam gelirdi bélexare kızi göre yo, begene. (KTM-62), (KTM-71), (KTM-97)

Onna bir **iki üş** Türk Berlin’de ders ohirlardı. (KT-239), (KT-237)

Bir kocäymış **iki üç** doar varyıymış... (KTÇ-49), (KTÇ-50)

- **il sene:** yıl sene

İndi neyding bahmasaydı **il sene** (MŞ-223)

- **ileşe ileşe:** koklaşa koklaşa

Heyvan **ileşe - ileşe**, adam dilleşe - dilleşe. (KA-1264)

- **inci sedef:** inci sedef

Çekdirmezding **inci sedef** dişleri (KTM-76)

K

- **kaça kaça:** kaç kaç
Qurd **qäçä qäçä** gäldi qayaning başına... (KTÇ-46)
- **kaka-bacı:** bacı kardeş
Oğul o kız eynen **kaka-bacı**dık (KTM-111)
- **kara kara:** kara kara
Qara qara sis qara (KTM-186)
- **kaş göz / kaş u göz:** kaş göz
Her oğula o **kaş göz** atmazdı (KTM-111)
yār oturub **kaş u göz**ünü süzer (KTŞ-358)
- **kaş kaş:** kaş kaş
Bağrım **kaş kaş** olub qan revān olmuş (KMS-147)
- **kesme kesme:** kesme kesme
Ağ şirigineng béle **kesme kesme** kesiyirdik. (KTM-61)
- **kıç kol:** ayak el (el ayak)
Qıç-kolu deylak sıçan (KTM-118)
- **kış u tovsan:** kış ve yaz
Yaz u fāyız **kış u tovsan** āyeti (KMS-124)
- **kız gelin:** kız gelin
Qız-gelin körpe kerez. (KA-1948)
- **kızıl kızıl:** kızıl kızıl
Tavuk doğar özi içi, gözünü **kızıl-kızıl** eder ħoros içi. (KA-1139), (KA-1142)
- **kol u kıç:** kol ve ayak
sovuĥ vurar **kol u kıç**ı leng olur (KTŞ-347)
- **kon- köç-:** konmak göçmek
Niççe güzel **kondı köçdi**(MŞ-137)
- **kop kop:** topluca
Yaz çağında **kop kop** gèderdig daĥa (KMS-296)
- **kov kov:** atlaya atlaya
Deveye minmegiñ **kov-kov** gèdemek yohudur. (KA-1479)
- **kova kova:** kova kova
Merdi **kowa - kowa** namerd èdme. (KA-2211), (KA-2260)
- **kovm u kardaş:** kavim ve kardeş

Unutmang **kowm u kardāşı** (KTM-164)

- **koyun keççi:** koyun keçi

Keçyon keççi sürülmedi doğmadı (KMŞ-293)

- **köç- kon-:** göçmek konmak

Köçüp konan aynağ elden bir danış (KMŞ-248), (KMŞ-221)

- **köç-hay-köç:** göç ha göç

o gün billen ki el **köç-hāy-köç** ola (KTŞ-345)

- **köç ü kon:** göç

Biz maşoninen **köç ü kon** idirek. (KTM-188)

Köç u konlar kārīvānlar yād olsun (KMŞ-199)

- **kuçik böyük:** küçük büyük

Eger muni sen hesab eden çoh **kuçik böyük** vardır. (KT-247)

- **kuş u kecir:** kuş ve akbaba

koyma **kuş u kecir** yeye lāşumı (KTŞ-345)

L

- **lay lay:** ninni

Lay lay bilireñ niye yatmırañ? (KA-2187)

- **lim lim:** yavaş yavaş

Adamiñ yere bağanı, suyuñ **lim lim** ağanı. (KA-117), (KA-1646)

M

- **mine mine:** bine bine

Ata ata atıcı, **mine mine** minici. (KA-6)

O

- **o yannan bu yannan:** o yandan bu yandan, oradan buradan

... Bal Äyvezi yow bilmiyrem bir daha Äyvezi bulları yiğer getirir, ele **o yannan bu yannan** getirir... (KTM-71)

- **ordan burdan:** oradan buradan

Ordan burdan yığıştırmış. (KTM-71), (KTM-71)

- **ot u alev:** ateş ve alev

Necât vir **ot u alev**den (MŞ-212)

- **ot u köz:** ateş ve köz

Sînesinde **ot u közler** yaradıb (KMŞ-119), (KTM-145)

- **ot u ocak:** ateş ve ocak

Kullen bu işleri, biz **ot u ocağın**an édirdik. (KTM-60)

S

- **sağ sol / sağ u sol / sak u sol:** sağ sol
Bağlamışdı **sağ u solu** (KMŞ-152), (KMŞ-242), (KMŞ-243), (KMŞ-216)
Göngül sever gezen **sağı solunu** (KTM-130), (KTM-132)
Göz salmışam **sağ u sola** (KMŞ-258), (KMŞ-271), (KMŞ-311), (KMŞ-309)
- **sağ u çep:** sağ ve sol
Nâşî hâkîm seçmez **sağ u çepini** (KMŞ-240)
- **sak u selamet:** sağ selamet
şikârî gözleri **sağ u selamet** (KTŞ-351)
- **saya saya:** saya saya
Ây u günü **saya saya** oturdum (MŞ-207)
- **serin serin:** serin serin
Kardan kıpan **serin serin** sellering (KTM-126), (KMŞ-288), (KMŞ-304), (KMŞ-313)
- **sol sağ / sol u sağ:** sol sağ
Hâr nâ baxdım **sola sağa** (KTÇ-77)
Bulbullar oğullar **sol u sağında** (KMŞ-210)
- **soy-be-soy:** soy soy
sebt olur deftere **soy-be-soy** behte (KTŞ-348)
- **sözi sazi:** sözü sazi
Sözi sāzi muhabbetdir (KMŞ-235)
- **sürü sürü:** sürü sürü
Sürü sürü koyun gelmez düzüngden (KMŞ-250)

Ş

- **şaf şaf:** şaf şaf
Şaf-şaf edme, dē şaftali. (KA-1169)

T

- **tak tak:** tak tak
Eblehiñ ...üne daş toğurlardı, dēdi **tağ tağ** sesi gelir. (KA-313)
- **tek tek:** tek tek
Tek tek eddi. (KTM-96)
- **tek u tak:** tek, yalnız

Tekk olmuşam **tek u takam** (KMŞ-255)

- **tike tike / tikke tikke:** parça parça

Bu üreğim ki **tike tike** olmuş, onu zulfun tarınnan tik. (KT-246)

Bunnar vaxtı ki hareket éddiler, bu arvading bedeni **tikke tikke** ollu. (KTM-117)

- **toprak daş:** toprak taş

Bahung needing **toprağuna dâşuna** (MŞ-133)

U

- **uz ... uz ...:** uzun uzun

Uz menzil **uz** menzil ırâk olası (MŞ-255)

- **uzun uzun:** uzun uzun

Uzun **uzun** uzanır gelin tekin bezenir (KTM-185), (KTÇ-67)

Ü

- **üç dörd:** üç dört

üç dörd gündir nâ-tevânem lâşam men (KTŞ-347)

- **üç üç:** üç üç

Mâçe katır **üç üç** âldugun diyem? (MŞ-254)

V

- **vak vak:** vak vak

Tülkü öz deligi deminde **vağ vağ** éder. (KA-1122)

- **var yoh:** var yok

Uşak **var-yoh** bilmez. (KA-555)

- **var- git-:** varmak gitmek

Gelin minir üz éder, béle obasına sarı ki gele **vara gide** küreken evinä. (KTM-91), (KTM-91), (KTM-87)

- **vara vara:** vara vara

Vara vara bu diyâra gelmişem (MŞ-228)

Y

- **yağa yağa:** yağ yağ

Yağış yağsın **yağa yağa** (KTÇ-64)

- **yahşı pisligh:** iyilik kötülük

yahşı pèslih kalur Dına yoh olmaz (KMŞ-311)

- **yahşı yaman:** iyi kötü

Uşşağıdığ **yahşı yaman** bilmezdig (KMŞ-290), (MŞ-150)

- **yan yan:** yan yan
Yan yan baş baş koyub tille atardığ (KMŞ-291)
- **yana yana:** yana yana
Yana yana cesedimden can gider (KTM-98), (KTM-187), (MŞ-238), (MŞ-146), (KMŞ-159), (KMŞ-219)
- **yavaş yavaş:** yavaş yavaş
Bir mikrop değilmiş ki yavaş yavaş öle insan. (KT-206)
- **yaylak kışlak:** yaylak kışlak
Köç üstünde yaylak kışlak yolunda (KMŞ-259)
- **yaz gış:** yaz kış
Heydi yaz gış bir nazik zat da almaz. (KT-188)
- **yaz u fayuz:** yaz ve güz
yaz u fāyuz el köçende yurdundan (KTŞ-347), (KMŞ-124), (KMŞ-265)
- **yaz u hazan:** yaz ve güz
Yaz u hazān öz elinde (KMŞ-237)
- **ye- iç- :** yemek içmek
Yedı içdı mātłab moradınā eteşdı. (KTÇ-39), (KTÇ-59), (KMŞ-312), (MŞ-221)
- **yeni köhne:** yeni eski
Yēñi - köhneédme. (KA-2562)
- **yer u yurd:** yer ve yurt
yer u yurdum gülüstandır (KMŞ-179)
- **yer ü göy:** yer ve gök
Yer ü göy ma‘refet kemālī seneñg (KMŞ-267)
- **yırlaya yırlaya:** söyleye söyleye (şarkı)
Kõnşı kõnşı eşşegini yırlaya-yırlaya gezer. (KA-1889)
- **yırta yırta:** yırtta yırtta
Vêrdigñ bir yumurta, onu da yırta yırta? (KA-2322)
- **yurd yuva:** yurt yuva
Koy tã zulmunğ yurd yuvası dağıla (KMŞ-311)
- **yurt be yurt:** yurt yurt
Bunlar köçiler yurt be yurt. (KT-185), (KT-185)

İnceleme

1. Kelimelerin Kökenine Göre İkilemeler

1.1. Aynı Türkçe kelimenin tekrarıyla kurulmuş ikilemeler

• ağıya ağıya	• düzün düzün	• ordan burdan
• aksıya aksıya	• el be el	• kaç a kaç a
• ata ata	• gel gel	• saya saya
• az az	• gele gele	• serin serin
• baş baş	• gelme- gelme-	• soy-be-soy
• batman batman	• geze geze	• sürü sürü
• beleyi beleyi	• gizlin gizlin	• tek tek
• belli belli	• güle güle	• tike tike / tikke tikke
• bir bir	• gün-be-gün	• uz ... uz ...
• birce birce	• ıslıl ıslıl	• uzu n uzun
• boy boy	• ikki ikki	• üç üç
• bölük bölük	• ileşe ileşe	• vara vara
• çoh çoh	• kara kara	• yağa yağa
• dada dada	• kaş kaş	• yan yan
• dadlı dadlı	• kesme kesme	• yana yana
• dama dama	• kızıl kızıl	• yavaş yavaş
• damça damça	• kop kop	• yırlaya yırlaya
• dilim dilim	• kov kov	• yırt a yırt a
• dilleşe dilleşe	• köç-hay-köç	• yurt be yurt
• dutkun dutkun	• mine mine	
• düzüm düzüm	• o yannan bu yannan	

1.2. Farklı Türkçe kelimelerle kurulmuş ikilemeler

• acı suyu	• ayak u kol	• daş u kum
• ad u san	• beş altı	• del- geç-
• ak u kara	• beş on	• dere teppe
• apar- yetir-	• bir iki/ bir ikki	• dil u dudak
• arpa saman	• büyük küçük	• diş u dırnağınan
• as- u kes-	• çowul çiçek	• düş- kal-
• ay gün / ay u gün
(güneş)	• dad u duz	• el ayak
• ay u gün	• dağ daş / dağ u daş	• el u oymak
• ay u il	• dağ u düz	• ele bele
	• daş u dağ	• erkek diş

• gece gündüz / gece
-gündüz	• kaş göz / kaş u göz	• sağ sol / sağ u sol
• gece gün	• kış kol	• sol sağ / sol u sağ
• geçen geden	• kız gelin	• üç dörd
• gel- geç-	• kol u kış	• toprak daş
• gez- gör-	• kova kova	• var yoh
• gelen geden	• kon- köç-	• var- git-
• gel- git-	• koyun keççi	• yahşı pislig
• gezib dolan-	• köç ü kon	• yahşı yaman
• kız oğul	• köç- kon-	• yaylak kışlak
• git- gel-	• kuçık büyük	• yaz gış
• geyun guzzu	• kuş u kecir	• ye- iç-
• gün ü gece	• ot u alev	• yer u yurd
• iki üç / ikki üç / iki üş	• ot u köz	• yer ü göy
• kaka-bacı	• ot u ocak	• yurd yuva

1.3. İlk Ögesi Türkçe İkinci Ögesi Arapça Kelimelerle Kurulmuş İki-lemeler

• gün ü saat	• inci sedef
• il sene	• sak u selamet

1.4. İlk Ögesi Türkçe İkinci Ögesi Farsça Kelimelerle Kurulmuş İki-lemeler

• çöl ü biyaban	• heyva nar	• yaz u fayuz
• dağ u cengel	• kış u tovsan	• yaz u hazan
• dağ dere	• sağ u çep	• yeni köhne
• deli divana	• sözi sazi	

1.5. İlk Ögesi Arapça İkinci Ögesi Türkçe Kelimelerle Kurulmuş İki-lemeler

• cahal koca	• havası suyu
• gam u gaygu	• kovm u kardaş

1.6. İlk Ögesi Farsça İkinci Ögesi Türkçe Kelimelerle Kurulmuş İki-lemeler

- ceşn u şenlik
- ceşn u toy
- hub u pis

2. Öğeleri Arasındaki Anlam İlişkisine Göre İkilemeler

2.1. Eş anlamlı kelimelerle kurulmuş ikilemeler

- ceşn u şenlik
- ceşn u toy
- çöl ü biyaban
- deli divana
- gam u gaygu

2.2. Yakın anlamlı kelimelerle kurulmuş ikilemeler

• acı suyuz	• del- geç-	• kış kol
• ad u san	• dere teppe	• kız gelin
• apar- yetir-	• dil u dudak	• kol u kış
• arpa saman	• diş u dirnağınan	• kovm u kardaş
• as- u kes-	• el ayak	• koyun keççi
• ay gün / ay u gün
(güneş)	• el u oymak	• kuş u kecir
• ay u gün	• ele bele	• ordan burdan
• ay u il	• geçen geden	• ot u alev
• ayak u kol	• gel- geç-	• ot u köz
• beş altı	• gez- gör-	• ot u ocak
• beş on	• gezib dolan-	• sak u selamet
• bir iki/ bir ikki	• goyun guzzu	• sözi sazı
• çovul çiçek	• gün ü saat	• toprak daş
• dad u duz	• havası suyu	• üç dörd
• dağ daş / dağ u daş	• heyva nar	• var- git-
• dağ dere	• iki üç / ikki üç / iki üş	• yaz u fayuz
• dağ u cengel	• il sene	• yaz u hazan
• daş u dağ	• inci sedef	• ye- iç-
• daş u kum	• kaka-bacı	• yer u yurd
	• kaş göz / kaş u göz	• yurd yuva

2.3. Zıt anlamlı kelimelerle kurulmuş ikilemeler

• ak u kara	• gece gündüz / gece	• git- gel-
• büyük küçük	gündüz	• gün ü gece
• cahal koca	• gece gün	• hub u pis
• dağ u düz	• gel- git-	• kış u tovsan
• düş- kal-	• gelen geden	• kon- köç-
• erkek dişi	• kız oğul	• köç- kon-

- köç ü kon
- küçük büyük
- sağ sol / sağ u sol / sak u sol
- sağ u çep
- sol sağ / sol u sağ
- var yoh
- yahşı pislig
- yahşı yaman
- yaylak kışlak
- yaz gış
- yeni köhne
- yer ü göy

2.4. Biri anlamlı diğeri anlamsız kelimelerle kurulmuş ikilemeler

- çiçek miçek
- tek u tak

2.5. İki ögesi de anlamsız kelimelerle kurulmuş ikilemeler

- cız vız
- cik cik
- çalağ çalağ
- gı gı
- gomb o gomb
- gov gov
- hay hoy / hay huy / hay u huy
- hay kışkırık
- haylan haylan
- hırr nırr
- hut hut / hud hud
- hüşük püşük
- lay lay
- lim lim
- şaf şaf
- tak tak
- vak vak

3. Ögeleri Arasındaki Ses Benzerliği Açısından İkilemeler

3.1. Ön ses benzerliği bulunan ikilemeler

- çovul çiçek
- dad u duz
- dağ daş / dağ u daş
- dağ dere
- dağ u düz
- daş u dağ
- deli divana
- dil u dudak
- diş u dırnağınan
- gam u gaygu
- gece gün
- gece gündüz / gece günüz
- gel- geç-
- gel- git-
- gez- gör-
- git- gel-
- goyun guzzu
- gün ü gece
- kış kol
- kol u kış
- kon- köç
- kovm u kardaş
- koyun keççi
- köç- kon-
- köç ü kon
- kuş u kecir
- ot u ocak
- sağ sol / sağ u sol / sak u sol
- sak u selamet
- sol sağ / sol u sağ
- yahşı yaman
- yer u yurd
- yurd yuva

3.2. İç ses benzerliği bulunan ikilemeler

- del- geç-
- kaka-bacı
- yaz u hazan

3.3. Son ses benzerliği bulunan ikilemeler

- apar- yetir-
- as- u kes-
- büyük küçük
- çiçek miçek
- ele bele
- hüşük püşük
- küçük büyük
- ordan burdan
- yaylak kışlak

3.4. Ön ve son ses benzerliği bulunan ikilemeler

- geçen geden
- sözi sazi
- tek u tak

3.5. Ön ve iç ses benzerliği bulunan ikilemeler

Taranan metinlerde örneği tespit edilememiştir.

3.6. İç ve son ses benzerliği bulunan ikilemeler

- dere teppe
- yaz u fayuz

Sonuç

İncelediğimiz “*Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları, Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedi’nin Şiirleri, Kaşkay Türkçesi, Kaşkay Türklerinin Çocuk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi, Kaşkay Türkçesi Metinleri, Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ’i Şi’ri yâ Âşâr-i Şu‘arâ-yi Kaşkâ’î, Mazun Şiirler*” adlı Kaşkay Türkçesiyle yazılmış metinler içeren çalışmalarda toplam 390 ikileme tespit edilmiştir. Tespit edilen ikilemelerin 173’ünün en az bir unsuru Türkçe sözcükten oluşmaktadır. Bu ikilemeler, ikilemeyi oluşturan sözcüklerin kökenlerine göre, aralarındaki anlam ilişkilerine göre ve ses benzerliklerine göre tasnif edilmiştir.

Tespit edilen 173 ikilemeden iki ögesi de anlamlı sözcüklerle kurulmuş 154 ikileme kökenlerine göre incelenmiştir. İki ögesi de Türkçe kelimelerle kurulmuş toplam 132 ikilemenin 61’i aynı Türkçe kelimenin tekrarıyla; 71’i ise birbirinden farklı Türkçe kelimelerle kurulmuş ikilemelerdir. İlk ögesi Türkçe ikinci ögesi Arapça kelimelerle kurulmuş 4; ilk ögesi Türkçe ikinci ögesi Farsça kelimelerle kurulmuş 11; ilk ögesi Arapça ikinci ögesi Türkçe kelimelerle kurulmuş 4; ilk ögesi Farsça ikinci ögesi ise Türkçe kelimelerle kurulmuş 3 ikileme tespit edilmiştir. Tespit edilen 390 ikilemenin %44’ünün en az bir unsuru Türkçe sözcükten oluşmakta; geriye kalan %56’lık kısım ise iki ögesi de Arapça veya Farsça ya da bir ögesi Arapça bir ögesi Farsça sözcüklerden oluşan ikilemelerdir. Tespit edilen tüm ikilemelerin %34’ünün iki ögesi de Türkçe kelimelerle kurulmuş ikilemelerdir.

Bu oranlar göstermektedir ki en az bir ögesi yabancı kökenli kelimelerle kurulmuş ikilemelerin oranı iki ögesi de Türkçe kökenli kelimelerle kurulanlara göre %66 daha fazladır. Kaşkay Türklerinin yaşadığı coğrafya göz önünde bulundurulduğunda yabancı kökenli (özellikle Farsça) sözcüklerle kurulmuş ikilemelerin fazla olmasının nedeni anlaşılabacaktır.

173 ikilemeden 61'i aynı kelimenin tekrarıyla, 5'i eş anlamlı kelimelerle, 59'u yakın anlamlı kelimelerle, 29'u zıt anlamlı kelimelerle, 2'si biri anlamlı biri anlamsız kelimelerle, 17'si ise iki ögesi de anlamsız kelimelerle kurulmuş ikilemelerdir. Aynı kelimenin tekrarıyla kurulmuş ikilemelerin toplam ikilemelere oranı %35 eş anlamlı kelimelerle kurulmuş ikilemelerin toplam ikilemelere oranı %3 yakın anlamlı kelimelerle kurulmuş ikilemelerin toplam ikilemelere oranı %34 zıt anlamlı kelimelerle kurulmuş ikilemelerin toplam ikilemelere oranı ise %17'dir. Yakın anlamlı kelimelerle kurulmuş ikilemelerin diğer yollarla kurulmuş ikilemelere göre sayıca fazla olması *ay gün, el ayak, bir iki* gibi aralarında çeşitli açılardan ilişki bulunan sözcüklerin yakın anlamlılık başlığı altında incelenmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

İkilemelerdeki kelimeler ses benzerliği açısından incelendiğinde 50 ikilemede ses benzerlikleri olduğu tespit edilmiştir. Bunun toplam ikilemelere oranı %29'dur. İkilemelerin 5'inde ikilemeyi oluşturan kelimeler arasında iki ayrı ses benzerliği olduğu belirlenmiştir. Bunlardan 3'ünde ön ve son ses, 2'sinde ise iç ve son ses benzerliği bulunmaktadır. Hem ön hem de iç ses benzerliği bulunan ikileme tespit edilememiştir. Ön ses benzerliği bulunması yoluyla oluşmuş ikilemelerin sayısı 33, iç ses benzerliği bulunması yoluyla oluşmuş ikilemelerin sayısı 3, son ses benzerliği bulunması yoluyla oluşmuş ikilemelerin sayısı ise 9'dur. Sayısal veriler göz önüne alındığında ögeleri arasında ön ses benzerliği bulunan toplam 36 ikileme olduğu görülmektedir. Bu da ögeleri arasında ses benzerliği bulunan ikilemelerin çoğunlukla ön ses benzerliği yoluyla kurulduğunu göstermektedir.

Kaşkay Türkçesi ile yazılmış metinlerden tespit ettiğimiz 173 ikilemenin 43'ü Farsça olan "u" bağlacıyla kurulmuş olup bunlardan *ay u gün, dağ u daş, hay u huy, kaş u göz, sağ u sol, sol u sağ* ikilemelerinin bağlaçsız şekilleri de tespit edilmiştir. "u" bağlacıyla kurulmuş ikilemeler, tespit edilen ikilemelerin yaklaşık olarak %25'ine tekabül etmektedir. Bu oran, en az bir unsuru Türkçe olan ikilemelerde dahi Farsçanın tesirini gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte, metinlerden tespit ettiğimiz iki ögesi de anlamlı kelimelerle kurulmuş 371 ikilemeden en az bir ögesi ve iki ögesi Farsça olan ikilemelerin toplamı 70'tir.

“dağ daş/dağ u daş, kon- köç-, sağ sol/sağ u sol, git- gel-” ikilemelerinin öğelerinin yer değiştirdiği biçimleri de tespit edilmiştir: *daş u dağ, kon u köç, sol sağ/sol u sağ, gel- git-*.

Tespit edilen ikilemelerin kullanım sıklıkları göz önünde bulundurulduğunda ise; *gece gündüz (26 kez), ele bele (22 kez), bir bir (10 kez), gel- geç- (10 kez), sağ sol / sağ u sol (10 kez), dağ daş / dağ u daş (10 kez)* ikilemelerinin öne çıktığı görülmektedir.

Türkçe ve Farsça olmak üzere, iki dilli bir halk olan Kaşkay Türkleri, kendi yazı dillerini oluşturma yolunda ciddi çabalar sergilemektedirler. Kaşkay Türkçesi metinlerinde ve dolayısıyla ikilemelerinde yabancı kökenli sözcüklerin yoğun olma nedeni, bu iki dilli olma durumu ve yazı dilinin henüz oluşmamış olmasıdır.

Kısaltmalar

bk.	bakınız
KA	Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları
KMŞ	Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedi’nin Şiirleri
KT	Kaşkay Türkçesi
KTC	Kaşkay Türklerinin Çocuk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi
KTM	Kaşkay Türkçesi Metinleri
KTŞ	Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: <i>Kaşkâ’i Şi’ri yâ Âşâr-i Şu‘arâ-yi Kaşkâ’î</i> ,
MŞ	Mazun Şiirler
s.	sayfa
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	Türk Dil Kurumu
TS	Türkçe Sözlük
vb.	ve benzeri

Kaynakça

- Abik, A. D. (2010). “(İsim1 + II/+IU) (İsim2 +II/+IU)” Kuruluşundaki İkilemeler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 2, 17, 1-20.
- Ağakay, M. A. (1954). “Türkçede Kelime Koşmaları”. *TDAY-Belleten*, 97-104.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2006). *Anadilimizin Söz Denizinde*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Akyalçın, N. (2007). *Türkçe İkilemeler Sözlüğü*. Ankara: Anı yayıncılık.

- Anavrian Aghdam, A. (2009). *Kaşkay Türklerinde Atasözleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, E. (1997). "Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler". *Türk Dili*, 544, 417-421.
- Batur, Z. (2016). *Kaşkay Şairi Mansur-şah Muhammedî ve Şiirleri (Transkripsiyon - Metin - İnceleme - Seçme Sözlük)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çağatay, S. (1978). *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Çelik, M. (1997). *Kaşkay Türkçesi: Giriş-inceleme-metinler-sözlük* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, M., (2014). *Kaşkay Türkçesi Metinleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çelik, M., Durukoğlu, G. (2016). *Ma'zun - Şiirler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Develi, H. (2012). *Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 2*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2010). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Ergin, M. (2005). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınevi.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I (A-N)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü II (O-Z)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gündüz, M. (2009). *Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkilime*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Khorshidi, G. (2017). *Kaşkay Türklerinin Çocuk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kubbealtı. (2016). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi.
- Nişanyan, S. (2010). *Sözlerin Soyağacı (Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü)*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Redhouse, J. W. (2009). *Müntahabât-ı Lügât-ı Osmâniyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rezaei Amaleh, M. (2016). *Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedî'nin Şiirleri (İnceleme-Metin-Sözlük)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şemseddin Sami (2010). *Kamus-ı Türkî*. (Haz. Paşa Yavuzarslan) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şahin, H. (1997). "Ferah-Name'de Geçen İkilimler Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları*, 17, 125-135.
- Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tuna, O. N. (1949). “Türkçede Tekrarlar”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2-3, 3, 429-447.
- Tuna, O. N. (1982-1983). “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”. *TDAY-Belleten*, 163-228.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (2012). *Yazım Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (2013). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Üstüner, A. (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Multilingual Yayınları.
- Yaghoobi, V. (2011). *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ’i Şi’ri yâ Âşâr-i Şu‘arâ-yi Kaşkâ’i*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet Kaynakları

- TDK (2017). *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim Tarihi: 5 Aralık 2017, http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&view=gts
- TDK (2017). *Büyük Türkçe Sözlük*. Erişim Tarihi: 5 Aralık 2017, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
- TDK (2017). *Tarama Sözlüğü*. Erişim Tarihi: 5 Aralık 2017, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama
- TDK (2017). *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*. Erişim Tarihi: 5 Aralık 2017, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas
- Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı (2017). *Kubbealtı Lugatı*. Erişim Tarihi: 5 Aralık 2017, <http://www.kubbealtilugati.com>

Extended Summary

The present study aimed to determine the use of hendiadys, which reflect the development level and richness of a language, in Qashqai Turkish texts. Furthermore, the identified hendiadys were analyzed and classified based on meaning, sound and etymology. In the study, the texts included in the books *Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları*, *Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedi'nin Şiirleri*, *Kaşkay Türkçesi*, *Kaşkay Türklerinin Çocuk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Çocuk Gelişimi Üzerine Etkisi*, *Kaşkay Türkçesi Metinleri*, *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ'î Şi'ri yâ Âşâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î*, *Mazun Şiirler* are used. Identification of the hendiadys in Qashqai Turkish language is important to determine the Qashqai Turkish vocabulary and to reveal the characteristics of hendiadys in Qashqai Turkish.

The hendiadys in Turkish can be defined as a group of words formed by repeating the same word or a combination of synonyms and antonyms in a certain order for strengthening the meaning and enriching the expression.

In the study, meaningful word groups that include a repetition of the same word or synonyms, words with similar meanings and antonyms were considered as hendiadys.

Since it would go beyond the scope of the article to include all hendiadys identified in the reviewed texts, only the hendiadys where at least one word is Turkish are included in the study. One example is given for the hendiadys in the study, and only the page numbers of the other identified hendiadys are presented. The examples are presented as they are, without changing the spelling.

In the analysis section of the study, identified hendiadys are classified under the following groups: Hendiadys based on etymology: hendiadys formed by the repetition of the same Turkish word, hendiadys formed by different Turkish words, hendiadys where the first element was Turkish, the second element was Arabic, hendiadys where the first element was Turkish, the second element was Persian, hendiadys where the first element was Arabic, the second element was Turkish, hendiadys where the first element was Persian, the second element was Turkish. Hendiadys based on the meaning relationship between its elements: Hendiadys formed by synonyms, hendiadys formed by similar words, hendiadys formed by antonyms, hendiadys formed by one meaningful and one meaningless word, hendiadys formed by two meaningless words. Hendiadys are based on paromasis: Hendiadys with front paromasis, hendiadys with internal paromasis, hendiadys with end paromasis, hendiadys with front and end paromasis, hendiadys with front and internal paromasis, hendiadys with internal and end paromasis.

A total of 390 hendiadyses are identified in the reviewed texts. At least one element of the 173 hendiadys is Turkish. 154 hendiadyses that include two meaningful words are analyzed etymologically. While 61 out of the 132 hendiadyses formed by Turkish words include the repetition of the same Turkish word, 71 include different Turkish words. In 4 hendiadyses, the first element is Turkish and the second element is Arabic, in 11, the first element is Turkish, the

second element is Persian, in 4, the first element is Arabic and the second element is Turkish, in 3, the first element is Persian and the second element is Turkish. 61 include the repetition of the same word, 5 include synonyms, 59 include words with similar meanings, 29 include antonyms, 2 include one meaningful and one with meaningless word, and 17 include two meaningless words. The analysis of paromasis in the hendiadys reveals that there is paromasis in 50 hendiadyses. In 5 hendiadyses, it is seen that there are two distinct sound similarities between the words. Three of these have front and end paromasis, and 2 have internal and end paromasis. There are no hendiadys with both front and internal paromasis. The number of hendiadyses with front paromasis is 33, the number of of hendiadyses with internal paromasis is 3, and the number of hendiadyses with end paromasis is 9. Based on the numerical data, it is observed that there are 36 hendiadyses with front paromasis. 43 out of 173 hendiadyses include the Persian “u” conjunction, and there are also hendiadyses without conjunction for non-conjugated forms of *ay u gün, dağ u daş, hay u huy, kaş u göz, sağ u sol, sol u sağ*. The hendiadyses which include the “u” conjunction correspond to approximately 25% of the identified hendiadyses. This ratio revealed the influence of Persian even in hendiadyses with at least one Turkish word. However, out of 371 hendiadyses that include only meaningful words, the number of those which include at least one Persian word is 70. In certain cases, the elements of the hendiadyses transposed are as follows: “*dağ daş/dağ u daş, kon- köç-, sağ sol/sağ u sol, git- gel-*” into *daş u dağ, kon u köç, sol sağ/sol u sağ, gel- git-*. Based on the frequency of the identified hendiadyses, the following are the most used hendiadyses: *gece gündüz* (26 times), *ele bele* (22 times), *bir bir* (10 times), *gel- geç-* (10 times), *sağ sol / sağ u sol* (10 times), *dağ daş / dağ u daş* (10 times).

Qashqai Turks, who were bilingual and spoke both Turkish and Persian, made serious efforts to create their unique written language. The reason for foreign words in Qashqai texts and therefore in hendiadyses was their bilingualism and lack of a written language.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ÇEKİM EDATLARI VE ZARF-FİİL EKLERİYLE KURULAN YAPILARDAKİ SINIRLANDIRMA İŞLEVLERİ

Savaş ŞAHİN*

Öz

Türkiye Türkçesinde çekim edatlarının cümlede müstakil bir rol oynamadığı ve buna bağlı olarak tek başına cümlelerin bir ögesi olamayacağı söylenir. Gramercilerin bir kısmı ise edat gruplarını cümle içerisinde isim, sıfat ve zarf olarak değerlendirir. Kimi gramerciler de çekim edatlarını cümle içerisinde özne, tümleç ve yüklem görevleriyle incelemişlerdir. Yalın durumda bulunan ya da hâl eklerinden birini alarak oluşan edatlı tümleçler cümleye sınırlandırma, zaman, ölçü, miktar, yaklaşıklık gibi çeşitli anlamlar katar, kimi zaman yüklem anlamını zaman bakımından sınırlar. Bu çalışmada bu yapıların Türkmen Türkçesinde kullanılan sınırlandırma işlevi ele alınmıştır. Çekim edatlarının ve zarf-fiil eklerinin bir kısmı cümle içerisinde aynı zamanda sınırlandırma işlevine de sahiptir. Türkçede bu yapıların sınırlandırma işlevini ayrıntılı olarak inceleyen çalışmaların sayısı oldukça azdır. Türkmen Türkçesindeki sınırlandırma yapıları; zamanı başlangıç noktası bakımından sınırlandıranlar, zamanı bitiş noktası bakımından sınırlandıranlar, işaret ettiği unsurları vurgulayarak veya karşılaştırarak sınırlandıranlar, zarf-fiil ekleri ile kurulan sınırlandırma yapıları şeklinde dört ana başlıkta incelenmiştir. Sınırlandırma yapıları belirli dil yapıları ile yapılabilmektedir. Dört farklı şekilde kurulan sınırlandırma işlevli yapılar durum ekleri, zarf-fiil ekleri, çekim edatları yardımıyla yapılmaktadır. Türkmen Türkçesinde başlangıç noktasının durum ekleriyle, bitiş noktasını ise çekim

Geliş Tarihi/ Date Applied: 28.08.2019

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 20.08.2020

Makalenin Künyesi: Şahin, S. (2020). "Türkmen Türkçesinde Çekim Edatları ve Zarf-Fiil Ekleriyle Kurulan Sınırlandırma Yapıları". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 77-98.

DOI: 10.24155/tdk.2020.141

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, savassahin@akdeniz.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4462-9006

edatlarıyla sınırlandırılmasıyla kurulan yapılar diğerlerine göre daha sık kullanılmaktadır. Başlangıç noktası çoğunlukla zarf-fiil ekleri ve çekim edatları ile sınırlandırılır. Çekim edatlarında ise yapıların +dAn durum eki zamanı başlangıç noktası bakımından sınırlandıran tek durum ekidir.

Anahtar sözcükler: Türkmen Türkçesi, sınırlandırma, sınırlandırma işlevi, edat, edat öbeği.

Delimitation Functions in Turkmen Turkish Established with Prepositions and Verbal Adverbs

Abstract

It is said that inflected prepositions does not play an independent role in Turkish and consequently cannot be an element of the sentence alone. Some of the grammarians categorize the prepositions in the sentence as names, adjectives and adverbs, while some grammarians have examined grammatical prepositions in terms of subject, complement and predicate tasks. Prepositional complements that are in a simple state or formed by taking one of the suffixes add various meanings to the sentence such as limitation, time, measure, quantity, approximation, and sometimes limit the meaning of the predicate in terms of time. In this study, the restriction function of these structures in Turkmen Turkish is discussed. Some prepositions and adverb-verb suffixes also have the function of limiting in the sentence. There are very few studies examining the restriction function of these structures in Turkish. Restriction structures in Turkmen Turkish; The limitation of time in terms of starting point, limiting time in terms of end point, limiting it by emphasizing or comparing the elements it points to, limiting structures established with adverb-verb affixes are examined under four main headings. Delimitation structures can be made with certain language structures. Constraint function structures established in four different ways are made with the help of state suffixes, adverb-verb affixes, and conjugation prepositions. In Turkmen Turkish, structures established by limiting the starting point with the case suffixes and the ending point with the inflectional prepositions are used more frequently than others. The starting point is mostly limited by the adverbial-verb affixes and conjugation prepositions. In conjugation prepositions, the +dAn state suffix of structures is the only case suffix that limits the time in terms of the starting point.

Keywords: Turkmen Turkish, delimitation, delimitation functions, preposition, preposition group.

Giriş

Çekim edatları işletme eki görevini yüklenen edatlardır. Çeşitli sözcüklerden sonra gelerek onların zarf olarak kullanılmalarını sağlarlar. Bu özellikleriyle çekim edatları, isim hâl eklerine yaklaşırlar ve onların yerine geçebilirler. Çekim edatları, birleştikleri kelime veya kelime grubu ile edat

grubunu oluştururlar. Çekim edatlarının bir kısmı isim kökenli, bir kısmı fiil kökenlidir (Eraslan, 2012: 296-297). Son çekim edatlarının bir kısmı yalnız edatı vazifesi görürler. Bir kısmı ise aslında isimken edat gibi de kullanılan kelimelerdir. Son çekim edatları beraber kullanıldıkları isim unsurunun sonuna gelerek ve sonuna geldiği isim unsuruyla birlikte edat grubunu meydana getirir. İsmi zarf hâlini teşkil eden bu yapı zarf veya sıfat olarak görev yaptığı gibi isim unsuruna ekli veya eksiz olarak bağlanabilir (Ergin, 2002: 366-367).

Tuncer Gülensoy, son çekim edatları yerine “son çekim edatı” teriminin kullanıldığını ve bunların “işletme eki vazifesi gören edatlar olduğunu, isimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hâllerini yaptıklarını; beraber bulundukları isim unsurunun sonuna gelerek ve onunla birlikte edat grubu adı verilen kelime grubunu meydana getirdiklerini” belirtir. Son çekim edatları yapı bakımından 1. İsimlerle eksiz olarak birleşenler. 2. Zamirlerin genitif hâlleri ile birleşenler. 3. İsimlerin ve zamirlerin datif hâli ile birleşenler. 4. İsimlerin ve zamirlerin ablatif hâli ile birleşenler şeklinde dört gruba ayrılabilir (Gülensoy, 2000: 427).

Zeynep Korkmaz, “Görevleri Bakımından Edatlar” başlığı altında edatları on iki gruba ayırır: “Aitlik ve ilgili olma ilişkisi kuranlar”, “Benzerlik, tıpkılık, denklik ilişkisi kuranlar”, “Belirtme yoluyla başkalık ilişkisi kuranlar”, “Sebep, maksat, gaye, hedef ilişkisi kuranlar”, “Öncelik, sonralık ve zaman ilişkisi kuranlar” vb. (Korkmaz, 2003a: 1066-1084).

Dar bir kelime sınıfını teşkil eden edatlar başlıca iki kaynaktan beslenmişlerdir. Biri takı olarak kullanılan zarflardır. Birçok zarflar aslında sıfat olup kullanılışa göre zarf sayıldıkları gibi çoğu edatlar da aslında zarf olup bu işleyişle bir isme geldiklerinde edat sayılırlar. İkinci kaynak da adı katkı alan çekim hâlindeki yer yön adlarıdır (Banguoğlu, 2007: 289). Edat grupları cümle içerisinde isim, sıfat, zarf görevinde kullanılabilirler. Türkmen Türkçesinde çekim edatları *sözsoňy kömekçiler* terimiyle karşılanır. Onlar bağlandığı sözcükle birlikte cümlede ortaya çıkan düşüncenin zamanını, yerini, yönünü, sebep ve maksadını anlatırlar. Zaman bildiren *söz soňu kömekçiler* “edatlar” öň “önce”, soň “sonra”, owal “evvel”, ozal “önce”, bəri “beri”, çenli, deňeç “-A kadar” gibi sözcüklerdir (Garahanow vd., 2009: 235).

Türkmen gramercileri edatları, tek başlarına bir manaya sahip olan hem de edat olarak görev yaptıklarında tek başlarına bir anlam taşımayan, kelime ve cümleleri birbirine bağlamaya, cümlede kelimelerin birbiriyle olan ilgisini göstermeye, ilgili kelimenin anlamını kuvvetlendirmeye hizmet eden yardımcı sözcükler (Borjakow vd., 2000: 468; Azymow vd., 1992: 271) şeklinde tanımlamışlardır.

Türk yazı dillerinin başlangıcından beri bilinen veya sonradan oluşan bazı çekim edatlarının hem “karşılaştırma” hem “sınırlandırma” işlevleriyle kullanıldığı görülmektedir (Öner, 2011: 39). “Dildeki sınırlandırma, herhangi bir unsurun başlangıcını veya yayılabileceği en son noktayı sınırlandırmak şeklinde olabileceği gibi bir kısım unsurların vurgulanmak veya karşılaştırmak suretiyle diğerlerinden ayrılarak sınırlandırılması şeklinde de olabilir.” (Salan, 2018: 5).

İsimlerden sonra gelerek, bağlı olduğu isimle cümlemin diğer unsurları arasında zaman, mekân, cihet, tarz, benzerlik, başkalık vb. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran kelimeler (Hacıeminoğlu, 1992: 1) olan çekim edatları kimi zaman zamanı başlangıç ya da bitiş noktası bakımından sınırlandırmaktadırlar. Kimi zaman da işaret edilen unsurlar vurgulanarak ya da karşılaştırılarak sınırlandırılır. Bu sınırlandırma yapısı hâl ekleri, çekim edatları ve bağlama edatlarından oluşan dil yapılarıyla kurulur.

Türkmen Türkçesinde de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi sınırlandırma işleviyle kullanılan gerek son çekim edatlarının gerekse zarf-fiil yapılarının çokluğu dikkat çekicidir. Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bazı zarf-fiil yapılarının sınırlandırma işleviyle kullanıldığı görülür. Bazı zarf-fiillerin edatlarla birlikte de sınırlandırma işlevinde kullanıldıkları görülür (-mazdan/-mezden öň, -andan/-enden soň vb.). Sınırlandırma işlevli zarf-fiil yapıları da bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu çalışmada sınırlandırma işlevli yapıların Türkmen Türkçesindeki durumları ortaya konulmaya çalışılmış, Türkmen Türkçesi gramerleri ve birkaç edebî eser taranarak sınırlandırma yapıları tespit edilmiştir.

1. Başlangıç Noktası Bakımından Zamanı Sınırlandıranlar

1.1. bəri [bä:ri] “-dAn beri, buraya, bu tarafa”

Berü edatının kökeniyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar edattaki -ru ekinin yön gösterme eki olduğunu iddia ederken bazıları da edatın ber+ü hâlinin bir zarf-fiil şeklinden geldiğini iddia etmişlerdir (Alkaya, 2007: 201). Daha eski biçimi *berü olan ve “bu yana, bu yanda” anlamında (Li, 2004: 146) Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak Türkçesi dönemlerinde kullanılmış olan bu edat daha çok zaman ve mekân ifade eden kelimelerle kullanılmakta ve cümlede zarf vazifesi görmektedir (Hacıeminoğlu, 1992: 16).

Türkmen Türkçesinde bəri edatı genellikle ayrılma hâli eki ile birlikte kullanılmakla beraber kimi yerde kendisinden önce ek almamış bir sözcükten sonra da kullanılarak işin, hareketin başlangıç noktasını gösterir (Borjakow vd., 2000: 485). Bu edat, iyelik ekleriyle kullanılmasının yanında daha çok zaman isimleri ile kullanılır. Bəri edatı kendisinden önce fiile

eklenen -AlI zarf fiil ekiyle de kullanılabilir. -AlI zarf fiil ekinden önce ünlüyle biten bir fiil varsa a>a: e>ä ses değişimi görülür: başla+alı>başla:lı “başlayalı” döre+eli>döräli “ortaya çıktığından beri” yaz çykaly bäri “yazdan beri” vb.

Türkmen Türkçesinde bu çekim edatı kendisinden önce -dAn ayrılma hâli eki alarak kullanıldığı gibi kendinden önce ek almadan da kullanılabilir. Bu edat belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını başlangıç noktası bakımından sınırlandırmaktadır. Bä:ri edatı genellikle kendisinden önce bir zaman ifadesiyle birlikte kullanılmakla birlikte kimi zaman da öncesinde gelen isimleri de sınırlandırmaktadır: Özbek geçebilmez *derýadan bäri* diyen setirini biraz özgerdip gowy etdik ahyryn (KYYK, 11). Sonunda “Özbek deryadan bu tarafa geçemez denilen satırını biraz değiştirmekle iyi ettik.” Indi *on ýyl bäri* özüme beren sözümünden dönemok (KYYK, 26). “Şimdi on yıldan beri kendime verdiğim sözden dönmüyorum.” Marynyň “Lenin baýdagy” gazetiniň ýanyndaky edebiýat birleşmesine gatnaşýany *döwrümüzden bäri* bilýärdik (KYYK, 30). “Merv’in Lenin Bayrağı gazetesinin yanındaki edebiyat ittifakına katıldığını devrimizin başından beri biliyorduk.”

1.2. başlap [başla:p] “-dAn itibaren, -dEn beri, -dAn başlayarak” /-dAn beýlä:k -dEn beri, -dEn beri, -dEn bu yana, -dEn itibaren”

Aslen başla- (baş+la-) fiilinin ulaç biçimi olan bu kelime çağdaş Türk lehçelerinde bir işin başlangıcını gösteren bir edat olarak çıkma durumundaki sözcüklerle birlikte kullanılmaktadır (Li, 2004: 139). +IA ekine getirilen -p zarf fiil ekli +IAp eki Karahanlı metinlerinde; Altay, Kazan, Türkmen lehçelerinde zaman ve tarz zarfı hâline gelmiştir (Korkmaz, 2000: 69-70). Kendinden önce -dAn ayrılma hâli eki alan ve bir zaman ifade eden bir sözcükle kullanılan bu yapı belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını başlangıç noktası bakımından sınırlandırmaktadır: Emma ol *enesinden doglan gününden başlap*, nädogry iýip-içmek bilen öz ömrünü gysgaltmagyň aladasynda ýaşayar (KYYK, 305). “Fakat o, dünyaya geldiği günden itibaren düzensiz yiyip içmekle kendi ömrünü kısaltmakla ilgileniyor.” Bu yapı kimi zaman da isimleri sınırlandırmaktadır: “Garaşsyzlyk ganatym” diyen *adyndan başlap*, oňa giren “nobatçy”, “bir günlük” goşgularyny men gaty tankyt etdim (KYYK, 320). “Bağımsızlık Kanadım” adından başlayarak ona dâhil olan “nöbetçi”, “bir günlük” gibi şiirlerini çok sert bir şekilde eleştirdim.” Umuman, döredijilik adamlarynyň, *senden başlap*, köpüsi soňky on ýylda ýaranjaňlyk baryny görkezdi (KYYK, 320). “Genellikle senin döneminden itibaren yazarların çoğu son on yılda ne kadar dalkavuk olduklarını gösterdiler.”

1.3. beýläk/şeyläk “-dAn itibaren, -dAn böyle”

Devam etmekte olan bir işin başlangıç noktasını gösterir ve cümlede zarf görevinde kullanılır. Zaman ifade eden bir kelimeye –dAn eki ya da -AndAn ekinden sonra beýlek/şeyläk edatları getirilerek (ertirden beýläk “sabahtan beri”) kurulan bu yapı zamanı başlangıç noktası bakımından sınırlandırma işlevinde kullanılır: Durdymurat bu gyzy göze görnenden beýläk halap başlady. “Durdumurat bu kızı gördüğünden beri hoşlanmaya başladı.” İşaret zamirleriyle birlikte de kullanılır: Şu günden şeyläk siz öz eminlik möhlediňizi gutardy hasap ediň. “Bu günden itibaren siz hakemliğinizi bitti sayın.” (Borjakow vd., 2000: 497).

1.4. boýy “boyunca”

Hareketin, işin belli bir noktadan başlayıp devam ettiğini belli bir zamanı göstererek sınırlandırmaktadır.

Ol, Artygyň ýyl boýy azap çekenini bilse-de, ýyl boýy aç galanyny unutmasa-da, onuň zähmetini Halnazaryň haýsy ýol bilen alanyna düşünmedi. “O, Artık’ın yıl boyu azap çektiğini bilse de yıl boyu aç kaldığını unutmasa da onun zahmetini, Halnazar’ın hangi yolla çektiğin anlamadı.” “İlki bilen bu tazelikler daýhan köpçüliginiň durmuşyny gowulandyryardy. Bu bolsa şahyryň ömür boýy eden arzuwydy. “Öncelikle bu yenilikler çiftçilerin çoğunun hayatını güzelleştiriyordu. Bu ise şairin hayat boyu arzu ettiği şeydi” (Borjakow vd., 2000: 485).

1.5. burun (-IncAyA kadar, -mAdAn önce, -dAn önce)

Bu sözcük, daha önce “burun, gaga” vb. anlamlarına sahip olup buradan “doğanın çıkıntılı yüzü, burun, dağın tepesi” anlamına daha sonra mecaz olarak “önde, önde bulunan” anlamına ve daha ileri gelişmeyle de “zamanda önce olan, önceki” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır (Clouston, 1972: 366). Bu yapı belirli bir zaman diliminde geçen sürenin başlangıç noktasını sınırlandırmaktadır: Hanjar urup, gara bagryň dildirer, ajalyňdan *bäş gün burun* öldürer (VG, 69). “Hançer vurup kara bağırı parçalar, ecelinden beş gün önce öldürür.”

1.6. ozal “-dAn önce, önce”

Aslen oz- “kaçmak, kurtulmak, başkasından ileri geçmek” fiilinin ulaş biçimi olan bu sözcük Karaçay Balkar Türkçesinde oza, Altay Türkçesinde ozo, Türkmen Türkçesinde -l ile genişletilerek ozal biçiminde kullanılmaktadır (Li, 2004: 351-352). Türkmen Türkçesinde ozal ve owal “evvel, önce” aynı anlamlarda sözcükler olup birbirinin yerine kullanılabilirler. Belirli bir zaman diliminde geçen sürenin başlangıç noktasını sınırlandırır- lar. Başlangıç noktası ifadesiyle geçmişten şu ana kadar olan zaman dilimi

işaret edilir: Biz baş-alty ýyl *mundan ozal* goňşy oturyardy (DE, 113). “Biz bundan beş altı yıl önce komşuyduk.” *On alty ýyl mundan ozal*, men bu oglany bir ýykyk tamyň içinden tapdym — diýip, hemme bolan wakalary bir-bir aýdýar (DE, 185). “Bundan on altı yıl önce ben bu oğlanı yıkık bir evin içinde buldum deyip bütün olayları tek tek anlatıyor.”

1.7. öň/öňi:ňä/ öňürti “önce, -dEn önce, dEn evvel”

Bu çekim edatları zamandaki akışın süresini başlangıç noktası bakımından sınırlandırma işlevine sahiptir. Türkçenin her sahasında yön ismi olarak kullanılan öň “önce” edat olarak Harezmi, Çağatay sahaları ile Batı Türkçesinin ilk devrelerinde görülmektedir (Tiken, 2004: 38). Türkmen Türkçesinde ayrılma hâli eki almış bir sözcükten sonra öň edatı getirilerek tahmin bildiren zarf görevli bir sözcük grubu meydana getirilir (Borjakow vd., 2000: 494). Aylmalar biziň eýýamymyzdan 6 *müň ýyl öň* türkmenleriň ata-babalarynyň öňde baryjy bilimleri özleşdirdiğini nygtaýarlar (AK, 5). “Âlimler milattan altı bin yıl önce Türkmenlerin atalarının çağın önemli bilgilerine sahip olduklarını vurguluyorlar.” Halk döredijilik eserlerini öğrenmekliğin zerurlygyny, onuň ähmiýetiniň örän uludygyny ylym köp asyrlar *mundan öň* ykrar etdi (AK, 2014: 98). “Halk edebiyatı eserlerini öğrenmenin gerekliliğini, onun çok önemli olduğunu bundan asırlar önce kabul etti.” Tohumy öňürti gurutýarys, soňra ýere sepýäris – diýip jogap berýärler (DE, 309). “Tohumu önce kurutuyoruz sonra yere serpiyoruz diye cevap veriyorlar.”

Eski Türkçe öňi “başka, -dAn başka, farklı (Gabain, 2007: 290) sözcüğüne +n vasıta hâli eki ile +ça eşitlik hâli ekinin getirilmesiyle öňi:ňä edatı, Türkmen Türkçesinde -den önce anlamında kullanılan bir tarz zarfı meydana getirmiştir. Sözcük, ayrılma hâli ekiyle birlikte kullanılarak öňürti ve öň edatlarıyla aynı anlam ve görevde kullanılmaktadır. *Türkmen diliniň grammatikasy (Türkmen Dilinin Grameri)* adlı eserde bu edat hakkında “bir işin hareketin, durumun asıl fiilde asıl anlatılan işten önce gerçekleştiği anlatılır” şeklinde bir açıklama yapılmıştır: Patyşanyň ýanyna barmazdan öňinçä garawullardan geçmek gerek. “Padişahın yanına gitmeden önce bekçilerin yanından geçmek gerek.” (Borjakow vd., 2000: 494).

Aslen öňürt- “önüne geçmek, ileri geçmek” eyleminin ulaç biçimi olan bu sözcük, Türk lehçelerinde çıkma durumundaki sözcüklerden sonra getirilerek “-den önce” anlamını veren bir edat olarak da kullanılmış veya kullanılmaktadır: Bu sapar men Setdardan öňürti geldim. “Bu sefer ben Setdar’dan önce geldim.” (Li, 2004: 364).

1.8. soň/soňra “-dEn sonra”/ -Aň soň “, -dAn beri, , -dAn sonra”/ -AndAn soň/soňra “dİktan sonra”

Soň sözcüğü başlangıçta muhtemelen bir nesnenin fiziki olarak sonu veya arkası anlamındaydı fakat ad olarak “son”, sıfat olarak “daha sonra, sonraki”, belirteç ve sontakı olarak “sonra” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Clauson, 1972: 832). Soňra edatı soň sözcüğü ve -ra ekinde meydana gelir. “-ra” ekinin yön gösterme eki olduğu, ara>-ra ekinde geliştiği, -rak>-ra şeklinde geliştiği ve -rak’ın yer bildiren bir ek olduğu, -rak>-ra şeklinde kısalan ekin aslında küçültme ekinde meydana geldiği gibi konular tartışmalıdır (Alkaya, 2007: 586). -An ekli sıfat-fiiller, edatlarla birleşerek edat grubu oluştururlar ve -An ekinin soň edatıyla birleşerek kullanıldığı yapılar (-Aň soň “, -dAn beri, -dAn sonra”) Türkmen Türkçesinde oldukça sık kullanılır (Delice, 2010: 254). Erkan Salan Türkmen Türkçesinde soň’un çekim edatı olarak ada daima -dAn durum ekiyle bağlanmasının soň’un ekleşmesini tamamen engellediğini iddia etmiştir. Yine taradığı eserde aynı yapıdaki cümlelerde -dAn’ın hem düştüğü hem de düşmediği örneklerle rastladığını ancak genel eğilimin düşmeden yana olduğu bilgisini verir (Salan, 2014: 107-108).

Türkmen Türkçesinde -An ekine ayrılma hâli eki -dAn ekinin eklenmesiyle oluşan -AndAn soň/soňra “dİktan sonra” yapısı sık kullanılan sınırlandırma işlevli yapıdır: Menden soňra tagt we täjime kim eýelik eder...» diýdi. (AK, 8). “Benden sonra taht ve tacıma kim sahip çıkar.” dedi. Şu wakalardan soňra iki eserde-de patyşalaryň ikisiniň hem perzentleriniň dünýä inişi barada gürrüň edilyär (AK, 109). “Şu olaylardan sonra iki eserde de padişahların her ikisinin ve çocuklarının dünyaya geliş konusundan bahsediliyor.” Ol gelenler bilen salamlaşandan soň, köne tanyş ýaly bolup meniň ýanyma geldi-de sypaýyçylyk bilen: -Biz Berdi Myradowiçi bular ýaly günde azara goýup ýörmäliň—diýdi (KYYK, 142). “O, gelenlerle selamlaştıktan sonra eskiden beri tanışıyormuş gibi yanıma geldi ve nazıkçe –“Biz Berdi Miradoviç’i bunlar gibi her gün huzursuz etmeyelim” dedi.”

1.9. keýin “son; sonra, geriye; geçmiş zaman; -dAn sonra”

*kē “arka, geri” sözcüğünün sıfat/belirteç biçimi olan bu sözcük, çoğunlukla yer için “arkada” ve daha az sık olarak da zaman için “sonra” anlamına gelir. Bu sözcük, erken dönemde ana yönlerden birini belirtirken doğan güneş esas alındığında “batıya doğru” ve öğle vakti güneşi esas alındığında ise “kuzeye doğru anlamında” kullanılmıştır (Clauson, 1972: 296).

Megerem, aýtganyň düzüw bolmasa, meniň *essalatu-jynazamdan keýin* hem Marynyň, Ahalyň, Etregiň, Çohpetdäniň, Ürgenjiň ähli musulmanlary salawat aýtmazdylar (KYYK, 87). “Muhtemelen, söylediklerim

doğru olmasaydı benim cenaze namazımdan sonra Merv'in, Ahal'in Etrek'in, Çohpetde'nin, Ürgenç'in bütün müslümanları salavat getirmezdi."

1.10. *aňry/aňryk* (*aňrı/aňrık*) “-dAn öte, -dAn fazla, -dAn sonra”

Geri, arka, beri anlamındaki bu sözcükler kendinden önce ayrılma hâli eki almış bir sözcükle kullanıldıklarında -dAn öte, -dAn fazla, -dAn sonra anlamlarında kullanılır. Belirli bir zaman diliminde geçen süreyi başlangıç noktası bakımından ve yerle ifade edilen mesafeyi, süreyi bitiş noktası bakımından sınırlandırmaktadır: Onuñ *mundan aňry* geplemäge ysgyny galmady. “Onun bundan sonra konuşmaya mecali kalmadı.” Atlylar bolsa hálki gaçan keýikler ýaly dabyrdaşyp ilerki *belentlikden aňryk* aşyp gitdiler. “Atlılar ise az evvel kaçan geyikler gibi koşturup ilerdeki tepelikten öteye aşyp gittiler.” (Yıldırım, 2017: 431).

1.11. *indi* “artık”

İndi edatı tek başına kullanıldığı gibi kendisinden sonra -dEn beýläk (bundan böyle) yapısını da alabilir. Belli bir zaman diliminde geçen sürenin başlangıç noktasını sınırlandırmaktadır: Goý, *indiden beýläk* meniñ raýatymda hiç hili bihuda iş görülmesin (DE, 48). “Yeter, artık benim hal-kımın içinde hiçbir zaman boş iş yapılmasın.” İndi bize rugsat ber, biz ýene gideli we bolan işleri ol patyşa gürrüñ bereli (DE, 27). “Artık bize izin ver, biz yine gidelim ve yapılan işleri padişaha anlatalım.”

1.12. *hâzir* “artık”

Ayrılma hâli eki alan isimler ile kullanılan bu edat zarf yapar. Belirli bir zaman diliminde geçen sürenin başlangıç noktasını sınırlandıran bir çekim edatı olarak kullanılır: “Gojugyñ bagy” diýip at alan obanyñ ýerinde *hâzir* Mary welaýatynyñ pionerler öýi ýerleşýär. (KYYK, 210). “Gocuk’un Bağı diye ad verilen köyün yerinde şimdi Merv vilayetinin önde gelenlerinin evi bulunuyor.” Hut şonuñ üçinem *hâzir* ol ýurtda edebiyata, çap sözüne gyzyklanma kem-kemden peselýär. (KYYK, 261). “Tam da bu yüzden artık o ülkede edebiyata, yayın sözüne ilgi yavaş yavaş azalıyor.”

2. Zamanı Bitiş Noktası Bakımından Sınırlandıranlar

2.1. *gadar* “-A kadar”

Ekin en eski şekli olan tegi edatı, zaman ifadesi taşıır ve zaman bildiren isimlerin yönelme hâli ile birleşir: ölüm künice tegi “ölüm gününe kadar” (Eraslan, 2012: 309). Jean Deny; kadar, dek, deyin edatlarını sınırlayışlı edatlar başlığı altında incelemiş ve bu edatların aynı zamanda karşılaştırma edatları vazifesinde kullanıldığını belirtmiştir. Kadar edatı bir işin “ediş ve oluşun” zaman veya yer içinde vardığı noktayı ve bir eylemin bitmeden

önceki zamanını gösterir (Deny, 2012: 556). -A kadar yapısı, kendinden önce zaman ismi olarak zaman ifade eden sözcüklerle birlikte kullanıldıklarında zamanı bitiş noktası bakımından sınırlandırmaktadır: Asly han, tä *kyrk ýyla gadar* müjewür bolup, şol mazaryň üstünde galyp, pir boldy (AK, 83). “Aslı Han ta kırk yıl kadar mezar bekçisi olarak bu mezarın başında bekleyip pir oldu.”

2.2. çen/ -çenli/ çemeli/çemesi/ çemeleri/çemesinde “kadar, -A kadar”

Bu edat; yönelme hâli eki almış sözcüklerden önce ayrılma hâli ekiyle kullanılarak anlam açısından hareketin, durumun ait olduğu zamanın ölçüsünün sınırını tam olarak göstermeye yarar. Yani hareketin, olayın başladığı ve bittiği zamanı, yayıldığı yeri, miktarını, ölçüsünü anlatır (Berkil, 2003: 46). Çen/ -çenli/ çemeli/çemesi/ çemeleri/çemesinde edatları fiilin süresini, bir işin bir durumun bitiş zamanını göstererek yönelme hâli eki alan isimler ile kullanıldıklarında cümle içinde zarf olarak görev yapar. Yönelme hâli eki almış olan bağlama edatı yardımcı cümleyi sınırlandırma işlevli tümleç hâline getirir:

Mysal üçin, hâzir Aşgabatdan *Mara çenli* maşynly gitseň, ýolda 7-8 ýerde maşynyňy, dokumentlerini barlaýarlar. (KYYK, 384). “Mesela, şimdi Aşgabat’tan Merv’e kadar arabayla gidersen yol boyu yedi sekiz yerde arabanın belgelerini kontrol ediyorlar.” Olar bar zatlaryny gaýgyrman, myhmana ir ertirden, *giç agşama çenli* hyzmat edýärler (AK, 317). “Onlar parasını pulunu düşünmeden, sabahtan akşama kadar misafirlere hizmet ediyorlar.”

2.3. deňeç “-A kadar”

Yönelme hâli eki almış sözcüklerle birlikte kullanılır. Belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını bitiş noktası bakımından sınırlandırmaktadır: Oňa deňeç olaryň gaharyndan ýene bir adam geçip ugran (DE, 215). “O zamana kadar yine bir adam onların kahrına uğramış.”

2.4. golaý “-A yakın, -A doğru, -A kadar”

Yönelme hâli eki alan golay edatı mesafeyi ve belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını bitiş noktası bakımından sınırlandırma işlevine sahiptir. Az yöräp, köp yöräp, şazadanyň atasynyň şäherine golaý barýarlar (DE, 244). “Az gidip uz gidip şehzadenin babasının şehrinin yakınına kadar varıyorlar.” Ahyr *günorta golaý* patyşadan oňa çakylyk gelýär. Patyşa ony çagyryp şeýle diýýär (DE, 21). “Sonunda öğleye doğru padişahın ona davet geliyor. Padişah onu çağırıp şöyle diyor.” Perman daňa golaý basyrganyp oýandı (PE, 751). “Ferman sabaha doğru esneyerek uyandı.”

2.5. [ýaky:n] “yakın, civarı, -A doğru”

Belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını bitiş noktası bakımından sınırlandırmaktadır. Kendinden önce zaman ifade eden bir sözcükle birlikte kullanılır: Öyläne ýakyn günün öňi açyldy. “Öğlene doğru güneş yüzünü gösterdi.” Meniň gelenime *bir aya ýakyn* bolupdyr-diýip ol dostlaryna ýüzlendi. “O, dostlarına ben geleli bir aya yakın olmuş diye söyledi.” (Yıldırım, 2017: 431).

3. İşaret ettiği Unsurları Vurgulayarak veya Karşılaştırarak Sınırlandıranlar

3.1. başga “başka, dışında”

Eski Anadolu Türkçesinin ilk kaynaklarında rastlanmayan bu yapı, dönemin sonlarına doğru yaygınlık kazanmaya başlamış olmalıdır. Eski Anadolu Türkçesinde bu yapının yerine genellikle +dAn ayruk, -dAn artuk gibi biçimler kullanılmıştır (Salan, 2018: 117). Sıfat olarak da kullanılan başga sözcüğü Harezmi, Kıpçak, Çağatay gibi Eski Türk dillerinde ve Türkmen, Özbek, Yeni Uygur, Hakas, Kumuk gibi daha birçok çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmaktadır (Li, 2004: 132-138). Türkmen Türkçesinde kendisinden önce -dAn eki almış bir sözcük ile kullanılır: Men *ondan başga* hiç kimi görmedim. “Ben ondan başka hiç kimseyi görmedim.” Muny *sizden başga* hemmeler bilýär. “Bunu sizden başka herkes biliyor.” Birinci örnekte görülen yalnız bir kişiyle sınırlıdır. Başka kimse görülmemiştir. İkinci örnekte ise durumu bilmeyen yalnızca bir kişidir. Onun haricinde durumdan herkes haberdardır. Her iki örnekte de miktar bakımından bir sınırlandırmaya işaret edilmiştir.

3.2. özge “başka, -dAn başka, -dAn hariç”

Kendisinden önce ayrılma hâli eki almış bir sözcükle kullanılan “özge” edatı işaret ettiği unsurları gösterip diğer unsurlardan ayırarak sınırlandırmaktadır. Ayrılma hâli eki almış sözcüklerle birlikte kullanılır. Emma duranlaryň *gyzdan özgesi* oňa düşünmeýär (DE, 169). “Fakat orada bulunanlardan kızdan başkası onu anlamıyor.” Husnuňa ýaryňdan özge bakmasyn (VG, 97). “Güzelliğine yarından başkası bakmasın.” Birinci örnekte düşünme işini yalnız bir kız yapmakta ve diğerleri düşünmemektedir. Düşünme işi işaret edilerek bunu yapan özne tek kişi ile miktar bakımından sınırlandırılmıştır. Yine ikinci örnekte de bakma işi işaret edilerek -dAn özge edat yapısıyla miktar bakımından bir sınırlandırma yapılmıştır.

3.3. gaýry “başka, -dAn başka”

Kendisinden sonra bir isim olarak kullanılan bu edat yapısı işaret ettiği unsurları diğer unsurlardan ayırarak sınırlandırmaktadır: Bähliil danan-ýň öz öýünde bolýan wagtyndan çölde we *gaýry* obalarda we şäherler-

de bolýan wagty köp bolýar eken (DE, 310). “Behlil âlimin kendi evinde geçirdiği vakit çöllerde ve diğer köylerde ve şehirlerde geçirdiği vakitten fazladır.” Şu yerde *gayry* dindäki aşyk ýigit bilen magşuk gyzyň biri-birine göwün berip, öz uýan dinlerinden yüz öwürmeklerine näme sebäp bolduka? (AK,106). “Burada başka dinden aşık yiğit ile sevdiği kızın birbirine gönül verip kendi dinlerine yüz çevirmelerine ne sebep oldu acaba?”

3.4. artyk “-DAn fazla, -DAn öte”

Miktar ve şahıs ifade eden bir sözcükten sonra gelerek işaret ettiği unsurları vurgulayıp sınırlandırmaktadır: Daşky görnüşine görä çaga *alty ýaşyndan artyk* bolarly däl. “Dış görünüşüne göre çocuk altı yaşından fazla değildi.” (Yıldırım, 2017: 432). Bu yerde hiç haçan hem şu bolşuňdan *artyk* derejä ýetmersiň (DE, 207). “Burada hiçbir zaman olduğundan fazla dereceye ulaşamazsın.” Şonuň üçinem muňa wezirlere edilenden hem on esse *artyk* hyzmat edýär (DE, 94). “Onun için buna, vezirlere yapılan hizmetten on kat daha fazla hizmet ediyor.”

3.5. +A laýyk “-A layık, uygun, has”/ laýykda “-A layık, özgü, uygun, has”

+A eki laýyk son çekim edatıyla kalıplaşarak işaret ettiği belirli unsurları diğer unsurlardan ayırmak suretiyle vurgulayıp sınırlandırmaktadır. Belirli unsurlar yalnızca işaret edilen isme mahsustur. Birlikte kullanıldığı isim unsurunu vurgulayıp diğerlerinden ayırarak sınırlandırma işlevini yerine getirir: Garybyň gyzy *patyşa laýyk* däl. (DE, 164). “Fakirin kızı padişaha layık değildir.” Meniň *patyşalygyma laýyk* gelýän iki sany oğlanjygy maňa tapyp, ogullyga berseňiz, men olary gijeler okatsam we terbiýe bersem, wagtym hoş geçerdi (DE, 195). “Benim padişahıma layık olan iki tane oğlanı bana bulup evlatlık verseniz ben onları geceleri okutsam, terbiye etsem vaktim güzel geçerdi.”

3.6. barada [ba:rada] “hakkında, konusunda”/ hakynda “hakkında, konusunda” / babatda [ba:batda] “hakkında, konusunda”

İşaret ettiği unsurları diğer unsurlardan ayırmak suretiyle vurgulayıp sınırlandırmaktadır: Patyşa her bir zat hakynda gürrüň etse, oğlanam ondan pes oturmaýar diýýär (DE, 317). “Padişah her şey hakkında konuşsa da oğlan da ondan geri kalmıyor” diyor.” Dessanyň döreyiş, kämilleşiş, dürli çäklere ýaýraýyş, köp nusgalylyga eýe boluş meselelerini, çeperçilik, mazmun, millilik babatdaky aýratynlyklaryny ýüze çykarmakda belli bir netijeler almak bolýar (VG,143). “Destanın türeyiş, olgunlaşma, farklı sahalara yayılış, birçok varyantının olması meselelerini, ustalık, mazmun, millilik hakkındaki özelliklerini ortaya çıkarmakta belli sonuçlara ulaş-

şabilir.” Ýöne ol wezirleriniň gepine gidip, öz ussasy *babatda* goýberen ýalňyşlygyna soň-soňlaram ökünip ýörýär (DE, 96). “İşte o vezirlerinin sözlerine kanıp, kendi ustası hakkında yaptığı yanlışlar için pişmanlık duyuyor.”

3.7. hökmünde “hakkında, konusunda, bakımından, açısından”

Bu çekim edatı “bakımından, açısından, yönünden” anlamında kendisinden önce gelen ismi vurgulayıp diğerlerinden farklı yönlerini göstermek ve karşılaştırmak suretiyle sınırlandırma işlevine sahip olduğu görülür. Bu edat ek almamış isimler ve zamirlerden sonra gelir: Ertekilerde halkyň geljege bolan ynançlary, isleg-arzuwlary gadym bir wagt bolup geçen waka *hökmünde* şöhlendirilipdir (DE, 336). “Masallarda; halkın geleceğe olan inançları, istek ve arzuları, eski zamanlarda geçen olaylar olarak bahsedilmiştir.” - Poşşy kaka, sen bu gün yzyňa dolanaýypsyn-ow diýip, ol ýetginjek sorag hökmünde sözledi. “Poşşı amca! Sen bu gün geri dönmüşsün ha! diyip o ergen, soru hakkında konuştu.” (Borjakow vd, 2000: 487).

3.8. görä “-A nazaran, -A göre, uygun olarak”

Nitelik olarak unsuru yalnızca vurguladığı, işaret ettiği özelliği diğerlerinden ayırt ettiği yönüyle sınırlandırmaktadır. Kimi yerde şo (o) işaret zamirinden sonra da kullanılır: Osman pälwanyň islegine görä, ol gurru-gyň agzyna goýlan daşy ilki on adam, soň ýigrimi adam bolup göterip aýyrjak bolýarlar (DE, 249). “Osman Pehlivan’ın isteğine uygun olarak o eski kuyunun ağzına koyulan taşı ilk önce on adam sonra yirmi adam yerinden kaldıracak olmuş.” Ertekiçilerin aýtmagyna görä, beýleki goňşy ýurtlardanam bu ýurda raýat bolup geliberipdirler (DE, 278). “Masal anlatanlara göre diğer komşu ülkelerden bu ülkeye vatandaş olup gelmişler.”

3.9. boýunça “-A göre, uyarınca”

Nitelik olarak işaret ettiği unsuru yalnızca vurguladığı, diğerlerinden ayırt ettiği yönüyle sınırlandırmaktadır: Kerem häsiýeti boýunça *ahlak taýdan* arassa, sada kiçi göwünli, päk, ygrarly gahrymandyr (AK, 111). “Kerem nitelik bakımından ahlak bakımından temiz, alçak gönüllü, temiz, sözünde duran bir kahramandır.” Şeydip, patyşanyň hökümi *boýunça* ýasawullar bu işi ýerine ýetiriberipdirler (DE, 80). “Böylelikle padişahın fermanı uyarınca muhafızlar bu işi halletmişler.”

3.10. degişli “ait, -A ait, dair, göre”

Nitelik olarak işaret ettiği ögeyi vurgulayıp aynı özellikteki varlıklardan ayırt edici unsurlarının işaret ederek sınırlandırma vazifesi görür: Ol

diňe seniň özüňe degişli taryh (KYYK, 405). “O yalnız sana ait tarih.” Bu pikir çeper *esere degişli* däl (KYYK, 411). “Bu fikir edebî esere ait deňil.”

3.11. taýdan “bakımından, açısından”

Bu kelime; Türkiye Türkçesindeki “açısından, bakımından, yönünden” anlamını taşır. İşaret ettiği unsuru, özelliği diğer özelliklerden “ayırarak, karşılaştırmak, sınırlandırmak” işlevlerine sahiptir. İsimlerin yalın hâli eki ile kullanılan bu edat, cümlede zarf görevinde kullanılır: Kerem hâsiyeti boýunça ahlak taýdan arassa, sada kiçigöwünli, päk, ygrarly gahrymandyr (AK, 111). “Kerem özellik olarak; ahlak bakımından temiz, sade, alçak gönüllü, sözünün eri bir kahramandır.”

3.12. bir gadar “o kadar”

Miktar, derece, karşılaştırma, benzerlik ifadeli kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır. Miktar ifadelerinin vurgulanıp belirli hâle getirilmiş ve sınırlandırılmış bir miktar olduğu düşünülebilir. (Salan, 2018: 66). Miktar bakımından sınırlandırma işlevinde kullanılır: Günlerde bir gün şazada Mahmyt *bir gadar* goşun birle syýahatga çyky, Garabag tarapyga ýüz goýup, tarlaň guşuny uçuryp, keýikniň yzyndan kowup geler erdi. (AK, 10). “Günlerden bir gün Şehzade Mahmut o kadar ordu ile seyahate çıkıp Karabağ tarafına yönelip tarlanın kuşunu uçurup kovaladığı geyiğin peşinden giderdi.”

3.13. ileri “ön, ileri, -dAn önce”

Aslen *il “ön” sözcüğünün yönelme durumu olan bu sözcük eski ve yeni Türk lehçelerinde bir son takı olarak ayrılma hâli eki almış sözcüklerle birlikte kullanılmıştır: Ol *bizden ileri* geldi. “O bizden önce geldi.” (Li, 2004: 245). Türkmen Türkçesinde bu edatın kullanımı az olmakla birlikte derece, karşılaştırma, öncelik-sonralık bakımından sınırlandırma işlevinde kullanılır: Tertip-düzgün diýilýän zat onuň üçin ähli zatdan ileri mukaddeslikdi (KYYK, 99). “Tertip-düzen denilen şey onun için her şeyden önce mukaddesti.” Ol öz döredijilik işini ähli zatdan ileri tutýardy. (KYYK, 255). “Onun için yaratıcılık işi her şeyden önce geliyordu.”

4. Zarf-fiil Ekleri ile Kurulan Sınırlandırma Yapıları

4.1 -alı/-eli bări “-All beri”

“Bu ek, geçmişte belli bir zaman noktasında başlayıp devam edegelmiş bir harekete ait zaman dilimini gösteren zarf-fiiller türetir.” (Kara, 2012: 100-101). “Ekin eski biçimi olan -GAll, hareketin başlangıç noktası ve sebep (amaç) gibi iki ana fonksiyonla kullanılırdı. Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren -All kullanımı yanında bu ekin +dAn ay-

rılma durumu ekiyle veya beri edatıyla genişlemiş şekilleri kullanılmıştır. Günümüzde ağızlarda -AlIdAn beri / bu yana kullanımı daha yaygındır.” (Argunşah, 2011: 32). *Türkmen Dili Grameri*’nde bu ekin -gan ve -gen ekine -lı, -li eklerinin birleşmesinden oluştuğu ifade edilir. Baştaki -g ve ortadaki -n sesi tarihî süreçte kullanımdan düşmüş ve ek -AlI eki şeklinde günümüze gelmiştir (Borjakow vd., 2000: 440). Bu ek daha çok bəri edatıyla birlikte kullanılır. Ek fiilden isim yapma eki olan -ma, -me ekinden sonra gelirse /a/ ve /e/ sesi uzun söylenir: berme-eli > bermäli “vermeye-li”, alma-alı>alma:lı “almayalı” vb. “Ekin tek başına kullanımına klasik edebiyat eserlerinde rastlanır. -AlI bəri yapısı -dAn beri manasında belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını başlangıç noktası bakımından sınırlandırmaktadır. Yani, zarf-fiilin bildirdiği hareketten itibaren geçen zaman ifade edilir: - *Ol öleli bəri* indi on yıl geçdi. “-O öldüğünden beri on yıl geçti.” Türkmen Türkçesinde -AlI ekli zarf-fiiller, iyelik ekiyle çekimlenerek kullanılabilir. Bu kullanım, herhangi bir anlam değişikliğine yol açmaz. Men şäherden *gelelim bəri, heniz çayam içemok*. “-Ben şehirden geldiğimden beri daha çay dahi içmedim.” (Delice, 2010: 276).

4.2. -agada[a:gada]/-ägede [ä:gede] “-IncA”

Bu ek; -A yönelme hâli eki, -GAn sıfat-fiil eki ile +DA bulunma hâli ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Ekin -Ip kel- yapısına -dA ekinin eklenmesi ile bu yapının zamanla -a:gada/-ä:gede şeklinde eklediği düşünülür. Kimi gramerciler ise bu yapıdaki -gA ekinin, -GAn sıfat-fiil ekinden geldiğini savunur. Türkmen gramercilerine göre bu ek diğer Türk lehçelerinde yoktur (Söyegow, 1981: 149-150). Bu zarf-fiil eki asıl fiildeki hareketin zarf-fiildeki hareketin hemen arkasından yapıldığı durumlarda kullanılır. -agada(n)/ -ägede(n) ekli zarf-fiil, Türkiye Türkçesine aktarılırken -....İrmAz yapıyla karşılanır. Nätmeli?.. Aradaki gapını *depägeden, gap-gacakları haramzadalarıñ başında ovratmalımı?* “-Ne yapmalı?.. Aradaki kapıyı tekmeler tekmelemez kap kacakları haramzadelerin başında parçalamalı mı?” (Delice, 2016: 277). Bu ek, herhangi bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını bitiş noktası bakımından sınırlandırmaktadır. Ana cümledeki hareket zarf-fiildeki hareket ortaya çıkıncaya kadar sürer.

4.3. -anda/-ende “-dIktAn sonra”

-An sıfat-fiil eki ile -dAn ayrılma hâli ekinin birleşmesiyle kurulan ek soñ “sonra” çekim edatı getirilerek de kullanılır (Yıldırım, 2017: 394). Yüklemin bildirdiği hareket -AndA zarf-fiil yapısını alan fiilin gerçekleştiği anda olmaktadır. Bu ek ile belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarı *başlangıç noktası* bakımından sınırlandırır. Bu kullanımlarda zarf-fiil ekinin getirildiği yapı belli bir noktadan sonra hareketin meydana

gelip gelmemesini vurgulayıp kesinleştirerek sınırlar. Ek, eklendiği fiili zaman bakımından sınırlayarak cümlede zaman zarfı tümleci görevinde kullanılır. Atşynaslar aty *görenden*, onuň haýsy ýerde derkardygyna belet bolupdyrlar. “Atşynaslar atı gördükleri andan itibaren onun nerede gerekli olacağına hakim olmuşlardır” (Dinç, 2017: 139). Yukarıdaki örnekte onun nerede gerekli olacağına hâkim olma işi atı gördükten sonra olmaktadır.

4.4. -andan/-enden “-IncA, +dAn sonra”

Ek, -An sıfat-fiil eki ile +dAn ayrılma hâli ekinin birleşmesinden oluşmuştur ve -inca, -ince manasında kullanılır. Bu ek ile belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını *başlangıç noktası* bakımından sınırlandırır. Ek kimi zaman kendinden sonra soň (sonra) edatı ile birlikte kullanılarak -dıktan, -dikten sonra manasına gelir: Bu sözleri *eşidenden soň* patyşanyň ýüregine bir howp düşüpdür (DE, 259). “Bu sözleri işittikten sonra padişahın yüreğine bir korku düşmüş.” Çörekçi sorandan soň, ol başyndan geçen wakalary aýdyp berýär (DE, 238). “Çörekçi sorduktan sonra o, başından geçen olayları anlatıyor.”

-AndAn eki kendisinden sonra beýläk “böyle” edatı ile birlikte belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarını başlangıç noktası bakımından sınırlandırma işlevine sahiptir: Emma ýigit *çykandan beýläk* işi humar oýnamak, her dürli pussy-pujurlyk etmek bolupdyr (DE, 234). “Fakat, ergenlikten itibaren işi kumar oynamak, her türlü haltı yemek olmuş.”

4.5. -inça/-inçä “-IncAyA kadar”

Bu ek; -gan/-gen (-gın/-gin) eki ile çak/çag “çağ” ya da çen sözcüklerinden kısalan -ça/-çe ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Söyegow vd., 2000: 441). Türkmen Türkçesinde -ı:nça:/-i:nçä: şeklinde bütün ünlüleri uzun söylenen bu ek, günümüz Türkmencesinde -incaya kadar anlamını vermek için kullanılmaktadır. Ekin sonundaki uzunluğun bu anlamla alakalı olduğu söylenebilir. Türkmen gramerciler, yönelme hâli ekiyle kullanılırken *-inçaya/ -inçeye* şeklinde olan yapının sonraları aradaki koruyucu ünsüzün düşürülmesi sonucu -inça:/-inçä: olduğunu belirtmektedirler (Delice, 280). Bu zarf-fiil eki, iyelik eklerini de alabilmektedir: görinçäm “görünceye kadar”, ölinçäň “ölünceye kadar” (Söyegow vd., 2000: 443). Bu zarf-fiil ekini alan fiil ana cümlelerin yüklemine, *belli bir zaman noktasına kadar olan zaman aralığını* işaret eden “-incaya kadar” anlamında sınırlılık bildirme işleviyle bağlanan zarf-fiiller yapar. Zarf-fiildeki hareketin, yüklem bildirdiği hareketten daha önce olduğu bildirilerek zamanda sınırlama işlevinde kullanılır.

4.6. -ýança/-ýänçe “-A kadar”

-ınça/-inçä eki ile aynı işleve sahiptir. -ýan/-ýän eki ile eşitlik hâli eki -ça/-çe ekinin birleşmesinden meydana gelen bu zarf-fiil eki -ynça/-inçä zarf-fiil ekine göre Türkmen Türkçesinde daha sık kullanılmaktadır (Söyegow vd., 2000: 443). Belli bir zaman noktasına kadar olan zaman aralığını ifade eden -ýança/-ýänçe zamanda sınırlandırma işlevine sahiptir: alýançaňyz “siz alıncaya kadar”, tapýança “o buluncaya kadar” (Kara, 2012: 103).

4.7. -mAzdAn (-mAdAn)

Bu zarf-fiil şekli, daha ziyade zaman bildirme görevinde ve bir edat öbeği içinde görülür (Delice, 2010: 288). Klasik Türkmen eserlerinde ekin -masdan, -mesden şekli de kullanılır (Borjakow vd., 2000: 446). Bu yapı kendinden sonra kimi yerde ozal “önce”, öňürti “önce”, öň “önce” gibi edatlarla birlikte kullanılır. Ana cümlelerin yüklemine, “-madan,-meden” anlamında sınırlılık bildirme işleviyle bağlanan zarf-fiiller yapar. Ana cümledeki hareket, zarf-fiildeki hareket ortaya çıkmadan önce gerçekleşir. “Bu zarf-fiil ekiyle meydana gelen fiilimsiler, yüklem belirlenir bir noktadan sonra kesinlikle gerçekleşemeyeceğini ifade eder. Dolayısıyla fiilimsiyle ifade edilmiş nokta sınırlandırılmış noktadır (Salan, 2018: 60). -Cogap gaytarmazıñdan ozal goví edip oylan! “-Cevap vermeden önce iyi düşün!” İnçe duygulu, tāmiz yürekli ayal iñ soñkı hekayatını çaga dogrulyan öye gitmezinden baş gün öň yazıpdır. “-İnce düşünceli, temiz yürekli kadın en son hikâyesini çocuğun doğduğu eve gitmeden beş gün önce yazmış.”

4.8. -mAnkA “-mAdAn önce”

Söyegow’a göre bu ek, -mAn zarf-fiiliyle -kA (<-eken) bildirme ekinin birleşmesinden oluşmuştur (Söyegow, 1981: 51). -mAn zarf-fiil ekinin sonundaki n’nin düşerek -mAkA şeklinde kullanıldığı da görülür. {-mAnkA} zarf-fiil ekine iyelik kökenli şahıs eki getirilerek yapılan varyantı da kullanılmaktadır. Bu yapıya kimi zaman öňürti “önce” çekim edatı da eklenir: öldürmænkañız “öldürmeden önce”, almankalar “onlar almadan önce”, başlamankañız öňürti “başlamadan önce” vb. ana cümlelerin yüklemine, “-madan önce” anlamında zamanda öncelik bildirme işleviyle bağlanır. Göreci bābegi, başga bir adam otuza yetmænke äynek dakıpdır. “Göz bebeği körelip baska bir insan otuzuna varmadan önce gözlük takmıştır.” Yapragam cykarmanka ak gülle bürenen erikler birden-birden al seleli adamlara öwrülyärdiler. “Yaprak da çıkarmadan önce beyaz çiçeğe bürünen erikler birden beyaz sarıklı adamlara dönüyorlardı.” Ertir gün dogmanka biri Recebi yralady. “Sabahleyin güneş doğmadan önce biri Recep’i dürttü” (Hünerli, 2012: 195-196). Fiilin gerçekleşmesi belirli bir zaman noktasından önceki

zaman için söz konusudur. Yani ana cümlede gerçekleştiği bildirilen hareket fiilimsinin yer aldığı yan cümledeki yargının gerçekleştiği zamandan önce gerçekleşmiştir. Zamandaki sınır fiilimsinin yer aldığı yan cümledir.

4.9. -An badyna “-dığında, -diğinde, -r mAz”

-An sıfat-fiil eki ile badına çekim edatının birleşmesinden oluşan bu zarf-fiil eki yardımcı cümleyi sınırlandırma işlevli tümleç hâline getirir. “Fiil köküne getirilen -An sıfat-fiil eki ile arkasından gelen badyna “he-men, derhâl” edatı ile birleşen yapı Türkmen Türkçesinde zaman zarfı tümleci görevinde kullanılır ve cümlede “-dığında, -diğinde, -r mAz” şeklinde sınırlandırma işlevinde kullanılır. Säher ukudan *oýanan badyna* ýigdekçe yz çaldy. “Genç, sabah uykudan uyanır uyanmaz iz peşine düştü.” (Dinç, 2017: 139). Yüklemin bildirdiği hareket -An badyna zarf-fiil yapısını alan fiilin gerçekleştiği andan itibaren olmaktadır. Bu ek ile belirli bir zaman diliminde geçen sürenin miktarı başlangıç noktası bakımından sınırlandırılır. Yukarıdaki örnekte iz peşine düşme işinin başlangıcı sabah uyanınca başlamaktadır.

Sonuç

Sınırlandırma işlevli dil yapılarını ele alan bu çalışmada sınırlandırma işlevli son çekim edatları ve zarf-fiil yapısıyla kurulan sınırlandırma işlevli sözcük grupları incelenmiştir. Gerek Türkiye gerekse Türkmen Türkçesinde edatların ve zarf-fiil yapıları çeşitli bakımlardan sınıflandırılmış, yorumlanmış ve farklı bakış açılarıyla incelenmiştir. Bu çalışmada da gramercilerin çok fazla değinmediği edat ve zarf-fiil yapılarının Türkmen Türkçesindeki sınırlandırma işlevlerine değinilmiştir. Sınırlandırma; süre, zaman, mesafe, nesne gibi çeşitli unsurlarda gerçekleşmektedir. Türkmen Türkçesinde bu sınırlandırma zamanın başlangıç, bitiş; başlangıçla bitiş arasındaki zaman bakımından ve işaret edilen unsurların sınırlandırılması bakımından olmaktadır. Çekim edatlarıyla kurulan sınırlandırma işlevli yapılarla zaman, başlangıç ve bitiş bakımından sınırlandırılabilir. Ek ve çekim edatıyla kurulup sınırlandırma işlevi gören yapılarda daha çok -dAn ayrılma hâli eki kullanılır. Türkmen Türkçesinde zamanın başlangıç noktasını sınırlandıran dil yapıları, zamanın bitiş noktasını sınırlandıran yapılara göre sayıca daha fazladır. Ek ve çekim edatıyla kurulan zamanın bitişini gösteren sınırlandırma yapılarında daha çok +A yönelme hâli eki kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde çeşitli unsurların vurgulanarak ya da karşılaştırılarak değişli, boyunca, hökmünde gibi ve -A göre, -dAn başga gibi birlikte kullanıldıkları unsurları vurgulayıp diğerlerinden ayırarak veya karşılaştırarak sınırlandıran hâl ekleri ve çekim ve bağlama edatlarından oluşan farklı dil yapıları mevcuttur.

İşaretler

: uzunluk gösterir.

A a,e ünlülerini gösterir.

ä Açık e sesi.

I ı, i ünlülerini gösterir.

U u,ü ünlülerini gösterir.

y Türkmen alfabesindeki ı sesi.

ý Türkmen alfabesindeki y sesi.

ň nazal n sesi.

w Türkmen alfabesindeki v sesi.

Taranan Eserler

AK: Durdyýewa, Amangül (2004). *Asly-Kerem*. Türkmenistanyň Milli Medeniýet «miras» Merkezi Türkmenbaşy Adyndaky Türkmenistan Milli Golýazmalar Instituty, Aşgabat: Myras.

DE: Geldiýewa, Şirinjemal. (2006). *Türkmen Halk Ertekileri* (Durmuş Ertekileri), Türkmenistanyň Milli Medeniýet «miras» Merkezi Türkmenbaşy Adyndaky Türkmenistan Milli Golýazmalar Instituty, Aşgabat: Miras.

KYYK: Tagan, Atacan (2006). *Kırk Yylda Yazylan Kitap*, Aşgabat: Ilym.

VG: Seýidow, Nury (2005). *Warka-Gülşa*, Türkmenistanyň Milli Medeniýet «miras» Merkezi Türkmenbaşy Adyndaky Türkmenistan Milli Golýazmalar Instituty, Aşgabat: Miras.

Kaynakça

- A. Borjakow, M. Saryhanow, M. Söyegow (2000). *Türkmen Diliniň Grammatikasy*, Morfologiya. Aşgabat.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Argunşah, M. (2011). “Türkçede Zarf-fiil Eklerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması”. *Turkish Studies*, 6(1), 55-68.
- Azymow P., Sopyýew G., Çöňňäýew Y. (1992). *Türkmen Dili*. Aşgabat: Magaryf.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berkil, Ö. Semih (2003). *Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı Analizi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.

- Coşkun, V. (2000). “Tarihî Türk Lehçeleri ve Özbek Türkçesinde Zaman ve Mekânda Sınırlama Görevi Üstlenen Yapılar”. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 429-438.
- Delice, T. (2010). *Türkmen Türkçesi Fiil*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (Çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uyğur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2002). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Garahanow, S., Garryyewa, O., Çaryýarowa, D. (2009). *Türkmen Dili*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hünerli, B. (2012). *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Zarf-fiiller*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırklareli: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.
- Kara, M. (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Grameri Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li Yong-S. (2004). *Türk Dilinde Sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Öner, M. (2011). “Türkçede Çekim Edatlarının Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları”. *Türkçe Yazıları*, 39-47.
- Salan, E. (2018). *Eski Anadolu Türkçesinde Sınırlandırma Yapıları*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Salan, E. (2014). “Türkçede Bir Gramerleşme Örneği: -soň < soň”. *Dil Araştırmaları*, 14(2), 97-117.
- Söyegow, M. (1981). *Türki Dillerin Günorta-Günbatır Toparlarında Hal İşlikler*. Aşgabat: İlim.
- Yıldırım, H. (2017). *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Sonçağ Yayınları.

Extended Summary

Unlimited human life and thought make all kinds of elements in nature available by limiting the various elements that fall within the scope of the world of thought such as human, time, space, quantity and environment according to their own characteristics. In the language, the limitation may be the limitation of the beginning or end point of any element, or the limitation of some elements by distinguishing them from others by emphasizing or comparing them. Limitation can be seen as the language appearance of human thought, perspective and character. It is seen that the restriction structures that are active in Turkmen Turkish have very different morphological features. Some of them may limit a single point or element, while others may limit two different points, starting and ending. Structures that delimit an element or point are usually in the form of additional or prepositional form, whereas structures that delimit two different points, beginning and end, are in the form of additional or gravitational prepositions. It is seen that different suffixes can be used with the delimitation function in Turkmen Turkish. In addition to the presence of the case, cause, time, separation, purpose, interest in addition to different functions such as the delimitation function in the sentence can also perform.

Structures that limit the starting point, ending point, or any element by emphasizing and separating it from the others without the beginning and ending point are either the state suffix, the adverbial-verb affix, or the conjugation preposition or the binding preposition. The structures that restrict the beginning and ending point of the same element are the structures made up of two different elements consisting of state suffix, adverb-verb suffix or conjugation preposition.

In Turkmen Turkish, inflectional prepositions are met with the term “Söz soňy Kömekçiler”. They describe the time, place, direction, reason and purpose of the thought emerging in the sentence with the word to which it is attached. Spoken words expressing time are words such as “prepositions” ñ “before”, *soň* “after”, *owal* “before”, abbreviated “before”, first “since”, *çenli*, value “until -A”. In Turkmen Turkish, the abundance of both the post-inflectional prepositions and the adverb-verb structures used with the delimit function as in other Turkish dialects is striking. Turkmen Turkish Turkey seen that the limiting function used with some gerund structure as in Turkish. It is seen that some adverbs-verbs are also used with prepositions in the delimit function (-andan /-enden öň, -andan / -enden soň etc.). Adverbial-verb structures with restrictive function are also included in this study.

In this study, which focuses on language structures with delimitation functions, the final grammatical prepositions with limitation functions and word groups with delimitation functions established with the adverb-verb structure are examined. Both Turkey and Turkish Turkmen classified in a variety of prepositions and gerund structure maintenance, interpreted and interpreted from different perspectives. In this study, the limitations of prepositional and adverb-verb structures in Turkmen Turkish which are not mentioned by grammarian are mentioned. Delimitation; time, time, distance, object. In Turkmen Turkish, this limitation begins, ends; the

time between the start and the end and the limitation of the indicated elements. In structures with limitation functions established with gravitational prepositions, the beginning of time is limited as a result of limiting the starting point with the suffixes and the end point to the prepositional gravitation.

Both Turkey and Turkmen Turkish prepositions and gerund structures classified in several ways, interpreted and analyzed from different perspectives. In this study, the delimitation functions of preposition and adverbial-verb structures, which grammarians do not mention much, are mentioned in Turkmen Turkish. Limitation; It takes place in various factors such as duration, time, distance, object. In Turkmen Turkish, this limitation is the beginning and the end of time; It is in terms of the time between the start and the end and the limitation of the points indicated. Time can be limited in terms of beginning and ending with constraint functional structures established with inflectional prepositions. In structures that are set up with the suffix and inflection preposition and serve as a constraint, the separation state suffix +dAn is used more. In Turkmen Turkish, language structures that limit the starting point of time are more numerous than those that limit the end point of time.

Araştırma Makalesi / Research Paper

BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİNDE DİL POLİTİKASI (AZERBAYCAN ÖRNEĞİ)

Elçin İBRAHİMOV*

Öz

Devlet dili uzun bir süredir gerçek bir sosyo-dil bilimsel fenomen olarak var olmasına rağmen, sosyo-dil bilimsel bir kavram olarak yenidir ve tarihsel olarak yaşadığımız yüzyılla daha çok bağlantılıdır.

Tarih boyunca, dil politikası faktörü, devlet dilinin ulusal bir temelde olmasını gerektirmemiştir. Böylece Hun, Göktürk, Hazar, Uygur, Karahanlı devletlerinin devletlerinin resmî dili, ulusal dil ile örtüşmüş, yani devlet dili olmuştur.

Dil politikası, toplumlarda farklı nedenlere bağlı olmuş, onun uygulanmasında birçok faktör kendisini göstermişti. Azerbaycan'da da dil politikasının uygulanmasında çok farklı nedenler olmuştur. Azerbaycan'daki alfabe değişikliklerinin farklı siyasal ve kültürel süreçlerde nasıl ve hangi savlar esasında gerçekleştirildiği ve bu değişikliklerin ulusal kimlik tartışmalarına ne şekilde yansması gibi konuları bu yazımızda incelemeye çalışacağız. Bu inceleme, 1918-2018 dönemini kapsayan tarihsel sürece atıfla, farklı çağdaşlaşma ve ilerleme söylemleri ile ulusal dil ve ulusal kimlik tanımlarının birbirlerine eklenmelerini çerçevesinde yapılacaktır. Bu açıdan Azerbaycan'da bir asırda üç defa alfabe değişikliğinin farklı politik ve kültürel paradigmalarda alfabe değişikliklerini farklı vurgularla bir önceki dönemin siyasal ve kültürel mirasını bir anlamda reddetmek, onların yeni

Geliş Tarihi/ Date Applied: 25.07.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 06.08.2020

Makalenin Künyesi: İbrahimov, E. (2020). "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği)". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 99-116.

DOI: 10.24155/tdk.2020.142

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü Müdürü, elchinibrahimov85@mail.ru / Bakü.

ORCID ID: 0000-0002-1105-9345

dönüşüm süreçlerinde belirleyiciliklerini azaltmaya yönelik simgesel faaliyetler olarak değerlendirmek mümkündür.

Çalışmamızın temelini Azerbaycan'da M. F. Ahundzade'nin XIX. yüzyılın sonlarında alfabe reformuyla başlattığı alfabe-dil politikası, XX. yüzyılda Azerbaycan'da yapılan alfabe değişiklikleri ve bu değişikliklerin ulusal kimlik, ilerleme ve modernleşme söylemlerine eklenmesi oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler:Devlet dili, sosyo-dil bilimsel, dil politikası, toplumlar, ulusal kimlik, politik paradigmlar.

Language Policy in Independent Turkish Republics (Example of Azerbaijan)

Abstract

Although the state language has existed as a true sociolinguistic phenomenon for a long time, it is new as a sociolinguistic concept and is historically more connected with the century we live in.

Throughout history, the language policy factor has not required the state language to be on a national basis. Thus, the state language of Hun, Gokturk, Khazar, Uyghur and Kara-Khanid states coincided with the national language, that is, it became the state language.

Language policy has been linked to different reasons in societies and many factors have shown itself in its implementation. There are many different factors and reasons in the implementation of language policy in Azerbaijan. In this article, we will try to examine the issues such as how alphabet changes in Azerbaijan are made in different political and cultural processes and on what arguments and how these changes are reflected in the national identity discussions. This study will be carried out with reference to the historical process covering the period 1918-2018, in the context of articulation of different modernization and progress discourses and definitions of national language and national identity. In this respect, it is possible to reject the alphabet changes in the different political and cultural paradigms of the alphabet change three times in a century with different emphasis as a symbolic activity aimed at reducing the determinism of their previous determination in the new transformation processes.

Alphabet-language policy that M. F. Ahundzade initiated at the end of the XIXth century and the alphabet changes made in Azerbaijan in the XXth century and the addition of these changes to the discourses of national identity, progress and modernization form the basis of this research.

Keywords: State language, sociolinguistic, language policy, societies, national identity, political paradigms.

Giriş

Dil politikası Azerbaycan devleti tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Elbette, tarihsel bir bakış açısından, Azerbaycan devletçilik tarihi büyük bir konudur ve bu konunun ana hatlarından biri devlet dili meselesidir. Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası her zaman Azerbaycan devleti kavramı ile örtüşmektedir. Çünkü Azerbaycan devleti, Türk devletinin, yani ulusal tarihin ayrılmaz bir parçasıdır (Nerimanoğlu, 2006: 13).

16. yüzyılın başında, Azerbaycan tarihinde önemli bir rol oynayan Safevi devleti ortaya çıkar ve kısa sürede ülkenin kuzeyiyle güneyini birleştirir. Safeviler, ana vatan olan Azerbaycan'ın beşiği olarak kabul edilir. Devletin temeli Türk toplumları olduğundan, Türk dili de baskın bir rol oynamaya başlar.

Profesör E. Demirçizade, edebî dilimizin tarihi üzerine yaptığı araştırmada bu dönemi şöyle karakterize eder:

“Azerbaycan dilinin hiçbir zaman resmî bir devlet dili hakkı olmadığı bilinmektedir. XV-XVI. yüzyıllarda, özellikle Safevi döneminin başlarında, Azerbaycan dilinin resmî bir devlet dili olarak geliştirildiği doğrudur. Bununla birlikte, bu dönemde, yani XV-XVI. yüzyıllarda, Azerbaycan dilinin devlet dili olarak gelişimi çok geçiciydi ve daha fazla hak sahibi olan Arapça ve Farsça ile birlikte üçüncü bir dil olarak geliştirildi. Ayrıca, XV-XVI. yüzyıllarda, Azerbaycan dilinin kelimenin tam anlamıyla kapsamlı bir resmî devlet dili olarak geliştirme hakkına sahip olmadığı ortaya çıkıyor. Aynı zamanda, kararname ve hükümet belgeleri de çoğunlukla Arapça ve Farsça yazılmıştır.” (Demirçizade, 1979: 18-19).

Azerbaycanın meşhur tarihçilerinden olan Oktay Efendiye'ye göre: *“15. yüzyılın ikinci yarısından bu yana, ana dilin etkinliği genişliyor ve Şah İsmail Azerbaycan'da Hatayi takma adı altında şiirler yazdı. Türk dili, Safevi hükümdarları ve soylular arasında daima Fars diline egemen oldu. Ana dili (millî dil) sorunları Şah İsmail'in siyasi ve dinî çıkarları hâline gelmişti.”* (Efendiye, 198: 132).

Azerbaycan Türkçesini ilk kez devlet dili ilan eden Şah İsmail Hatayi doğal olarak “Türk dili” terimini tercih etmiştir. Safeviler devletinin hâkimiyeti döneminde sarayda yaşayanların dili Türk dili olmuştur.

Bir başka kaynakta, 1685-1694'te Azerbaycan'ı ziyaret eden Alman bir akademisyen Engelbert Kempfer şöyle der: *“Safevi hanedanlığının ana dili olan Türkçe, İran sarayında yaygın bir dil olduğunu, bu dilin ülke nüfusunun sıradan konuşulan dilinden farklı olduğunu belirtmiş ayrıca Türk dili saraydan üst düzey ve elit insanların evlerine yayıldı ve sonuç olarak Şaha saygı duymak isteyen herkesin dili olduğunu ve Türkçenin tüm Doğu dillerden daha kolay olması Türk dilinin ihtişamı ve telaffuzu onu saray-*

da ve kraliyet sarayında konuşulan tek dil hâline getirdiğini” belirtmiştir (Onullahi, 1974: 85).

Azerbaycan Türkçesinin prestij ve etki alanı uzun zaman devletler arası ve uluslararası bir dil olarak yaşamıştır. Azerbaycan dili, Rusya’nın doğu ve güney eyaletleri ve genel olarak Orta Doğu ile siyasi-diplomatik ve yerel-ulusal ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. Konuyla ilgili A. Bestuvey-Marlinski şu ifadeleri kullanmıştır: *“Avrupa’da ve Fransızca’da Transkafkasya Tatarlarının (Türklerin) dili Asya’nın her yerine seyahat edebilir.”* (Aktaran: Hacıyev, 2017: 11). Benzer sözler, M. Y. Lermontov’un arkadaşı S. A. Rayevsky’ye gönderdiği bir mektupta şöyle belirtilmiştir: *“Tatar (Türkçe) öğrenmeye başladım. Avrupa’da Fransızca bilmek, Kafkasya ve genel olarak Asya’da bilmek kadar önemlidir.”* (Lermantov, 1940: 523-524).

Profesör Kamil Veli Nerimanoğlu konuyla ilgili: *“Transkafkasya için henüz savaşını bitirmemiş olan Çarlık Rusya, Azerbaycan Türkçesinde ekonomi politikası hakkında bir dizi önemli belge dağıtmaya çalışıyordu. Buna bir örnek, 30 Mayıs ve 25 Temmuz 1817 emperyal emirleri. Bu emirler, Rusya’ya konu olan halklar arasında Azerbaycan Türklerinin diline çevrildi ve 1830’da St.Petersburg’da “Asya Ticareti İçin Vergi Yasaları” başlığı altında yayımlandığını”* belirtiyor (Nerimanoğlu, 2006: 14).

Alfabe Reformuyla İlgili Çalışmalar

Mirza Fethali Ahundov’un Arap alfabesinin reformu hakkındaki düşünceleri 1854’te yazdığı bazı mektuplarında görülebilir. Bu yolda planlanan sistematik faaliyet 1857’de başlar. Ahundov biyografisinde şöyle yazmıştır: *“1857’de Farsçada İslami alfabeyi değiştirmek için bir kitapçık yazdım ve bu kitapçıkta alfabeyi değiştirmenin önemli olduğunu gösterdim.”* (Akpınar, 1980: 118).

Profesör Tefvik Hacıyev bu konuda şunları söyler: *“Yeni bir alfabe fikri, Arap alfabesine karşı mücadele gibi büyük bir tarihsel olay Türk dünyasında ve genel olarak Azerbaycan’ın ulusal kültürüyle bağlantılıdır ve tüm dünyaya yayılmıştır. M. F. Ahundzade, Arap alfabesine karşı mücadeleyi büyük bir toplumsal harekete dönüştürdü.”* (Hacıyev, 2017: 21).

Azerbaycan’da Arap alfabesi yerine Latin alfabesine dayalı yeni bir sistemin benimsenmesi konusunda görüş sahibi olanlardan biri de Mirza Kazim Bey olmuştur. Mirza Kazim Bey, 1870’lerde Ahundzade’nin alfabe reformunun önde gelen destekçilerindendir.

Büyük dil bilimci, Türkolog, tarihçi Mirza Kazim Bey, Türk dilinin bilimsel dil bilgisini Avrupa tarzında ve 100 değerli bilimsel eseri Rus ve Avrupa dillerinde yazmıştır. Kazım Bey, Türk dili araştırmaları alanında

Kazan Filoloji Okulunun temelini atmış, 1849'da St.Petersburg Üniversitesi'ne geçmiş ve 1853 yılında bu üniversitede Doğu Araştırmaları Fakültesi'ni açmış ve fakültenin ilk dekanlığını yapmıştır. Kazım Bey, 1839'da yazmış olduğu *Türk-Tatar Dilinin Genel Kullanımı* adlı ünlü eserini 1846'da Kazan'da yayınlattır. Ayrıca, 1854 yılında Kazım Bey, *Türk Dilinin Grameri* başlıklı kapsamlı bir eser yazmıştır. Bu çalışmada, Türk dilinin tüm gramer özelliklerine doğru ve kapsamlı bir şekilde dikkat çekmiştir. Bu kitabın bir başka önemli yanı kitabın sonunda 4.000 kelimelik bir sözlüğün verilmesidir.

XIX-XX. yüzyılların başında, alfabe alanında Ahundzade'nin teşebbüslerine yeniden ilgi artmıştır. Bazı aydınların makalelerinde, alfabenin konusu Doğu bağlamında ele alınmış ve çözümü kültürel ilerleme için en önemli konulardan biri olarak kabul edilmiştir. Alfabeyle derin ilgi duyanlar arasında; M. Şahtatlı, C. Mammadguluzade, M. T. Sıdkı, A. Yedigayev, A. Topçubaşov, A. Agayev, A. Huseynzade, Y. V. Çamanzaminli ve diğerleri bulunmaktadır.

Alfabenin zorluğu ve yeni bir alfabe ihtiyacı, özellikle I. ve II. Öğretmenler Kongresi (1906, 1907), Rus Müslüman Kongresi vb. birçok toplantının tartışma konusu olmuştur. Bu kongrelerde yeni alfabenin aciliyeti tekrar tekrar vurgulanmıştır. Alfabe sorunları *Tercüman*, *Şargi-Rus*, *Kaspi*, *Terakki* vb. gazetelerin ve *Molla Nasreddin* dergisinin dikkatinden kaçmaz. Alfabe reformu ile ilgili bir dizi makale *Şargi-Rus* gazetesinde yayımlanır. Gazetenin birinci sayısında (30 Mart 1903) "Muhammed Ağa'nın dizisi" makalesinde Şahtatlı şöyle yazmıştır: "*Sadece diğer dillerdeki kelimelerin değil, kullandığımız Arap alfabesiyle kendi Türk dilimizin kelimelerinin gerçek telaffuzu da göstermek mümkün değil.*" (Aktaran: Kahramanlı, 2002: 16)

1917'de Rusya'daki devrim, Çarlık Rusya'nın devrilmesine ve Sovyet gücünün kurulmasına sebep olur. Bu yıllarda Azerbaycan'da Muhammed Emin Rasulzade, Hasan Bey Agayev, Fatali Han Hoyski, Alimardan Bey Topçubaşov ve diğerlerinin önderliğinde yürütülen siyasi çalışmalar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Dil Politikası

Azerbaycan'daki dil politikası Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde daha ciddi şekil alır. O zamana kadar (hem XIX. yüzyılda hem de özellikle XX. yüzyılın başlarında), tanınmış Azerbaycan aydınları, ana dil ve Azerbaycan'daki dil süreçleri hakkında bazı yorum ve önerilerde bulundular. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sadece bir ay sonra, 27 Haziran 1918'de Türk dilinin (*Devlet Lisani Türkçe*) devlet dili

olarak resmen ilan edilmesi 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında kurulan ulusal ideolojinin doğrudan etkisinin sonucuydu. Tabii ki, M. F. Ahundzade, A. Huseynzade, M. Şahtahli, A. Agayev, C. Mammadguluzade, O. F. Nemanzade, F. Köçerli, Mirza Alakber Sabir, Uzeyir Hacıbeyli ana dilin edebî, sosyo-politik ve ideolojik konumu için ciddi ölçüde çalışmışlar. Elbette bu düşünülmüş, amaçlı mücadeleleri olmasaydı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükûmeti bu konuya derhâl dikkat etmeyecekti. Hükûmetin 27 Haziran 1918 tarihli kararı mevcut duruma dayanıyordu. Böylece, bu karara göre, yargı, idare ve ülkedeki diğer mevkilerin çalışanları devlet dilini gerekli düzeyde öğreninceye kadar devlet kurumlarında Rus dilinin gelişmesine de izin verilmiştir (AHC, 2004: 66).

Azerbaycan (Türk) dilini devlet dilini ilan eden ilk resmî belge, büyük bir tarihsel rol oynamasının yanı sıra, Azerbaycan'da ulusal dil politikasının oluşturulması ve ulusun çıkarları için doğru ideolojik konumun temelini atmıştır. Azerbaycan hükûmetinin kararının sadece bildirici bir belge olmadığı unutulmamalıdır. Kararın kabulünden kaynaklanan sorunlar meclis oturumlarında düzenli olarak tartışıldı ve Azerbaycan (Türk) dilini bilmeyenlerin öğrenmesi için kurslar düzenlendi. Ayrıca AHC hükûmeti bu amaçla devlet bütçesinden 351.000 manat tahsis etmiştir.

Azerbaycan (Türk) dilini devlet dilini ilan etme kararının ardından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Behbud Han Cavanşir, *Azerbaycan* gazetesine verdiği röportajda devlet dili politikasının temellerini yorumladı: “*Tabii ki, bu uzun sürmeyecek. Türkçe bilmeyen üst düzey yetkililer uzun süre çalışamayacaklar. İki yıl içinde bütün Azerbaycan şirketleri kamulaştırılacak. Türkçe konuşmayan yetkililer, pozisyonlarını kaybetmemek için dilimizi öğrenmek zorunda kalacaklar.*” (AHC, 2004: 67).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 27 Haziran 1918’de “*Devlet dili Türkçeyi benimseyin ve ülkede tüm adli, idari ve diğer pozisyonlara sahip olanlar bu dili bilene kadar devlet kurumlarında Rus dilinin kullanılmasını destekleyin.*”¹

Kararın adından da anlaşılacağı üzere hükûmet, daha sonra Türk dili olarak adlandırılan Azerbaycan dilini devlet dili olarak kabul etti ve ülkenin mahkemelerinde, polis ve diğer alanlarda çalışanlar devlet dilini tanıyana kadar Rusçanın devlet kurumlarında kullanılmasına izin verdi. Karar metninden de anlaşılacağı üzere Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Rus dilini kullanma izni geçici bir önlemdi ve sadece ulusal personelin yönetimde eğitimine kadar geçen süre için tasarlandı.

¹ Azerbaycan Cumhuriyeti hükûmetinin kanun ve binaguzarlıkları mecmui, №1, 15 taşrini-sani, 1919, s. 18. (Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun kararı 27 Haziran 1918).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yaşamı kısa sürmesine rağmen, Azerbaycan halkının asırlık tarihinde tam bir dönüş dönemi olmuştur. İki yılın özel bir dönem olarak kutlanması ve bir dizi yüzyıldaki özel yeri olağan dışı görünebilir, ancak tesadüfi değildir. Bu eşsiz dönemin halkın sosyal, politik ve manevi yaşamında oynadığı rol, yaptıkları ve yapmak istedikleri işin yüzyıllardır yapamadıkları işe eşit olmasından kaynaklanmaktadır. Sadece halkımız tarafından değil, aynı zamanda Eski Doğu tarihine genel olarak giren ilk demokratik Azerbaycan Ulusal Konseyi tarafından ilan edilen ilk parlamenter cumhuriyetti. Son 23 ayda yapılan çalışmalar, hükûmetin nasıl ve hangi hassasiyetle çalıştığını gösteriyordu.

1926'da Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kongresi sırasında burada tartışılan konularda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde alınan kararların önemini görebiliriz. 1926'da Bakü'de Türkoloji Kongresi sırasında kabul edilen ve Türk dünyasında kullanılan "Birleşik Türk Alfabesi" olarak adlandırılan alfabe Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde A. Efendizade tarafından hazırlanan "Son Türk Alfabesi" esasına göre derlenmiştir.

Bu çalışmanın devamı olarak Birinci Bakü Türkoloji Kongresi 26 Şubat - 5 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'deki İsmailiyya binasında gerçekleştirildi. Azerbaycan'dan birçok bilim insanının katıldığı kongre, çok üst seviyede düzenlenmiştir.

Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan Karşı Dil Politikası

SSCB'nin bünyesinde olan tüm Türk halklarında olduğu gibi, Azerbaycan Türklerinin millî kimliğinin Türklükten Azerbaycan'a ve ulusal dilimiz Türkçeye dönüşüm aşaması Sovyet ulusal politikasının en önemli konularından biriydi. Birlik cumhuriyetlerinin dilleri resmî olarak "Türk dili, Türkçe, Türki" yerine "Azerbaycan, Özbek, Kazak vb." şeklinde değiştirildi. 1936'da Azerbaycan'da "Türk ve Türk dili" kelimeleri resmî olarak yasaklandı, üzerlerinde "Türk" yazılı belgeler kaldırıldı ve "Azerbaycanlı" kelimesi tanıtıldı ve dil için "Azerbaycan dili" terimi kullanıldı. 1936'da kabul edilen SSCB Anayasası'nın 40. maddesi şöyleydi: "SSCB Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen ve başkanlığı tarafından imzalanan tüm kararlar ve kanunlar Azerice, Özbek, Türkmence vd. yazılır ve ilan edilir." (SSCB Anayasası, 1936: 733).

Azerbaycan'daki alfabe sorununun üçüncü aşaması Rus Kiril harflerinin kabul edilmesiyle başlıyor. Azerbaycan-Kiril alfabesi 1939'da onaylanmış olmasına rağmen, Kiril alfabesinin kullanımı Azerbaycan'da Sovyet hükûmetinin kurulmasından sonra sıklıkla gündemdeydi (1922). Bununla birlikte, Latin

alfabesini destekleyenlerin çoğunluğu 1920’lerde Kiril alfabesinin benimsenmesini engelledi.

8 Mayıs 1939’da Azerbaycan Bilimler Akademisi ve Azerbaycan Yazarlar Birliğinin ortak toplantısında, Rus-Kiril alfabesinin Azerbaycan diline uyarlanması ve Azerbaycan-Kiril alfabesinin projesi tartışıldı. Toplantıda Rus Kiril alfabesinin Latin alfabesinden daha üstün olduğu belirtildi. Kiril alfabesinin Azerbaycan dilinde kullanılan harflerden üstün olduğu söylenir. Bunun kanıtı, Latin alfabesindeki 25 harfin aksine Kiril alfabesinde 32 harfin varlığıdır.

Yeni projeye Rus alfabesinin tüm harflerini eklemeyi önerenler, isteklerinin pedagojik amaçlar için olduğunu iddia etseler de, bu tekliflerin ana nedeninin Rus dilinden kabul edilen kelimelerin özgünlüğünü korumak olduğunu söylediler. Bu görüşleri savunan Y. Zeynalov, *Muallim* gazetesinin 10 Eylül 1939 sayısında “Bazı notlar” makalesinde Azerbaycan-Kiril alfabesinde bahsedilen harflerin kabul edilmesi gerektiğini belirtti (Zeynalov, 1939: 2). Daha sonra U. Hacıbeyov, Y. Zeynalov gibi “Notlarım” adlı makalesinde, eğitim ve öğretim sürecini kolaylaştırmak için Rus alfabesinin tüm harflerinin Kiril tabanlı Azerbaycan alfabesinde olduğu gerçeğini yorumladı (Hacıbeyov, 1939: 3). Buna karşılık, Sovyet kültür politikasının tuzağına düşmekten kaçınmaya çalışan S. Vurgun ve A. Abdullayev gibi aydınlar, bu harflerin Azerbaycan alfabesinde benimsenmesinin ihtiyaçtan kaynaklandığını söyledi (Abdullayev, 1939: 3).

15 Kasım 1939’da Azerbaycan SSC Yüksek Kurumu 1 Ocak 1940’tan itibaren Azerbaycan’da Rus esaslı Kiril alfabesine geçmeye karar verdi. Böylece Kiril alfabesi resmî olarak Azerbaycan’da kullanılmaya başlandı.

Alfabeye başka bir ‘ (kesme işareti) eklendi. Bu alfabe, önceki dönemde kullanılan resmî Azerbaycan-Kiril alfabelerinden çok farklı değildi. Sadece, çok yoğun tartışmaların bir sonucu olarak, Rus-Kiril harfleri alfabeğe eklenmişti. Bunun olumlu tarafı ise, *c*, *ğ*, *g*, *y* harflerinin alfabede yer almasıydı.

Onaylanan harf sayısının 36 olduğu kabul edildi. Eklenen harflerin Rusçadan kabul edilen kelimelerin yazımındaki hatalardan kaçınmak için kullanılması amaçlanmıştır. Yeni alfabe çok eleştiriye maruz kaldı. Eleştirmenlerden biri olan M. A. Şiraliyev, alfabede karışıklığa neden olan *e*, *u*, *ю*, *я* (ye, çe, yu, ya) seslerinin Azerbaycan dili için yetersiz olduğunu söylüyor. Şiraliyev’in yeni kabul edilen alfabenin harflerine karşı olması, bu harflerin türetilmiş kelimelerin doğru yazımında kullanılması durumunda, türetilmiş kelimelerin (Rus kökenli kelimeler) dil yasalarına uygun olarak işlenmesi gerektiğinden kaynaklanıyordu (Hüseynzade, 1947: 12).

Bu taslak yazım kuralları etrafında düşünceler ve tartışmalar başlamış, 1944'te, *Komünist* gazetesinin 23 Şubat sayısında, Şiraliyev'in "Edebî dilimizin gerekliliği ile ilgili konular", aynı yıl, *Edebiyat gazetesi*'nin 29 Haziran tarihli 17. sayısında Efendiyev'in "Azerbaycan Türkçesi yazım kuralları hakkında" 1946 yılında Demirçizade'nin *Azerbaycan Muallimi* gazetesinde "İmlamız hakkında" makalesi yayınlanmıştır. Yazımımız hakkında makaleleri *Azerbaycan Muallimi* gazetesinde yayınlandı. Bütün bu makalelerde Azerbaycan edebî dilinin imla kurallarının hazırlanmasında sadece fonetik ilkelelerin kullanılmasının yanlış olduğu belirtilmiştir.

1955-1958 yıllarında yapılan devamlı tartışmalardan ve Şiraliyev, Demirçizade, Rüstemov, Budagova gibi dilci âlimlerin kesin itirazı ve esaslı açıklamalarından sonra Azerbaycan alfabe ve imla komisyonu (alfabe ve imla komisyonunun üyeleri: S. Vurgun, İ. İbrahimov, M. Dadaşzade, M. Şiraliyev, D. Gacıyev, M. Paşayev, M. Guluzade, R. Rustemov, M. Hüseyinzade, C. Efendiyev, A. Orucov, A. Ceferov, A. Mahmudov) 1958'de alfabeden ю, я, й, э (yu, ya, iy, e) seslerini çıkarır (Budagova, Demirçizade, Şiraliyev, Rustemov, 1957: 2).

1956 yılında Azerbaycan SSC Yüksek Kurumunun başkanı tanınmış bir yazar ve devlet görevlisi Mirze İbrahimov'un teşebbüsüyle Azerbaycan başkanlığı anayasaya devlet dili hakkında madde dâhil etmekle ana dilinin hukuklarını kısmen kurtarmayı karara aldı. Aynı yıl 21 Ağustos'ta SSC Yüksek Kurumunun toplantısında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesine bilgi vermeden "Azerbaycan SSC Anayasasına (Esas kanuna) Azerbaycan SSC'nin devlet dili ile bağlı madde eklenmesi hakkında" karar kabul edildi. Bununla da, tüm sosyalist ülkeleri birliği sisteminde anayasalarda devlet dili hakkında madde olan Zakafkasya cumhuriyetlerinin birliği sağlanmış oldu. Yeni maddede, "Azerbaycan SSC'nin devlet dili Azerbaycan dilidir. Azerbaycan SSC topraklarında yaşayan azınlıklara, ana dillerini hem kültürel kurumlarında hem de devlet kurumlarında özgürce geliştirme ve kullanma hakkı garanti edilmektedir." (Azerbaycan SSC Anayasası, 1956: 31).

Kanunun kabul edilmesinden sonra, uygulanması - devlet kurumlarındaki çalışmalar yavaş yavaş Azerbaycan dilinde yürütüldü ve bir süre devam etti. Bununla birlikte, 1958-59'da Moskova'nın müdahalesinden sonra, Azerbaycan'ın hâkimiyet değiştiği ve devlet dilini kullanma girişimlerinin "milliyetçi" olduğu belirlendiğinde, tüm devlet kurumlarında çalışma eskisi gibi Rusça devam etti. Ancak, devlet dili ile ilgili madde anayasadan çıkarılmadı ve resmî olarak da anayasal bir hüküm olarak önemliydi. Bu yasa, 1950'lerde Azerbaycan dilinin yaygın bir şekilde bastırılmasını önlemenin yanı sıra, ulusal bilincin yeniden canlanmasında

önemli bir rol oynamıştır ve sonraki yıllarda Azerbaycan dilinin haklarının korunmasında kilit rol oynamıştır.

Sovyetler Birliği'nin ilk günlerinde Azerbaycan dili, Sovyet hükûmetinin bilinen ideolojisinin ve mevcut sosyo-politik yapının gereklilikleri nedeniyle devlet dili seviyesine yükselmedi.

Azerbaycan SSC Azerbaycan dilinin devlet kurumlarında ve kamu kurumlarında, kültürel, eğitim kurumlarında ve diğer bölümlerde kullanılmasını sağlar ve devlet kapsamlı gelişimiyle ilgilenir. Azerbaycan SSC'de Rus dili ve nüfusun konuştuğu diğer diller, hakların eşitliği temelinde tüm bu organ ve bölümlerde serbestçe kullanılacaktır.

Azerbaycan SSC Anayasasında devlet dili ile ilgili bölümün yeniden sunulması, merkezî hükûmet kurumlarında ve kamu kuruluşlarında kullanılmasını sağlamamıştır ve 1956-58 tecrübesi, Azerbaycan'ın gerçekleştirdiği, o zaman nesnel olarak imkânsız olduğunu göstermektedir. Ancak Azerbaycan dilinin devlet dili olarak anayasal hakkı temelinde, işlevsel kapsamını genişletmek için uygun önlemler alınmıştır.

“Azerbaycan SSC tarihinde devlet dili ile ilgili son belge, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 18 Ağustos 1989 tarihli “Azerbaycan dilinin Azerbaycan SSC'de devlet dili olarak daha etkin kullanılmasını sağlayacak tedbirler hakkında” kararıdır. Ancak, bu kararın uygulanması, Azerbaycan'ın sosyo-politik yaşamındaki gerilimler ve yıkıcı süreçlerin başlaması nedeniyle imkânsız olmuştur. Bu nedenle, 24 Nisan 1990'da kabul edilen SSCB Halklarının Dilleri Hakkında SSCB Yasası önemsizdi” (Balayev, 2002: 45).

Bağımsızlık Dönemi Dil Politikası

Elbette, Azerbaycan tarihinin en zor dönemini kapsayan 1980 ve 1990'larda, tüm alanlarda olduğu gibi, Azerbaycan dili hakkında da ciddi ve ateşli tartışmalar yaşanmıştı. Azerbaycan'ın önemli tarih araştırmacılarından olan Ziya Bunyadov, 1989'da Azerbaycan dilini Latin alfabesinde yazmanın gerektiğini belirtmişti. Bu dönemde alfabedeki değişim hareketi de yaygınlaşmıştı. Alfabenin konusuna farklı yaklaşımlar Azerbaycan aydınlarını, bilim adamlarını da iki kısma ayırmıştı: Kiril ve Latin alfabelerini savunanlar, (hatta bazı aydınlar Arap alfabesini savunmuştu).

Azerbaycan'daki Latinleşme hareketinin liderlerinden ve bu yolda büyük işler yapmış profesör Firudin Celilov 30 Mart 1990'da *Azerbaycan* gazetesinde yayımlanan “Zararın yarısı” başlıklı bir makalesinde şunları yazdı:

“Son iki yüz yılda Azerbaycan halkı bütünlüklerini, bağımsızlıklarını, ulusal geleneklerini, inançlarını, inançlarını, oğullarını, ulusal adını, soyadını ve yazı kültürünü kaybetti. Zor bir durumda olsak bile, insan-

ların kültürüne zarar veren ve aynı dili konuşan akrabalarından yabancılaştıran bir alfabeyi değiştirmeliyiz. Anadolu'daki kardeşlerimiz başka bir alfabede "tarih", başka bir alfabede Araz'ın diğer tarafında olanlar ve hiçbirini anlamayan bir alfabede "tarih" yazarız. Zararın yarısından dönmek günümüz için büyük bir iş olur." (Celilov, 1990: 3).

T. Hacıyev, F. Celilov, K. V. Narimanoğlu, S. Aliyarlı, S. Rustemhanlı gibi akademisyenlerimiz, Latin alfabesinin Azerbaycan Türkçesinin ses yapısını en iyi yansıtacak alfabe olduğu genel görüşüne gelmişlerdi. Ancak, bu dönemde başka bir eğilim oluşmaya başladı. Bir grup aydınlarımız, Latin alfabesine geçişle birlikte, Azerbaycan dilini Türk diline uyarlamaya ve hatta ciddi nedenleri olan dilimizin tarihî adını "Türk dili" olarak adlandırmaya çalıştı.

A. Huseynov'un *Yeni Fikir* gazetesinin 17 Nisan 1991 sayısındaki sorularını cevaplayan Prof. Dr. Tevfik Hacıyev, *"Bize göre, dilimizin yapay şekilde "türkleştirilmesi"yle "ruslaştırılması" arasında ciddi bir fark yoktur."* (Hacıyev, 1991: 3).

Azerbaycan dilini devlet dili olarak kurmak için yapılan ciddi çabalar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetimi sırasında objektif nedenlerle sonuç vermemesine rağmen, Sovyet döneminde SSCB'nin izlediği politika sonucunda, yirminci yüzyıl, özellikle Sovyet dönemi, Azerbaycan dilinin hızlı gelişimi dönemi idi. Bu dönemde Azerbaycan dilinin zengin edebiyat, bilim ve teknoloji, çeşitli medya dili olarak çeşitli sosyal aktiviteleri, işlevsel yeteneklerini genişletti, tarzını zenginleştirdi, dilin iç gelişim eğilimlerine dayanarak yazma kurallarını cilaladı. Azerbaycan dilinde kapsamlı bir eğitim sistemi vardı, ansiklopediler yayınlandı, dünya edebiyatı eserleri ve kamuoyu armatürleri Azerbaycan diline çevrildi.

Azerbaycan SSC Yüksek Kurumunun oturumunda, ilk kez 23 Eylül 1989'da "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkında" anayasa yasası kabul edildi. Aynı yasanın 13. maddesi, "Azerbaycan dilinin devlet dili olduğu bir kez daha tespit edildi." (ASSC Anayasası, 1989).

"5 Şubat 1991 tarihinde, Azerbaycan SSC'nin "Azerbaycan Cumhuriyeti" adlanmasıyla ilgili kanunu kabul edildi. 30 Ağustos 1991'de "Azerbaycan Cumhuriyeti devlet bağımsızlığı üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Beyannamesi" kabul edildi. Bu süreç 18 Ekim 1991'de "Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bağımsızlığı Hakkında" anayasasının kabul edilmesiyle sona erdi." (Balayev, 2002: 38).

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, Azerbaycan dilinin tam teşekküllü bir devlet dili olarak kullanılması için koşullar yaratılmıştır. Bununla birlikte, devlet kurumlarının hazırlıksızlığı nedeniyle, çalışma esas

olarak bir süre Rusça olarak gerçekleştirildi. Tek yenilik, Cumhurbaşkanlığı tarafından Rusça hazırlanan belgelerin de Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş olmasıydı.

Azerbaycan'ın Halk Cephesi 15 Mayıs 1992'de iktidara geldikten sonra, devlet Azerbaycan dilinde yönetilmeye başlandı. Rusça konuşan personelin kademeli olarak değiştirilmesi de bunu kolaylaştırdı. Aynı yılın Aralık ayında, Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Millî Meclisinde yoğun tartışmaların ardından Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Üzerine" kabul edildi. Yasa 22 Aralık'ta Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abulfaz Elçibey tarafından imzalanmış olmasına rağmen, metnin Millî Meclis tarafından kabul edilmesinden sonra bile 28 Ocak 1993 tarihli basında yayınlandığı açıktır.

Kanunun Birinci maddesi "Azerbaycan Cumhuriyeti devlet dili Türk dilidir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüm devlet kurumlarında çalışma dili Türk dilidir. Türk dili, siyasal, ekonomik, sosyal, bilimsel ve kültürel yaşamın tüm alanlarında cumhuriyetin devlet dili olarak kullanılır ve cumhuriyet topraklarında uluslararası iletişim aracı olarak hizmet eder." (Azerbaycan Devlet Dili Hakkında Kanun, 1992).

Yasa, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının Sovyet döneminde olduğu gibi eğitim için bir dil seçme özgürlüğünü sağladı. Yenilik, Azerbaycan Cumhuriyeti devlet dili olan Türk dilinin zorunlu ders olarak incelenmesiydi. Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının sadece Türkçe organlara gönderdiği öneri, başvuru ve şikâyetlere cevap verme prosedürünü oluşturan 4. madde, yasanın yeniliklerinden biri olarak kabul edilebilir.

Millî Meclis tarafından kabul edilen yasa uygulanmakta ve esas olarak eğitim sistemine uygulanmakta ve "Türk dili" adı altında yeni ders kitapları yayınlanmaktadır. "Azerbaycan dili" terimi basında ve havada paralel olarak kullanılmıştır.

Azerbaycan'da devlet dilinin uygulanması ve özgürce geliştirilmesi için verimli bir zemin oluşturuldu ve bu süreç cumhuriyet bağımsızlığını kazandıktan sonra başladı. Azerbaycan dilinin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk anayasasında bağımsız devletin resmî dil statüsünü alması ve gerçeği yansıtmaması büyük bir yasal öneme sahipti. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 18 Haziran 2001 tarihli kararı, "Devlet dilinin kullanımının iyileştirilmesi üzerine", "Azerbaycan dilinin devlet dili olarak kurulmasını sağladı, bu alandaki eksiklikleri ortadan kaldırdı" (Devlet Dili Hakkında Kanun: 2001).

Cumhurbaşkanının bu kararı mükemmel bir devlet belgesi olmasının yanı sıra, Azerbaycan dilinin tarihsel yolunu ve mevcut durumunu değer-

lendiren bilimsel bir kaynaktır. Kararname, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından Devlet Dil Komisyonunun kurulması için, devlet dilinin kullanımını koordine etme ve düzenleme ihtiyacı nedeniyle, çözüm sürecini tek bir merkezi organ tarafından kontrol etmek için sağlanmıştır. Komisyon, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 4 Temmuz 2001 tarihli bir kararnamesi ile kuruldu ve başkanlığı, Azerbaycan'da devlet dilinin kullanılmasına verilen önemin açık bir göstergesiydi.

9 Ağustos 2001'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı "Azerbaycan alfabesi ve Azerbaycan dili günü hakkında" bir karar kabul etti. Kararda bağımsızlığımızı kazandıktan sonra oluşan tarihsel koşullar, halkımızın dünya halklarının ortak yazma sistemine katılmaları için yeni umutlar açtı ve Azerbaycan alfabesini Latin alfabesi ile restore etmeyi gerekli kıldı. Bu, daha sonra bununla ilgili bir yasanın kabul edilmesine de neden oldu. Azerbaycan'da Latin alfabesine geçişin Ağustos 2001'de ülkemizde tam olarak sağlandığı ve yeni alfabenin kullanılmasının, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sosyo-politik yaşamında, yazılı kültürümüzün tarihinde önemli bir olay olduğunu dikkate alarak, "Azerbaycan alfabesi ve Azerbaycan Dili Günü olarak kutlanması" kararlaştırıldı (Azerbaycan Dili Hakkında Karar: 2001).

30 Eylül 2002 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi, Azerbaycan Cumhuriyeti "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Hakkında" kanununu kabul etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev bu yasayı imzaladı ve Azerbaycan dili sonsuza dek devlet dilinin statüsünü kazandı. Böylece, yaklaşık on yıl süren SSCB'nin çöküşünden sonra bağımsızlık kazanan ülkeler arasındaki alfabeye ilgili tartışmalı konular tam olarak halledildi.

Sonuç

Osmanlı-Rus savaşı esnasında (1828'de) I. Nicholas'ın emriyle, halkın etnik adı "Kafkas Tatarları" ve dil "Tatar" olarak değiştirildi. Bu durum 1918'e kadar devam eder. Bu dönemde Rusya'da yukarıda belirtildiği gibi yeni dil adlandırmaları kullanılırken, Azerbaycan'daki yazarlar bazen "Türk-Tatar dili", bazen de "Azerbaycan-Tatar dili" gibi ifadeler kullanılır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettikten sonra (28 Mayıs 1918'de) halkın ve dilin adı yeniden değiştirilir. 27 Haziran 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, "Devlet lisani Türkçe" kanunu kabul eder. Bu karar, Azerbaycan devleti tarihinde devlet dili üzerine ilk resmî belgedir.

Azerbaycan SSC Yüksek Kurumu başkanlığı görevini yapan (1956 yıllarında) tanınmış bir yazar ve devlet adamı olan Mirza İbrahimov'un inisi-

yatıfında Azerbaycan yönetimi Anayasa’da devlet dili ile ilgili bir makale ekleyerek ana dil haklarını kısmen geri almaya karar verir.

Azerbaycan SSC tarihinde devlet dili ile ilgili son belge, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin 18 Ağustos 1989 tarihli “Azerbaycan dilinin Azerbaycan SSR’sinde devlet dili olarak daha etkin kullanılmasını sağlayacak tedbirler hakkında” kararıdır. Ancak, bu kararın uygulanması, Azerbaycan’ın sosyo-politik yaşamındaki gerilimler ve yıkıcı süreçlerin başlaması nedeniyle imkânsızdı. Bu nedenle, 24 Nisan 1990’da kabul edilen SSCB Halklarının Dilleri Hakkında SSCB Yasası önemsizdi.

Azerbaycan Cumhuriyeti devlet bağımsızlığını ilan etmiş (18 Ekim 1991) ve Azerbaycan dilinin tam teşekküllü bir devlet dili olarak kullanılması için uygun koşullar yaratıldı. Bununla birlikte, devlet aygıtının hazırlıksızlığı nedeniyle, çalışma esas olarak bir süre Rusça olarak gerçekleştirildi.

15 Mayıs 1992’de Azerbaycan Halk Cephesi iktidara geldikten sonra, tarihte ilk kez Azerbaycan devleti ana dilde yönetildi. Aynı yılın Aralık ayında Azerbaycan Cumhuriyeti’nde devlet dili kabul edildi. Yasa, Azerbaycan dilinin eski ve tarihî adını eski hâline getirdi ve adını “Türk dili” olarak değiştirdi.

Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Kurumu Başkanı Haydar Aliyev’in seçilmesinden sonra (1993) “Türk dili” yerine resmî çevrelerde “Azerbaycan dili” terimi kullanıldı. AHC döneminde, “Azerbaycan dili” teriminin bazı aydınlar da dâhil olmak üzere nüfusun belirli bir kısmı tarafından kullanıldığı belirtilmelidir çünkü “Türk dili” terimi kabul edilmemiştir. 12 Kasım 1995 tarihinde halk oylamasıyla (referandumla) kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası’nın 21. maddesi, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dilinin Azerbaycan dili olduğunu belirtmiştir.

18 Haziran 2001’de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı “Azerbaycan dilinin devlet dili olarak kullanımındaki eksiklikleri gidermek amacıyla devlet dilinin kullanımının iyileştirilmesi üzerine” kararını kabul etti. 30 Eylül 2002 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi, Azerbaycan Cumhuriyeti “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Devlet Dili Hakkında” kanununu kabul etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev yasayı imzaladı ve Azerbaycan dili devlet dilinin statüsünü kazandı ve devlet kurumlarında üst düzeyde kullanıldı.

Dil politikası ile ilgili olarak yürütülen çalışmaların devamı olarak yapılan işlemler aşağıdaki gibidir:

1. 12 Ocak 2004 tarihinde “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın Azerbaycan dilinde Latin alfabesi ile kitle yayınlarının uygulanmasına ilişkin kararı”.
2. 5 Ağustos 2004, “Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu’nun Azerbaycan dilinin imla kurallarını” onayına ilişkin kararı, 27 Aralık 2004.
3. “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın 2005-2006’da Latin dilinde basılacak eserlerin listesinin onaylanması kararı”.
4. 24 Ağustos 2007, 23 Mayıs 2012 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın dünya edebiyatının önde gelen temsilcilerinin Azerbaycan dilinde eserlerinin yayınlanması emri”.
5. 9 Nisan 2013 tarihli “Küreselleşme ve ülkede dil biliminin geliştirilmesi bağlamında zamanın gereklerine uygun olarak Azerbaycan dilinin kullanımı hakkında Devlet Programı.
6. “Azerbaycan dilinin elektronik alanda daha fazla kullanılmasını sağlamak için bir dizi önlem üzerine”, ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu’nun 26 Kasım 2012 tarihli kararı.
7. “Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Terminoloji Komisyonu Yönetmeliği”nin onayı ile millî dile destek verilmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın 1 Kasım 2018 tarihli Kararname “Azerbaycan dilinin temizliğini korumak ve devlet dilinin kullanımını daha da iyileştirmek için alınan tedbirler hakkında” karar.

Azerbaycan diliyle ilgili yukarıda belirtilen tüm yasalar ve kararlar, Azerbaycan devletinin dil politikası alanındaki tutarlı ve amaçlı politikasının ayrılmaz bir parçasıdır.

Kaynakça

- Abdullayev, E. (1939). “Benim notlarım”. *Gommunist*. 12 may 1939-cu il, №107 (8639).
- Ahundov, M. F. (1962). *Eserləri-III (3 Cilt)*. Bakü: ASSC Yay.
- Alstadt, O. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under the Russian Rule*. Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford.
- Azerbaycan Devlet Dili Hakkında Kanun* (1992). *Azerbaycan gazatesi* 28 Ocak 1993.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansklopedisi* (2004). I Cilt. Bakü: Lider Yay.
- Azerbaycan Tarihi Belgeleri*. (1989). Bakü: Azerbaycan Üniversitesi Yay.

- Balayev, H. (2002). *Azerbaycan dilinin devlet dili gibi teşekkül tarihinden (XVI-XX yüzyıllar)*. Bakü: Bilim ve Hayat Yay.
- Budagova, Z., Demirçizade, E., Şiraliyev, M., Rustemov, R. (1957). *Azerbaycan dilinin imla kuralları projesi ve ю, я, е harfleri hakkında*. Komunist gazatesi, 29 Eylül 1957, № 230.
- Celilov, F. (1990). “Zararın yarısından”. *Azerbaycan gazetes*i, 30 Mart 1990.
- Demirçizade, E. (1979). *Azerbaycan edebi dilinin tarihi*. Bakü: Maarif Neşriyatı Yay.
- Efendiyev, O. (1981). *Azerbaydjanskoe gasudarstvo Sevevidov*. Bakü: Nauk Yay.
- Hacıbeyov, Ü. (1939). “Benim notlarım”. *Edebiyat gazetes*i. 23 Mayıs 1939, №19, (224).
- Hacıyev, T. (2017). *Seçilmiş eserleri-I. (II)*. Bakü: Bilim Yay.
- Hüseynov, A. (1991). *Halkın gelişimi başka konudur*. Bakü: Yeni Fikir Yay.
- İbrahimov, E. (2018). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dil Meseleleri*. Bakü: Han Yay.
- İsmayılova, G. (1972). *K istorii Azerbaydjanskogo alfavita*. Vaprosı soverşenstvanniya alfavitov tyurkskix yazıkov. SSCB İnstitut Yazıkoznaniya. Moskova.
- Kahramanlı, N. (2002). *Eski-Yeni Alfabe*. Bakü: Yurd Yay.
- Konstitusiya (Osnovnoy Zakon) Soyuzu Sovetskih Sosialistiçeskih Respublik Utverjdena Çrezviçaynım VIII soezdom Sovetov Soyuzu SSC*. 5 dekabr 1936.
- Lermontov, M. (1940). *Polnoe sobr*. Soç. T.4. Leningrad.
- Nerimanoğlu, K.V. (2006). *Azerbaycan Devlet Dili Politikası*. Bakü: Çinar Yay.
- Onullahi, S. Hasanov A. (1974). *Sefevi hükümdarlarının daha iki mektubu hakkında*. Bakü: Azerbaycan Devlet Üniversitesi Yay.
- Popov, A. (1949). *Russkie pisateli na Kavkaze*. Bakü: Nauk Yay.
- Vurgun, S. (1939). “Kültür ve mükemmel alfabe uğrunda”. *Gommunist gazetes*i. 12 Mayıs 1939.№ 107.
- Zeynalov, Y. (1939). “Bazı notlarım”. *Muallim gazates*i. 19 Eylül 1939, № 30.

Extended Summary

In 1828, during the Russo-Turkish war (1828-1929), by order of Tsar Nicholas I, the ethnic name of the Turkic people was changed to “Caucasian Tatars” and their language to “Tatar” and this lasted until 1918. In this period, while new language names (expressions) were used in Russia as stated above, writers of Azerbaijan sometimes used expressions such as “Turkish-Tatar language” and sometimes “Azerbaijani-Tatar language”.

After the foundation of the independent state Azerbaijan Democratic Republic on 28 May 1918, the name and language of the people were changed again. On June 27, 1918, the Cabinet of Ministers of the People’s Republic of Azerbaijan adopted the decision “On the adoption of the state language of Turkish and the provisional government to facilitate the use of the Russian language in businesses”. This decision is the first official document on state language in the history of the Azerbaijan state.

In the 1950’s, the situation was that the Azerbaijani language was not only completely suppressed by government institutions and public institutions, but even some post offices also did not accept telegrams in the Azerbaijani language, and in some enterprises applications written in Azerbaijani were returned to their owners.

On the initiative of Mirza Ibrahimov, a well-known writer and statesman who served as the head of the Azerbaijan SSR Supreme Council in 1956, the Azerbaijani leadership decided to partially withdraw the rights of the mother tongue by adding an article on the state language in the constitution. At that time, there were no articles about the state language in the constitutions of the USSR and its allied republics, as well as European and Asian socialist countries, except Georgia and Armenia (the article on the state language was included in the first constitutions of these republics and was kept in the constitution of 1937). In the session of the Supreme Council of the Azerbaijan SSR on August 21 of the same year, without informing the Central Committee, in the system of the unity of all socialist countries, the constitutions of the Transcaucasian republics, an article on the state language, became separate. The new article declared that “the state language of the Azerbaijan SSR is the Azerbaijani language”. (Article 151).

On October 7, 1977, a new USSR constitution was adopted and, according to the Soviet state tradition, the allied republics also had to adopt their new constitution. There is no article on the state language in the draft constitution of the Azerbaijan Soviet Republic published in the press. The model of the constitutions of the Allied republics was given by Moscow and the Center decided to end the separatism of the Caucasus in the unity of all socialist countries on the state language. However, under the principled and resolute attitude of the leaders of the Transcaucasian republics and the influence of public opinion in the republics, the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union had to make concessions. The constitutions of all three republics included an article about the state language. Article 73 of the Constitution of Azerbaijan SSR, adopted on 21

April 1978, declared that “the state language of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic is the Azerbaijani language”.

The last document on the state language in the history of the Azerbaijan SSR is the decision of the Central Committee of the Azerbaijan Communist Party dated August 18, 1989 on measures to ensure the more effective use of the Azerbaijani language as the state language in the Azerbaijan SSR. However, the implementation of this decision was impossible due to tensions and the beginning of destructive processes in the socio-political life of Azerbaijan. Therefore, the USSR Law on the Languages of the Peoples of the USSR, adopted on April 24, 1990, was insignificant.

On October 18, 1991, the Azerbaijan Republic declared state independence and favorable conditions were created for the use of the Azerbaijani language as a full-fledged state language. However, due to the unpreparedness of state institutions, the study was mainly conducted in Russian for some time.

After the Azerbaijan People’s Front came to power on May 15, 1992, for the first time in history the Azerbaijani state was governed in the mother tongue. In December of the same year, the state language was adopted in the Republic of Azerbaijan. The law restored the old and historical name of the Azerbaijani language and changed its name to “Turkish language”.

After the election of Heydar Aliyev to the Presidency of the Azerbaijan Republic on June 15, 1993, the term “Azerbaijani language” was used in official circles instead of “Turkish language”. It should be noted that during the Azerbaijan Republic period, the term “Azerbaijani language” was used by a certain part of the population, including some intellectuals, because the term “Turkish language” was not accepted. Article 21 of the Constitution of the Azerbaijan Republic adopted on 12 November 1995 by referendum stated that the state language of the Azerbaijan Republic is the Azerbaijani language.

On June 18, 2001, the President of the Azerbaijan Republic adopted the resolution “On improving the use of the state language in order to eliminate the deficiencies in the use of the Azerbaijani language as a state language”. On 30 September 2002, Milli Majlis of the Azerbaijan Republic stated “On State Language in the Azerbaijan Republic”.

All the above-mentioned laws and decisions on the Azerbaijani language are an integral part of the consistent and purposeful policy of the Azerbaijani state in the field of language policy.

İSTANBUL MEKTUPLARI (1912, İSTANBUL, BALKAN SAVAŞI)

Galiesgar Kamal

Aktaran: Mustafa ÖNER*

Öz

XX. yüzyıl Tatar edebiyatının ve tiyatrosunun önde gelen yazarı Galiesgar Kamal'ın Balkan Savaşı günlerinde İstanbul'dan, Kazan'a yazdığı bu mektuplar, *Yıldız* gazetesinde yayımlanmıştır. 1906-1918 yılları boyunca Kazan'da çıkan *Yıldız* gazetesinin yayımcısı E. Maksudi, Yazı İşleri Müdürü G. Kamal'dır. Gazetede Abdullah Tukay, Mecit Gafuri ve Camal Velidi gibi ünlü Tatar yazarlarının makaleleri basılır.

Çağdaş Tatar edebiyatının kurucularından Galiesgar Kamal, 6 Ocak 1879 tarihinde Kazan'da doğmuştur. Birkaç yıl okuduğu Osmaniye ve Halidiye medreselerinden sonra 1893-1900 yılları arasında Kazan'daki ünlü Muhammediye medresesinde eğitim alır, ancak aynı zamanda Rus okuluna da devam eder.

G. Kamal, medreseyi bitirince halka kültür yaymak amacıyla 1901 yılında Megarifi Kütüphanesi adlı kitap şirketini kurar ve 1905 Meşrutiyeti'ne kadar bu şirketi yönetir. Rusya'daki 1905 Meşrutiyeti G. Kamal'ın kültür alanındaki faaliyetinin ve edebî yaratıcılığının genişlemesi yolunu açar. Yazarın bundan sonraki gazetecilik faaliyeti başlıca *Yıldız* gazetesi çevresindedir. Kısa ayrılıkları saymazsak, 1917 Ekim Devrimi'ne kadar burada çalışır. Bunun yanı sıra 1908-1909 yıllarında Abdullah Tukay ile birlikte, yenilikçi görüşleri savunan *Yeşin* (Şimşek) adlı mizah dergisini çıkarmıştır.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 08.11.2019

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 18.02.2020

Makalenin Künyesi: Galiesgar Kamal (2020). "İstanbul Mektupları" (Akt. M. Öner). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 117-152.

DOI: 10.24155/tdk.2020.143

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mustafa.oner@ege.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2875-8409

1912 sonu ile 1913 başlarında birkaç ay İstanbul'da kalan G. Kamal'ın Türkiye'yi ne kadar yakından izlediğini yansıtan bu mektupları, dönemin tarihi bakımından ilgi çekici gözlemler içermektedir. Mektuplar, Tatar tiyatrosunun kurucusu, A. Tukay'ın yakın arkadaşı G. Kamal'ın duygu ve düşünce yapısında Türkiye'nin nasıl bir yer tuttuğunu da göstermektedir. Nitekim Molière ve Gogol'dan çeviriler yapan G. Kamal, Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* ve Abdülhak Hamid'in *Duhter-i Hindu* başlıklı eserlerini de çevirip yayımlamıştır. Yazarın İstanbul Mektupları ise, hem devrin günlük yaşantısını hem savaş yıllarının cephe gerisini yansıtmaktadır.

G. Kamal, şehirdeki gelişmeleri yakından izleyerek haberler vermektedir: “Çatalca'ya asker gönderilmesi durduruldu. Oraya giden trenler sadece erzak ve silah taşımakla meşguldürler. Bugün gelen askerlerin neredeyse tamamı Gelibolu'ya gönderiliyor. Gelibolu'ya askerî olmayan kişiyi sokmuyorlar. Yolcular ancak Çanakkale'ye gidebiliyorlar. Hemen her gün İstanbul'a hacılar geliyor. Oteller ve hanelerin hepsi hacılarla dolu. Odessa'ya giden vapurlar hacıları seçe seçe alıyorlar. Hacıların neredeyse tamamı Türkistan, Kaşgar, İran ve diğer yerlerden gelen kişilerden ibaret.”

Anahtar Sözcükler: *İstanbul*, Tatar edebiyatı, Türk-Tatar ilişkileri, Galiesgar Kamal, Balkan Savaşı.

İstanbul Letters (1912, İstanbul, Balkan War)

Abstract

These letters that were written by Galiesgar Kamal from İstanbul to Kazan during the Balkan Wars, the leading writer of the Tatar literature and theatre in the 20th century, were published in *Yoldiz* newspaper. E. Maksudi was the publisher of the *Yoldiz* newspaper published in Kazan during the years 1906-1918 and G. Kamal was the editor in chief. In the newspaper, articles of famous Tatar writers such as Abdullah Tukay, Mecit Gafuri and Camal Velidi were published.

Galiesgar Kamal, one of the founders of modern Tatar literature, was born on January 6, 1879 in Kazan. He studied at the famous Muhammadiye Madrasah in Kazan between 1893 and 1900, after studying for several years in the Osmaniye and Halidiye madrasahs, but he also attended to the Russian school.

When G. Kamal finished the madrasah education, he established the book company named *Megarif Kütüphanesi* in 1901 for spreading the culture to the public and managed this company until The Constitutionalism in 1905. This Constitutionalism in Russia paves the way for the expansion of G. Kamal's cultural activity and literary creativity. The next journalist activity of the author is mainly around *Yoldiz* newspaper. Without short leavings, he worked there until the October Revolution of 1917. Besides, together with Abdullah Tukay, he published the humour magazine named

Yeşin that advocates innovative ideas in 1908-1909.

Because G. Kamal stayed in Istanbul for a few months between the ends of 1912 and at the beginning of 1913, his letters contain intriguing observations about Turkey on that period. G. Kamal was founder of the Tatar theatre and close friend of A. Tukay and his letters show the place of Turkey in G. Kamal's thoughts and feelings. Thus, G. Kamal who made translations from Molière and Gogol, translated and published the works of Namık Kemal's work titled as *Zavallı Çocuk* and Abdülhak Hamid's *Duhter-i Hindu*. The author's Istanbul Letters reflect both the daily life of the period and the areas behind the front during the war years.

G. Kamal reports closely the developments in the city: "The sending of troops to *Çatalca* has been stopped. The trains going there are only busy carrying supplies and weapons. Almost all of the soldiers that come there are sent to Gallipoli. They do not bring non-military people to Gallipoli. Almost every day, pilgrims come to Istanbul. Hotels and households are all full of pilgrims. Ferryboats to Odessa pick pilgrims."

Keywords: İstanbul, Tatar literature, Turkish-Tatar relations, Galiesgar Kamal, Balkan War.

Galiesgar Kamal

XX. yüzyıl Tatar edebiyatının önde gelen yazarı, ünlü tiyatrocu ve gazeteci Galiesgar Kamal 6 Ocak 1879 tarihinde Kazan'da doğmuştur. Osmaniye ve Halidiye medreselerinden sonra 1893-1900 yılları arasında ünlü Muhammediye Medresesinde eğitim alır, aynı zamanda da Rus okuluna devam eder. Öğrencilik yıllarında edebiyat ve tiyatro sanatına ilgi duyan G. Kamal, Rus sahne sanatına da yönelir ve tiyatro sanatı hakkındaki kitapları okur. 1898 yılında *Behitsiz Yigit* adlı ilk oyununu yazar. Hemen arkasından da *Öç Bedbehit* adlı ikincisi gelir. Bu iki eser ve aynı devir-

de *Kızganiç Bala* adıyla Namık Kemal'in *Zavalı Çocuk*'undan çevirdiği oyun, kitap hâlinde basılır.

G. Kamal, Muhammediye Medresesini bitirince halka kültür yaymak amacıyla 1901 yılında Megarîf Kütüphanesi adlı kitap basma ve satma şirketini kurar ve 1905 Meşrutiyeti'ne kadar bu şirketi yönetir. Rusya'daki 1905 Meşrutiyeti G. Kamal'ın kültür alanındaki faaliyetinin ve edebî yaratıcılığının genişlemesi yolunu açar. O yılın Ekim ayında Kazan'da çıkmaya başlayan ilk Tatarca gazete olan *Kazan Muhbiri*'nde çalışmaya başlar ama bir süre sonra sahiplerinin, yayıncılarının görüşleriyle ters düşüp oradan ayrılır ve 1906 Şubat ayında *Azat* gazetesine geçer ve burada redaktör olur. Aynı yılın Haziranında bu gazetenin adı *Azat Halık* olarak değiştirilirken, tamamen G. Kamal'ın redaktörlüğü altında çıkmaya başlar ancak bu yayının ömrü uzun olmaz, 15 sayıdan sonra gazete, yenilikçi görüşlerde makaleler yayımladığı için kapatılır ve kendisi para cezası ödemeye mahkûm edilir. Yazarın bundan sonraki gazetecilik faaliyeti başlıca *Yıldız* gazetesine bağlıdır. Kısa ayrılıkları saymazsak, 1917 Ekimine kadar burada çalışır. Bunun yanı sıra 1908-1909 yıllarında Abdullah Tukay ile birlikte, yine yenilikçi görüşleri savunan *Yeşin* (Şimşek) adlı mizah dergisini çıkarır. G. Kamal, bu derginin resmî redaktörü olmasının yanı sıra birçok makale, şiir ve karikatür yayımlamıştır.

Bu devirde G. Kamal'ın tiyatro alanındaki yaratıcılığı ve Tatar tiyatro sanatını geliştirmek yolundaki sosyal ve edebî faaliyetleri özellikle dikkate değer. 22 Aralık 1906 tarihinde yazarın *Aşk Belası* adlı eseri ve Namık Kemal'den çeviri eseri *Kızganiç Bala* oyunları Kazan'da ilk defa açık piyese sahnelenir. Yazarın yakından katılımı ve yardımıyla oluşturulan bu açık piyesin oynanma günü Tatar kültür tarihine profesyonel Tatar tiyatrosunun doğum günü olarak kaydedilir. Bu gelişme yazarın yaratıcılık şevkini de arttırmış, şu eserleri vermiştir: *Behitsiz Yigit* (2. varyant 1907), *I. Tiyatr* (1908), *Bülek Öçin* (1909), *Uynaş* (1910), *Biznin Şehernin Sirleri* (1911), *Deccal* (1912).

G. Kamal, gazeteciliğin yanı sıra 1914-1917 arasında dünya edebiyatından birçok sahne eserini de çevirir. Molier: *Cimri* (1914) ve *Zoraki Tabip* (1916); Gogol: *Müfettiş* (1916), Abdülhak Hamid: *Duhter-i Hindu* (1917)... Bu çeviri piyesler, o yıllarda Tatar sahnelerinde defalarca oynanıp millî tiyatro sanatının gelişmesine ve biçimlenmesine katkıda bulunur.

Yazar, 20'li ve 30'lu yıllarda eski toplum özelliklerini hicvettiği *Mogciza*, *Isulı Kadimçi*, *Cantahir Bilen Canzöhre* gibi komedilerini kaleme alır. 1926'da Tatar tiyatrosunun 20. yılı jübilesinde kendisine *Tataristan'ın Halık Dramaturgı* unvanı verilir (*Sovyet Tatarstanı Yazuçuları*, biobibliografik bilişme, Kazan, 1986, s. 226-227).

Eserlerinin ilk toplu basımı kendi sağlığında iki ciltte yapılmıştır, 1933'te vefatından sonra da eserleri hacimli ciltler hâlinde basılmıştır. 1978-1981 yılları arasında da doğumunun yüzüncü yılı dolayısıyla üç ciltlik eserler külliyatı yayımlanır. Burada yazarın bütün dramaları, Devrim'den önce ve sonra yazdığı şiirleri, parodileri, satirik komedileri toplanmıştır. Yazar G. Kamal'ın ömrünün sonuna kadar sürdürdüğü gazeteciliğinden kalan ve toplumsal, siyasi konulara, edebiyat dünyası ve tiyatro sanatına ilişkin yüzlerce makalesi de vardır. Ancak kendisinin bu üç ciltlik külliyatında bu yazılarına çağının “ideolojik ölçütlerine uymadığı” için yer verilmediği gözleniyor. *İstanbul Mektupları* da Türkiye hakkında olumlu görüşlere yol açacağından ötürü basılmadan kalmıştır.

1912 güzünde Balkan Savaşı'nın başladığı dönemde, Kazan'da çıkmakta olan *Yıldız* gazetesinin yayımcısı Ahmed Hadi Maksudi, başyazarı G. Kamal'ı İstanbul'a muhabir olarak gönderir. 1912 Kasım ayı sonlarında Rusya'dan yola çıkan yazar 1913 Şubat ayına kadar İstanbul'da bulunur. G. Kamal, İstanbul Mektuplarında halkın yaşayışı, savaşa bakışı, hükûmetin iç ve dış siyaseti, çeşitli siyasi grupları ve kendi aralarındaki çekişmeleri, şehrin başlıca camileri, müzeleri vb. gibi konularda bilgi verir. Yazarın aynı zamanda Rusya'nın Batılı ülkelerle gizlice ittifaka girip İstanbul'u ele geçirmek yolundaki niyetleri olduğunu da sezdirenen ifadeleri vardır.

Balkan Savaşının cephe gerisine bizzat tanık olan G. Kamal'ın değerlendirmelerine şu bildiride yer verilmiş ve genel olarak içeriğinden söz edilmiştir: *Galiesgar Kamal ve İstanbul Mektupları*. 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, 5-10 Ekim 2009, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara [Basımı: Galiesgar Kamal ve İstanbul Mektupları. 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler III, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 408, Konya 2012, 515-524]. Burada Tataristan Yazarlar Birliği yayın organı *Kazan Utları* dergisi, sayı: 1999-4, 167-179; sayı: 1999-6, 163-173'da E. Alieva - R. Dautov tarafından yayımlanan Tatarca makaleden Türkiye Türkçesine aktarılan metinleri verilmektedir.

İstanbul Mektupları

I

Rusya'nın yüreği tabir edilen Moskova şehrine ulaştım. Buraya gelinceye kadar, yazacak derecede ehemmiyetli şeyler pek görünmedi. Yirmi vagondan oluşan uzun trende Müslümanlardan sadece iki kişi bulunduğunu yazmasam başka şey yoktu. Bu, bizim Müslümanların hareketsiz yatan bir halk olduğunu açıkça gösteriyor. Trendeki diğer halk umumen Ruslardan ibaret idi.

Kazan'dan çıkıp İdil'i aşarken demir yolu köprüsünü görmeye ne kadar ictihad etsem de, akşam karanlık olduğundan görmek mümkün olmadı. Demir yolu memurlarının söylediklerine göre köprü sonbahara kadar yeti-
şemeyecek imiş. Kazan'dan uzaklaştıkça Rusya'nın yüreğine yaklaşıldığı hissediliyor. Yolda hiçbir Müslüman görünmüyor.

Moskova'da kaldığım saatlerden faydalanıp çok yer gördüm. Gerçi pazar günü olması münasebetiyle mağazalar kapalı ise de her yerde hayat ve ruh görülüyor. Her dakika türlü yerlere giden tramvayların içleri insan dolu.

Yolda, Arzamas istasyonuna gelinceye kadar matbuat ile ayrılmak durumunda kalıyorum. Garların hiçbirinde gazete satılmıyor imiş. Ancak Arzamas'a ulaşınca gazete almaya muvaffak oldum. Bu gazetelerde, Türkiye ile Balkan hükümetleri arasında geçici bir müsahala olduğu yazılmıştı. Bunu görünce, benim İstanbul'a gitmem abes bir iş olup kalmaz mı diye düşünsem de, sulhten sonra da yazacak vakalar bulunur, savaş sonrası manzaralar da gazete okuyucularını uzun müddet kanaatlendirmeye yeter-
di diye içimi rahatlattım.

Moskova'da hayat, sadece Rus hayatıdır. Müslümanlardan hiç nam ve nişan yok. Gürleyip duran Moskova sokaklarında bir iki elbise satıcısı Mişer Tatarından başkası görülüyor.

II

Moskova'da birkaç saat kalıp şehri biraz temaşa ettikten sonra 27 Kasım'da Odessa'ya geldim. Odessa'ya gelesiye kadar da yazacak mühim bir şey çıkmadı. Odessa'ya gelince bazı kişilerden İstanbul ve Bulgaristan hakkında haberler aldım.

En evvel Türkiye'de kolera olup olmadığını soruşturdum. İstanbul'da koleradan korkacak bir şey yok. Bütün asker ile şehir halkı içinde kırk elli kişinin kolera hastası olduğunu, İstanbul gibi iki milyonluk şehir için bu miktarın da çok bir şey olmadığını söylediler.

Denilenlere göre koleranın en kuvvetli tesir ettiği yer Bulgaristan askerleri arasındadır fakat bunu gizliyorlarmış. Odessa'da neşredilen *Yujnaya mısl* gazetesi ve *Yujnaya nedelya* mecmuasında Gali Bek Tamarin isminde Polonyalı bir Müslüman muharrirlik ediyormuş. Bu efendiyle görüşüp Türkiye ve Rusya Müslümanları hakkında biraz müzakerede bulundum. Bu efendi de Türkiye hakkında Bulgaristan menbalarında çıkan haberlerin büyütülerek yazıldığını tasdik etti. Hem hakikatte işin onların dediği gibi olmadığını beyan kıldı.

Tamarin Rusya Müslümanlarının geleceğine ümit ile bakıyor:

- Rusya Müslümanlarında şimdi okumaya hürmet gösteriliyor. Okuma hevesinin terakkinin her zaman birinci sebeplerinden olduğu herkesin malumudur, dedi.

Pasaportu kaydetmeye gittiğimde Türkiye Konsolosu Atuf Bey ile görüşüp:

- Bir gazete muhabirinin, sizden işiterek, Genç Türkler hakkında söylediği sözler doğru mu? Siz, Türkiye'yi berbat edenler İttihat ve Terakki fırkası azalarıdır mefhumunda söz söylediniz mi? dedim.

- Benim bu mefhumda söz söylediğim yok. Eğer okuma ve ıslahat ile meşgul olmasak bizim helak olmamıza cehaletimiz sebep olacaktır, dedi.

Maksadım, Odessa'dan evvel Bulgaristan'a, oradan İstanbul'a gitmek olsa da muvaffak olamadım. Varna Limanı kapalı olduğundan, hiçbir vapur oraya mal da yolcu da almıyor imiş. Bu sebeple doğrudan İstanbul'a gitmeye mecbur oldum. Odessa'da Hilal-i Ahmere hizmet etmek için Petersburg'dan giden Abdulla Efendi ile görüşmüştüm. Mezkûr kişi ile perşembe günü "*Russkiy Obşçestvo*" nun "*Afon*" adlı büyük vapuruyla İstanbul'a doğru sefer kıldık.

Vapur altı saat kadar sefer ettikten sonra telsiz telgraf ile haber verilerek arkamızdan Odessa'ya dönme emri verildi. Bu haberi işitince yolcular heyecana kapıldılar. Lakin sonradan malum oldu ki bu emir bize değil, belki bizden arkada gelen bir vapura imiş. O vapurda telsiz telgraf olmadığından bizimkine haber etmişler. Mezkûr vapur da İstanbul'a gidecek idi. O sebeple, onun dönmesinde de bir ehemmiyet yok mu diye kaptan muavini ile konuştum.

- Bize sebebini bildirmediler. Biz ne emrederlerse onu yapmaya mecburuz. Sebebini araştırmaya hakkımız yok, dedi.

Sonra kaptanla karşılıklı şu müzakerelerimiz oldu:

- Bu yıl Hicaz'a gidenler çok mu?

- Geçen yıl beş bin kadar fazla vardı. Geçen yıl hac mevsimi gelirken Türkiye ile İtalya muharebesi başlamıştı, daha az olmasının sebebi bu olmalı. Savaşın devam etmesi bizim için sıkıntılı oluyor. Mesela bu vapurda birinci ve ikici sınıflara yüz yirmi, üçüncü sınıfa da iki bin kişi sığıyor. Şimdi ise elliden fazla yolcu yok.

- Savaş zamanı, sizin *Obşçestvo* vapurları asker taşımak için Türkiye'ye hizmet etmediler mi?

- Hayır, şimdi onların asker taşımaya kendi gemileri de yeterli.

- Savaş başında Türklerin gemileri yok diye yazmışlardı ya.

- Savaş vakti öyle yalanlar çok yazılır. Hepsine inanmayacaksın.

Vapurda, insanların bir kısmı İstanbul'a, diğerleri İzmir, Yunanistan ve İskenderiye'ye gidenler idi. İstanbul'a gidenler arasında Hilal-i Ahmere hizmet için Petersburg'dan gelen sağlık memuru bir Yahudi de vardı.

İstanbul'a kadar mühim bir vaka olmadı. Bir taraftan Anadolu, diğer taraftan Rumeli sahilleri görünmeye başlayınca güverteye çıktım. Gözüm Rumeli tarafına dikildi. Oraları, her iki tarafın askerlerinin birbirlerine karşı bir müddet evvel gayet şiddetle muharebe ettiği Çatalca'ya uzak değildi. Bu civarda belki asker çadırlarını veya Türkiye donanmasını görürüm diye iyice baktım. Uzaktan dumanlar görünse de yaklaşıncı sıradan bir ticaret gemisi olduğu anlaşıldı. Etrafta sükûnetten başka bir şey yok idi.

İstanbul Boğazı'na girmeye başladık. Boğaz'ın görmeye doyum olmayacak manzaraları ardı ardına gözümüzün önünden geçmeye başladı. Her yerde sükûnet fakat boğaz içine düşman askeri girse onları batırmak için hazırlanmış müthiş toplar iki tarafta da görünüyor. Böyle sükûneti gördükten sonra, yoksa Türkiye'nin işe yarar bütün insanları savaş meydanına gitti de şehirde çocuklarla ihtiyarlar mı kaldı ki diye fikir akla geldi. Fakat gittikçe manzara değişti. Gittikçe halk çoğalıyor, oraya buraya giden gemiler artıyor. Sabık Sultan Abdülhamid'in mahpus olduğu Beylerbeyi Sarayı'nı sol tarafta bırakıp gittik. Bunu görünce, kim bilir, belki Abdülhamid boğazdan geçen gemilerdeki insanları pencerelerden görüp onların hürriyette olmalarına imrenip duruyordur dedim. Oradan geçtikten sonra, evvel İstanbul'un en güzel ve kıymetli sarayı ve Türkiye'nin birinci Meclis-i Mebusanı olan ve yangından sonra bir harabeye dönen Çırağan Sarayı'nı gördük. Saray tamamen viran hâlde.

Buralara gelince ileri doğru gitmek iyice zorlaştı. Vapur yavaşladı. İstanbul'a kendi tebaalarını korumaya gelen yabancı memleketlerin gemilerini birer birer seyredip rıhtım boyuna geldik. Vapur duruncaya kadar rıhtımdaki halkı temaşa etmeye başladım. Rıhtımda halkın çokluğunu tarif etmek hiç mümkün değil. Halk deniz gibi dalgalanıyor, karınca gibi kayınıyordu. Hiç kimsenin gözünde kaygı emaresi yok, herkes sevinçli. Kısa müddet evvel, yaklaşık yirmi gün önce bu civarda dehşetli savaşların olduğunu söylemek zor. Her birisi iyi, temiz giyinmiş. Âdeta bayram ediyorlar. Daha rıhtıma ayak basmazdan evvel yeni idare ile eski idareyi mukayese etmeye başladım.

İstanbul'a birkaç yıl önceki gelişimde, eski idare zamanında, vapur durur durmaz, bazı kaba ve çirkin giyinmiş hamallar gelip "ben alıp gideyim" diye diye çekiştirip bana hiç söz söyleme hakkı vermemişler idi. Bu defa üstü başı pak, zararsız giyinmiş biri gelip kendi otel odasına götürüp gösterdi. Eşyayı alıp gümrüğe götürdü. Arabayla gitmek istedimse de yakında araba veya fayton bulamadık. Çünkü İstanbul'daki atların çoğu askere

alınıp bitmiş. Hatta atların askerde olmasından ötürü şehirde tramvay da çalışmıyor.

Gümrükteki memurların muamelesi değişmiş, nezaket artmış. Odaya gidinceye kadar bir şeye dikkat ettim. En evvel göze görünen şey askerlerin kıyafetleri oldu. Şimdi her bir asker, Avrupa'nın başka devletlerindeki gibi, mail-i yeşil renkte elbise giymişler, başlarında da evvelki kırmızı fes yerine fese benzer dikilmiş yeşile mail şapkalar. Evvelkine nispeten askerlerin giysileri daha güzel.

Eski zamanda geçmeye müsaade etmeyen etrafı çevreleyen sokaklardan nam u nişan yok. Evvelde baston veya ayak kıran berbat köprü yerine temiz ve güzel bir köprü yapılmış. Hasılı, dışarıdan bakınca İstanbul'da değişiklik çok, İstanbul'un zahiri görünüşü bende kötü bir tesir bırakmadı.

Odama yerleşir yerleşmez ilk işim haber toplamak oldu. İstanbul'a akşama yakın geldiğimden ve İstanbul'da örfi idare olduğu için akşamları gezme imkânı olmadığından haber toplamak mümkün olmadı. Yine gördüğüm insanlardan bazı haberler aldım. Mesela İstanbul'un büyük mekteplerinin hepsinde tahsil durmuş. Bunların hepsi hastaneye çevrilmiş. Büyük camilerden Ayasofya, Sultanahmet, Beyazıt, Fatih gibilerin hepsine askerler konmuş. Bunların bazısına Kırk Kilise muharebesinden kaçan askerler konulmuş.

Burada söylenenlere göre, Kırk Kilise ve Selanik şehirlerinin alınmasına, İttihat ve Terakki taraftarı subay ve askerlerle Hürriyet ve İtilaf tarafları arasındaki ihtilaf sebep olmuş. Güya İttihat ve Terakki subayları hâlihazır hükûmete kızıp düşmana karşı durmadan geri çekilmişler. Selanik'i de savaşmadan vermişler. Bunların doğru olup olmadığı şimdilik malum değil. Başkalarının ise söylediklerine göre, askerlerin geri çekilmesine atların az olması sebep olmuş. At azlığından savaş meydanına erzak ve cephane vakitinde ulaşmamış. Bu sebeple onlar da geri çekilmeye mecbur olmuşlar. İstanbul'da atların gayet az kalması bu sözlerin doğru olmasını ihtimalde tutuyor.

Ertesi gün erkenden kalkıp İstanbul'daki manzaraya bakmak ve savaş meydanına gitmenin mümkün olup olmadığını öğrenmek için dışarı çıktım, bazı kişileri gördüm.

- Çatalca'ya gitseniz de orada topuktan yukarı çıkan çamuru görmekten başka bir şey yok. Çünkü harp meydanına kimseyi de göndermiyorlar, gazete muhabirlerinin hepsini İstanbul'a çevirdiler. Onlar savaş meydanı hakkında ne yazsalar da İstanbul'dan yazıyorlar, dediler.

Gerçi musalaha olsa da Türkiye Çatalca'ya asker getirmeye devam etmiş. Söylediklerine göre, musalaha olduğundan beri yüz bin kadar yeni asker getirmiş. Hâlen de her gün yeni asker geliyor.

Yeni gelen askerler Çatalca'ya gönderilip orada uzun zaman kalan ve yorulanlar arka saflara çekiliyormuş. Yeni gelen askerler güçlü görünüyor, hiçbiri ölmeye gidiyor gibi değil, her biri açık yüzlü ve kendilerinden emin görünüyor.

İstanbul'un sokak maceraları pek tesirli, sokakta insandan geçilmiyor. Her sokak türlü kıyafette askerlerle dolu. Bunların birisi bir tarafa, diğeri başka tarafa yürüyor. Ayasofya ve Sultanahmet camilerine gittim, lakin içlerine girmek mümkün değil, dışarıdan kimseyi almıyorlar.

Hilal-i Ahmerde hizmet etmeye Petersburg'dan Kebir Bekirov, Fatih Rehimov, Şerif Ehmetcanov ve dört hanımın İstanbul'a geldiğini işitmiştim. Kebir Bekirov ile Fatih Rehimov'u Darülfünun Hastanesine gidip gördüm. Hastaneye gidip hastaları görmenin mümkün olup olmadığını sordum. "Bugün imkânsız, bunun için Hariciye Nezaretinden izin almak lazım." dediler.

Bugün fazla malumat toplanmadı. Zaten vasıta olmadan İstanbul'un bitmez tükenmez sokaklarını yayan yürüyüp yoruldum. Odama dönüp yat-tım. Ertesi gün yine kalkıp bazı kişileri görürüm maksadıyla birkaç yere gittim. Hiçbirini evde bulamadım. Sonra Hilal-i Ahmer merkez idaresine gidip müdürden hastanelere girip bakmak için izin istedim.

- İsterseniz girip bakın, ama orada bakılacak mühim şeyler yok, dedi.

Darülfünun Hastanesine gittim. Tesadüf olarak, geçen gün arayıp bulamadığım *Türk Yurdu* mecmuasının idarehanesi gözüme çarptı. İçeri girdim, Yusuf Akçura Efendi'yi sordum. Orada yoktu. Biz ondan bundan bahse-derken mecmuanın başyazarlarından Kazım adlı efendi geldi, onunla hayli uzun sohbet ettim. Edebiyat ve lisandan bahsettik. (Bunu sonra yazarım.) Sonra hastaneye gitmekte gecikeceğimi mülahaza edip oradan çıktım.

Hastaneye gittim. Fatih Rehimi Efendi içeri soktu, onlarla sohbet et-tik. Petersburg'dan gelen üç kişiyi Darülfünun Hastanesine, dört hanımı da Kadırga Hastanesine yerleştirmişler. Biraz sohbetten sonra nöbetteki tabibin müsaadesi ile hastaların yattığı odalara baktık. Burada yaralı ve hasta olarak dört kişi kadar varmış. Yaralılar kendilerini pekiyi hissediyor-lar. Hastalar ise derecelerine göre türlü türlü. Hastane pek temiz, hastaların yattıkları yerler de ak pak, hastaneden çıkarken bana dezenfeksiyon yapıp ellerimi ilaçlı suyla yıkadılar.

Burada Çatalca ve ondan evvelki muharebeler hakkında pek çok tafsi-lat var. Onları gelecek mektupta yazarım.

Havalar soğusa da ağaçlarda yeşillik bitmemiş. Bizdeki Eylül ayına benziyor.

III

Üçüncü günümde, akşamleyin, Bahr-i Sefid’de (*Akdeniz*) Türkiye donanmasının Yunan donanmasıyla savaştığı Yunanistan’ın en büyük ve yeni dretnotlarından Avarov isimli geminin Türkiye donanmasından atılan üç top isabetiyle yara almadığı ve Bahr-i Sefid’de Türklerin bir yelkenli gemisini tutup ardına takıp götüren bir Yunan gemisinin ele geçirildiği hakkında haberler alındı. Bu haber Türkleri çok sevindirdi. Sevinilmeyecek gibi de değil. Çünkü bu dretnot Yunanistan’ın en güçlü harp gemilerinden sayılıyordu. Eğer o savaş safından çıksa Yunanistan’ın diğer savaş gemileriyle savaşmak Türkiye için kolay olacak. Hatta ondan sonra Türkiye’nin, Selanik çevresine asker indirip Yunanistan ile savaşması mümkün olacaktır.

Avarov dretnotu bundan bir sene evvel bitirilmiş gayet mükemmel bir savaş gemisidir. Gayet büyük olmasının yanı sıra, Türkiye’nin gemilerine nazaran saatte altı kilometre daha hızlı gidiyor. Bu savaş gemisini Amerika’da ticaretle zenginleşen Avarof namında bir Yunanlı kendi parasıyla yaptırıp Yunanistan’a hibe etmiştir. Adı da buradan gelmektedir.

İstanbul halkı savaşı sabırsızlıkla bekliyor. Eğer sulh akdedilmese savaşmaya canı gönülden hazırlar. Bu defa Bulgarlara galip geleceklerine tamamen inanıyorlar. Çünkü bugün savaş meydanına yeni getirilen askerlerin ekseri mükemmel talim gören nizamlı askerler. Evvelki savaş zamanlarında savaş meydanında askerler tamamen redif (düzenli olmayan) askerden ibaret olmuştur. Savaşta subay ve askerlerin söylediğine göre Kırk Kilise, Lüleburgaz ve hatta Çatalca muharebelerinde de askerlerin yüzde doksanı redif askeri olmuştur. Nizamlı askerler o devirde Anadolu’nun türlü yerinde İtalyanlara karşı konulmuş.

Yaralı ve savaştan dönen askerlerin bazılarıyla görüştüm. Bir asker Kırk Kilise savaşı hakkında şunu söyledi:

- Biz İstanbul’dan çıkarken iki tayın (iki günlük) kadar ekmek verdiler. Şimdi savaş zamanı olduğu için bununla yetinirsiniz dediler. Bu ekmekle Kırk Kilise civarına gittik. Oraya varınca iki günlük kadar da peksimet verdiler. Biz ne kadar “bundan fazlasını taşımaya gücümüz var, daha çok verin” dediysek de başka vermediler. “Şimdilik bununla yetinin, gerisini peşinizden göndeririz.” dediler. Buralarda erzak birkaç yüz bin kişiye birkaç ay yetecek kadar var idi. Kırk Kilise alındıktan sonra bu erzakın hepsi düşman eline geçti. Bizi öndeki saflara gönderdiler. Orada pek güzel ve uygun bir tepeye yerleştik. Buradan düşmana karşı durmak çok iyiydi. Sonradan, nedense, bize buradan geri çekilme emri verildi. Bu tepeden

indik. Bizim yerimizi Bulgarlar işgal ettiler. Tamamen ateş altında kaldık. Zar zor kurtulup başka bir tepeye çıktık. Burada düşmana karşı durmak da çok iyiydi. Savaşlar başladı. Uzun müddet çarpıştık. Cephanemiz bitti. Peşimizden erzak da cephaneye de gelmedi, bu sebeple kaçmaya mecbur oldum, dedi.

Bu asker sırtından yaralanmıştı. Asker arasında sırtından yaralanmak çok ayıp sayılıyordu. Çünkü bu onun meydandan kaçtığını göstermekteydi. Bu kişiye arkadaşları da istihza ile bakıp gülüyorlardı.

Yaralılar arasında böyle arkadan yaralanmış kişiler çok görülüyor. Asker arasında merhametsizler de arada çıkmakta. Mesela Mısır'dan kendi iradesi ile gelen bir Arap subayı şunları söylüyor:

-Ben savaşta yaralanıp yıkıldım. Revire götürmelerini bekleyerek savaş meydanında yatıyorum. Bir ara uzaktan devriye geliyor. Ben Türkçe konuşamıyorum. Arapça veya İngilizce bir söz söylesem beni öldürmeleri ihtimali var. Başka yol kalmayınca ben kelime-i şahadet getirip bağırmaya başladım. Devriye gelip benim ceplerimi araştırdı.

Balkan ülkelerinin tekrar savaş başlatmasını hiç beklememişler, bundan ötürü onlar hazırlanamamışlar. Bu sebeple bu savaşta yenilmelerinde kendilerini suçsuz kabul etmeye çalışıyorlar.

Çatalca Muharebesinde Türkler Bulgarları çok kesin biçimde yenmişler. Hatta söylediklerine göre Bulgar tarafından yaklaşık 50.000 kişi ölmüş.

İki taraftan atılan deniz filolarının topları Bulgarlara çok büyük zararlar vermiş. Sonra gemilerden düşman üstüne düşürülen elektrik projektörler düşmanları helak etmeye çok yaramış. Projektörler sayesinde Türkler düşman askerini görerek onlara ateş etmiş. Bulgar askerleri ise karanlıkta duran Türk askerini görememiş.

Türkiye'ye yardım etmek için çeşitli yerlerden kendi ihtiyarları ile savaşa gelen kişiler hayli çok. Bunlar arasında Rusya'dan (Kırım'dan ve gayrı yerlerden) gelen kişiler de üç yüz kadar var. Moskova'da Yüksek Ticaret Mektebinde okuyan Arif Efendi Kerimev birkaç kere savaşa katılıp sonunda sol kolundan yaralanmış, hâlen tedavi görüyor.

Hastanelerde yaralılar az idi. Hatta birkaç hastane tamamen boşaldı. Kalanlarında da yaralılar az. Asker arasında veba hastalığı hiç yok. Ara sıra kolera denen bir vaka olsa da bu insanlar için hayatı bir şey değil.

İstanbul'a asker gelişi durmadan devam ediyor. Gelen askerlerin her biri çok güçlü ve genç.

Çatalca Muharebesi zamanında yemek için ekmek yetişmemiş diye gazetelerde yazılan sözler bir derece doğruymuş. İstanbul halkı da o zamanlarda iki gün kadar ekmeksiz kalmış. Bu savaş günlerinde atılan top-

ların sesleri İstanbul'da daima işitilip durmuş, iki gün boyunca dükkânlar açılmamış. Çoğu kişi İstanbul'un alınıp düşman eline geçmesinden korkup Anadolu tarafına kaçmış. Bugün İstanbul'da başına fes giymeyenlere pek az rastlanıyor.

İstanbul alınsa Türk askerleri tarafından bir katliam yapılmasından korktuğu için Hristiyanların da hepsi fes giyiyor. Lakin öyle Hristiyanlara saldırı gibi bir işler hiç olmamış. Hatta bir kişinin bile burnu kanamamış.

İstanbul'da her zamanki hayat bütünüyle yerleşmiş, kahvehanelerin her biri halkla dolu.

Yiyecek erzak her zamankinden daha pahalı. Bu konuda savaşın hayli büyük tesiri görülüyor.

Tam bu arada Prizren'den dönen bir Darülfünun talebesi ile görüştüm. Bu efendi dönerken Selanik'te bulunmuş, ondan oradaki hâlleri sordum.

-Prizren'i hiç savaşmadan verdiler. Çünkü Prizren'de Türkiye'nin askeri sadece 10.000 kişiden ibaret idi. Toplar da yoktu. Eğer Sırbistan'ın 40.000 askerine karşı savaşmaya kalksalar büyük ahmaklık etmiş olurlardı. Lâkin Arnavutlar Sırbistan'ın başına büyük bela oldu. Arnavutlar son derece savaşçı adamlardır. Onların on altı yaşından altmış yaşına kadar olan adamlarının her biri askerdir. Arnavutluk'ta idare Sırlar için fevkalade zor oldu. Onlar burada binlerce askerini kaybetti. Arnavutluk'a ne kadar Sırp askeri girdiyse hepsi burada battı kaldı. Hiç sağ salim dönmedi. Sırlar Arnavutluk içinde pek çok topunu da kaybetti. O zamanlar bu civarda tahminen bir arşın kalınlığında kar yağmıştı. Sırlar toplarını geri çekip çıkarmaya muktedir olamadı. Sırların Arnavutlara düşmanlığı bugün de haddinden fazla çoktur. Kendi aldıkları yerlerde Arnavutlar büyük bir insaniyetsizlik gösterdi. Kendi tahakkümleri altında olan yerlerde Sırlar Arnavutlara katliam yapmaktadır. Büyük, küçük, ihtiyar, çocuk, erkek, kadın demeden herkesi öldürüyorlar. Ben başımı kurtarıp buralara çıkmamı mucize kabul ediyorum. Az kaldı beni de Arnavut diye öldüreceklerdi. Prizren'den Selanik'e geldim. Orada yine can yakan hâller gördüm. Bütün Selanik şehri çevreden gelen muhacirlerle dolu idi. Gerçi Selanik'te fabrikalarda işler başlamış olsa da işsiz, aç, çıplak gezenlerin haddi hesabı yok idi. Çevreden gelenler on kuruş veya bir parça ekmek için bütün gün çalışmaya hazırlar, lakin hiçbir yerde iş bulamıyorlar. Boy atmış kızlar, çoluk çocuk, el açıp bir lokma ekmek için sadaka dilenip duruyor, fakat onlara acıyan kimse yok. Zavallılar açlıktan ölüyor. Her gün sokaklardan açlıktan ölen otuz kırk kişiyi toplayıp alıyorlar, dedi.

IV

Böyle kaçıp gelen muhacirler İstanbul'da pek çokmuş. Fakat onlar bu derecede muhtaçlık görmemiş. Onları camilere yerleştirip, hazine den yiyecekleri karşılanıp Anadolu tarafına iskân edilmişler. Bugün de İstanbul'un birkaç yerinde böyle muhtaçlara bedava çay içirip karınlarını doyuruyorlar. Yeniden savaş olsa da olmasa da sulh akdedilse de edilmese de İstanbul'da yakın zamanda sükûnet olması ihtimali yok. Çünkü sulh olmasa o zaman çok sert savaşlar, sulh olsa buradaki partiler arasında çok büyük mücadeleler başlayacaktır. Bugün iş başında olan İhtilaf Partisinin üyeleri bütün kuvvetleri ile İttihat ve Terakki üyelerini işten çıkarmaya, İttihat ve Terakki Partisi ise İhtilafçıları gözden düşürmeye çalışacaklardır. Bundan başka bugünlerde burada yeniden üçüncü bir parti vücuda gelmek üzeredir. Bu partinin kurucusu evvelden İttihat ve Terakki Partisi'nde olup orada varlık kazanamayınca kendisi İhtilaf Partisi teşkil eden ve birkaç zaman onun başında bulunan sonra yine partiden kovulan, hâlen *Tanzimat* gazetesi muharriri olan Lutfi Fikri adlı bir zattır. Bu kişi Meclis-i Mebusan üyesi de olmuş. Söylediklerine göre parlamentoda kavga çıkarmakta bu kişi bizim Rusya'nın Purişkeviç'inden eksik derecede değildir. Bu sebeple bu kişiyi Rus basınından haberdar olan buradaki kişiler Türkiye Purişkeviç'i diye tabir ediyorlar. İşte bu adam Türkiye'de yeni bir parti ihdas etmeye hazırlanıyor.

Gerçi bu kişiyi gördüysem de maksadına eriştiğini ve onun parti programının neden ibaret olduğunu bütünüyle anlayamadım. Bazı ahbablarının söylediğine göre o adam hürriyet taraftarı ve kadınlara da hürriyet verme tarafında imiş.

İşte bugünkü günde Türkler arasında üç parti var. Savaşın bitmesiyle bu üç parti arasında büyük ihtilaflar çıkması ve bunun ardından büyük değişimlerin vücuda gelmesi ihtimal diyorlar.

Benim buraya geldikten sonra bir şey dikkatimi celp etti. Ben bugüne kadar kendi Tatarlarımızı geride kalmış, işe yaramayan kişiler diye hesap ediyordum. Hâlbuki iş öyle değilmiş. Türkiye'de hiçbir daire yoktur ki Tatarların bir katkısı olmasın.

İstanbul'da en iyi hatip sayılan kişi Tatardır. Gazete idarelerinde en iyi yazarlardan sayılan muharrirler Tatarlardır. Türkiye'nin Erkân-ı Harb üyeleri arasında da bir Tatar var. Türkiye'nin idadi mekteplerinden birisinde de bir Tatar muallim vardır. Bundan başka diğer dairelerde de Tatarlardan işi başında olan kişileri görmek mümkündür. Bu işleri gördükten sonra eğer gayret etseler bizim Tatarların da ellerinden iş gelecekmış diye fikirler aklıma geldi.

Hatırıma düşmüşken yine savaş hakkında bir iki söz yazayım. Bugüne kadar Türkler savaşta yenilmeyi öğrenmemişler. Hemen hemen her zaman onlar savaşta galip gelmişler. Bu sebeple onlar hiç yenilmeyi düşünmemişler. Mesela zabıtlardan biri bir dükkânda iki kuruşluk tütün istemiş. Dükkâncı buna “Siz muharebeye gidiyorsunuz daha çok alın!” deyince “Zarar yok gerek olursa Sofya şehrinde yine alırım” demiş. Hükûmette de buna benzer bir fikir varmış. Onlar yenilmeyi hiç tasavvur bile etmemişler, hazırlanmamışlar. Nihayet İstanbul’a tren dolusunca yaralılar gelmeye başlayınca şaşakalmışlar. Hastanelerin birinde hizmet eden bir tıbbiye talebesinin söylediğine göre, eğer bugünlerde bütün İstanbul halkı işe girişip hastaneler için lazım olan şeyleri hazırlayıp vermiş olmasalar işler berbat olacaktı. İstanbul’a yaralılar gelip doldukça bütün İstanbul halkı birden ayağa kalkıp yaralıları yardım etmeye yarayacak her şeyi yardım için hastaneye verip yaralıları ölümden kurtarmaya vesile olmuş.

Vakti gelince şunu da söylemek gerekir, hastanede hastalara bakan tabip, hasta bakıcı, hemşirelerin ekseri Almanya, Avusturya ve Romanya’dan gelen kişilerdi. Şimdi Romanya ve Avusturya’dan gelen tabipler kendi hükûmetlerinin talebiyle memleketlerine döndüler.

Sonra savaş başında Hristiyanlar Bulgaristan’a karşı çıkmaktan imtina edip Bulgaristan tarafında kaçmışlar diye haberler gazetelerde görünmüş idi. Bu haberler de yalan çıktı, çünkü hastanede yatan yaralılar arasında Ermeniler ve gayrılarından pek çok kişiler var.

Benim geldiğim günlerde İstanbul’da hayli soğuk var idi. İki günden beri havalar ısındı. Halkın hepsi yazlık kıyafetle geziyor.

V

Sulh kapı dibinde dursa da Türkler buna inanmak istemiyor. Yüksek daireler de ne kadar sulh taraftarı olsalar da halk ve asker daima savaş taraftarı. Bunlar yeniden Bulgarlarla savaşıp kendi yüzlerine sürülen pisliği yıkamak istiyor. Benim geldiğim zamanlarda İstanbul şehrinin içi bütünüyle askerle doluydu. Hatta bizim tabirle iğne atsan yere düşmez hâldeydi. Şimdi asker seyrekleşti. Hepsini yerlerine uğurlayıp bitirdiler. Artık hastaneler de boşalmaya başladı. Birkaç geçici hastanenin bazıları bütünüyle kapandı. Yeşilköy ve diğer çevredeki hastaneleri de boşaltıp oradaki yaralıları İstanbul’a getirdiler. Ayasofya ve ona benzer büyük camiler de şimdi tamamen boşaldı. Bir iki gün içinde bu camilerde âdetteki gibi ezanlar okunup namazlar devam etmeye başlayacak. Hatta bir iki gün sonra mekteplerin açılıp derslerin devam etmeye başlaması bekleniyor. Fakat Beyazıt Meydanı’ndaki Darülfünun şubesi ile Kadırga mektepleri hemen açılmayacak. Çünkü bunlar bütünüyle hastaneye çevrilmiş. Bu hastaneler bütü-

nüyle dışarıdan gelen tabip ve hasta bakıcılar elindedir. Bunlara Türklerin kendileri için hiçbir hizmet de yok denilse caizdir.

Darülfünun hastanesinde her milletten kişi var. Mesela burada Rusya içinden gelen Tatarlar var gibi, Romanyalı, Almanyalı, İngiltereli, Mısırlı, hatta Bulgaristanlı (Müslüman) doktor ve hemşireler var. Daha dün bu hastaneye Hindistan'dan altı Müslüman doktor, on tıbbiye talebesi ve dört hasta bakıcı geldi. Her biri çok iyi İngilizce konuşuyor, Arapça da biliyorlar. Fakat Türkçe hiçbir şey anlamıyorlar.

Üçüncü gün Türkiye'nin en mükemmel mekteplerinden olan Tıbbiye Mektebine gittim. Tıbbiye Mektebi Üsküdar tarafında Haydarpaşa'da en güzel bir yerde, yeşillikler içinde kuruludur. (Yeşillik dedim, çünkü İstanbul'da bizim Eylül ayının ilk günleri gibi her yer yeşildir. Hatta bahçelerinde gül ağaçları çiçek açmakta) Tıbbiye Mektebinin binası, en son usul-i mimaride mermer taşlarından inşa edilmiş gayet büyük bir binadır. Dört köşeli yapılan bu mektep binasının çevresi tahminen yarım kilometre var. Tıbbiyede okuyan Rusyalı Sibgatulla Efendi ile Dâhiliye Müdüriyetinden izin alıp her yerini bakıp gezdik. Mektep binası harici tertipleri bakımından güzel olduğu gibi dâhili tertiplerinden de güzeldir. Mektebi böyle güzel dereceye ulaştırmak için sadece Türkiye'de değil belki Avrupa'da da ismi yayılan meşhur cerrah Cemil Paşa pek çok içtihatlar sarf etmiştir. Mektepte şimdi ders yok. Mektep hastaneye çevrilmiş. Üç yüz kadar yaralı ve hasta tedavide yatıyor. Beş yüz kadar boş yatak da var. Operasyon salonları pek güzel, kütüphanesi de pek mükemmel. Mektebin yanında botanik bahçesi var. Bahçe nebatatça zengin. Serasına girince kendini âdetâ güneydeki memleketlerin birinde gibi hissediyorsun. Her taraftan hurma ve palmye ağaçlarının yaprakları başına düşüp durmakta. Mektebin karşısında yolun diğer tarafına klinik kurulmuş. İçinde çeşitli hastalıklardan şikâyetle yatan iki yüz kadar hasta var. Hastalara bakanlar arasında Ermeni ve Rum kadınları var gibi Müslümanlardan da bir miktar kadın var. Klinik küçükçe yapıldığı için Cemil Paşa onu büyütmek üzere yanına yeniden bir bina tesis ettirmeye başlamış olsa da kendisi işten ayrıldığı için tamamlamaya muvaffak olmamış.

Darülfünundan biraz kenara tesis edilen büyük bir kışlayı bina etmek-teler. Bunu da Mahmud Şevket Paşa yaptırmıyormuş. Buraya geldikten sonra insan büyük binaları görüp hayran kalıyor. Çünkü kışlalara kadar her bir binayı mermer veya granit taştan yapıyorlar. Bu taş İstanbul'da o kadar ucuzdur ki sıradan bir evin tuvaletlerinden yer döşemelerine kadar mermerden yapılmıştır. Haydarpaşa'daki tren garı dikkate alınacak bir binadır. Almanlar hiç paraya acımamışlar. Dışarıdan bakınca hayran olunası bir bina vücuda getirmişler.

Cuma günü “Rusyalı Talebe Cemiyeti”nin umumi meclisleri oldu. Meclise beni davet etmişlerdi. Gittim. Önceleri bu cemiyet Rusya içinden gelen Kazan Tatar talebelerinin de cemiyeti imiş, şimdi bunlar Kırım’dan gelen talebeleri kendi içlerine alıp yeni bir umumi cemiyet tesis etmişler. Bu münasebetle mecliste kendilerinin dört yıllık hesaplarını ve tarihlerini gösterdiler. Tebliğlerinden anlaşıldığına göre, dört yıl içinde cemiyet dört yıl içinde bazı talepler lüzum görülen zamanlarda borç para verip yardımda bulunmuş ve elli kadar talebeyi de bedelsiz olarak çeşitli mekteplere kabul ettirmeye muvaffak olmuş. Cemiyet bugün yüz elli kadar üyesi var, kiraathanelerinde Rusya’da çıkan gazeteleri görmek mümkün.

Hürriyet kahramanı Enver Bey, daima Trablus’ta Senusiler ile birlikte İtalyanlara karşı savaşmakta diye konuşuyorlardı. O sözün aslı yokmuş. Enver Bey üçüncü gün İstanbul’a geldi. Dün evine gidip kendisini görmek istemiştım lakin muvaffak olamadım. Evde yoktu. Yarın veya öbür gün giderim diye ümit ediyorum. Bugün Ayasofya meydanındaki askerî müzehaneyi gidip gördüm. Hürriyetten sonra vücuda gelen bu müzehane hakikaten görmeye layık bir şeymiş [Aya İrini 1908 ertesinde bir süre Askerî Müze olarak kullanılmıştır. ç.n.] Buradaki zenginlik, buradaki silahları, bir gün değil bir hafta gezip bitirmek mümkün değil. Müzahanenin nazırı Muhtar Paşa’dan ziyaret kartı alıp geldiğimizden bize ayrı bir iltifat gösterdiler. Yanımızda bir zabıt daima bizimle gezip birçok tafsilat verdi. Gündüz saat on ikiden itibaren güneş batıncaya kadar bakıp gezsek de oradaki zenginlikleri seyretmeyi bitiremedik. Burada muharabe-i talabiye zamanından günümüze kadar hüküm süren ne kadar devlet varsa her birinin kendi zamanlarında kullanılan silahları, üstlerine giydikleri kıyafetler, bayrakları, hepsi var. Bir tane de evvelki zaman bahadırlarının kullandığı, bizim gürz dediğimiz bir çokmar vardır ki hiç şüphesiz bir buçuk pot ağırlığındadır (1 pot= 16.3 kg.). Gürzü tek elle değil iki elle zar zor kaldırdım. Bu gürz ile birinin savaşa gitmesi için muhakkak Seyyit Battal olması lazımdır. Sonra, İstanbul’u aldığı zamanda Fatih Sultan Mehmed askerleri tarafından mancınık ile İstanbul üstüne atılan yumru taşlar da var. Bir taşı karışla ölçüp baktım. Çevresi tam on sekiz karış idi. Ağırlığı da şüphesiz otuz beş kırk pot gelir. Kimin olduğu hatırımda yok, bir tane platinden yapılmış hançer var. Bu kadar kıymetli bir şeyin masa üstünde mahfaza kutusunda açıkta durmasına şaşırdım. Silahlar arasında Fatih Sultan Mehmed’in zamanında kullandığı kılıcı da var, Sultan Abdülhamid’in tabancası, kılıcı, elektrik lambalı bastonu ve mendillerine kadar herşeyi var. Arada en kıymetli şey de, Ayasofya Camisinin kulelerinde Bizans imparatorları zamanında asılan çanlardır. Bugünkü çanlarla bunları mukayese etmek mümkün değil. Ayasofya binası ne kadar büyükse bu çanlar da o nisbette küçüktür. Sıradan bir köy kilisesinin çanları bunlara göre çok daha büyüktür.

Arada dikkati celbeden şeylerden biri de yeniçeri askeri zamanında kullanılan davullardır. Davul deyince bunlar sıradan davul diye farz edilmesin. Bunlar akıl ermez derecede büyük şeylerdir. Bu davulların içine otuz kova su koysan da dolmaz.

Toplara gelince yine hayran olunasıdır. Dünyada insan öldürmek için bunca silah ihdas edildiğine hiç akıl ermez.

Türkler kendileri bunun gibi mükemmel ve zengin askeri müzehane-nin Avrupa'da seyrek olduğunu iddia ederler. Buradaki zenginlik, buradaki asâr-ı atıkayı gördükten sonra buna inanmamak da mümkün değil. Eserlerin pek çoğu Abdülhamid Han'ın Yıldız Sarayı'ndaki hususi müzehanesinden getirilmiş. Söylediklerine göre mezkur eserler Abdülhamid için birkaç milyona mal olmuş. Bu müzeye getirilenler kıymetleri bakımından biraz daha aşağı derecede olan şeyler. Türkiye'nin en kıymetli şeyleri ve mücevheratı Hazine-i Hassa'da (Dolmabahçe Sarayı) saklanıyormuş. Buralara kişi ne kadar para verse de sokmuyorlar. Buraya girmek için ya padişahın irade-i mahsusası yahud himaye olması lazım. Ben buraya girmek için de yol bulmuştum, lakin hâlen girmek mümkün olmadı. Çünkü savaş zamanlarında Bulgarlar İstanbul'a yaklaştıklarından buradaki zenginlikler onların eline geçmesin diye korkup herşey toplamışlar. Eğer barış olup sü-kunet gelirse o zaman inşallah gidip görürüm.

VI

Türkiye ile Balkan hükûmetleri arasındaki sulh müzakerelerinin vakitleri geçmiş olsa da yeniden bugüne kadar ertelendi.

Bugün, bu makaleyi yazarken, belki Londra'daki vekiller birbirine bağrışıp dağılmış olurlar, yahut da barış anlaşmasını imzalamışlardır. Bu makale oraya varıncaya kadar telgraf vasıtasıyla haberler belki malum olmuş olur. Lakin burada sulhün olacağına inanamıyorlar. Hep savaş olur diye farz ediyorlar. Savaşa hazırlık çok sıkı devam ediyor. İstanbul'dan her yirmi dakikada bir Çatalca'ya tren gidiyor, bu trenlerde gündüz, askere azık ve savaş mühimmatı, geceleyin de asker taşıyorlar. Oradan dönen va-gonlarda hasta askerleri getiriyorlar.

Dün İstanbul'daki 1. Ordu'nun da savaş meydanına gönderileceğini söylediler. Lakin doğrusunu tahkik edemedim. Hastanelerde yaralılar bitti. Hatta çoğu hastaneyi boşalttılar. Kalanlarına da hastalarla güçsüzler yerleştirilmiş. Evvelce askerlerin yerleştirildiği camiler tamamen boşaltıldı. Askerler ve şehir halkı arasında kolera hastalığı da iltifat edilecek derecede değil. Bugün Çatalca'da Türklerin tahminen 210.000, mukabil tarafların ise 150.000 askeri olduğu söyleniyor. Türkiye'nin yeniden savaş meydanına gönderdiği askeri 150.000 miktarındadır. Bu askerlerin de ekseri nizam,

güzel talim gören genç adamlardır. Evvelki redif askerlerinin (yedeklerin) hemen hemen hepsi geri döndürülmüş. Genç Türkler şimdi umumen savaş taraftarıdır. Bunlar kendilerini evvelki savaşlarda kaybettiği itibarlarını geri çevirip kendi namuslarını korumak istiyorlar.

Son günlerde Genç Türkler Fırkası ile İhtilafçılar arasında kuvvetli mücadele devam ediyor. Hatta birkaç günden sonra Kâmil Paşa kabinesinin kaybolması ve yerine Genç Türkler kabinesinin kurulması ihtimaldir.

Bugünlerde Türkiye askeri arasında büyük fitneler olduğu hakkında ve Mahmud Şevket Paşa'nın diktatör tayin edildiği Rus gazetelerinde yazılmış. Bu haberler asılsızdır. Türkiye askeri arasında öyle işler hiç yok. Harp meydanına asker olmayan hiçbir kişiyi ve gazete muhabirlerini göndermiyorlar. Hiç kimseye Büyükçekmece'den öte geçmeye müsaade etmiyorlar.

Son günlerde Bulgaristan kendi kendine hareket etmeye kalkışmış. Savov ile Dmitriev Babıali ile konuşmak için İstanbul'a geliyormuş diye haberler yayılmıştı. Bu haber sonradan reddedildi.

Türkiye Edirne'yi vermek istemediğinden Bulgaristan da onu kati talep ettiğinden sulhün olmadığı pek gariptir.

Bundan evvelki mektupların birinde Enver Bey'in İstanbul'a geldiğini yazmıştım. Enver Bey buraya gelip iki gün kalıp sonra Çatalca'ya gidip gelmiş. Bu gün yeniden Çatalca'ya gidecek. *Tasviri Efkâr* gazetesinin muhabirinden başka hiçbir muhabiri huzuruna kabul etmedi. Muhabirlerden biri eğer onu gördü filan diye yazsa o da *Tasviri Efkâr* gazetesinden alıp tertip edip yazmış olacaktır.

İstanbul Boğazı içinde durmakta olan yabancı memleket savaş gemileri gidiyorlar. Şimdi Boğaziçi'nde sadece dört tane savaş gemisi kaldı.

Türkiye'nin savaş gemileri Yunanistan ile gemileri ile savaşmak için Akdeniz'e gitmişlerdi. Hâlen de oradan geldikleri yok. Orada onların Avarov zırhlısını devre dışı bıraktıktan sonra bir denizaltı gemisini de batırdıkları haber alındı. Ondan sonra bu iki donanma arasında savaşlar oldu mu olmadı mı hiçbir haber yok.

Türklerin birkaç tane hava gemisi varmış. Bunlar Çatalca'dan uçup İstanbul üstüne kadar gelip gidiyorlar. İstanbul'da idare-i örfiye hâlen devam ediyor. Gece saat ondan sonra sokakta yürüyen kişileri tutup hapsediyorlar. İstanbul halkında matem alametleri hâlen görünüyor. Hiçbir yerde müzik ve oyun sesleri işitilmiyor. İstanbul'da hiçbir türlü karışıklık izleri görünmüyor. Türk hükûmeti elinde şimdi sarf edecek akçe olduğundan askerler, subaylar, memurlar, muallimler ve gayrıları aylıkları vaktinde ödenmediğinden her birinin gönülleri hoştur. Gerek halk arasında ve gerek hükûmet daireleri olsun her yerde altın akçe ile hesap görülüyor. Gelecek

ay başından itibaren kâğıt akçelerin çıkarılmaya başlayacağı söyleniyor. Eğer hükûmet elinde akçe azalıp maaşlar verilmemeye başlasa o zaman bir miktar karışıklık olacak.

Bugüne kadar Türkiye'nin maliyesi zararsız bir hâlde olagelmiş. Eğer savaşlar olup fazla masrafa mecbur olmasalar bu yıl müddeti dolmakta olan tütün tekeli kendi ellerine almaya Türkler karar vermişler. Lakin büyük savaş sebebiyle çok zarar görüp akçeye muhtaçlık göründüğünden o tekele Rusya kumpanyasına vermeye niyetleniyorlar.

Türkiye'nin bugüne kadar vücuda getirdiği ve vücuda getirmeye yakın olduğu fakat savaş sebebiyle duran birkaç müessese ve layihaları (projele-ri) var. Türkler hürriyet ilan edildikten sonra eğitim ve öğretim işlerine büyük ehemmiyet vermişler. Çok yerde mektepler açmışlar ve şimdi de sulh olmasıyla bu işe girişecekler, İstanbul'da ve etrafında İngilizler, Almanlar, Amerikanlar Cizvit ve diğerleri tarafından açılan büyük ve mükemmel mektepler var. Abdülhamid zamanında itibara alınacak iyi programlı mektepler olmadığından kendilerinin çocuklarını hatta kızlarını sadece İngiliz ve gayrılarının değil Cizvitlerin dinî maksatla açtıkları mekteplerine de verip okutmaya mecbur olmuşlar. Genç Türkler zamanında ecnebilerin bu boyunduruklarından kurtulmak için onların mekteplerine karşı kendilerinin mekteplerini bina etmeye başlamışlar. Bunların herhangi bir köyünde-ki Cizvit mekteplerine karşı Haydar Paşa'nın yaptırdığı bir mekteplerini görmeye gittim. Binası güzel ve temizliği mükemmeldir. Lakin ders vakti olmadığından talim usûllerini göremedim. Benimle birlikte giden arkadaşımın söylediğine göre dersleri de iyi bir program üzere tertip edilmiş. Burada orta ve ilkokulda okuyan talebeler için büyük bir pansiyon yapmaya girişmiş olsalar da savaş başladığı için ortaya çıkaramadan kalmışlar.

Öğrenim işleri dışında Türklerin en büyük ehemmiyet verdiği şeyleri savaş gemileridir. Bunlar mektepleri vücuda getirmeye ictihat etmekle beraber donanmalarını da kuvvetlendirmeye çalışacaklar. Hâlen de Türklerin İngiltere'ye sipariş verdiği iki drenotu varmış. Onlar 1913 yılında tamam olacak diyorlar. Sonra da onlar tarafından İtalyanlara sipariş ettikleri bir drenotları varmış, lakin İtalya savaş başlaması sebebiyle Türklerle vermemiş, belki de o gemiyi Türklerle karşı kullanmış.

Türklerde layihalar pek çok lakin onları vücuda getirmek için zaman lazımdır.

Türkler şehirleri tamir etmek için de çok çalışıyorlar. İstanbul sokaklarının gayet dar olduğu herkesin malumudur. Onlar bu sokakları mümkün olduğu kadar genişletmek ve iyi planlamak istiyorlar. Sokakların düzlük ve genişliğinin rahatsız ettiği yerleri hükûmet kendi hesabına satın alıp binaları söktürüyor ve bunlar için hayli pahalı ücretler ödüyor. Mesela Yeni

Cami karşısında darlık çıkaran binaları söktürüp sokağı genişletmek için; binasından ayrı sadece arsası için iki metrekareye beşbin dört yüz sum kadar, Divan Yolunda iki katlı tramvay yolu yapmak için sıkıştıran üç küçük evi yıkmak için 45.000 lira (1 lira: 8 sum 64 tiyin değerinde) ödemiş. İstanbul'da geçen yıllarda pek büyük yangınlar çıkıp binlerce evin yandığı okurların malumudur. İşte bu yerler tamamen plana konmuş, kanalizasyon yollar tertiplenmiş, sokaklar genişletilmiş, düzgün taşlar döşenmiş, tretuvarlarına asfalt koyulmuş. Ev sahipleri de bina tamir etmeye başlamışlar. Yangın olan bazı yerlerin düzenlenmesi yetişmemiş olsa da onlara yine savaş zarar etmiştir.

İstanbul'da atlı tramvay hâlen çalışmıyor fakat Beyoğlu'ndan Şişli'ye atlı büyük arabalar (minibüs) işlemekte. Bundan sonra atlı tramvayın gereği de olmayacaktır. Çünkü İstanbul ve çevresine elektrikli tramvayları acilen yapıyorlar. Bir iki ay sonra bu yolların yetişmesi ümit ediliyor.

Türklerin deniz taşımacılığına da ehemmiyet vermeye başladığı görülüyor. Türklerin asker taşımak için yeterli gemilerinin olduğunu yazmıştım. Söylediklerine göre Türkiye'nin 110 kadar yük ve yolcu gemisi varmış. Bunlar savaştan evvel İstanbul'dan İskenderiye ve yol üstündeki başka limanlara çalışmış olsa da bugün düşman eline esir düşmekten korunmak için Çanakkale Boğazı'ndan çıkmıyorlar, bu arada ve sadece Karadeniz limanlarına gidiyorlar.

Çiftçilik işini ilerletmek hususunda da çabalıyorlar. Türkiye'nin Anadolu kısmında ziraate selahiyetli gayet bereketli ve bugüne kadar hiç işlenmemiş yerler, balta görmemiş ormanlar pek çoktur. Ziraat Nezaretinde hizmet eden bir beyefendinin dediğine göre İstanbul'dan uzak olmayan bir yerde Anadolu demiryoluna yakın bir yerde 200.000 hektar kadar bir yer varmış. Bu yerler ne kadar bereketli olsalar da bugüne kadar buralarda halk yerleşmemiş. Eğer bir kompanya yabancı memleketten gelip işlemeye alacak olsa verilecektir. Lakin dışarıdan gelen kişinin Müslüman olması şarttır. Bu yerlerin yılına kaç yüz bin sum fayda getireceğini tahmin ediyorlar. Bugünkü günde Anadolu demiryolu üstüne dışarıdan gelip iki yüz kadar köy muhacirler yerleşmiş. Bunlar arasında toprağı iyi işleyen, Kırım'dan göç eden Tatarlardır. Bunlar diğerlerine nisbeten pek güzel zenginleşmiş.

Türkiye'de umumen, Tatarlar çalışkanlıkları ve iş görebildikleri ile meşhurdur. Hatta iyi çalıştıkları ile şöhret kazanan memurlar da Tatarlardandır. Mesela bugün Maliye Nazırı Abdurahman Bey Tatardır. Paşalardan memurlardan, muallimlerden pek çok kişiler Kırım'dan veya Kafkasya'dan gelen Tatarlardır. Türk diye farz edilen, görünen bir kişiyi biraz teftiş edip baksan aslı veya kendisi Tatar çıkar. Türkler kendileri umumen rahatı seven halktır. Onlar ekseri kahvehanelerde sabahdan akşama kadar

siyasetten, vakıyalardan ve başka şeylerden bahsedip oturmayı, başka türlü iş, meşakkat veya hizmet ile meşgul olmaktan daha çok severler. İstanbul'un bitmez tükenmez sayısız kahvehaneleri gündüzleri de halkla dolu olur. Akşam olunca ise girip oturacak yer olmaz. Sobasız soğuk evlerde üşüyüp donarak oturmaktansa kahvehanelerde ısınıp oturmayı bunlar tabii ki daha çok severler. Evlerine sadece yatıp uyumaya giderler. Mübalağa olmasın, akşamları erkeklerin onda biri de evlerinde oturmazlarmış. Bunları gören bir adam bu çevrede epeydir savaş varmış, şehirden yirmi beş kilometre yerde düşman askeri vardır diye düşünemez.

Kırım Müslümanlarından birkaç kişi, kendi aralarında toplanan yardım akçelerine yüz yirmi yataklık bir hastane açmaya yetecek teçhizat, hemşire, hasta bakıcı ile birlikte yola çıksalar da Türkiye sefiri "Şimdi hastaneye ihtiyaç yok, yaralılar kalmadı, Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti hastaneye muhtaç değil." demiş. Bu sebeple birçoğu dönüp gitmişler. Fakat aradan ikisi, toplanan yardım akçesini ve teçhizatını yerine ulaştırmak için İstanbul'a gelmişler.

VII

Bugünlerde yayılan haberlerden birisi diğerinin hilafıdır. Bugün akşama doğru Balkan devletleri ile Türkiye arasında güya sulh yapılmış diye haberler yapıldığı gibi, Çeteler (Çetnik, partizan bölüğü, asiler) ile Türkiye askerinin öncü fırkaları arasında savaşlar başlamış diye haberler de geldi. Hatta dün gece Çatalca'dan doksan kadar yaralı gelmiş diye haberler de işitildi.

Bununla beraber, bu sabah ve dün akşam çıkan gazetelerde, Türkiye tarafından Londra'ya giden murahhaslardan: "Biz burada daha on beş gün kadar kalıp sulh hakkında müzakere edeceğiz." diye haberler de göründü. İstanbul gazetelerini okuyup halin hakikatinden haberdar olmak hiç mümkün değil. Gazetelerde birbirine hilaf olan düşünceler pek çok.

Bugünkü günde hiç şüphe kalmadan söylenecek bir söz var ise, o da Genç Türk "İttihat ve Terakki" fırkasının galebesidir. Bugün efkâr-ı umumiye Genç Türkler tarafına geçtiği gibi hükûmet de onların tarafına geçmeye başladı.

Arada bir üçüncü fırka teşkil etmek isteyen Lütü Fikri'nin *Tanzimat* adlı gazetesi durdurulup kendisi askerî mahkemeye verildi. Dün Sultan Mehmed, Said Paşa'yı kendi huzuruna davet edip birkaç saat görüştü. Bu işe, Türkler, Kâmil Paşa kabinesinin itibardan düşüp yeni kabine teşkil edilmesinin bir işareti olarak bakıyorlar. Dediklerine göre veliaht şehzade Yusuf İzzeddin ile Kâmil Paşa'nın araları tamamen bozulmuş. Eğer Kâmil Paşa sadrazam olarak kalırsa, Yusuf İzzeddin veliahtlığını bırakacağını

ilan etmiş. Halk arasında, bugün Kâmil Paşa'nın bir kıymeti de kalmadı... Kâmil Paşa'ya herkes memleketi satan adam diye bakıyor.

Sonbahar ve kış günlerinde İstanbul'un havası ne kadar çabuk değişiyorsa, Türkiye'nin siyaset âlemi de o kadar çabuk değişiyor. Bugün sabahki mevcut durum akşamkine benzemiyor.

Bugün ben Çatalca'dan dönen bir yüzbaşı ile görüşüp oradaki askerlerin hâlini sordum. Benim suallerime karşı o kişi şu sözleri söyledi:

- Bizim Çatalca'daki askerlerin hâline pek güzel demek olmaz. Çünkü buradaki askerlerin pek çoğu istihkâmda, çadır içinde yatıyorlar. Havalar ıslak, geceler soğuk, etraf da çamurlu ve bataklık. Çadırların içi de nemli. Bugünkü günde askerlerin yemesi içmesi mükemmel, her gün İstanbul'dan bir trenle yeni ve taze ekmek geliyor. Buna rağmen soğuk ve rutubetten dolayı askerler zahmet çekiyorlar. Askerin hepsini köylere yerleştirmek mümkün değil; çünkü İstanbul ile Çatalca arasındaki köyler bütün askeri alacak kadar çok değil. Sığırdığı kadarı köylere yerleştirildi lakin 210.000 askeri bu köylere tamamen yerleştirmek imkânsız, bundan ötürü askerin çoğu çadırdaki yatıyor. Düşman tarafın askerleri ise hem sayıca bizden az hem de o tarafta köy çok olduğu için ekseri köylere yerleşmiş. Bizim tarafın soğuktan zahmet çekmesi gibi onların askerleri de yiyecek yokluğundan sıkıntı çekiyorlar diye söylüyorlar, aslı nedir bilmem, dedi.

Bugüne kadar Türkiye askerleri içinde küçük tüccar yiyecek içecek satıp geziyordu. Bunlar polis idaresinden icazet alıp orada rahatça ticaret ediyorlardı.

Son günlerde bunlardan bazılarının Bulgar askerine kaçak olarak yiyecek taşıdığı malum oldu ve Bulgaristan'a yiyecek taşıyan dokuz adam tutulup askerî mahkemeye verildi. Bu sebeple artık muharebe meydanına tüccar gönderilmiyor. Buradaki ticaretin hepsi büyük ellere geçti. Eğer birisi buralara gidip ticaret yapma iradesinde bulursa en evvel üç yüz lira kadar vergi verip baş karargâhtan (*genelkurmay*) ruhsat almaya mecburdur. Bu ruhsat da sadece emniyetli kişilere verilir. Bulgaristan askerlerine yiyecek kaçıranların çoğu Türkiye tebaasında olan Grekler imiş, aralarında Bulgaristan'dan kaçıp gelen Bulgar askerleri de var.

Dün çıkan Türkiye gazetelerinde Edirne'ye erzak sokulmaya başladığı yazıldı. Eğer çeteler ile karşılıklı çatışma olduğu haberleri doğruysa bu haberlere güvenilemez.

Bugün Sultan Reşad muharebe meydanındaki askeri teftiş için Çatalca'ya gitti. Akşama doğru çıkan haberlerde Said Paşa'nın sadrazam olup Mahmud Şevket Paşa'nın bütün askere kumandanlık edeceği söylendi.

Viyana’da sefir Hüseyin Hilmi Paşa İstanbul’a çıkmış. Bazı kişiler onun sadrazam olmasını ihtimal tutuyorlar.

Bugün İstanbul’a bir miktar Bulgar esirini getirip Anadolu tarafına gönderdiler. Buna bakınca, iki arada az da olsa muhadaaların (*aldatma*) başladığı ihtimal tutuluyor.

Çatalca’ya asker gönderilmesi durduruldu. Oraya giden trenler sadece erzak ve silah taşımakla meşguldürler. Bugün gelen askerlerin neredeyse tamamı Gelibolu’ya gönderiliyor. Gelibolu’ya askerî olmayan kişiyi sokmuyorlar. Yolcular ancak Çanakkale’ye gidebiliyorlar. Hemen her gün İstanbul’a hacılar geliyor. Oteller ve hanelerin hepsi hacılarla dolu. Odesa’ya giden vapurlar hacıları seçe seçe alıyorlar. Hacıların neredeyse tamamı Türkistan, Kaşgar, İran ve gayrı yerlerden gelen kişilerden ibaret. Bunların pislikleri ve itibarsızlıkları hiç anlatmakla bitmez.

İstanbul’daki dellal ve simsarların hacıları dolandırması ise akıl almayacak gibi. Mesela, İstanbul’dan Odessa’ya kadar üçüncü sınıf bileti 6 sumdur. Hâlbuki simsarlar hacılardan 18 sum koparıyorlar. Bu sadece vapur biletiyle ilgili. Bunlar eğer İstanbul’a çıktıktan sonra bir şey alacak olsa işleri tamamen harap. İki kuruşluk tespîh onlara 12 kuruş, 40 kuruş olan otel odası 80 kuruştur. Dellallar daha sonra, satıcı veya odayı işletenle kazançlarını gülüşe gülüşe pay ederler. Kazan veya Kırım çevresinden gelen hacılara dellallar o kadar da iltifat etmezler ve onları kendi istedikleri gibi aldatamazlar.

Evvel zamanda İstanbul’da para değiştirmek meselesi de büyük bir bela idi. Sarraflar halkı istedikleri gibi aldatıyorlardı. Bugün gözü açık insanlar karşısında bunların ehemmiyetleri kalmadı. Çünkü hürriyet olduktan sonra Genç Türkler küçük parayı iyice çoğalttılar, önceleri “metelik” tabir edilen ve pek büyükleri bilinmeyen bakır paralar yerine beyaz metalden basılan güzel paralar kullanılıyor. Dördüncü gün Türkiye’nin para basılan darphane binasını gezdim. Burada para basan on iki tane makine var, hepsi elektrikle çalışıyor. Eskiden makineleri İngiltere veya Fransa’dan getiriyorlardı, şimdi Türkler kendileri yapıyor. Dışarıdan gelen eski makineleri söküp atmışlar, yeniden tamir edip işe sokacaklarmış. Burada çalışan Türklerden birisi altın ölçmek için bir ölçü makinesi icat etmiş. Bu alet, miskal’ın doksan altıda biri olan dolya’nın dörtte birlik kısmını da ölçebiliyor.

Darphane müdürü Abdurrahman Bey’in (Kırım Tatarıdır) dediğine göre, eskiden burada hizmet edenlerin çoğu Ermeniler imiş. Bugün ise sadece üçü Ermeni gerisi Müslümandır. Önceden İstanbul’da telefon yoktu. Şimdi hükûmet daireleri ve polis idaresinin her birisinde telefon olduğu gibi, büyük ticarethanelerin de hepsinde telefon var. Bugün her yerde telefon yapılıyor.

VIII

Son dakikalar yaklaştı. Bu mektubu yazdığım zamanda Türkiye ile Balkan hükümetleri arasında tekrar savaşın başlamasına sadece altı saat kaldı. Balkan hükümetleri Edirne'yi ve Akdeniz'deki adaları tamamen kayıtsız, şartsız almak istiyor. Türklere bunun hakkında ultimatoom verdiler. Türkiye, eğer bugün öğleden sonra bildirmezse savaşmaya başlayacaklar. Türkiye'nin bu şartlara hiç razı olma ihtimali yok. Hususen de Genç Türkler, Türkiye için büyük hakaret olan bu sulhe razı olmayı hiç istemiyorlar. Bu sebeple savaşın başlaması ihtimali çok kuvvetli.

Gece gündüz hiç durmadan Çatalca'ya asker, erzak ve silah taşıyıp duruyorlar. Bundan iki üç gün mukaddem, Almanya'dan birkaç batarya top geldi. Bunların da hepsini Çatalca'ya gönderdiler.

Türkiye'nin savaş gemilerinin de hepsi faaliyette. Bir taraftan Akdeniz'de Yunan gemilerine karşı durdukları gibi, diğer taraftan da Bulgaristan'a dışarıdan yardım gelmesin diye Varna Limanı'nı koruyorlar.

Son günlerde asker içi bir sıkıntı baş gösterdi. Bugüne kadar İstanbul'da havalar sıcak ve güneşli idi. 20 Aralık'a doğru geceleyin hava birden değişip soğudu. O gece 4 dereceye kadar soğuyup sular dondu. O günden beri az da olsa soğuk devam ediyor ve hemen her gün yağmur yağıyor.

Havanın kötüleşmesi askere çok tesir etti. Asker arasında hastalıkların artmasına sebep oldu. Bu günlerde Çatalca'dan binlerce hasta asker İstanbul'a gelmeye başladı. Son günlerde boşalmakta olan hastaneler tekrar askerle dolmaya başladı. Soğuk sebebiyle kolera azalsa da romatizma, dizanteri gibi hastalıklar günden güne artmakta.

Bulgarlar Edirne'yi kuvvetle alamadıkları için, şimdi tebliğler dağıtıp halkı kendilerine çekmeye çalışıyorlar. Bulgar uçakları Edirne şehri üstüne gelip türlü vaaz ve nasihatlerden ibaret bildiriler dağıtıyor. İtilafçılar son günlerde epey çözüldüler. Onların sulh taraftarlığı ve ittihaçlıların (Genç Türklerin) savaş taraftarı olmaları sayesinde efkâr-ı umumiye (*kamuoyu*) tamamen Genç Türkler tarafına geçti. Türkler Edirne'yi ellerinden bırakmayı hiç istemiyorlar, son nefeslerine kadar savaşmaya hazırlanıyorlar. Türkler, şimdi kendilerinde müttefik devletlere karşı duracak kuvvet hissediyorlar. Bu sebeple bu gece İstanbul'da top seslerinin duyulmaya başlaması ihtimaldir.

IX

Bugün sulh olup olmayacağını İstanbul'da kimse bilmiyor. Buna rağmen savaşların yeniden başlayacağını farz etmek mümkün değil.

İstanbul’da havalar tamamen bozuldu. Geceleri kar yağıyor, gündüzleri yağmur yağıp bütün sokakları çamura batırıyor. Her yerde rutubet ve soğuk hüküm sürüyor. Havanın kötülüğü ahaliye pek kötü tesir ediyor. Bundan birkaç gün evvel kendilerini pek sağlam ve kuvvetli farz eden ve savaş taraftarı olan Türkler bugün sulh taraftarı olmaya başladılar.

Bizim Rusya’daki soğuklara göre buradakiler çok az da olsa, bizdeki gibi sağlam yapılmış fırınlı-ocaklı evler olmadığından soğuk evlerde yaşayanların hâli çok kötüdür. Soğuktan ötürü iltihaplanma, dizanteri ve romatizma hastalıkları buralarda çoktur. Havalar son günlerde çok bozuldu. Pek sert şimal rüzgârları esiyor.

Bundan birkaç gün mukaddem “*Russkoe obşçestvo*”nun vapurlarından “*Sinius*” adlı vapurla üç yüz elli kadar hacı Feodosiya’ya (*Kefe, Kırım*) gitmişti. İstanbul Boğazı’nın ağzında üç gün karantinada bekledikten sonra denize çıkmışlarsa da vapurları dalgalara tahammül edememiş. Kimisinin başları kimisinin eli kolu yaralanıp İstanbul’a geri döndüler. Bunların ekserisi Odessa biletlerini atıp Romanya yoluyla kaçıp gidiyor.

Odessa’ya Müslümanlardan hiç kimse kabul edilmiyor. Feodosiya’ya da vapur gitmiyor. Bu sebeple, hacıların kalan kısmı Batum’a gitmeye mecbur. Oraya gidince de hacılar “*obratno*” (gidiş-dönüş) olarak aldıkları biletlerinden faydalanamıyorlar. Çünkü İstanbul’daki simsarlar anlaşıp hacıları dolandırıyor. “Sizin bu biletleriniz işe yaramaz” diye yeni bilet aldırıyorlar. Buradan 3. sınıf bilet 5 sum 80 tiyin iken 18 suma kadar, 2. sınıf bilet 14 sumdan 26 suma kadar satıyorlar. Üstelik “bugün vapurda yer yok” diyerek hacıları bir hafta bekletip otelcilere kazanç çıkarıyorlar. “*Russkoe obşçestvo*”nun bunlara dikkat etmemesi teessüf bir hâldir.

Yukarıda, İstanbul etrafında havaların pek kötü olduğundan bahsetmiştim. Havanın bu kadar kötü olması askerlere de pek tesir ediyor. Askerde hastalık günden güne artıyor. Evlerde az da olsa sıcaklık veren mangallar yanında oturanlarda bile hastalık çok olduktan sonra, soğuk havada, çamur ve rutubet üstüne kurulan çadırlar altında asker arasında hastalığın çok olacağı tabiidir.

Çarşamba günü “*Mecidiye*” gemisi, havanın sisli olmasından faydalanıp Yunanistan’ın Şıra adasına kadar gitmiş ve orada Yunanistan’ın “*Makedonya*” isimli bir gemisini batırıp oradaki kömür depolarını topa tutup çok telefata vermiş. Bu muvaffakiyet Türklerle güzel tesir verdi ve ruhlarını yükseltti. Muharabe meydanına asker, erzak ve savaş malzemesi göndermek hep devam ediyor. Her gün İstanbul’dan Çatalca’ya bir tren ekmek gitmekte.

Dün altıncı orduyu vapurlarla Bandırma ve Gelibolu'ya gönderdiler. Bizim otelde kalan asker ve erzak göndermek ile meşgul olan yüzbaşı bir subayın dediğine göre, bugün Çatalca'da iki yüz elli bin, Çanakkale'de seksen bin, Gelibolu'da ise yüz bin kadar asker var. Perşembe günü Çatalca'ya Almanya'dan yeni gelen toplarla üç tren at gönderdiler. Aynı şekilde dün de Çanakkale'ye bir vapurla sığır ve öküz gönderildi. Anadolu'dan her gün sürü sürü at geliyor. Eğer bundan sonra savaş başlasa, Türkler kendilerinin yeneceğine tamamen inanıyorlar.

Edirne'den gelen telgraflarda onların teslim olmaya niyeti olmadığı anlaşıyor ve erzak ile cephaneye ihtiyaçlarının da olmadığı görünüyor.

İstanbul'da teessüf edilecek bir şey varsa, o da hükûmet idaresini kendi ellerine almak veya kendi ellerinde tutmak için iki parti arasındaki mücadeledir. Hatta çarşamba gecesi Sadrazam Kâmil Paşa'nın canına kastetmek kadar bir iş de olmuştur. Bu sebeple İstanbul'da idare-i örfiye (sıkıyönetim) gece saat onda başlıyordu, şimdi dokuzdan sonra sokağa çıkmak yasaktır.

Türkiye'de bunun yanı sıra yeniden rahatsızlıklar vücuda gelmek üzere. Son günlerde Ermenistan ve Suriye meseleleri meydana çıktı. Bu vilayetlerdeki halklar da kendilerine otonomi istiyor. Bu sebeple Türkiye buralara da asker gönderip gücünü bölmek zorunda kalıyor.

X

İstanbul mutat görüntüsüne dönmekte. Evvelden Hristiyanlara tecavüzler olması korkusuyla başına fes giyenlerin çoğu feslerini çıkarıp kendi şapkalarını giydiler. Son günlerde atlar da çoğaldı. Anadolu'dan pek çok at getirildi. Geldiğim günlerde görünen eyerden omuzları tahriş olmuş atların şimdi hiçbirisi görülüyor. Askerlerin atları güçlü, sağlam. Bir iki günden beri asker gönderme işi de azaldı. Çünkü savaş olduğu takdirde düşmana karşı duracak asker tekmil edildi. Asker arasında kolera hastalığı da bitti. Hastanelerde mecruhlar hiç kalmadı. Askerin maddi ciheti iyileşmiş olduğu gibi manevi cihetleri de iyileşti. Şimdi askerde de halkta da savaşa iştah çok büyük. Tekrar savaş olduğu takdirde düşmanları yeneceklerine Türkler şüphe etmiyorlar. Hamidiye gemisinin Şıra adaları yanında büyük işler görmesi Türkleri çok sevindirdi. Türkler de Hamidiye'nin komutanı Rauf Bey'i çok övüyorlar, onun birkaç defadır gösterdiği kahramanlıklarını çok methediyorlar. Geçen cumartesi Çanakkale Boğazı'nın dışında olan deniz savaşlarında her iki tarafın da gemilerinde büyük zarar ve telefât büyük olmuş. Yunanistan'ın muhrip, kruvazör ve mayın gemilerinde büyük zarar olduğu gibi Türkiye'nin Turgut Reis ve Barbaros Hayreddin gemilerinde zarar vardır. Barbaros Hayreddin'in güvertesi biraz tahrip olmuş, yine de bu savaş düzeninden ayrılacak kadar değil. Her iki taraftan da ölen ve ya-

ralanan kişiler çoktur. Yaralıları Reşit Paşa adlı hastane gemisi ile Tersane Hastanesi'ne getirdiler. Gazeteler her ne kadar yetmiş kadar mecruh geldi diye yazsalar da aslında yaralı iki yüzden ziyadedir. Bu savaşta iki taraf da birbirinin ardından gitmeden geri çekilmeye mecbur oldu. Hamidiye gemisinin kumandanını öve öve bitiremiyorlar. Yapayalnız Yunan sularına girip Şıra Limanı'nı topa tutarak bir gemiyi batırdı ve kömür depolarını tahrip etti. Yunanlılar Selanik'teki askerlerini vapurlara doldurup deniz tarikiyle Yagaya taraflarına göçürmek niyetindeydiler lakin Hamidiye gemisinin tecavüzünden korkup askerini karadan göndermeye mecbur oldu.

Türkiye, Edirne'yi vermeye hiç razı değildi ve savaşa da hazırды lakin Rusya'nın işe karışması ve "Bulgaristan'a Edirne'yi vermezseniz ciddi işe gireceğiz" diye tehdit etmesi, üstüne de "itilaf-ı müselles" (*Üçlü Birlik, 1904-1907, 1919 yıllarında yürürlükte olan Rusya, İngiltere, Fransa antantı*) azalarının Rusya'nın bu hareketine razı olması ve bu harekete karşı Üçlü İttifak azalarının sükût etmesi Türkiye'yi korkuttu, Türkiye Hükûmetini çalkaladı. Evvelde savaş taraftarı olarak yazagelen ve müttefik hükûmetlere bir karış yer vermeye razı olmayan gazeteler son notanın verildiği günden beri sulh taraftarı olmaya başladılar. Dün çıkan İkdâm gazetesi açık açık yazdı: "Mademki Rusya bize karşı çıktı, mademki itilaf-ı müselles azaları onun taraftarıdır, ittifak-ı müselles (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ile kurulu üç devlet birliği, 1882-1914 arasında yürürlükte idi) azaları da bizim lehimize rey vermiyorlar, bizim için kendi keyiflerini bozmuyorlar, öyleyse bizim bu kadar kuvvetli, büyük memleketlere karşı durma ihtimalimiz olmadığından onların sözünü dinlemekten başka çaremiz yoktur. Eğer biz onların nasihatini tutmadan savaşırsak ve de galip gelsek bile düvel-i muazzama bizim lehimize hiçbir şey yapmayacak ve kendi muratlarına uygun bir şekilde bize hükmedecekler. Eğer Huda göstermesin biz yenilecek olursak bizim mükelleflerimiz bizden daha fazla şey talep edecekler. Bizim bugün hiçbir dost devletimiz yok. (Eğer olsa onlara güvenerek belki bir şeyler yapabilirdik.) Dostumuz olmadığı için altı büyük devletin keyfini kaçırıp yeniden savaş başlatmak bizim için faydalı olmayacaktır."

Devletler tarafından takdim edilen notaya karşı Türkiye Hükûmeti kendi cevabını hemen yarın vermelidir. Bu notaya cevap için hükûmet, Meclis-i Ayan azalarından, şehzadelerden ve iş başındaki büyük memurlardan müteşekkil bir Meclis-i Milliye kurdu. Türkler bunları çok tenkit ediyor. "Bu iş Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet kanunlarına muhalif bir şeydir. Buna itaat bize lazım değildir." diyorlar.

Lakin Hükûmet buna bakmadı. Dün Meclis-i Milliye toplandı, henüz neticesi belli olmadı. Gazetelerin yazdıklarına göre notaya karşı verilecek

cevap layihasının metninde, Edirne şehrinin hususî bir idare ile yönetilen bir şehir olmasına ve Bahr-ı Sefîd (*Akdeniz*) adalarının otonomi sahibi (özerk) yerler olmasına rıza gösterilecek imiş.

İstanbul ve etrafında havalar gayet kötü, nemli ve yağmurlu olduğu için askerlerin hâlleri pek iyi değildir. Bugüne kadar muhacirlerin Anadolu'ya yerleştirelemeyen kısmı çadır altında yaşıyorlardı, şimdi onların hepsi Edirne kapısı etrafındaki camilerle Sultanahmet camilerine yerleştiriler. Şimdi ortada sadece bunların çoluk çocuğunu ve eşyalarını yükleyip getirdiği öküz arabaları kaldı. Buraya geldikten sonra öküzlerini de iyi fiyata satabildiler. Hükûmet her gün bunlara yiyecek ve un veriyor. Kırk Kilise, Lüleburgaz, Çerkezköy, Çorlu ve Çatalca muharebelerinde bulunan bir binbaşının dediğine göre, Çatalca'nın ötesindeki köylerin hiçbirisinde Müslüman kalmamış, hepsi bir yere kaçmış. Müslümanların kalmadığı gibi oralarda hayvan da kalmamış. Önceden, sütten yapılan şeylerin hepsi buralardan hatta Bulgaristan'dan geliyormuş, şimdi arayı muharebe kestiği için böyle şeyler hiç gelmiyor. Evvelde okkası yedi-sekiz kuruşa satılan peynirler bugün on sekiz-yirmi kuruşa çıktı. Oralardan koyun da gelmediği için etin çengeli kırk kuruş oldu.

Bugünlerde Enver Bey'i görme maksadıyla hanelerine gittim. Kendisini evde denk getiremedimse de babasıyla yarım saat kadar müzakere-de bulundum. Enver Bey'e bir tümen askerin kumandası verilmiş. Eğer savaş olursa Çatalca muharebelerine iştirak edecek. Enver Bey'in Şeyh Sunûsî'nin kızıyla nikâhlıldığı haberleri yalan imiş. Sunûsî'nin hiç kızı yokmuş. Yine de, gerçi pederi tasdik etmese de eğer sulh olursa Enver Bey'in yeniden Trablus'a gideceğini söylüyorlar.

Enver Bey, Napolyon'a taklidi seven birisi olsa gerek, çünkü bizim oturduğumuz odasında Napolyon'un türlü boyutta çekilmiş resimleri pek çok.

XI

Türkiye'de Büyük Değişiklik

Meclis-i Milliye'nin toplandığı hakkında geçen mektubumda yazmış-tım. Meclis-i Milliye'nin de Edirne'yi ve adaları verip anlaşılmak yolunda olduğunu biraz anlatmıştım. Ben o mektubu postaneye verirken Vezirler Şurası (*kabine*) danışma toplantısında idi. Bu, son toplantı idi. Yani Edirne ve adaları vererek de olsa anlaşma taraftarı idiler ve o gün öğleden sonra 4'te Avusturya sefirine cevap verecekler ve iş de bitecek idi. Gerçi önceden İttihat Fırkasına mensup adamlar vezirler kabinesini değiştirmeye çalışıyor diye işittim ise de bugün sulhname imza edeceklerine şüphem yoktu. Bu sebeple geçen mektubu Rus postanesinin kutusuna koyduğumda, bu mek-

tup benim son mektubum olur, gelecek posta vapuru ile Rusya'ya giderim diye hatırıma geldi. Postaneden çıkıp aşhaneye ve sonra da odama geldim. Orada bir arkadaşım ile bir saat kadar konuştum. Otururken sadrazam, Enver Bey gibi sözler çalındı.

“Dur hele bakalım ne konuşuyorlar” diye dışarı çıktım. “Babiâli’de şimdi kıyamet! Kâmil Paşa’yı makamında düşürecekler, Enver Bey Mabeyn’e (Saray) gitmiş” dediler.

Hemen odadan çıkıp Babiâli’ye koştum. Ben giderken Babiâli yolu ve kapı önü tamamen halkla doluydu. En azından on bin kişi vardı.

Babiâli binasının merdivenlerinin iki tarafına meşrutiyet bayrakları asılmışlar, hatipler sert sert nutuk söylüyor.

Ahali de “Yaşasın Enver Bey” diye bağırıyor. Birbiri ardına tekbir çekiyorlar. Bir otomobil geldiğinde de “İşte Enver Bey geliyor. Yaşasın Enver Bey! Yaşasın millet! Yaşasın meşrutiyet!” diye bağırıyorlar.

Ben de bu vakıaların tafsilatını anlatmak için Enver Bey ile Babiâli’nin içine girenlerin sözlerini nakledeceğim. Bu vakıadan sonra Enver Bey ile içeri giren üç kişiyle görüştüm. Onlar bana hadiseyi aşağıdaki gibi anlattı:

Türk milleti Kırk Kilise mağlubiyetinden beri bu hükûmet erbabından memnun değildi. Ne yapıp edip bu kabineyi gözden düşürmeyi düşünüyorlardı. İttihat ve Terakki fırkasının sahipleri de bu fikirle meşgul idi. İttihatçılar bir aydan beri bu kabinenin bir şekilde istifa etmesi yolları için gayret ettiler. Son hafta içinde bu içtihat daha da kuvvetlendi. Hatta geçen hafta birkaç kişi Sadrazam Kâmil Paşa’nın yanına girip istifa etmesini talep ettiler. O zaman Kâmil Paşa kendi kurnazlığı ile kurtuldu.

Ondan sonra ittihatçılar tekrar iyice düşünüp bir plan yaptılar. Babiâli etrafında muhafaza levazımını eda kılan askerîlerin hepsini ittihatçılardan koydular.

Babiâli’ye yakın binaların pencerelerinin her birine de tamamen silahlı dört-beş adamı yerleştirdiler. Sonra bu işler tamamlanınca, bugün öğleden sonra iki buçukta Enver Bey, sâbık dâhiliye veziri Talat Bey, Cemal Bey, hürriyet vakalarında Enver Bey kadar kahramanlıklar gösteren Mustafa Necib Bey ve Türkiye’nin en meşhur hatiplerinden sayılan Naci Bey, Nur-i Osmaniye Camisi yanındaki İkbâl Kırâathanesine gelip birbirleriyle görüştüler. İttihat ve Terakki fırkasına mensup adamlara da evvel-den şifreli telgraflarla haberler verilmişti.

İşte tam iki buçukta Enver Bey ata binip diğerleri de yayan olarak Babiâli’ye hareket ettik. Babiâli’ye ulaştık. Kapı önüne geldik. Oradaki askerlerin hepsi ittihatçı oldukları için hiçbir karşılık verilmedi.

Oradan geçtik. Biz Enver Bey ile on beş kişi, merdivenlerden yukarı çıkıp Babiâli’nin kapısını açtık. Tam o anda Sadaret yaverlerinden Nafiz Bey (Arnavut isyanlarında en evvel öne çıkan birisi) ile Sadaret yaverlerinden

Tevfik Bey bize ateş etmeye başladılar. Biz de onlara ateş ettik. İkisini de yere düşürdük; fakat onların ateşi ile bizim hürriyet kahramanlarından Mustafa Necib Bey vefat etti.

Sonra biz yine ilerledik. O arada tabanca sesini duyan ve dışarı çıkan Bahriye Nazırı Nâzım Paşa bize tabancasını çıkarıp Enver Bey'i öldürmek istedi. Bizim planımızda kendileri müdafaa etmediği takdirde kimse ateş etmemek maddesi vardı. Lakin ne yapmalı, eğer biz etmesek o ateş edip Enver Bey'i öldürecek. Şunun için biz sabır edemedik tek atışla Nâzım Paşa'yı öldürdük. O ölünce diğerleri yumuşadı. Enver Bey onların önüne geldi. Onlar da on iki kişiden ibaretti ve o dakikada Edirne ve adaları verip sulh yapmaya imza atacaktı. Avusturya sefiri de orada cevap almak üzere bekliyordu. Enver Bey gelip sulh muahedesi hakkında yazılan bu kâğıtları ellerinden alıp yırttı. Kendilerine de istifanemelerini yazmayı emretti. Zavallı ihtiyarlar korktu, istifalarını yazdılar. Enver Bey istifanemelerini alıp dışarı çıktı, sonra da Babıâli'yi muhafaza eden kumandanı çağırıp: "Şimdi bütün iş bitti, rahat olun, halkı galeyana getirmeyin. Ben şimdi gelirim." dedi. Halka da hitaben "Siz burada beni bekleyin biraz, ben Mabeyn'e gidip oradan size yeni bir sadrazam getireceğim" diyerek otomobile oturup saraya gitti. O esnada Babıâli önünde birkaç binlik ahali vardı. Her biri de eski vezirlerden nefret ediyorlardı, hatta Hariciye Veziri efendinin yakasına yapışanlar da oldu." diye söyledi.

İşte bu vakadan sonra halk arasında yeni bir ruh depreşti. Her taraftan tekbir sesleri işitildi. Ahaliden kimisi ağlıyor, kimisi seviniyor, türlü türlü hatipler merdivene çıkıp ilginç nutuklar söylüyorlar.

Bir ara İttihat ve Terakki Fırkası tarafından tembihnameler dağıtılmaya başladı. O tembihnamelerde muhtasaran işbu sözler yazılmıştı:

"Biz Trablus'ta İtalyanları yendiğimiz bir zamanda Şimalî Arnavutluk'ta bir kısım şerrin hükûmet hilafına yaktığı ateşleri söndürmek için gönderdiğimiz askerimiz arasından bazı subayların açıkça asilere katılması ve Cenubî Arnavutluk'ta aynı maksat ile silahlarıyla kaçıp bizim harici savaşılmıza dâhili savaşlar ilave etmeleri bizi kaygıya düşürdü. O zaman Said Paşa kabinesi kuvvetsiz sayılıp yerine Muhtar Paşa kabinesi teşkil edildi. Bu kabine kurulunca, herkes rahatlık başlar diye ümit etmişti. Lakin bu kabine de asilere karşı bir şey yapamadı. Onun iş görememesinden faydalanarak asiler önce Priştine'ye, sonra Üsküb'e girip hükûmet memurlarını yerlerinden indirmek gibi azgınlıklarda bulundular. Hükûmet bunlara karşı hiçbir tedbir alamadı.

Bu sebeple hükûmetimizin bu yumuşaklığı onların iştahını bir kat daha arttırdı. Ahmet Muhtar Paşa kabinesi bunlara karşı tek söz söylemediği gibi Meşrutiyet kanunlarının hilafına Meclis-i Mebusan'ı da dağıttı. Hâsılı, Türkiye'nin o zamanki kabinesi kendi düşmanları karşısında kuvvetsiz olduğunu bilfiil gösterdi. O zamanlar öyle gaflette idiler ki, Balkan hükûmetleri bizimle savaşmak için asker hazırlarken bizim vezirlerimiz

yüz yirmi bin kadar nizami askerimize Rumeli'den evlerine dönme müsaadesi verdi.

Eğer savaş başında bu askerlerle düşmana karşı çıksalar idi, bizim galip geleceğimize hiç şüphe yoktu. Aynı zamanda hükümetimiz bir ahmaklık daha gösterdi: Rumeli rediflerini toplayıp manevra yapmakla uğraştı. Rusya Bulgaristan'a yaza kadar savaşa başlamama nasihati vermiş olsa da Bulgaristan, biz böyle uygun bir zamanı bir daha göremeyiz, böyle hükümet bir daha ne zaman olur diye savaşa başladı.

Bizim çok evvelden Balkan hükümetlerine karşı hazırladığımız planlar vardı. Lakin Muhtar Paşa kabinesi ile ondan sonra gelen Kâmil Paşa kabinesi buna itibar etmedi. Onlar sadece, kendilerine muhalif olan fırka mensuplarını tevkif etmekle meşgul oldular.

Abdülhamid zamanındaki gibi hafiyeler meydana getirdiler. Savaş meydanında da elinden hiçbir iş gelmeyen kumandanlar bıraktılar. Çatalca savaşında biz galip olsak da onlar buna rağmen mütareke yapıp sulh akdetmek için Londra'ya vekiller gönderdiler. Londra'daki meclislerde de bizim murahhaslarımız yumuşaklık gösterdiler. Bu sebeple düşmanlarımızın göğüsleri kabarıp bizden çok şey istemeye başladılar. Kâmil Paşa kabinesi de buna rıza gösterdi. Eğer biraz sabretmiş olsaydık Edirne ve adalar da elden gitmiş olacaktı. Bu buna sabredemedik. Bunun için her belayı göze alıp meydana çıktık.”

Dağıtılan bildiri bundan ibaretti. Ahali bunu pek sevip okudu. Her taraftan bu vezirler kabinesine hoşnutsuzluk izhar ediliyordu.

O arada otomobil sesleri duyuldu. Enver Bey geldi. Halk onu nerdeyse göklere uçuracak derecede kaldırıp alkışlarla, “Yaşasın Enver Bey” diye karşıladı.

Enver Bey “Şad olun! Artık kabine değişti, Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu. Bundan sonra düşmana sırt vermeyiz.” diye birkaç söz söyleyip Babiâli'ye girdi. Ondan sonra Mabeyn kâtipleri gelip içeri girerek sultanın iradesini okudular. Onlardan birkaç dakika sonra yine bir otomobille Mahmud Şevket Paşa Babiâli'ye geldi. Halk onu büyük memnuniyetle karşıladı. Onu kucakladılar, öptüler; el üstünde Babiâli'ye soktular. Sonra Şevket Paşa yine çıkıp halka kısa bir nutuk söyleyip onların dağılmasını istedi. Halk da itaat edip dağıldı. Halk gittikten sonra Mahmud Şevket Paşa gece boyunca kabineyi değiştirme konusunda maslahat ile meşgul olmuştur. Bugün sabahleyin çıkan gazetelerde kabinenin tamamen değiştiği görüldü.

Bugünkü Türkiye kabinesi şu kişilerden müteşekkildir: Sadrazam ve Harbiye Nazırı meşhur Mahmud Şevket Paşa; Şura-yı Devlet Reisi Prens Said Halim Paşa; Dâhiliye Nazırı Hacı Âdil Bey; Hariciye Nazırı sâbık Atina sefiri Muhtar Bey; Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa; Adliye Veziri sâbık İstanbul Valisi İbrahim Bey; Maliye Nazırı Divan-ı Muha-

sebat Reisi Rifat Bey; Vakıf Nazırı Hayri Bey; Ticaret ve Ziraat Nazırı sâbık Aydın Vilayeti Valisi Celal Bey; Posta ve Telgraf Nazırı Saray ve Han Mutasarrıfı Şakirî Bey; Nafaka Nazırı Basarya Efendi; Şeyhülislam Emin Esad Efendi.

Kabine değiştikten sonra cereyan başladı. Türkiye Hükûmeti Edirne ile adaların muhalifler eline geçmesine hiç razı olmaz. Eğer muhalifler bu yerleri isteyecek olurlarsa savaşmaya da hazırdır. Asker arasında da moral yükseldi. Kabine değiştiğini işitince Çatalca'daki askerler şenlikler yapıp bayram ettiler. Askerler Mahmud Şevket Paşa ile Enver Bey'i çok seviyorlar. Her biri onlar için canlarının feda etmeye hazırdır.

Son Gün Hatıraları

Ben İstanbul'dan tam savaşın başladığı gün ayrıldım. Bizim vapur hareket ettiğinde savaşın başlamasına sekiz saat kalmıştı. O kadar zaman kalmış olsa da İstanbul'da büyük değişiklikler görünmüyordu. Sadece demir yolu istasyonu civarında fevkalade bir canlılık görünüyordu. Çünkü bu güne kadar Türkiye savaş için gereken şeylerin hepsini önceden hazırlamış, erzak ve cephane Çatalca savaş meydanı ile Gelibolu'ya gönderilmişti. Anadolu tarafındaki şehir ve istasyonların her birinde yedek asker ve erzak pek çok olsa da bunlar lazım olmalarına göre gerektiği miktarda gönderilmek üzere hazırlanıp konmuştur.

Son günlerde olan inkılaptan sonra İstanbul'un manzarası çok değişti, her yerde askerin yüzünde bir ciddiyet ve ümit alametleri görünüyordu. Türkiye askerinin bugünkü kumandanlarına inabetleri (*bağlılık*) çok büyüktür. Onlar bu savaşta galip olacaklarına inanıyorlar.

Ecnebi gazeteler Çatalca'daki askerleri yüz altmış bin diye gösterse de Türkler askerlerinin o miktardan fazla olduğunu iddia ediyorlar. Bu iddianın haklı olduğunu da düşünmek mümkün. Çünkü bugüne kadar İstanbul'dan Çatalca'ya her gün bir tren yeni pişirilmiş ekmek gönderilmekteydi. Treni yirmi vagon ve her vagonunda da on bin okkadan farz etsek bile Çatalca'da iki yüz bin kişi olduğu görülüyor. Bu sebeple buradaki askerin iki yüz bin kişiden fazla olduğu açık anlaşıyor.

Türkler son günlerde tamamen savaş taraftarı oldular. Kendi hazırlıklarına tamamen güveniyorlar. Sulhtan bahseden hiç kimse yok. Savaş parasız olacak şey değil. Birçok adamın söylediğine göre Türklerin uzun zaman savaşmaya yetecek kadar paraları varmış. Bir cihetten bakınca bu sözlerin de doğru olduğu düşünülebilir. Çünkü ellerinde paraları olmasa, sulhu yapmaya bu kadar karşı durmazlar ve kendilerini de bu kadar kaygıya sokmazlardı.

Son günlerde Türkler, gece gündüz durmadan Çatalca'daki istihkâm-ları desteklemekle meşgul olmuşlar. Buralarda askerlerin istirahatleri için lazım olan tedbirler alınmıştır. Bu sebeple havalar ne kadar bozuk olsa hastalıklar evvelkinden fazla değildir.

Lakin sonradan gelen haberlerde Bulgarların Çatalca'dan iyice içeri-ye çekildiği görünüyor. Türkler, elbette, onları yurtlarından takip etmeye mecbur olacaklardır.

Peşlerinden kovarken o istihkâmları bırakmak gerekecektir. Bu ise el-bette kolay iş değildir.

Son inkılabın askere nasıl tesir ettiğini yukarıda anlatmıştım. Bu işler askerlere güzel tesir etse de Türklerden başka kavimlere daha ağır tesir ediyor. Onlar sulhun derhâl olmasını istiyordu.

Ancak iş onların istediği gibi olmadı. Türkler Edirne'yi vermeye hiçbir türlü razı olmadılar. Türkiye için, nakıs olan bu sulhu yapmaktansa ölmek daha iyi dediler. Son günlerde olan kabine değişikliklerine de halktaki bu ruh ve bu his sebep oldu.

Türklerden başka kavimlerin derhâl sulhu istemelerinin de sebebi ma-lum, çünkü onların ekseri ticaret erbabıdır, savaş dolayısıyla ticaret de dur-gun. Alışveriş kötü, harici ticaret pek az. Pek çok ticaret firmasının çatlayıp gitmesi bundandır.

Geçici bir musalaha olmakla, kendi ihtiyaçları için asker olarak dışarı-dan gelenler askerî giyimlerini çıkarıp kendi sıradan giysilerini giymişler-di. Sulhun kesildiği malum olunca bunlar tekrar askerî kıyafetlerini giyip hizmet ettikleri alaylara gitmeye başladılar.

Sonra iki hafta içinde hastaneler boşalmıştı, savaşın başlayacağı ma-lum olunca, acilen, gelmesi ihtimal olan yaralıları kabul etmek için ha-zırlıklar başladı. Son günlerde boşaltılan camiler, eğer gerekirse yeniden hastaneye çevrileceklerdir.

Kabine değiştikten sonra her türlü cemiyet müesseselerinin murahhas-larından ibaret olan umumi bir mecliste Muvafık-ı Milliye cemiyeti te-sis edilip heyetler seçildi. Bu heyetlerin her birisi Türkiye'yi kurtarmak, müstakillliğini korumak için yollar aramak ve onu vücuda getirmek üzere para hasıl etmek ve toplanan parayı milletin muhtaç yerlerine sarf etmekle meşgul olacaktır.

Halkın yeni vezirler ve yeni hükûmete güvendiği, savaş ihtiyacı için yardımlarından görünmektedir. Yeni kabinenin iş başına gelmesi ile yar-dımların miktarı iki kat arttı.

Extended Summary

These letters from Istanbul to Kazan during the Balkan Wars were written by Galiesgar Kamal, the leading writer of the Tatar literature and theatre in the 20th century, were published in *Yoldiz* newspaper. E. Maksudi was the publisher of the *Yoldiz* newspaper published in Kazan during the years 1906-1918 and G. Kamal was the editor in chief. In the newspaper, articles of famous Tatar writers such as Abdullah Tukay, Mecit Gafuri and Camal Velidi were published.

Galiesgar Kamal, one of the founders of modern Tatar literature, was born on January 6, 1879 in Kazan. He studied at the famous Muhammadiye Madrasah in Kazan between 1893 and 1900, after studying for several years in the Osmaniye and Halidiye madrasahs, but he also attended the Russian school.

When G. Kamal finished the madrasa, he established the book company named *Megarif Kütüphanesi* in 1901 for spreading the culture to the public and managed this company until The Constitutionalism in 1905. This Constitutionalism in Russia paves the way for the expansion of G. Kamal's cultural activity and literary creativity. The next journalist activity of the author is mainly around *Yoldiz* ("Star") newspaper. Without short leavings, he worked there until the October Revolution of 1917. Besides, along with Abdullah Tukay, he published the humour magazine named *Yeşin* ("Lightning") that advocates innovative ideas in 1908-1909.

Because G. Kamal stayed in Istanbul for a few months between the end of 1912 and the beginnings of 1913, his letters contain intriguing observations on the history of the period about Turkey. G. Kamal was founder of the Tatar theatre and close friend of A. Tukay and his letters show the place of Turkey among G. Kamal's thoughts and feelings. Thus, G. Kamal who translated from Molière and Gogol, translated and published the works of Namık Kemal's titled *Zavallı Cocuk* and Abdülhak Hamid's *Duhter-i Hindu*. The author's *Istanbul Letters* reflect both the daily life of the period and the areas behind the front during the war years.

The *Istanbul Letters* begins with the author's notes on the train journey between Moscow and Odessa and the ferry travel between Odessa and Istanbul. It is possible to observe the life of Istanbul in 1912 during the Balkan War in this period: Daily life, prevalence of cholera, transportation and hygiene conditions in the city, etc.

Tatar intellectual G: Kamal's interpretation of the newspaper news in the city is interesting. He also talks to wounded soldiers returning from the war and gives information directly from the front. Meanwhile, the help of 300 Turkish-Tatars from Russia to Turkey is mentioned. We learn that plague is not seen among Turkish soldiers, and cholera is rare. The author states that the food support of the soldiers and the people of Istanbul is generally not lacking. However, food and beverage in the city is expensive. Speaking about the parliament (Meclis-i Mebusan) in Istanbul, the author also mentions the activities of the three existing political parties. He states that there are people of Tatar origin such as officers, teachers and journalists in Turkish society and state life.

It is seen that G. Kamal was impressed by the magnificent buildings such as barracks, schools, museums and train stations in Istanbul and that he was fondly depicted. The notes about the Turkish financial system, the satisfaction of the civil servants for whom salaries are paid on time are also remarkable.

According to the author, warships are the most important thing for Turks, apart from education. They will try to strengthen the navy as well as to establish schools. There were two dreadnoughts that the Turks ordered to England and Italy. A lot of work is also being done to repair cities. It is desired to expand the narrow streets of Istanbul as much as possible. The horse-drawn tram does not work in Istanbul, but large horse-drawn carriages (minibuses) run from Beyoğlu to Şişli. According to the author, there will be no need for a horse-drawn tram from now on. Because electrical trams are urgently built in Istanbul and its surroundings. It is hoped that these roads will catch up in a month or two.

The Turks also attach importance to maritime transport, they have enough ships to carry soldiers, there were about 110 freight and passenger ships. Although they worked from Istanbul to Alexandria and other ports on the way before the war, today they do not leave the Dardanelles Strait to avoid being captured by the enemy, and in the meantime and only go to the Black Sea ports.

Countless coffeehouses of Istanbul are also full of people during the day. In the evening, there is no place to enter and sit. Of course, they like to stay warm and sit in coffeehouses more than sitting in cold houses without a stove. They just go home to sleep. Not to exaggerate, one tenth of the men would not stay at home in the evenings.

G. Kamal reports closely the developments in the city: “The sending of troops to *Çatalca* has been stopped. The trains going there are only busy carrying supplies and weapons. Almost all of the soldiers that come there are sent to Gallipoli. They do not bring non-military people to Gallipoli. Almost every day, pilgrims come to Istanbul. Hotels and households are all full of pilgrims. Ferryboats to Odessa pick pilgrims. The weather in Istanbul completely deteriorated. It is snowing at night, it rains during the day and all the streets are muddy. Damp and cold prevails everywhere. The bad weather affects the people very badly. A few days ago, the Turks, who considered themselves to be strong and who were pro-war, started to be in favor of peace today. Although these are very few compared to the cold in our Russia, the conditions of those who live in cold houses are very bad, since there are not solidly built houses with oven and stove like ours. Inflammation, dysentery and rheumatic diseases due to cold are common here. The weather has deteriorated a lot in recent days. Very strong northern winds are blowing.”

Araştırma Makalesi / Research Paper

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN BASININA YANSIYAN TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİNİN SİYASİ, İKTİSADİ VE KÜLTÜREL BOYUTU

Elza SEMEDOVA (Semedli)*

Öz

Makalede Türk- Alman ilişkilerinin tarihine kısa bir bakışla bu ilişkilerin XX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının yoğun baskısı altındaki Azerbaycan basına yansımaları incelenmiştir. XX. yüzyılın başları hem Osmanlı'da hem de Rusya Müslümanlarında olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi fikir, düşünce, eğitim ve kültürel anlamda aydınlanma dönemidir. Bu dönem aynı zamanda Çarlık Rusya'sının baskı rejimine karşı Azerbaycan'da istiklal, hürriyet ve milli mücadelenin genişlediği bir dönemdir.

Çalışmada bu dönemde yayınlanan dergi ve gazeteler incelenerek konuya en fazla değinen, durum değerlendirmesi ve yorumlar yapan yazarlar araştırma kapsamına alınmıştır.

Dönem basınında Türk-Alman ilişkilerine eleştirel yaklaşım, II. Abdülhamit'in Alman emperyalizmi karşısındaki teslimiyetçi tavrı ve bu tavrın ciddi eleştirilere sebep olduğu araştırma sonucunda tespit edilmiştir. Aynı zamanda Almanya'nın Müslümanlar arasına nifak soktuğu serzenişleri de tespitler arasındadır. Türk-Alman ilişkilerinin siyasi boyutuyla birlikte bilimsel, kültürel ve edebî anlamda da dönem basınına konu olmuştur. Özellikle Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" şiarındaki muasırlaşma gayesini açıkladığı yazılarında Türk-Alman ilişkilerinin bilimsel ve kültürel

Geliş Tarihi/ Date Applied: 18.04.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 31.07.2020

Makalenin Künyesi: Semedova (Semedli), E. (2020). "XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Basınına Yansıyan Türk-Alman İlişkilerinin Siyasi, İktisadi ve Kültürel Boyutu". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 153-168.

DOI: 10.24155/tdk.2020.144

* Doç. Dr., Hazar Üniversitesi (Khazar University), Diller ve Edebiyatlar Bölümü.
esemedova@khazar.org / Bakü.

ORCID ID: 0000-0002-3831-3112

önemine dikkat çekmiştir. Hem kendi yazılarında hem de editörü olduğu *Füyûzat* dergisindeki diğer makalelerde Avrupa bilim, edebiyat, sanat ve sanayisini öğrenmenin ve millete bunu idrak ettirmenin önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Ali Bey Hüseyinzade, gelişme ve uygarlaşma yolunda her bir milletin kendi millî yazar ve bilginlerinin eserleriyle yetinmekle çok da ileri gidemeyeceğini, mutlaka diğer milletlerden geri kalacağını her fırsatta dile getirmiştir. Avrupa'yı taklit değil takip etmenin önemini Avrupa'daki bilimsel, edebî, kültürel gelişmelerden verdiği örneklerle anlatmıştır.

Anahtar sözcükler: Türk- Alman ilişkileri, Azerbaycan basını, Molla Nasreddin, Ali Bey Hüseyinzade, Uzeyr Hacıbeyov.

The Political, Economic and Cultural Aspects of Turkish-German Relations in Azerbaijani Press at the Beginning of The XXth Century

Abstract

This study examines the different aspects of Turkish-German relations reflected in Azerbaijani press after a brief overview of Turkish-German historical relations.

It is well-known that the beginning of the XXth century was the period of enlightenment of new political ideas, educational and cultural views in Azerbaijan just as in the Ottoman Empire, also this period was the start for movement of national liberation of Azerbaijan against the exiled regime of Tsarist Russia.

This paper focuses on how Turkish and German relations was reflected in Azerbaijani press at the beginning of the XXth century which was under the intense pressure of Tsarist Russia.

This study reveals that all these works show the critical approach to Turkish-German relations. Findings show that there was criticism about the exploitation and imperialist policies of the German Empire toward the Ottoman and Near East in all articles and caricatures.

Particularly, Ali Bey Huseynzadeh drew attention on both military and commercial expansion policies of the German Empire and he complained about the German isolation policy towards the Ottomans. He also drew our attention on the Anatolian and Near Eastern railway construction financed by The Deutsche Bank. Ali Bey Huseynzadeh objected to Ottoman authorities, particularly II Abdulhamid's submissive attitude towards Germany.

The collected data about the relations between Turk-German in Azerbaijani press in the early XXth century have been discussed in terms of different issues as political, commercial, scientific, and cultural aspects.

Keywords: Turkish-German relations, Azerbaijani press, Ali Bey Hüseyinzade, Molla Nasreddin, Uzeyr Hacıbeyov.

Giriş

XX. yüzyılın başları Osmanlı'da olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi fikir, düşünce, eğitim ve kültürel anlamda aydınlanma dönemi özelliklerini arz eder. Zira bu dönem, Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sının istibdadına karşı istiklal, hürriyet ve millî mücadelenin genişlediği bir dönemdir. XIX. yüzyılda Azerbaycan edebiyatında Mirza Feteli Ahundov'la başlayan Avrupalılaşma süreci Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak" formülüyle daha geniş bir boyut kazanarak fikir hareketine dönüşmüştür. XIX. yüzyılda *Ekinci* gazetesiyle yayın hayatına başlayan Azerbaycan basınında 1906-1918 yılları arasında 60'a yakın gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bu dergi ve gazetelerden *Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1908), *Füyûzat* (1906-1907), *Molla Nasreddin* (1906-1931) *Yeni Füyûzat* (1910-1911) ve *Açık Söz* (1915-1918) Azerbaycan'da istibdada karşı mücadele, hürriyet, istiklal, Avrupalılaşma ve aydınlanma sürecine katkıları açısından özellikle dikkat çeker. Bunlarda bazıları uzun süre yayınlanırken, bazıları sansüre uğrayarak kısa sürede kapatılmıştır.

Çalışmada Türk-Alman ilişkilerini siyasi, iktisadi, kültürel ve edebî ilişkiler açısından değerlendiren makale ve köşe yazıları esas alınmıştır. Araştırma modeli olarak nitel araştırma yöntemlerinden tarama modelinin belgesel tarama tekniği kullanılmıştır. Çalışmada araştırma modeli olarak nitel araştırma yöntemlerinden tarama modelinin belge tarama tekniği kullanılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır. Belgesel tarama tekniği var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplama-dır. Araştırmada çalışma evreni temel alınmıştır (Karasar, 2014: 77, 183, 111). Örneklem olarak 1906-1907 yılları arasında 32 sayı olarak yayınlanan *Füyûzat* dergisindeki bütün makaleler, 1906-1931 yılları arasında belirli aralıklarla Tiflis, Tebriz ve Bakü'de yayınlanan *Molla Nesreddin* dergisinin 748 sayısı taranmış, *Açık Söz* gazetesinin Bakü'deki Elyazmalar Enstitüsündeki Arap harfli orijinal sayıları incelenmekle birlikte, dönem basınından Latin harflerine aktarılmış makaleler de taranmıştır. Bu tarama sonucunda XX. yüzyılın başlarında Türk-Alman ilişkilerine dair Azerbaycan basınında daha ziyade günlük kısa haberler yer almakla birlikte, yukarıda adları zikredilen aydınların, dergi ve gazetelerde konuya ilişkin daha ayrıntılı değerlendirmeler yaptığı saptanmıştır. Bunların yanı sıra *Füyûzat* ve *Molla Nasreddin* dergilerinin bütün sayıları, Ali Bey Hüseyinzade ve Üzeyir Hacıbeyli'nin ilgili makaleleri örneklem olarak alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde baş verenleri yakından izleyen, devamlı konu edinen, orada yaşananları yorumlayan, Türk-İslam dünyasının geleceği için kaygılanan aydınlar arasında Ali Bey Hüseyinzade, Üzeyir Hacıbeyli ve dönemin mi-

zah dergisi *Molla Nesreddin* bu anlamda dikkat çeker. Özellikle Ali Bey Hüseyinzade ve Üzeyir Hacıbeyli'nin makaleleri bu açıdan taranmıştır.

XX. yüzyılın başlarında Türk-Alman ilişkilerinin Azerbaycan basınında hem siyasi hem de kültürel boyutta ele alındığı görülür. Makalede bu ilişkiler siyasal ve kültürel olmak üzere iki alt başlıkta incelenmiştir. Türk-Alman ilişkilerinin Azerbaycan basınındaki siyasi yansımasını daha iyi anlamak için bu ilişkinin kısa kronolojisine göz atalım.

Türk-Alman İlişkileri Tarihine Kısa Bir Bakış

Batı Roma İmparatorluğu'nun dağılmasıyla Ren Nehrinin doğu yakasında ortaya çıkan Germen Prensliliğiyle (VIII- XI) tarih sahnesine çıkan Almanya'nın Türklerle ilk doğrudan teması Haçlı Seferleri ve Niğbolu Savaşı (1396) ile başlar. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle başlayan Türk korkusu, bir anlamda Kanunî döneminde Hasburgların elindeki Orta Macaristan'ının fethedilerek bir Osmanlı eyaletine dönüşmesi Avrupa'da, dolayısıyla Almanya'da dinî motiflerle süslenmiş bir Türk düşmanlığına dönüştü. XVII. yüzyılda Viyana'ya kadar ulaşan Türk yayılmasını önlemeye yönelik Avrupa devletlerinin ittifakını da Hasburglar başardı. Karlofça Antlaşması (1699) ile Kutsal İttifak'ın (Heilige Liga, 1684) Osmanlı üzerindeki zaferi sağlanmış oldu. XVIII. yüzyıla kadar süregelen bu gergin ilişkiler I. Freidrich Wilhelm'in (1713-1740) kendisini 1701 yılında Prusya kralı ilan etmesi Alman dünyasında önemli bir dönüşümün başlamasına sebep oldu. Anlaşmazlık sebebiyle Avusturya'nın düşmanlarıyla yakınlaşma siyaseti yürüten I. Freidrich Wilhelm'in Osmanlı Sultanı III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya gönderdiği davet mektubu ve Asim Said Efendi başkanlığıyla 50 kişilik kutlama ekibinin I. Freidrich'i Prusya Kralı olması sebebiyle ziyaret etmesi Almanya ve Osmanlı arasında ilk diplomatik ilişki olarak tarihe geçmiştir (*İslam Ansiklopedisi*, C 2 1989: 511; Yılmaz, 1993: 19). Bu ilişkiler III. Selim'in Osmanlı'nın diplomatik izolasyonunu hafifletmek için Avrupa'nın başkentlerinde büyükelçilik tesis etme siyaseti ile genişlemeye başlamış ve Giritli Seyit Ali Efendi Osmanlı'nın Prusya'daki ilk büyükelçisi olmuştur (Yılmaz, 1993: 21; Kocabaş, 1988: 19).

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı ordusundaki reform ve yeniden yapılanmada Prusya'nın askerî desteği, III. Selim'in (1789-1807) yeni ve modern bir Osmanlı Ordusu kurma çabası Nizam-i Cedid reformları ile başladı. (Wallach, 1985: 7; Öncü, 2003: 6; Ortaylı 1983: 35) Osmanlı Devleti'nin reforma ihtiyacı olduğunun farkında olan III. Selim'in ıslahatları daha ziyade askerî alanda etkili oldu. Başbuğ'un ifadesiyle, Osmanlı'da

çağdaşlaşmanın bir ölçüde gerçekleştiği tek alan ordu ve donanma oldu (Başbuğ, 2018: 152-157).

III. Selim'den sonra Prusya II. Mahmut döneminde Tanzimat ve İslahat Fermanlarıyla yeniden Osmanlı ordusunda askerî reformlara öncülük etti. Bu dönemden başlayarak Almanya gelişmiş ekonomisi, eğitilmiş ordu ve silah üretimi teknolojisiyle Osmanlı ordusunun eğitiminde etkili olmaya başladı. Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesinde büyük bir yere sahip olan Helmuth von Moltke, sadece bir asker olarak değil, aynı zamanda bir iktisatçı olarak Almanların dikkatini Yakındoğu'ya çekmeyi başardı (Kurtuluş, 1989: 513).

Otto Von Bismarck döneminde (1860-1890) Osmanlı ve Prusya arasındaki ilişkiler henüz sömürgecilik ve büyük güç olma içgüdüsünden uzaktı. Bismarck'ın Almanya'sı toplumsal bir bütünlük oluşturan Prusya kimliğinin ve endüstriyel bir toplumun oluşturulmasına yönelik olduğu için başlangıçta Ortadoğu ve Osmanlı'ya yönelik emperyalist siyasetten uzaktı (Öncü, 2013: 10). Fakat II. Wilhelm Almanya'nın içe dönük siyasetini ve Avrupa'da kazandığı üstünlüğü bir dünya politikasına (Weltpolitik) dönüştürerek dünyada hâkim güç olmaya, komşuları Fransa ve İngiltere gibi yayılmacı ve sömürgeci politikası yönünde değişti (İA, 1989: 514). Alman-Osmanlı ticari-ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde Deutsche Bank ile 1888 yılında imzalanan sözleşme son derece önemlidir. Bu imtiyazlarla Deutsche Bank bütün demir yolu hattının inşaa ve işletme hakkını elde etmiş oldu. Bu tarihten itibaren Deutsche Bank, Osmanlı'nın maden ve orman işletmesi imtiyazlarını elde etti ve Alman emperyalizminin Anadolu'da ve Yakın Doğu'da yayılmasına aracı oldu. II. Wilhelm'in 1898 yılında İstanbul-Kudüs ziyareti Osmanlı-Alman ilişkilerinde siyasi bir dönüm noktası olmakla birlikte Osmanlı üzerindeki Alman nüfuzunun daha etkin olmasını sağladı (Kurtuluş, 1989: 514).

XX. Yüzyılda Türk-Alman İlişkilerinin Azerbaycan Basınına Yansıyan Siyasi- Ekonomik İlişkilerine Yönelik Eleştiriler

1888 yılından itibaren Alman dış siyasetindeki kesin çizgi, Azerbaycan basınına Ali Bey Hüseyinzade'nin keskin kalemi ve siyasi yorumlarıyla yansımakla birlikte, aynı dönemde yayınlanan Molla Nasreddin dergisindeki karikatürlerle de yer almıştır. II. Wilhelm'in hızlı gelişen Alman ekonomisine hammadde olarak gördüğü Yakındoğu'ya yönelik emperyalist politikası ve bunu Osmanlı (Anadolu) üzerinden gerçekleştirme siyaseti Ali Bey Hüseyinzade'nin dikkatinden kaçmamıştır (Kurtuluş, 1989: 514).

“Türkiye Bulgarların hareketinden endişnak olup, her nevi ihtimalata karşı hazırlanıyor, askerini bur kat daha teshil ederek Rumeli'ye ceme-

diyor.... Diğer tarafta Osmanlı maarifperverleri (aydınları) Türk hürriyet mücahitleri saye-i Hamit'i de merhum Mithat Paşa Kanun-i Esasisinin hasretini çekip durmakta..., Osmanlı'nın başı bu surette karışmakta iken, Avrupa Devletleri Şark'ın ahvalini nazar-i dikkatle teressüten bir an geri turmayup, müşahadatlarından yeni bir tarzda istifade yollarını arıyor. Rusya'nın ahvali- haziresinden naşı Avrupa muvazine-yi-siyasiyesin rahnedar olduğu için devletler yeni yeni ittifaklar teşkiline kalkışıyorlar. Teşebbüs olunan bu yeni ittifaklarda esas madde çok kere İslam memleketlerinin umur-i dahiliyesine ticaret ve iktisat, ya nüfuz- u siyasiye bahaneleriyle müdahale, İran'da, Osmanlı'da, Fas'ta ya Afganistan'da serzedeyi-zuhur olan, ya olacak bulunan ahvali-cedideye karşı ne suretle hareket etmek meselelerinden ibarettir. Mehafili-i siyasiyede Avusturya ve Cermanya ittifakı mukabilinde bir İngiliz, Fransız, Rus ittifakı meselesi devran ediyor.” (Füyûzat, 2006: 5).

“Mısır'ın Vaziyet-İdariye ve Siyasiyesi” adlı makalede İngiltere'nin Mısır'la ilgili yürüttüğü sömürge siyasetini yorumlarken Almanya'nın İslam âlemindeki iktisadi çıkarlarını göz ardı etmeyeceğini de ifade eden Ali Bey Hüseyinzade yazılarında Almanya'nın Osmanlı'daki demir yolu siyasetindeki asıl amacının Mısır'a ulaşma ve sömürü yapma olduğunu vurgular ve Osmanlı hükûmetini bu konuda uyarır (Füyûzat, 2006: 313). Füyûzat'ın 4. sayısında Wilhelm döneminde Almanya'nın Afrika'daki müstemleke siyasetinden kaynaklı yaranan borçlardan dolayı milletvekilleri ile hükûmet arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Bulov'un II. Wilhelm'in emriyle Reichstag'ı (Alman parlamentosu) bırakmak zorunda kaldığını belirtir (Füyûzat, 2006: 51).

İrşad gazetesinde dönemin önemli aydınlarından, gazeteci, besteci Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948) Avrupa devletlerinin, hatta dost olarak bilinen Almanya'nın bile aslında Osmanlı'nın dostu olmadığından, Osmanlı'ya karşı izolasyon siyaseti uygulandığından yakınır. “Japonya ve İslam” adlı yazısında Japon İmparatoru Mikado'nun II. Abdülhamit'e davetiye göndermesinden rahatsızlık duyan Avrupa devletlerinin Osmanlı'yı “İttihat-ı İslam'la, Japonları da “İttihat-ı Irk- ı Esfer” (sarı kabile ve kavimlerin birleşmesi) suçladıklarını ifade eder (Hacıbeyli, 2009: 53). “Filankes” imzasıyla 30 Nisan tarihli makalesinde Üzeyir Hacıbeyli Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri ve Rusya ile olan ilişkilerini, Osmanlı topraklarının Avrupa Devletleri tarafından istila edilmesini (İngiliz, Fransız ve Rusya), Osmanlı'ya yönelik emperyalist siyasetlerini eleştirir. İngilizlerin demir yolu projesinin dışında kalmalarını hazmedemediklerini, Almanya'nın sözde Osmanlı'nın dostu olduğunu, asıl niyetinin ise Osmanlı'yı sömürme olduğunu ifade eder: “Almanya -gerçi halk diyor ki, Osmanlı'nın dostuyum, ama Allah bana lanet eylesin ki, eğer Osmanlı'nın esas düşmanı değilsem.” (Hacıbeyli, 2009: 49).

Almanya-Osmanlı siyasi ilişkileri konusuna devamlı eleştirel yaklaşan Ali Bey Hüseyinzade de her fırsatta Osmanlı'nın Almanya'nın elinde oyuncak olmasından ve İslam âlemine nifak sokmak için Avrupa'nın Osmanlı'yı kullandığından yakınır:

“Memalik-i İslamiye’ ye tefrike salmak için Avrupalıların elinde yegâne vasıta ancak saltanat-ı mutlaka olabilir. İşte delil meydanda... Menafi- i millîylesin temin için Almanya, hürriyet düşmanı olan “Yıldız”lılardan başka kimi alet edinebilir? Acaba İstanbul’da dahi Meclis-i Mebusan’ın guşadile idare-yi adilane-yi meşrutiyet ilan oluna idi, İslam arasında bu günkü tefrikayı salmak mümkün olur mu idi?.. Hemen musanna bir hükümet olan Avusturya ve Cermaniya’nın politikası pek acayıptır: Türkiye’den dostluk ile, sulh ile bir imtiyaza nail olmak lazım ise ortaya Almanya çıkar, yok tehdit-i harp ile bir şey koparmak, Girit’i ayırmak, Makedonya’da oyunlar oynamak icap ederse, Almanya perde arkasında saklanıp karşıya Avusturya geçer. Lakin her ikisinin de menafi (çıkarı) yekdiğerinin tamamıyla aynı. İşte bugün Almanya İran’a karşı dahi tuttuğu meslek buna müşabih gibidir. Almanya İran’la dostluk rolleri oynayacak, lakin zor-i bazı ile iş görmek lazım oldukça Türkiye müstebitlerini alet edecektir.” (Füyuzat, 2006: 501).

Molla Nasreddin kendine özgü ironi ve hicivle halkı aydınlatma misyonunu yüklenmiştir. Dergide Türk-Alman siyasi ilişkilerine yönelik, mizahi içerikli, son derece anlamlı karikatür ve yazılar yer almıştır. Bu karikatür ve yazılar genelde dönemin siyasi konularını içermektedir. Mesela, Almanya’nın kendi çıkarları doğrultusunda İslam âlemi ile yaklaşma siyasetini dergi “Molla Nasreddin’in Gece Telgrafları” adlı haberle “Berlin 19 Nisan: Germaniya devleti İslam’la sige kardeş oldu. Sige-yi uhuvvet Kudüs-i Halil’de okunacaktır” şeklinde alaylı üslupla anlatır. (*Molla Nasreddin*, 1996: C II, 27). Derginin 1908 yılında yayınlanan 39. sayısında Bulgaristan’ın Osmanlı’dan ayrılması, aynı zamanda Avusturya’nın Bosna ve Hersek’i işgali eleştirilir. “Avrupa hükümetlerinin tüm Müslüman hükümetleri”ni yeryüzünden silerek kendilerine tabii etme siyaseti uyguladıkları, İslam devletleri arasındaki siyasi çekişmeler de hicvedilir. Avrupa devletlerinin Müslümanlar için kendilerini yeryüzünden temizleyecekleri beklentisi içinde olduklarını yazar (*Molla Nasreddin*, 1996: C II, 309).

1914 yılında *Molla Nasreddin* dergisindeki karikatürlerde (bk. Ek 1, 2 ve 3) Türk- Alman ilişkilerinin siyasi ve askerî boyutu eleştirilir. “Milletim ve özüm aç ola ola, cem-i gümanım bu elimdekine gelir, onu da men “Hami-yi İslama” takdim edirem.” (Ek 1) ve “Politika Aleminden” (Ek 2) karikatürlerinde II. Wilhelm’in Osmanlı’ya yönelik yayılmacı, sömürü ve ikiyezli siyaseti yansıtılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda Sultan Abdülhamid’in Osmanlı’nın kendi çıkarlarını düşünmeden, Almanya’ya karşı tes-

limiyetçi tavrı ve Deutsche Bankın Osmanlı'nın yeraltı zenginliklerini ele geçirme, orman işletme imtiyazları hicvedilmiştir. Derginin 19. sayısında yayınlanan karikatürdeki “Yaver: General, onuncu alayın dördüncü taburunda 12 askerin pabuçları yırtılıp, emriniz nedir? Sanders Paşa: Bu saat Berlin'den soruşum!” diyalogu ise Osmanlı ordusunda askerin yırtılmış pabuçları da dâhil olmakla orduya dair birçok kararların Berlin tarafından alındığı anlatılmıştır (bk. Ek 3, *Molla Nasreddin*, 1996: 594, 683, 779).

Molla Nasrettin dergisinde 1911-1914 yıllarında yayınlanan diğer üç karikatür de I. Dünya Harbi öncesinde Rusya ve Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya yönelik adaletsiz, işgalci ve emperyalist, İslam devletlerini birbirine düşürme siyasetleri yansıtılmıştır (bk. Ek 4. “İstanbul'da Aya Sofya Cami-i Şerifi”, Ek 5. “Yirminci Asrın Adaleti”, Ek 6. “Yevropa Devletleri'nin Muvazine ve Rekabeti ve Müslümanların Onların Gözledikleri Menfaat”, *Molla Nasreddin*, 1996: 22-23, 715, 835).

XX. yüzyılda Türk- Alman İlişkilerinin Azerbaycan Basınına Yansıyan Bilimsel, Kültürel ve Edebî İlişkiler Boyutu

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında Türk-Alman ilişkileri bilimsel-kültürel boyutuyla da ele alınmıştır. Azerbaycan basında modernleşmenin başını çeken Ali Bey Hüseyinzade 1905'te *Hayat* gazetesinin daha ilk sayısında “Gazetemizin Mesleki” başlıklı yazıda “Avrupa ulumuna, maarifine, edebiyatına, sanat ve sanayiine kesp-i vukuf etmeye ve milletimiz beyninde neşre çalışmalıyız.” diyerek Avrupalılaşmak formülünü açıklar ve Alman şairi Goethe'nin Faust'unu Azerbaycan Türkçesine tercüme ederek 1906 yılında *Füyûzat*'ın ilk sayısında yayımlar (Hüseyinzade, 2007: 106; *Füyûzat*, 2006: 7).

Ali Bey Hüseyinzade, II. Mahmut döneminin en önemli reformlarının eğitim kurumlarında gerçekleşmiş olmasının kazanımlarıyla birlikte sakıncalarının da farkındadır. Osmanlı'da “iki farklı kültürü, iki farklı eğitimi, iki farklı kişiliği temsil eden insanların yetişmesine, kimilerinin de ikisinin karması olan çifte kişilikli kimseler”in yetiştiğinin ve bunun halk ile aydınlar arasındaki boşluğun derinleşmesinde etkili olduğuna vurgu yapar (Başbuğ, 2018: 172). Bu durumu 1905 yılında “Gazetemizin Mesleği” adlı yazısında “Türkün irtidad edip Frenkleşmesi Frengin terakkisi demektir, yoksa Türk veya Müslüman terakkisi demek değildir.” şeklinde ifade ederken, Avrupalılaşmanın Avrupa'yı taklit olmadığını ifade eder (Hüseyinzade, 2007: 104).

1907'de *Füyûzat*'ın 10. sayısında yayınladığı “Müteveffanın Şakirtlerinden Biri. Mendeleyev ve Kimya” yazısında kültürel anlamda Avrupalılaşma ilkesini açıklar. Gelişme ve uygarlaşma yolunda her bir millet kendi

millî yazar ve bilginlerinin eserleriyle yetinmekle çok da ileri gideceğini, mutlaka diğer milletlerden geri kalacağını ifade eder. Geri kalmamak ve hakkıyla rekabet edebilmek için her millet diğer milletin tüm insanlığa hizmet eden bütün yazar ve bilginlerin eserlerinden feyz alabilmelidir, der:

“Bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman, bir İtalyan İbn Rüşî’nin, Ebu Ali Sina’nın, Farabi’nin, Firdevs’inin, Sadi’nin, Molla Rumi’nin, İmam Gazali’nin eserlerinden zevk alarak, onları tercüme ve tefsir etmekle, yorumlamakla kendi milletlerine mal etmeye çalışsınlar. Bizde onların Laplasları, Lavuazaiyeleri, Russoları, Pastorları, Nyutonları, Spenserleri, Edisonları, Röntgenleri, Marksıları, Goetheleri vasıtasıyla eğitimimizi ana dilli kütüphanemizi zenginleştirelim. Cahilliğin, taassubun kökünü ancak bu şekilde kurutmak, söküp atmak mümkündür. Başka yolumuz yoktur.” (*Füyûzat*, 2006: 149).

Mithat Paşa’nın oğlu Ali Haydar Mithat Bey’in *Mithat Paşa’nın Siyasi Hayatı, Hizmetleri, Şehadeti* kitabının değerlendirmesinde Kanun-i Esasi istilahını açıklar, Alman sosyalistlerinden Ferdinand Lassalle’dan (1825-1864)’den alıntı yapar. “Bu risaleyi ileride tercüme edüb garelerimize takdim ederiz.” şeklinde geleceğe yönelik planını okurlarıyla paylaşır, *Füyûzat* okurlarını Anayasa hakkında aydınlatır (*Füyûzat*, 2006: 11). 4. sayıda “Mithat Paşa” adlı bir başka yazısında Alman yazarı İşpilhagen’den alıntı yaparak, onun Alman sosyalist Lassalle için kullandığı “meydan-ı mübarizede yalnız kalan kahraman olamaz” ibaresini Mithat Paşa’ya atfeder. (*Füyûzat*, 2006: 61)

Ali Bey Hüseyinzade’nin “Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar” adlı makalesinde adı geçen kahramanların XIX. yy.da Dresden ve Münih’te eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. Yine aynı yazısında Ali Bey Hüseyinzade gelişme ve aydınlanma için Batı’yı örnek gösterir: “Biz gördük ki, komşularımızın ileri gitmesinin sebebi gazeteler, matbaalar, kitaplar, mektepler, medreseler, sanatlar, cemiyetler, şirketler, organizasyonlar, tiyatrolarmış ...” (*Füyûzat*, 2006: 69).

Hüseyinzade yazılarında Avrupa devletlerinin İslam âlemine yönelik siyasi çıkarlarını, sömürge ve yayılmacılık siyasetlerini her fırsatta dile getirir, Osmanlı devlet yönetimine gönderme yapar. Kendisini Avrupa’yı propaganda etmekle suçlayanlara ise şöyle der:

“Şimdi bize derler ki, madem İngilizler, Firengler, filanlar böyle imişler, neden siz de Said Paşalar, Salarüddövleler gibi “Füyûzat”ınızda İngilizlere, Frenklere müracaat ediyorsunuz. Ortaya kâh Goethe’nin “Faust”unu, kâh Shakespeare’in “Julius Sezar”ını, kâh ne bilim hangi Avrupalının hangi eserini çıkarıyorsunuz! “Avrupalılaşıalım”, “Frenkleşelim” diyorsunuz?! Lakin ey kare, müracaattan müracaata fark vardır. Biz Avrupalıların edebiyatlarına, sanayilerine, ulum ve maariflerine, keşif ve icatlarına

müracaat etmek istiyoruz, kendilerine değil. Biz istiyoruz ki, İslam ülkesine onların beyinleri, dimağları girsin, boğazları, mideleri, girmesin. Biz isteriz ki, ülkemiz onların beyinlerini hazmetsin, yoksa midelerinde hazm olunmasın...” (Füyûzat, 2006: 69).

Alman edebiyatını, sanat, bilim ve eğitimini Azerbaycan basınında tartışmaya açan, bu konuda bilgi veren Ali Bey Hüseyinzade “Şiller” adlı makalede Kafkasya Müslümanları arasında gazete ve tiyatronun yayılmasında aracı olan Mirza Fetalı Ahundov’u saygıyla anar, onun gibi tiyatro yazarının bir daha zuhur etmeyeceğini belirtir. “Ne yapmalıyız, yeni Mirza Fetalileri mi beklemeliyiz” sorusuna cevap arar. Avrupalı yazarların eserlerinin tercüme edilerek halka kazandırılmasının bu boşluğu dolduracağına kanaat getirir. Alman edebiyatının Schiller ve Goethe’sinden övgüyle söz eder. Schiller’in *Eşkiya* ve *Kaçaklar* eserlerinin tercümesinden bahseder hem yazarlar hem eserleri hakkında geniş bilgi verir. Makalede Şiller’in (Johann Christoph Friedrich von Schiller) fotoğrafı da vardır (Füyûzat, 2006: 70).

Döneminde Azerbaycan basınında Alman edebiyatı, sanat, bilim ve eğitimi ile ilgili en sık tanıtım yazıları yazan Ali Bey Hüseyinzade’nin “Şiller” adlı makalesinde Kafkas Müslümanları gazete ve tiyatronun yayılmasında Mirza Fetalı Ahundov’u saygıyla anarak, onun gibi tiyatro yazarının bir daha zuhur etmediğini belirterek, ne yapmalıyız, yeni Mirza Fetalileri mi beklemeliyiz, diye sorarken cevabında da elbet ki hayır, der. Çare olarak Avrupalı yazarların eserlerinin tercüme olunmasında görür ve Alman edebiyatından Schiller ve Goethe’den övgüyle anar, Schiller’in *Eşkiya* ve *Kaçaklar* eserlerinin tercümesinden bahsederek, yazısında hem yazarlar hem eserleri hakkında geniş açıklama ve yorumlar yapar. Aynı makalede Şiller’in (Johann Christoph Friedrich von Schiller) fotoğrafını da basar (Füyûzat, 2006: 70).

Avrupalılaşmayı kültürel-bilimsel anlamda bir misyon olarak benimseyen Ali Bey Hüseyinzade *Füyûzat* dergisinde Avrupa edebiyatı, bilhassa Alman edebiyatı hakkında bilgilendirime, analiz yazları yayımlar. Bunun yanı sıra *Füyûzat* yazarlarının da konuya temas ettiği görülür. Abdürrahman Rahmi Kadırzade’nin Fransız şairi Sully Prudhomme’un (1901’de Nobel Edebiyat Ödülü almıştır) vefatı üzerine kaleme aldığı “Solli Prudom” adlı makalesi karşılaştırmalı edebiyat açısından öneme sahiptir. Makalede Sully’nin en çok Alman şairi Heinrich Heine’den etkilendiği ve onu “tanzir ettiği”nden söz eder. Fakat Sully’nun, Heine’deki alay ve yergiden uzak olduğunu tespit eder (Füyûzat, 2006: 415).

XX. yy.ın başlarında Azerbaycan basınında Almanya sadece Türk-Alman ilişkileri bağlamında değil, aynı zamanda çeşitli bilimsel, kültürel ve

eğitim alanındaki haberlerle de gündeme gelmektedir. *Füyûzat* dergisinin 3. sayısında Ebdüsselimzade imzası taşıyan yazar “Almanya’da Dar-ül-Melûlün” adlı makalede Almanya’daki özel öğretim tarihinden, oradaki özel öğretime ihtiyacı olan öğrenci sayısından, onlara sunulan imkânlardan bahseder. Makalenin Almanya’da neşredilen bir dergide yayımlandığı belirtilmiştir. (*Füyûzat*, 2006: 43)

Her fırsatta halkı bilgilendirmeyi amaçlayan Ali Bey Hüseyinzade “Cilve gâh-ı Hukuk” (Halkın Sedası Hakk’ın Nidasıdır) ve “Telefografiya” (Telgrafla Fotoğraf Nakli) makalelerinde Münih Üniversitesi profesörlerinin icatlarından söz eder, telefotografi aracı ve bu aracın fonksiyonlarıyla ilgili bilgi verir (*Füyûzat*, 2006: 211, 223).

Sonuç

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan basınında Türk-Alman ilişkilerinin hem siyasi hem bilimsel-kültürel boyutta yer aldığı söylenebilir. Araştırma sonucunda, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da Çarlık Rusyası’nın sıkı istibdat rejimine, denetimine ve kısıtlamalarına rağmen basın hayatında dönem aydınlarının Osmanlı Devleti’nde baş verenleri yakından izledikleri, orada yaşananlar için endişelendikleri, Avrupa devletlerinin, özellikle de Almanya’nın Türk-İslam dünyasının gözü kulağı olan Osmanlı’ya yönelik emperyalist politikalarından rahatsızlık duyduklarını dile getirdikleri anlaşılmıştır. Dönem basınında Türk-Alman ilişkilerine eleştirel yaklaşımın sergilendiği saptanmış, özellikle II. Abdülhamit’in Alman emperyalizmi karşısındaki teslimiyetçi tavrına göndermeler yapan malzemeler tespit edilmiştir. *Molla Nasrettin* dergisi bu durumu mizahi üslupla, karikatürlerle anlatırken, *Hayat*, *İrşat*, *Füyûzat* gibi dergi ve gazeteler makale ve köşe yazılarında konuya atıf yapmışlar. Türk-Alman ilişkilerinin siyasi boyutlarını ele alan makale ve karikatürlerde Almanya’nın Osmanlı ve Yakın Doğu’ya dair sömürücü ve yayılmacılık politikası eleştirilmiştir. İslam dünyasına nifak sokmak ve bu yolda Osmanlı’yı maşa olarak kullanmak, onu izole etmek, Osmanlı’nın Almanya’nın elinde oyuncak durumuna gelmesi eleştirilmiş ve karikatür konusu olmuştur.

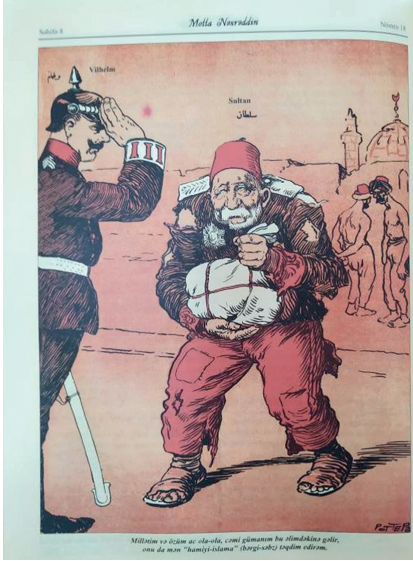
Reformist yazarlar dergi ve gazetelerde Türk-Alman ilişkilerinin siyasi boyutunu eleştirirken ilimde, sanayide, kültürel ve edebî alanda Almanya’yı, dolayısıyla Batı’yı takip etmenin gelişme ve uygarlaşma için şart olduğunu kabul etmiş, kendi değerlerini koruyarak cehaletle mücadelenin tek yolu olduğunu her fırsatta dile getirmişler. Zira Ali Bey Hüseyinzade “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” formülüyle muasırlaşma gayesini açıkladığı zaman Türk-Alman ilişkilerinin bilimsel ve kültürel önemine dikkat çekmiştir. Hüseyinzade milletlerin sadece kendi yazar ve

bilginlerinin eserleriyle yetinmemeleri, bu durumun terakki için kısıtlayıcı olduğuna vurgu yapmıştır. *Füyûzat* dergisinde Avrupa bilim, eğitim, edebiyat, sanat ve sanayisini öğrenmenin ve millete bunu idrak ettirmenin önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Ali Bey Hüseyinzade bu gelişmelerden örnekler vererek Avrupa'yı taklit değil, takip etmenin gerekliliğini vurgulamıştır.

Kaynakça

- Aslanov, Mirabbas (1977). *Üzeyr Hacıbeyov*. Bakı: Gençlik Neşri.
- Bayat, Ali Haydar (1998). *Hüseyinzâde Ali Bey*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Başbuğ, İlker (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Güç Odaklarının Mücadelesi*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Bayraktar, Merve Nur (2016). *Bismarck'tan Wilhelm'e Almanya Diplomasisi*. İstanbul Üniversitesi. (İİBF, yayınlanmamış bitirme tezi) .
- Fischer, Fritz (1974). *World Power or Decline: The Controversy over Germany's Aims in the First World War*. (Trans. by. Farrar Lancelot L., et.al.,)New York: W. W. Norton and Company. <https://archive.org/details/FischerFritzGermanysAimsInTheFirstWorldWar/page/n23> (Erişim: 25.10.2018)
- Fuyuzat (1906-1907)* (2006). Bakı: Çarşıoğlu Yayınları.
- Hüseyinzade, Ali Bey (2007). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Çarşıoğlu Yayınları.
- Hüseyinov, Şirmemmed (2009). *Üzeyr Hacıbeyli, Neşrlerde Kenara Koyulmuş Matbu Eserleri*. Bakı: Elm Neşr.
- Kocabaş, Süleyman (1988). *Pancermenizm'in Şarka Doğru Politikası: Tarihte Türkler ve Almanlar*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Karasar, Niyazi (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, "Kavramlar, İlkeler, Teknikler", (27. bs.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kurtuluş, Rza (1989). "Almanya Maddesi". *İslam Ansiklopedisi*, C 2, 507-524, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mirze, Rasim (2000). *Türkçülüğün Babası*. Bakı: Elm Neşr.
- Molla Nasrettin* (1996). Cilt I-VIII Bakı: Azerneşr,
- Ortaylı, İlber (1983). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Öncü, Edib (2003). *The Beginnings Of Ottoman-German Partnership: Diplomatic and Military Relations Between Germany and The Ottoman Empire Before The First World War*, A Master's Thesis. Ankara: The Institute Of Economics and Social Sciences Of Bilkent University, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0002417.pdf> (Erişim tarihi: 15.10.2018)
- Yılmaz, Veli (1993). *I. Dünya Harbi'nde Türk Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*. İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık.

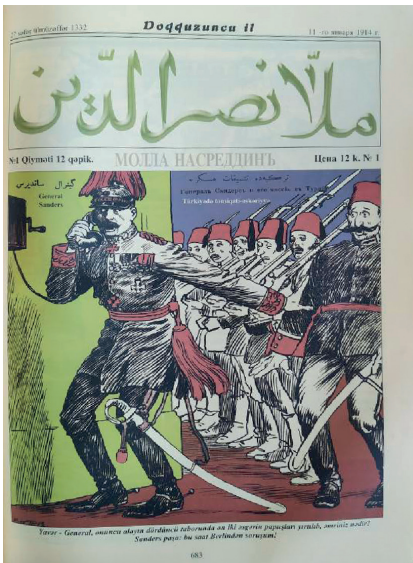
Ekler

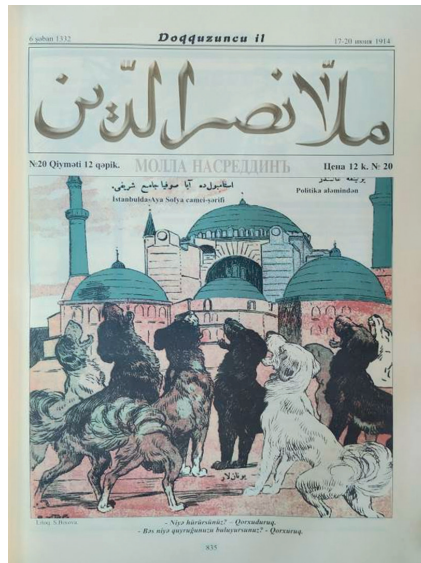
Ek 1. (*Molla Nasrettin*, 1996: 594)

Ek 2. (*Molla Nasrettin*, 1996: 683)

Ek 3. (*Molla Nasrettin*, 1996: 779)

Ek 4. (*Molla Nasrettin*, 1996: 835)

Ek 5. (Molla Nasrettin, 1996: 715)

Ek 6. (Molla Nasrettin, 1996: 22-23)

Extended Summary

As mentioned by different researchers, both Tsarist Russia and Soviet Russia always tried to take Azerbaijan under control and increased their influence over Azerbaijan. Azerbaijan was occupied and divided into pieces by Tsarist and Soviet Russia several times. Both the Russian Empire and the Soviet Russia authorities tried to strangle the national consciousness movement and especially the Turkification process, which was defined by Tsarist and Soviet Russia as a “panturkizm”. In spite of the Russian pressure, the Azerbaijani intellectuals watched all the changing and development processes in the Ottoman Empire and Turkey very closely.

It is also well-known that the beginning of the XXth century was the period of enlightenment of new political ideas, educational and cultural views in Azerbaijan as in the Ottoman Empire, also this period was the movement of national liberation of Azerbaijan against the exiled regime of Tsarist Russia.

It is not yet known what was written in Azerbaijani press at the beginning of the XXth century about the Ottoman Empire. Unfortunately, there is limited research about how Turkish-Azerbaijan relations was reflected to the newspapers and magazines at the beginning of the XXth century.

This paper focused on how reflected Turkish and German relations in Azerbaijani press at the beginning of the XX century which was under the very intense pressure of Tsarist Russia.

Most researches show that between 1906 and 1918 years more than 60 newspapers and magazines were published in Azerbaijani press that began with the *Ekinci* newspaper was published in Baku, in 1875 by Hasan Bey Zerdabi.

In this study, mostly articles and works published in *Füyuzat*, *Hayat*, *Irshad*, and *Molla Nasreddin* have been taken into the scope of research, since they include more about Turkish-German relations.

This paper is divided into two sections. The first section gives a brief overview of Turkish-German historical relations. The second section analyses the different aspects of Turkish-German relations reflected in Azerbaijani press.

Especially relevant articles of Ali Bey Huseynzadeh one of the significant Azerbaijani intellectuals and “father of national identity” and Uzeyr Bey Hajibeyli, a famous Azerbaijani composer, well-known journalist, and caricaturist published on *Molla Nasrettin*, one of the satirical magazines in the Muslim Turkic world are evaluated within the scope of this research.

This study reveals that all these works mentioned here displays critical approach to Turkish-German relations. Findings show that in all articles and caricatures there was criticism about the exploitation and imperialist policies of the German Empire toward the Ottoman and Near East. In this study, there are also different examples from these works.

Particularly, Ali Bey Huseynzadeh drew attention on both military and commercial expansion policies of the German Empire and he complained about

the German isolation policy towards the Ottomans and Near East. He also drew our attention on the background of Anatolian and Near Eastern railway construction financed by the Deutsche Bank. Ali Bey Huseynzadeh objected to Ottoman authorities, particularly II Abdulhamid's submissive attitude towards Germany.

He criticised also about exploitation policy of Wilhelm II that he utilized the Ottoman's natural resources and obtained lumbering privileges.

Another magazine touching on Turkish-German relations with satire is *Molla Nasreddin*. There were a lot of meaningful caricatures reflected in political relations between the Ottoman and German Empires with the satirical approach on the pages of *Molla Nasreddin*. Particularly, *Molla Nasreddin* criticized and satirized Sultan II Abdulhamid's military and political policies toward the German Empire. In this study, some examples from the *Molla Nasreddin* caricatures are included.

In this study, scientific and cultural dimensions of Turkish-German relations are analyzed in the XXth century Azerbaijani press, besides political, economic, and military aspects.

The collected data about Turkish-German relations in Azerbaijani press in the early XXth century press discussed the different issues from political, commercial, scientific, and cultural aspects.

As a result of this study, the findings show that Ali Bey Huseynzadeh's aim was to fully integrate into European civilization as a scientific and cultural dimension, instead of imitating Europe. What was the real meaning of "Europeanization" formulated by Ali Bey Huseynzadeh is also clarified in this study.

This study is very important to show how the Azerbaijani intellectuals watched all the changing and development processes in the Ottoman Empire very closely by the side to draw the researcher's attention to this topic.

Araştırma Makalesi / Research Paper

CENGİZ AYTMATOV’UN ESERLERİNE BAĞLAMSA BİR BAKIŞ: *BİRİNÇİ MUGALİM* ÖRNEĞİ

Cüneyt AKIN*

Öz

Cengiz Aytmatov, Türk ve dünya edebiyatının en önemli ve en büyük yazarlarından biridir. Eserlerinde millî unsurlarla birlikte evrensel unsurları görebileceğimiz Aytmatov’un eserleriyle ilgili Türkçe ve diğer dillerde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak, eserlerinde kullandığı sözcüklerin bağlamsal anlamlarını ve bu anlamların ortaya çıkardığı üslup özelliklerini dikkatlere sunan çalışmaların bugüne kadar ortaya konmadığı tespit edilmiştir. Bu eksikliğin giderilmesi ve Cengiz Aytmatov’un eserlerinin bütün yönleriyle daha iyi anlaşılması amacıyla, *Birinci Mugalim* (İlk Öğretmen) adlı Kırgız Türkçesi ile yazmış olduğu eserinden yola çıkılarak, eserlerindeki söz varlığı hazinesinin ortaya koyduğu üslup özellikleri, eserin ‘şekil özellikleri’ ve Mehmet Kaplan’ın ‘devir, şahsiyet, eser’ bağlamından hareketle eserdeki ‘içerik’ hususiyetlerinin anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlandı. Bu bağlamda iki inceleme yapıldı. Birinci olarak, bilgisayar tabanlı bir program olan ve TÜBİTAK projesiyle kullanıma sunulan, Kendi Kendine Derlem Programı (kkd.mersin.edu.tr) kullanılmak suretiyle, eserdeki bağlamsal anlamlar, eşdizimler, sözcük türleri, sözcüklerin köken bilgileri, tek ya da çok anlamlılıklar, sözcük sıklıkları, özolgusal kavramlar gibi verilerinden hareketle değerlendirmelerde bulunularak, eserin ‘şekil’ özelliklerinden hareket edilerek anlaşılmasına çalışıldı. İkinci olarak, eserin ‘içerik’ değerlendirmesini, ‘devrin ruhu’ndan ‘yazarın ruhu’na ve oradan ‘eser’e teşmil olacak kurgu özellikleri ve metindeki diyaloglarla birlikte ele alarak,

Geliş Tarihi/ Date Applied: 02.06.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 21.07.2020

Makalenin Künyesi: Akın, C. (2020). “Cengiz Aytmatov’un Eserlerine Bağlamsal Bir Bakış: Birinci Mugalim Örneği”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 169-180.

DOI: 10.24155/tdk.2020.145

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, cuneyt.akin@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6230-7222

devrin, yazarın ve eserin daha doğru anlaşılması sağlanmaya çalışıldı. Çalışmada, Aytmatov'un ilk eserlerinden biri olan *Birinçi Mugalim* adlı eserinin 2008 yılında yapılan redaksiyonlu metni esas alındı.

Anahtar sözcükler: *Birinçi Mugalim*, bağlamsal inceleme, Cengiz Aytmatov, devir-şahsiyet-eser, ilk öğretmen, Sovyetizm.

A Contextive Overview of Cengiz Aytmatov's Works

First Teacher Example

Abstract

Cengiz Aytmatov is one of the most important and greatest writers of Turkish and world literature. There are many works in Turkish and other languages related to Aytmatov's works, where we can see universal elements along with national elements in his works. However, it has been determined that studies that present the contextual meanings of the words used in their works and the stylistic features of these meanings have not been revealed to date. In order to compensate for this deficiency and to better understand Cengiz Aytmatov's works in all aspects, *Birinçi Mugalim* wrote the book titled 'First Teacher' in Kyrgyz, and the style features of the vocabulary treasure in his works, the 'shape features' of the work, and Mehmet Kaplan. It was aimed to contribute to the understanding of the "content" in the work by acting in the context of handover, witness and work. In this context, two investigations were made. Firstly, contextual meanings, collocations, word types, origin of words, single or multiple meanings, vocabulary in the work by using the Self-Compilation Program (kkd.mersin.edu.tr), which is a computer-based program and used with the TÜBİTAK project. It was tried to understand the work by using its 'shape' features by making evaluations based on its data such as frequencies and ecosystem concepts. Secondly, it was tried to provide a more accurate understanding of the era, the author and the work by evaluating the 'content' evaluation of the work together with the fiction features that will be extended from the 'spirit of the period' to the 'spirit of the author' and from there to the 'work'. In the study, the edited text of *Birinçi Mugalim*, one of Aytmatov's first works, made in 2008 was taken as the basis.

Keywords: *Birinçi Mugalim*, contextual review, Cengiz Aytmatov, handover-personal-work, first teacher.

1. Giriş

Aytmatov'un ilk eserlerinden biri olan *Birinçi Mugalim* 'İlk Öğretmen', aynı zamanda ilk uzun hikâyelerinden biridir. Yazar tarafından Kırgız Türkçesiyle kaleme alınmış ve "Eldik Mugalim Cönünde Ballada" adıyla 1961 yılında, önce *Ala Too* dergisinde ve sonrasında 'Birinçi Mugalim Cönünde Ballada' adıyla *Mugalimder Gazetasi*'nda Kırgız Türkçesiyle

yayınlanmıştır. Aytmatov ve A. Dimitriyeva'nın çevirisiyle 1962 yılında *Noviy Mir (Yeni Dünya)* dergisinin 7. sayısında Perviy Uçitil 'İlk Öğretmen' adıyla Rusça olarak da yayımlanmıştır. Eser 1963 yılında Samançının *Colu* kitabında yer alır. Mihalkov - Konçelovskiy tarafından 1965'te beyaz perdeye aktarılır. Filmin senaryosu, bizzat Aytmatov tarafından hazırlanmıştır. XX. yüzyılın 20'li yıllarında gerçek olaylardan esinlenilerek kaleme alınan eser, kısıtlı imkânlarla kendi köyünde okul açıp çocukları eğitmeyi amaçlayan Düşön'ün hikâyesidir (bk. Aydın, 2008; Ükübayeva, 2008; İbrahimov, 2008; Aytmatov, 2008).

Dünyanın çeşitli dillerine çevirisi yapılan ve Türkiye'de çok sayıda baskısı bulunan *Birinçi Mugalim*, 'povest (uzun hikâye)' türünde yazılmış bir eserdir. Bu eserde vaka, ana çizgileriyle şöyledir: Okuryazarlığı askerde öğrenen Düşön'ün, bütün güçlükleri aşarak, köyünde okul yapıp, öğrencilerine öğretmenlik yapmasının ve böylece yeni bir devri başlatmasının hikâyesidir. Düşön'ün bu çabaları boşa değildir. Zira, bir gün öğretim üyesi olacak bir çocuk olan Altınay, öğrencileri arasındadır. Bu eserdeki ana fikir, 'zorluklar karşısında pes etmemek' ve 'yurduna hizmet etmede en iyi yol olarak, bilgili insanlar yetiştirmek' düşünceleridir. Eserde Düşön ve Altınay iki ana kahramandır. Olayın okura aktarılmasında ressam Satımkul, Kartañbay Dede, Saykal Nine ve yenge-amca yardımcı karakterlerdir. Uzun hikâyenin Ressam Satımkul ve Altınay olmak üzere iki anlatıcısı bulunmaktadır. Asıl hikâye, Altınay'ın ağzından anlatılmaktadır. Yani, 1. tekil şahıs anlatım şekliyle olaylar, kahraman anlatıcının bakış açısıyla anlatılmıştır (bk. Nemutlu, 1997). Ancak hikâyenin başında, olan biten her şeyden haberi olan Ressam Satımkul'dur. Düşön'ün öğrencisi Altınay'ın mektubundan sonra anlatıcı rolünü Altınay'a devretmiş ve Altınay bu rolü mektup üzerinden ve eserin planına göre bir anlatıcı olarak devam ettirmiştir (Aydın, 2008: 1761).

2. Kuramsal Çerçeve

Çalışmadaki kuramsal çerçeve, Cengiz Aytmatov'un *Birinçi Mugalim* adlı eserindeki sözcüklerin bağlamsal kullanımları ve bu kullanımlardan ortaya çıkan bağlamsal anlamlar, sözcük türleri, köken bilgileri, sözcüklerin kullanıldıkları bağlamsal anlamlarına ilişkin istatistikler, eserdeki deyim yapıları, sözcüklerdeki tek anlamlılık ve çok anlamlılık gibi veriler, eserdeki özölgesal kullanımlara ilişkin bilgiler doğrultusunda oluşturulmuştur. Ayrıca kuramsal çerçevede, uzun hikâyenin kurgusal özellikleri, içeriği ve dili üzerinde de durulmuştur.

3. Yöntem

Söz konusu eser, Mehmet Kaplan'ın 'devir, şahsiyet, eser' olarak özetlediği bakış açısı çerçevesinde tahlil edilmeye çalışıldı. Bu nedenle çalışmada yapılan içerik ve şekil analizi, devir özellikleri, yazarın yaşadığı hayat ve eserin kurgusunu oluşturan diğer özellikler dikkate alınarak ortaya konuldu. Burada 'içerik analizi'nden maksat, metinden geçerli çıkarımlar yapacağımız bir dizi işlemi dikkatlere sunmak ve ayrıca metindeki mesajlar hakkında, alıcı, yazar, kültür hakkında değerlendirmelerde bulunmaktır (Karaoğlu, 2013: 584-585). 'Şekil analizi' ile kastedilen ise, eseri oluşturan sözcüklere ait verilerin bağlamsal, işlevsel, özolgusal düzeyde ve dil bilgisel çerçevede anlamlandırılması olacaktır.

Cengiz Aytmatov'un *Birinci Mugalim* (İlk Öğretmen) adlı eserinde yer alan sözcükler, bilgisayar tabanlı bir program olan ve TÜBİTAK projesiyle kullanıma sunulan, Kendi Kendine Derlem Programı (kkd.mersin.edu.tr) kullanılarak yapılmıştır. Ayrıca eserdeki bağlamsal anlamlar, eşdizimler, sözcük türleri, köken bilgileri, tek ya da çok anlamlılıklar, sözcük sıklıkları ortaya konularak, eserin yazıldığı döneme, yazara ve eserin yapısına (şekil-içerik) ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

4. Bulgular

Eserde 5217 sözcük yer almaktadır. Bu sözcüklerin türlerine baktığımızda sözcüklerin: 2041 isim, 320 sıfat, 494 zarf, 1706 fiil, 5 fiilimsi, 153 edat, 11 bağlaç, 16 ünlem, 400 zamir, 34 deyim, 3 ikileme ve diğer olarak adlandırabileceğimiz 44 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin içerisinde 970 sözcük bir, 234 sözcük iki, 80 sözcük üç, 53 sözcük dört, 18 sözcük beş, 22 sözcük altı, 5 sözcük yedi, 7 sözcük sekiz, 5 sözcük dokuz, 2 sözcük on, 4 sözcük onbir, 4 sözcük on iki, 4 sözcük on dört, 1 sözcük on beş, 3 sözcük on altı, 1 sözcük on sekiz, 1 sözcük on dokuz, 1 sözcük yirmi altı, 1 sözcük yirmi yedi, 1 sözcük yirmi sekizinci anlamlarıyla kullanılmıştır. Eserde kullanılan alıntı sözcükler şu şekildedir: Tr. (Krg.): 1027, Ar.: 106, Far.: 59, Rus.: 18, Ar. Far.: 3, Far. Ar.: 4, Far. Krg.: 5, Ar. Krg.: 1. Eserde tek anlamlı 1260 kelime, 209 çok anlamlı kelime yer almaktadır.

5. İnceleme

Mehmet Kaplan, "devir, şahsiyet, eser" bağlamını ifade ederken, bu üçlemenin birbiriyle ne kadar yakın ilişkide olduğunu, zira devrin ruhunun müellifin ruhuna, oradan eserin ruhuna aksedeceğini belirtmektedir (Kaplan, 1998: 10).

İncelenen eserde bu durumun ne kadar geçerli olduğuna bakıldığında ise, Sovyetler Birliği'nin ruhunun Aytmatov'a ve oradan eserindeki kur-

guya yansıdığı açıkça görülmektedir. Eserinde Sovyetlerin yerleşik medeniyete geçirmeye çalıştığı Kırgızların, bu hayatın ilk gereklerinden biri olan örgün eğitim-öğretime geçişte yaşadıkları sıkıntılar anlatılmaya çalışılmıştır. Sovyetlerin okullaşmaya geçişteki girişim ruhu, Aytmatov'un ve eserinin ana ruhunu (unsurunu) oluşturmuştur. Eserin adı dahi, yazılı dönemi 1924'te *Erkin Too* (*Hür Dağ*) gazetesinin yayın hayatına girmesiyle başlamış olan Kırgızların eğitim-öğretim hayatının başlangıcına uygun olarak, *Birinçi Mugalim* (İlk Öğretmen) olmuştur. Ayrıca, eserdeki olaylar da 1924 yılında geçmektedir.

Sovyet döneminde yazılmış olan eserde Sovyetizm unsurları dikkati çeker. Eserdeki Sovyetizm unsurları, daha çok idari terimler bağlamında karşımıza çıkmaktadır: Administrativdik (idari işler), keñeş ökmöt (Sovyet hükûmeti), kolhoz (kooperatif yönetimi), kolhozçu (kooperatif başkanı), komsomol (gençlik teşkilatı), murap (su dağıtım sorumlusu), partiya (Komünist parti), prezidium (yürütme üyelerine verilen ad), rayon (ilçe), volost/volus (bölge, il, vilayet). Ayrıca, diğer alanlarla ilgili Sovyetizm ifadeleri de görülmektedir: akademiya (akademi), akademik (akademisyen), aktar (Çarlık taraftarları), aktiv (aktif), brigad (işçi takımı), soldat (asker), kızıl (Sovyet'in simgesi olan renk), pioner (Sovyet'in orta okul öğrencisi) vb. Bu durum devrin rejiminin, devrin eserlerine etkisi olarak, Kaplan'ın sözünü ettiği “devrin ruhu”nun ‘yazarın ruhu’na ve oradan ‘eser’e yansması bağlamında önemli görülebilir.

Uzun hikâyenin başkahramanlarından olan Düşön'ün, eserde köyün ilk komünisti ve ilk öğretmeni olarak nitelendirilmesi (Aytmatov, 2008: 96), bütün olumlu vasıfları Düşön'e, onun üzerinden Komünizme ve oradan da öğretmenlik mesleğine yüklemesi, Sovyetler'in “ideal insan” yani “Sovyet tipi insan”ın propagandasını, Düşön ile ve dolayısıyla Aytmatov ile yapması olarak düşünülebilir.

Sovyet etkisi, sadece yukarıdaki sözcüklerle sınırlı değildir. Düşön'ün dağların arasında yüzyılların unutulmuşluğuna terk edilmiş köyün çocuklarına Lenin'den, “Sovyetler”den, “ağa” ve “ırgat(lar)” dan, dünyadan bahsetmesi, onları bu dünyayı kurmaya davet etmesi ve bu üçra köyde yaptığı icraatlar da onları dünyaya açan büyük atılımın ilk halesini oluşturmaktadır (Korkmaz, 2008: 119-120). Bütün bunlar “sovyet devrimciliği”nin propagandası olarak görülebilir.

Bununla birlikte, Aytmatov'un eserini oluştururken Sovyet yönetimine ve Lenin'e bağlılığını ispat etmek gayretinde olduğu görülmektedir. Bu durum, Düşön, Altınay ve Kartañbay Dede'nin konuşmalarından açıkça anlaşılmaktadır. Esasında Kırgızlar ve diğer Türk boyları o dönemde kısmen cehaletten kurtulma ve kısmen de Çarlık rejiminden kurtulmanın ver-

diği ümitten dolayı hürriyetsizliklerinin pek farkında değildir (Nemutlu, 1997: 54). Lenin ülkenin her tarafında okullar açmaktadır. Ayrıca, 1924'te Çalıkuşu romanını Rusçaya tercüme ettirerek bütün ülkelerde okunmasını sağlamıştır. *İlk Öğretmen*'de Çalıkuşu'ndaki öğretmenlik ruhu daha kuvvetli ve şuurlu olarak ele alınmıştır (Ercilasun, 1990: 293).

Eserde Altınay'ın bir kadın başkahraman olarak karşımıza çıkması, Sovyetlerin 'kadınların eşitliği' politikalarının bir sonucu olarak düşünülebilir. Çarlık dönemi feodal beylerinin uygulamalarıyla bir köle gibi görülen ve yaşlı zenginlerle zorla evlendirilen genç kızların bu durumu, Sovyetlerin 'eşitlik' ilkesi ile birlikte farklı bir noktaya gelerek, Altınay örneğinde olduğu gibi eğitim-öğretim hakları başta olmak üzere, erkeklerle eşit duruma gelmelerini gerektirmektedir. Bu çabaların destekleyicisi olduğunu eserden anladığımız Aytmatov'un, Altınay'ı, feodal kölelik düzeninden, Düşön'ün yanında yer alan Sovyet polisleri sayesinde kurtararak, öğretim üyeliğine kadar ulaştırması, söz konusu çabaların eserindeki yansımaları olarak görülebilir.

Uzun hikâyenin kurgulanışı, sosyalist realizm üzerinden toplumsal gerçekleri yansıtacak şekildedir (Söylemez, 2002: 24). Bu yöntem, Sovyet dönemi eserlerinin genel karakteristiğini oluşturur.

"Devir, şahsiyet, eser" bakış açısını "şahsiyet" bağlamında yazar için düşündüğümüzde, Aytmatov'un yazdığı bu uzun hikâyenin kendi hayatıyla birçok açıdan bağlantısı bulunmaktadır. Söz konusu hikâyeyi yazım aşamasında, daha önce kısa bir süre yaptığı öğretmenliğin eserini yazarken duygularını etkilediğini dile getirmiş ve öğretmenlik döneminde yaşadığı olayların zamanlarını değiştirmek suretiyle, bu olayları *Birinci Mugalim*'e aktardığını ifade etmiştir (Kalfa, 2013: 203).

Eserin içerik özellikleri incelendiğinde, tarihî sözcükler dikkati çekmektedir: abışka (yaşlı kişi), aksakal (bilge), aksarbaşıl (kurban adama, kurbanım sözü), apendi (Nasreddin Hoca), belce (tahıl çukuru), çal (yaşlı adam), çal-kempir (yaşlı karı-koca), ece (abla Eski Türkçe eçi), kempir (kocakarı), kolturmaçta (çocuklar için eğere ağaç koymak), sokbilek (han-vezir oyununda verilen ceza) buradaki sözcükler gelenekle ilişkili özolguşal ifadelerdir. Bu ifadelerden, Aytmatov'un tarihî geleneksel terim ve kavramları önemseydiği anlaşılmaktadır.

Eserde baabedin (Bahaeddin Nakşibendî Hazretlerini temsilen söylenen şükür ve sevgi ifadesi) ve bakşı (şaman) olmak üzere halk inanışlarını içeren sadece iki sözcük yer almaktadır.

Aytmatov eserinde, Kırgız kültürünün gündelik yaşamına ilişkin eşyalara ve canlılara ilişkin tabirleri de kullanmıştır: beşmant (dize kadar

uzayan kaftan), çokoy (keçe çizme), çöyçök (ağaç kâse, çanak), dañkan (at toynağından çıkan taş, kar parçası), kulun (altı aya kadar at yavrusu), kunan (iki üç yaşına basan erkek at), meş (bir çeşit ocak), moldo (okuryazar), tebetey (bir çeşit başlık, kalpak), talpak (post, minder). Kaplan'ın da yukarıda işaret ettiği noktadan hareketle, Kırgız'ın ruhundan Aytmatov'un ruhuna sinen göçer hayatın izlerini, en küçük çaptaki eserlerinden biri olan *Birinçi Mugalim (İlk Öğretmen)* adlı eserde dahi görmenin mümkün olacağı söylenebilir.

Eserdeki dil bilgisel bulgulardan hareket edilecek olursa, Aytmatov eserinde fiillerden ziyade (1706) adlara yer vererek (2041), hareketten ziyade adları öncelediği tespit edilmiştir. İsimleri çeşitli bakımlardan niteleyen, belirten sıfatlardan (320) daha çok, fiillerin niteleyicisi, belirticisi olan zarflar kullanılmıştır. Aytmatov'un eserinde zamirleri çok sık kullandığı (400) tespit edilmiştir. Bu durum, kahraman adlarını kullanmaktan ziyade onların yerine geçen zamirleri kullanmayı tercih ettiğini göstermektedir. Birinçi Mugalim'de kullanım sıklığı olan bir unsur da edatlar (153) olmuştur.

Eserde kullanılan sözcüklerin çoğunun (970) birinci anlamlarıyla kullanıldığı, bunu ikinci anlam (234), üçüncü anlam (80), dördüncü anlamların (53) takip ettiği görülmüştür.

Eserde 1027 kelime Türkçe kökenlidir. Alıntı sözcükler sırasıyla, Ar.: 106, Far.: 59, Rus.: 18 şeklinde tespit edilmiştir. Türkçe kökenli sözcüklerin yoğunluğu ve özellikle Rusça kökenli sözcüklerin azlığı dikkat çekicidir. Eserin dilinde, Sovyet döneminde (1961) yazılmasına rağmen, diğer alıntı sözcüklere oranla Rusça kökenli sözcüklerin azlığı, yazarın ve dolayısıyla eserin dil kullanımı bağlamında, dönemin resmî ve baskın dili olan Rusçadan, eseri meydana getirirken az etkilendiğinin göstergesi olabilir ya da genel olarak bu etkinin dönemin diğer yazarlarında ve yazdıkları Kırgızca eserlerde azlığı da söz konusu olabilir.

Sözcüklerin sıklığını (frekans) göstermek, bağlamsal incelemelerde yapılan bir işlemdir. Söz konusu sıklık, eserdeki üslup bilgisine katkı sağlayacak bir veri olarak değerlendirilebilir. Fiiller arasında en sık kullanıma sahip fiiller, eserde daha çok yardımcı fiil şekliyle kullanılan bol- (161) ve kel- filleridir. Ad kategorisi içerisinde ise men (120), biz (76) adılarını görmekteyiz.

Sonuç

Bütün bu verilerden ve eserdeki sözcüklerin anlam haritasından yola çıkılarak, Cengiz Aytmatov'un yazarlık üslubuna ilişkin bilgiler elde edilmiştir. Bu bilgiler ışığında Aytmatov'un Birinçi Mugalim eserinde 34

deyimin yer aldığını görmekteyiz. 52 sayfalık eserinde Aytmatov'un 34 deyim kullanması, ayrıca geleneksel Kırgız yaşamına ilişkin eşya adları, halk inanışlarına ilişkin tabirler ve Kırgızların kullandığı eskicil sözcükleri kullanması, yazarlık üslubunda Kırgız kültürüne ilişkin millî özolgularına örnek verdiği anlamına gelmektedir.

Kullandığı sözcüklerin genellikle Kırgız Türkçesi kökenli olması, yazarın eserlerindeki dilin ne kadar millî ve sade olduğunu ortaya koymaktadır.

Eser için, Kaplan'ın "devir, şahsiyet, eser" modellemesinden yola çıkarak elde ettiğimiz sonucun "içerik" değerlendirmesi yapıldığında: Düyşön, Altınay ve Kartañbay Dede'nin konuşmalarındaki Sovyet sistemi ve Lenin övgüleri içeren sözler dikkati çekmektedir. "Şekil" bakımından ise, eserin adından başlayarak, içindeki Sovyetizm unsurlarına varıncaya kadar "devrin ruhu"na uygun olarak yazıldığını görmekteyiz.

Uzun hikâyenin Düyşön ile birlikte başkahramanı olan Altınay'ın yetim oluşu ve Sovyet sisteminin Altınay'ın elinden tutup ona eğitim aldırarak öğretim üyesi yapması, Sovyet rejiminin propagandası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Altınay'ın evli bir adama zengin diye kuma olarak verilmek istenmesi, bir feodalite âdeti olarak ortaya konulmakta ve bununla Çarlık rejimi eleştirisi de yapılmaktadır. Nihayetinde Altınay'ı bu durumdan kurtaran Sovyet askeri ve Düyşön yani Sovyet rejimi olmuştur. Dolayısıyla Aytmatov'un bu eserinde Sovyet propagandası yapma gayreti gözlenmektedir.

Eserdeki başkahramanlardan biri olan Altınay, bir kadındır. 1920'li yıllardaki Sovyet politikalarına bakıldığında, 'kadınların eşitliği' temasının edebî eserler başta olmak üzere, Sovyet sisteminin bütün organlarında ele alındığı görülmektedir. Feodal Çarlık döneminde özellikle kadınların maruz kaldıkları çok sayıda adaletsiz uygulama, Sovyet döneminde kadınlara yönelik 'eşitlik' uygulamalarıyla birlikte, ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Eserde Altınay karakteri, bu politikaları destekleyici bir kurgunun unsurlarından biri durumundadır.

Birinçi Mugalım'in, Sovyet dönemi eserlerinin genel karakteristiğini oluşturan 'sosyalist realizm' üzerinden kurgulanmasının amacı, toplumsal gerçekleri yansıtarak, 'Sosyalizm' ilke ve amaçlarına hizmet etmek düşüncesidir.

Kaynakça

- Aydın, M. (2019). “Cengiz Aytmatov’un İlk Öğretmen Adlı Uzun Hikâyesinde Mekân Meselesi”. *Turkish Studies-Language and Literature*. 4: 1755-1765.
- Ercilasun, B. (1990). “Cengiz Aytmatov Hakkında Bir İnceleme”. *Türk Kültürü*. 28: 31-38.
- İbrahimov, O. (2018). *Devrinin Büyük Yazarı Cengiz Aytmatov Hayatı ve Edebi Kişiliği*. (Çev. Ed. Muhittin Gümüş vd.), Ankara: Bengü Yayınları.
- Kalfa, M. (2013). “Cengiz Aytmatov’un İlk Öğretmen Öyküsündeki Eğitsel Sorunlar ve Öğretmen İmgesi”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 28: 202-210.
- Kaplan, M. (1998). *Şiir Tahlilleri 1* (15. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaoğlu, B. E. (2013). “Karşılaştırmalı İçerik Analizi: Sokaktaki Adam ve Gazi Paşa Romanlarının Dil İncelemesi”. *International Periodical for The Languages*. 8: 583-605.
- Kasapoğlu-Çengel, H. (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 456.
- Kırgızca-Türkçe Sözlük* (2017). (Haz. Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova, Bilge Kağan Selçuk). C I-II. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Korkmaz, R. (2008). *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş, İzlekleri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Nemutlu, Ö. (1997). *Cengiz Aytmatov’un Eserleri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Özer, A. (2013). “Mehmet Kaplan’ın Tahlil Metodu ve Bu Metotla Kemalettin Tuğcu’nun ‘Bir Ocak Söndü’ Adlı Eserinin İncelenmesi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 2: 243-255.
- Söylemez, O. (2002). *Cengiz Aytmatov Hayatı ve Eserleri Üzerine İncelemeler*. Ankara: Karam Yayınları.
- Toktosartov, A. vd. (2008). Çıgarmalarının *Segiz Tomduk Cıynagı Ekinçi Tom: Botogöz Bulak, Birinçi Mugalim, Kızıl Alma, Samançının Colu, Gülsarat*. Bişkek: Biyiktik Yayınları.
- Ükübayeva, L. (2018). *Cengiz Aytmatov Çingiz Aytmatovdun 90 Cıldığına Arnatat*. (Çev. Ed. Esentur Kılıçev vd.) Bişkek: Turar Yayınları.

Extended Summary

In the study, it is aimed to contribute to the understanding of the stylistic features of Aytmatov's vocabulary in *Birinçi Mugalim* "First Teacher", the 'shape features' of the work and the 'content' in the work have been analyzed in the context of 'era, writer's personality, work'. In this context, two investigations are made. Firstly, contextual meanings, collocations, parts of speech, etymology of words, single or multiple meanings, vocabulary in the work are tried to be determined by using its 'shape' features by making evaluations based on its data such as frequencies and ecosystem concepts. In order to achieve this, the Self-Compilation Program (kkd.mersin.edu.tr) is used. This program is a computer-based program, which was brought into use with the TÜBİTAK Project. Secondly, it is tried to provide a more accurate understanding of the era, the author and the work by evaluating the 'content' evaluation of the work together with the fiction features that will be extended from the 'spirit of the period' to the 'spirit of the author' and from there to the 'work'. In the study, the edited text of *Birinçi Mugalim*, one of Aytmatov's first works, is taken as a basis.

Theoretical framework in the study, contextual uses of words in Cengiz Aytmatov's '*Birinçi Mugalim*' and contextual meanings from these uses, parts of speech, etymological information, statistics on the contextual meanings of the words used, expression structures in the work, single significance and multi-significance in data are determined in line with the information on ecosystem uses in the work. In addition, in the theoretical framework, the fictional features, content and language of the long story are also emphasized. The work in question is tried to be analysed within the framework of the perspective that Mehmet Kaplan summed up as "era, writer's personality, work". For this reason, "content analysis" and "shape analysis" in the work are examined by taking into account both the transfer features, the life of the author and other features that constitute the work. Here, the purpose of 'content analysis' is to present a series of actions to which we will draw valid conclusions from the text and also to evaluate the messages in the text, the buyer, the author, the culture (see Karaoğlu 2013: 584, 585). What is meant by "shape analysis" will be to make sense of the data of the words that make up the work in contextual, functional, ecosystem and grammatical framework. Based on all these data and the meaning map of the words in the work, information about the writing style of Cengiz Aytmatov is obtained in the study.

In the light of this information, we see that Aytmatov's *Birinçi Mugalim* contains 34 idioms. In his 52-page work, Aytmatov's use of 34 idioms, as well as the names of things related to traditional Kyrgyz life, the expressions of folk beliefs and the ancient words used by the Kyrgyz mean that he prioritized the national idiosyncrasies of the Kyrgyz culture in his writing style. The fact that the words he used are generally of Kyrgyz-Turkish reveal how national and plain the language in the author's works is. For the work, when the 'content' evaluation of the result we have obtained based on Kaplan's 'era, personality, work' modelling is made: In terms of words and phrases containing the praises of the Soviet system and Lenin in the speeches of Düşön, Altınay and Kartañbay Dede, it is written

in accordance with the spirit of the era, starting with the elements of Sovietism in it. It is the propaganda of the Soviet regime that Altınay, who is the protagonist of the long story together with Düyşön, became an orphan and that the Soviet system held the hands of Altınay and sponsored her education.

Altınay's desire to be given to a very rich married man is put forward as a number of feudalism and criticism of the Tsarist regime is made with this. Ultimately, it is the Soviet soldier and Düyşön, the Soviet regime, who saves Altınay from this situation. Therefore, Aytmatov's effort to make Soviet propaganda in this work is observed. Altınay, one of the protagonists in the work, is a woman. When the Soviet policies in the 1920's are analyzed, it is seen that the theme of "equality of women" is addressed in all organs of the Soviet system, especially literary works. In the feudal Tsarist period, many injustices, especially to women, were tried to be eliminated together with 'equality' practices for women in the Soviet era. The character of Altınay is one of the elements of fiction supporting these policies. We think that the purpose of the fiction of *Birçinçi Mugalım* through "socialist realism", which constitutes the general characteristic of Soviet era works, is to serve the principles and goals of "Socialism" by reflecting social realities. The basic dictionary used to make sense of contextual vocabulary, under the direction of Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu, Inst. See. Dr. Cıldız Alimova, Inst. See. Rahat Askarova, Dr. Bilge Kağan Selçuk. It is the most comprehensive (online) dictionary among today's Kyrgyz-item dictionaries, with 74,000 lexical entries prepared by scientists named Bakıt Şarşembayev.

Araştırma Makalesi / Research Paper

HAYVAN İLE İNSAN ARASINDAKİ “BAŞKA”LIK AÇISINDAN BİLGE KARASU’NUN “KORKUSUZ KİRPIYE ÖVGÜ” VE “BİZİM DENİZİMİZ” ÖYKÜLERİ

Yasemin KOÇ*

Öz

Felsefi düşüncenin tarihinde uzun bir süre doğaya ve insan dışındaki canlılara yaklaşımda çoğunlukla “insan-merkezli” düşünceler esas alınmıştır. Dolayısıyla “insan” düşüncesi kendisini ancak insan ile hayvan arasındaki farkta ifade edebilmiştir. Zamanla bu insan-merkezli yaklaşımların yerini yeni fikirlere bırakmış, özellikle de hayvanların “öteki” oluşları üzerinden kimlik ve şiddet kavramları yeniden ele alınmış, “hayvan oluş” felsefenin başlı başına bir meselesi hâline gelmiş ve edebî metinlerdeki ekolojik görünürlük de daha çok dikkat çekmeye başlamıştır. Söz gelimi Derrida hayvan sorusu üzerine çalışmalarında “logosantrizm” kavramına, hayvanın sözden/akıldan yoksun görülmesine dikkat çeker. Dilden, sözden yoksun olmak; dilsiz ve sözsüz bırakılmak, yalnızca hayvanın değil, insanın “öteki” konumuna taşıyabileceği her tür topluluğa ait ortak bir özellik olmaya devam eder. Derrida, Heidegger, Agamben gibi isimlerin konuya dair düşüncelerinin kökeninde biyolog Jakob von Uexküll’ün tek bir dünya yerine mekân, zaman ve dünya algısının her bir canlının kendi algı dünyasına göre şekillendiği çoklu dünyalar fikri yer alır. Bilge Karasu da metinlerinde doğanın görünürlüğünü, insan ile hayvan arasındaki farkları ve kesişimi, “öteki” olma, yahut kendi deyimiyle birbirinden “başka” olma durumunu çeşitli bağlamlar içinde ele almış ve yazınsal poetikasının bir parçası hâline getirmiştir. Karasu,

Geliş Tarihi/ Date Applied: 22.01.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 10.06.2020

Makalenin Künyesi: Koç, Y. (2020). “Hayvan ile İnsan Arasındaki “Başka”lık Açısından Bilge Karasu’nun “Korkusuz Kirpiye Övgü” ve “Bizim Denizimiz” Öyküleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 181-198.

DOI: 10.24155/tdk.2020.146

* Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.
kcysmnkc@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6667-4962

metinlerinde hayvanın var oluşunu ve kimliğini, “öteki/başka” olarak bulunduğu pozisyonu sorgulamış, insana dair pek çok sorunun cevabını da bu başkalık üzerinden vermiştir. Yazar, metinlerinde doğaya ve -onun bir parçası olarak- hayvanlara bakışını, insan-merkezli olmayacak şekilde şiddet ve tahakküm ilişkisinden arındırarak kurmak ister ve bunu sağlayacak yolları arar. Bu çalışmada Karasu’nun iki öyküsü esas alınarak, yazarın insan ve hayvan arasındaki dünya farklılığı, logosantrizme yaklaşımı ile canlılar arasında eşitliğe dair talebi irdelenecektir.

Anahtar sözcükler: Bilge Karasu, logosantrizm, hayvan sorusu, Jakob von Uexküll, öteki.

From the Perspective of the Difference between Animal and Human; the Short Stories of Bilge Karasu: “Korkusuz Kirpiye Övgü” (Praise to the Fearless Hedgehog) and “Bizim Denizimiz” (Our Sea)

Abstract

Throughout the history of philosophical thinking, human centred thoughts are based on the approaches to nature and the living other than human. However, “human” could only express itself via the difference between animal and human. Over time, human centred approaches have been replaced by new studies about animal’s being the “other” with the concept of identity. “Being animal” has been a philosophical problem and it has attracted more attention in literary texts. In his studies on the question of animal, Derrida emphasises the concept of logocentrism and impression of animal’s lack of word and mind in a position of “the other.” Jakob von Uexküll’s idea of multiple worlds in which the perceptions of time, place and world are shaped in the senses of each living creature is grounded with the thoughts of Derrida, Heidegger and Agamben. In his works, Bilge Karasu has handled the visibility junctions between human and animal and the situation of being the “other” and made them parts of his poetics. Karasu, has questioned the identity of animal, its position as the “other/different” and answered many humanly questions via this otherness. He wishes to determine the ways of maintaining his approach to nature and animal in not a human centred way by clearing of every relation of domination. In this study, based on the two short stories of Karasu, the author’s approach to the criticism of logocentrism; and his demand of absolute equality among the living will be studied.

Keywords: Bilge Karasu, logocentrism, the question of animal, Jakob von Uexküll, the other.

“İkili karşıtlıklarla baş edebilmek için devamlılık ve farklılığın bilinmesi gerekir. “Öteki”yi kendisine yabancılaşmış, kendisine benzetilmiş ya da kendi benliği genişletilmiş olarak kabul etmek mümkün değildir.” (Plumwood, 1991: 6)

Giriş

Yirminci yüzyılda Batı felsefesi için esaslı bir tartışma konusu hâline gelmiş olan doğanın ve biyolojik süreklilik fikrinin arka planında, pek çok çalışmayla beraber, Darwin'in 1800'lerde yürüttüğü çalışmalar, öne sürdüğü tezler ve evrim teorisi de yer alıyordu. Oysa bu döneme dek doğaya ve insan dışındaki canlılara yaklaşımda çoğunlukla “insan-merkezli” düşünceler esas alınmış, bu düşünce zaman içerisinde -Darwin'in evrim teorisi, Newton'ın evrensel çekim yasası, Freud'un psikanaliz üzerine çalışmaları gibi çeşitli alanlardaki fikirlerle- adım adım değişime uğramıştır. *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde de belirtildiği üzere, Batı felsefesinin tarihinde “insan” düşüncesi kendisini ancak insan ile hayvan arasındaki farkta ifade edebilmiş; bu farktan hareketle hayvanın akıldan yoksun oluşu insanın saygınlığına kanıt olarak gösterilmiştir (Adorno ve Horkheimer, 2014). Dolayısıyla insanı merkeze koyan bu tutumun neticesinde “akıl sahipleri akli olmayan hayvan konusunda tasalanmaya boş bir uğraş gözüyle bakar”lar (s. 330). Zamanla bu insan-merkezli yaklaşımların yerini yeni çalışmalar almaya başlamıştır. Nitekim 1970'lerde hayvan hakları ekseninde yapılan tartışmaları, günümüzde, ekolojik çalışmaların her yönüyle sosyal bilimlerde kendisine yer bulması ve disiplinlerarası yaklaşımlarda önemli bir pay sahibi olması izlemiştir. Söz gelimi ekoeleştirelinin yolu feminizm düşüncesiyle kesişerek ekofeminizmi meydana getirirken bir yandan da hayvanların ekonomideki/üretimdeki rolleri tartışmaya açılır; bitkilerin ve özellikle de hayvanların “öteki” oluşları üzerinden kimlik ve şiddet kavramları yeniden ele alınır, “hayvan oluş” felsefenin başlı başına bir meselesi hâline gelir ve tabii edebî metinlerdeki ekolojik görünürlük de daha çok dikkat çekmeye başlar. Edebiyat ve ekoloji arasındaki bu ilişki, çalışmamızın da çıkış noktasını oluşturmaktadır. Ancak bu noktaya değinmeden önce, felsefenin hayvan sorusuna bakışına dair fikir edinmek de gerekir.

Hayvan sorusu üzerine insan merkezcilikten sıyrılmış bir yaklaşımla çalışan ve bu alanda dikkat çekici pek çok fikir öne süren Derrida, özellikle *Animal That Therefore I Am*¹ adlı kitabıyla insan ile hayvan arasındaki ayrımın epistemolojik ve ontolojik sınırlarını irdelemeye yönelmiştir. Derrida, Batının geleneksel felsefesinde insanın ayrıcalıklı kabul edilmesinin nedeni olarak “logosantrizm”i yani söz-merkezciliği işaret eder (Ertuğrul, 2015). Logosantrizm hayvanın bilinçten ve sözden mahrum oluşu üzerinden hareket ederken, insan-merkezci düşüncenin kaynağına, yani dil-söz-bilinç-öznellik üzerinden bir ayrıma gitmiş olur. Nitekim sadece

1 Bu çalışma Derrida'nın 1997 yılında “Otobiyografik Hayvan” başlığıyla verdiği seminerinin kayıtlarından derlenerek basılmıştır. Kitapla ilgili alıntıların Türkçeye çevirisinde Tacettin Ertuğrul'un “Jacques Derrida: ‘Hayvan’ Meselesini İnsan-Hayvan İkililiğinin Ötesinde Düşünmek” başlıklı makalesindeki çeviri referans alınmıştır.

ileri dönemdeki yazılı felsefe metinlerinde değil, geçmişten bugüne sözlü kültürle aktarılan halk masallarında dahi bu söz-merkezci tutumun izlerini görürüz. Söz gelimi masallarda, bir sebeple cezalandırılmayı hak eden insanın bir hayvana dönüştürülmesi, hayvan bedeninde kısıp kalması sık sık karşımıza çıkar. Buradaki asıl cezanın ne bir hayvana dönüşmek ne de hayvanın bedeninde sıkışmak olmadığı açıktır. Esas ceza, insanın hayvana dönüşüyle birlikte “sözünü” kaybetmesi, “sözsüz” bırakılmış olmasıdır. İnsanın, hayvanlar içinden bir hayvan olduğu -bilhassa Darwin’in çalışmalarıyla beraber- ortaya konulmuş olmasına rağmen uzun süre insan ile hayvan arasında, insan merkezci bir bakışla, boyunca radikal ayrımlar yapılmaya devam edilmiş ve bu dile-söze dayalı ayrım da insan-hayvan arasındaki ilişkiyi doğru kavramayı güçleştirmiştir. Derrida ise yüzyıllar süren bu hataya düşmekten kaçınarak hayvan sorusu üzerine logosantrizmden (sözmerkezcilikten) uzak duran çalışmalar yürütmüş olan Martin Heidegger’in yapıtlarına odaklanır. Heidegger insan-hayvan ayrımını yalnız “dil” üzerinden değil “zaman” üzerinden de tanımlamayı seçmiş ve bunun neticesinde taşı ve bitkileri “dünyasız”, hayvanları “dünyaca yoksul”, insanı ise “dünya kurucu” olarak nitelemiştir. Ona göre, hayvan ve insan kavramları ancak klasik metafiziğin yapmış olduğu tanım ve ayrımların yıkımıyla hakiki manasını bulacaktır.

Bu noktada, hayvan sorusu ve hayvanın dili üzerine, Deleuze ve Guattari’nin de felsefe çalışmalarında ses getiren yaklaşımlarına dikkat çeken Can Batukan şunları kaydeder:

Deleuze ve Guattari’ye göre felsefenin zemin arayışı insan ile hayvan arasındaki ayrımın da başlangıcıdır. “Hayvanın dili” aynı zamanda “dilsizin dilidir”. Dolayısıyla bu dili duyabilmek, ona kulak verebilmek için insanın kendi düşünme biçimlerinden başka olarak hayvanı ve Doğa’yı tahakküm altına alan yapılardan vazgeçmesi gerekir. Bunlar sadece hayvanı tecrit eden ve onu mutlak bir “insanlık” fikrinden ayıran değil, aynı zamanda kadını, eşcinseli, siyah adamı, deliyi de ayıran pratiklerdir (2015: 80).

Dilden, sözden yoksun olmak; dilsiz ve sözsüz bırakılmak tam da bu yüzden, yalnızca hayvanın değil, insanın “öteki” konumuna taşıyabileceği her tür topluluğa ait bir özellik olmaya devam eder. İnsanlık tarihi boyunca kadınların, kölelerin, çocukların ve yabancıların da “söz”e sahip olmadıklarından hayvanlığın sınırlarında gezindiklerini ifade eden Nazlı Ökten (2002) “dile” ve “akla” sahip olup olmama konusundaki ayrımı cinsiyetler üzerinden örnekler: “Sözsüz bırakılmış, dilsiz, bilgisiz kalmış, isteriye hapsedilmiş kadınlar, insan sınıfına girmek için yıllarca mücadele etmek zorunda kaldılar. Erkekler, hayvanın güçlerin ödünç alan şaman misali benzetmelerle (aslan, kaplan, kurt vb.) süslenirken kadınlar hayvanın

güçsüzlüğü sayılan akıl dışılıkla özdeşleştirildiler” (s. 136). Nitekim Batı felsefesinin tarihinde yer edinen ve hayvan sorusu üzerine yazan pek çok isim de -söz gelimi Aristoteles, Kant, Descartes, Levinas, Lacan...- insan ile hayvan arasındaki ayrımı “dil-konuşma” ve “akıl” üzerinden yaparak insan merkezci bakıştan sıyrılamamışken, Agamben (2010), Çocukluk ve Tarih adlı kitabında dil üzerine yazar ve bu ayırmadaki soruna işaret etmek için Aristoteles’in *Politika*’sından şu bölümü alıntılar:

Canlılar arasında sadece insan dil yetisine sahiptir. Sesle söz farklıdır; ses acı ve zevkin göstergesidir ve bu nedenle diğer canlılara da özgüdür; diğer canlıların doğası, aslında acı ve zevk duyumlarına sahip olacak ve onları anlamlandırabilecek düzeye varmıştır; dil ise uygun olan ile uygun olmayanı göstermek içindir, tıpkı haklı ile haksız göstermek için olduğu gibi, bu diğer canlılardan çok insanlara özgü bir şeydir; çünkü iyi ile kötü, haklı ile haksız ve benzeri başka şeylerle ilgili duyumlara sadece insanlar sahiptir (s. 9).

Aristoteles’in ses ile söz arasında bir ayrım olduğu savı ile burada insani olanın dilsel olanla özdeşleştiğinin kabul edilmesi Agamben’i konuya dair yeni sorular sormaya iter. Çalışmasının ilerleyen bölümünde bu insan merkezli bakışı reddederek ekler: “Aslında hayvanlar dilden yoksun değildir, aksine, onlar her zaman ve tamamen dildirler... Hayvanlar dile girmezler, onlar zaten hep dilin içindedirler” (s. 62). *Açıklık*’ta da hayvan ile insan arasındaki “dil” merkezli ayrımı sorgulamaya devam eden Agamben, hayvandan insana geçişin kanıtı olarak tek bir öge üzerinden hareket edildiğini ve bu ögenin de dil olduğunu belirterek ekler: “Dille özdeşleştirilerek, konuşan insan, sanki hem zaten insanmış hem de henüz insan değilmişçesine, kendi dilsizliğini kendi dışına yerleştirmiştir” (2015: 40). Öte yandan Agamben (2015) *Açıklık*’ta Derrida’nın ve Heidegger’in konuya dair fikirlerinin kaynağını Baron Jakob von Uexküll’de aramak gerektiğine işaret eder. Özellikle ekoloji ve hayvan davranışları üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan bir biyolog olan Uexküll, klasik bilim adamlarının “tek bir dünya” fikrinin aksine, sonsuz bir çeşitlilik gösteren, her biri mükemmel ve devasa bir müzik partiyonundaki gibi birbirine bağlı, bununla birlikte aralarında iletişimsiz ve karşılıklı olarak birbirini dışlayan, merkezinde aşına olduğumuz küçük canlıların ve aynı zamanda uzak geçmişe uzanan canlıların bulunduğu çoğul bir “dünyalar” fikrini savunmuştur (Agamben, 2015). Uexküll’ün karşı çıktığı şey, canlıların tamamını kapsayan tek bir dünya olduğu kanısıdır, tüm canlılar için tek bir dünya olmadığı gibi tek bir zamanın da mümkün olmadığını ileri sürer. Bu fikirden hareketle ortaya koyduğu “*Umwelt*” terimini “çevreleyen dünya” anlamına gelecek şekilde kullanır. Öte yandan “*Umgebung*” terimini de hiçbir ayrıcalık yüklemeyen ve gözlemlediğimiz bakış açısına göre değişebilecek

olan kendi “Umwelt”imiz olarak tanımlar. Bu iki kavramı Agamben şöyle izah eder: “Nesnel olarak belirlenmiş bir çevre anlamında bir orman yoktur. Orman-koruma-görevlisi-için-bir-orman vardır, avcı-için-bir-orman vardır, gezgin-için-bir-orman vardır, doğa-dostu-için-bir-orman vardır ve son olarak, Kırmızı Başlıklı Kız’ın içinde kayb olduğu bir masal ormanı vardır” (2015: 46). Canlıların kendilerine ait bu “dünya”ları birbirleriyle kesişme, benzeşme ihtimaline sahip olsa da birbirleriyle kıyaslanabilir değildir. Dolayısıyla insanın dünyasının öteki canlıların dünyasından herhangi bir sebeple üstün olması da mümkün değildir. Mekân, zaman ve dünya algısının her bir canlının kendi algı dünyasına göre şekillendiği, var olduğu çoğulcu bir düşüncedir karşımızdaki. Can Batukan (2015) bu çokluğun zaman-mekân algısında, renk-koku-dokunma-ses algısında, duyumsama ve sentezde olduğuna işaret eder. Derrida’nın da hayvan meselesine dair bu “çoğul dünya” kabulü açıktır:

İnsandan bir tek bölünmez sınırla ayrılmış olan tekil topluluk ismi hâlinde bir hayvan yoktur. Düşünmemiz gereken şey canlıların var olduğudur ve onların çoğulluklarının basitçe insanla karşılaştırılmış tek bir hayvan figürü içinde toplanmasına izin veremeyiz. Genel olarak hayvan denilen kategori altında homojenleştirilemeyecek olan devasa bir çeşitlilik söz konusu iken, insan olmayan tüm hayvanları hayvan adı altında toplamak hayvanlara karşı işlenen ilk suçtur. Hayvan yoktur, hayvanlar vardır (Derrida’dan aktaran Ertuğrul, 2015: 180).

Öte yandan Heidegger’in hayvanı “*Welt-armut*” (dünya yoksunluğu) ve insanı da “*Weltbilden*” (dünyaya biçim veren) olarak adlandırdığı ilişki ağının fikrî temellerinde de Uexküll’ün izleri açıkça görülür. Kendi dünyalarımız, algılayabildiklerimiz ve algılayamadıklarımız olduğu fikri Heidegger’in de kabulleri arasındadır. Canlıları, insan merkezli bir dünyanın ve düşüncenin ekseninde kavramaktansa, çoklu bir dünya tasarımı ve çeşitliliği esas almak, insanı içinde yaşadığı çevre konusunda çok daha fazla farkındalığa sahip hâle getirir.

Bilge Karasu Metinlerinde “Başka/Öteki” Olarak Hayvan

Geçtiğimiz birkaç yüzyıl, insanın var oluşunu, dünyayı, benliğini çokça sorguladığı ve cevapları bulma yolunda kimi zaman buhranlar geçirdiği bir dönem olurken; kendiyi bunca meşgul “modern” insanın ötekinin sesini duyması, ötekinin kimliği üzerine düşünmesi pek de kolay olmamıştır. Oysa Agamben’in (2015) de belirttiği gibi “Homo; insan olmak için, kendini insan olmayanda bilmesi gereken, yapı itibarıyla “antropomorfi” (insan biçimli) bir hayvandır” (s. 34). Dünyayı anlama çabasında insanın kendi sınırlı var oluşu yetersiz kalır. Tamlığın kurulabilmesi için ötekinin gözüyle de görmek gerekir. Bu yüzden de ötekinin oynadığı rol önemlidir

(Şahin Yeşil, 2015). Nitekim bu ihtiyaçtan kaçmak daha fazla mümkün olmamış, ekoloji temelli çalışmalar sosyal bilimlerin hemen her alanında kendisine yer bulmaya başlamış, özellikle “hayvan sorusu” başta felsefe olmak üzere pek çok disiplinde üzerine gidilen bir soru hâline gelmiştir. Edebiyat metinleri de bu değişime kayıtsız kalmamış; yazarlar, doğanın unsurlarını özne, kimlik, ötekilik, türçülük gibi kavramlar ekseninde ele almış ve onu metinlerde kullanılan bir dekor olmaktan çıkararak mesele- nin bizzat kendisi hâline getirmeye başlamıştır. Türk edebiyatında Bilge Karasu metinleri kadar ekolojik okumaya açık metinler bulmak zor olsa gerek. Doğanın tüm unsurlarını metinlerinde sayısız bir bağlam çeşitliliği içerisinde kullanan Karasu için, hayvanın var oluşu ve kimliği, “öteki” olarak bulunduğu pozisyon sorgulamaya değer olmuş, onun metinlerinde insana dair pek çok sorunun cevabı da bu ötekilik üzerinden verilmiştir. Yalnızca kurgusal metinlerinde değil, deneme, günlük gibi türlerde kaleme aldığı yazılarında da “ötekini” ve onun dünyasını irdelemeye devam etmiştir. Karasu’nun düşünsel ve teorik yanı ağırlıkta olan denemelerini ve günlüklerinden seçilmiş parçaları kapsayan *Öteki Metinler*’in (2016) girişinde yazar, yirminci yüzyılda insanın ötekini anlama yolunda sarf ettiği çaba kadar, ötekine son derece acımasız davrandığından da bahseder ve ardından yazılarının amacını şöyle açıklar: “Bu yazılarda anlamağa çalışmaktan başka bir şey yapmıyorum. “Beriki” de, “öteki” de benim, bizim, hepimiziz. “Biz” i anlamağa çalışıyorum. “Biz”i ötekinden ayıran durumu anlamağa çalışıyorum. O kadar.” (s. 13). Karasu’nun metinlerine yayılan bu anlama gayreti, öteki olmanın nasıl bir his olduğuna dair bu merak hem insanların kendi aralarındaki ilişkilere, ötekiliklere dair irdeleyici olur hem de insanın diğer canlılarla arasındaki ilişkilerin düzeneğini sorgulamaya yarar. Öte yandan, insanın insana karşı davranışındaki motivasyonunun, insanın hayvana karşı davranışındakinden çok da farklı olmadığını da bu metinlerde okumak mümkündür. Bilge Karasu’nun yazı evreninde insan, dünyada “kendi başına” bir varlık değil, ancak hayvanlarla ve bitkilerle; doğanın tüm unsurlarıyla, yani “dirim ortakları”yla tamamlanan bir bütündür. Karasu, “Ama hayvanlarımız konuğumuz değil. Yaşam ortağımız. Köle hiç değil.” (2013a: 70) diyerek doğaya ve onun bir parçası olarak hayvanlara bakışını, insan-merkezli olmayacak şekilde her türlü şiddet ve tahakküm ilişkisinden arındırarak kurmak ister ve bunu sağlamanın yollarını tartışır. Hem denemelerinde kaleme aldıklarıyla hem de kurgusal metinlerindeki pek çok söylemiyle insanın ve hayvanın bir aradalığını, eşitlik düzleminde sağlamanın yollarını arar (Koç, 2018). “Cinayetin Azı Çoğu” ve “Bir Hayvanla Yaşamak” başlıklı yazılarında insan-hayvan arasındaki ilişkiyi tahakküm ve “başka”lıklar ekseninde değerlendirir Karasu. İnsanın elinde, öteki üzerinde bir ölüm-dirim yetkesi bulundurduğuna dair var

olan eğilimi ve bu eğilimin neden olduğu “öteki üzerinde güç denemesi” arzusunu eleştirir. Yazar, insanın doğaya yahut doğanın insana hâkimiye-tindense doğa ile insan arasındaki ilişkinin diyalektik sentezinden yana görünür. Bunun için de öncelikli olarak insan-merkezli bir bakıştan kurtulmayı gerekli görür ve bu noktada çalışmamızın girişinde sözünü ettiğimiz düşünürlerin fikirleriyle ortaklaşarak logosantrizmi reddeder. *Narla İncire Gazel*’de (2012) “Hayvanlar karşısında, daha doğrusu, hayvanlara bakarken, insan karşısındaymışız gibi düşünmekten ne zaman kurtulabileceğiz ki?” (s. 24) diye sorar. Esasen o, insan ile hayvan arasındaki ilişkinin her parçasında insanın lehine gelişen tek yönlülükten rahatsız olur. Birlikte yaşandığı hâlde, hayvanlarla ilişkide kural koyucunun daima insan olmasındaki garipliğe dikkat çeker: “Bizim kurallarımızı öğrenen hayvan, kendi kurallarını da bize öğretir... Niye hayvan bu ilişkiye razı oluyor? Niye dünyamızda yaşamayı kabul ediyor?... Kendi niteliklerimizi, değerlerimizi, garip bir akıl karışıklığı içinde, hem anlayamayacaklarını, “elbette bilemeyeceklerini” söyler, sonra da bunları bilir gibi davranmalarını isteriz” (Karasu, 2013a: 71). Tam da bu noktada Uexküll’ün “dünyalar”ımıza dair düşüncesiyle yolu kesişir Karasu’nun: “Oysa hiç kimse, kendini zaten içinde bulduğu “dünya”ların, çevrelerin dışından gelen biriyle ilişki kurmak zorunda değildir” (2013a: 71). Hayvanları insan-biçimciliğin dışında sunmanın olanaklarını zorlayan bir yazınsallığı kurmayı amaçlayan Karasu, hayvan ve insanın bu dünya farklılığına/başkalığına çeşitli açılardan çok kez değinir. Hayvanların bizim gibi bilip, düşünüp eylediklerini sanmamızın alıktıktan başka bir şey olmayacağını açıkça ifade eder (2013a: 72). İnsanın hayvanla bir arada yaşaması neticesinde “ötekini” düşünmenin, “ötekinin” kaygısını taşımanın, ona dair üzülmenin yahut sevinmenin kaçınılmaz olduğu açık olsa da, ötekinde kendi iz düşümümüzü aramanın yine de gereksiz olduğunu vurgular ve ekler: “Hayvan bizim açımızdan ‘başka’dır. Onun açısından bizim başka olduğumuz gibi... Bu başkalıklar, pek güzel bir arada yaşamayı öğrenebilir” (2013a: 72). Dolayısıyla, eylemleri de, iletişim yolları da insana kıyasla “başka” olan bu türün, insana has bir “logos” (akıl) üzerinden değerlendirilmesini yanlış bulur. Bu noktada, Karasu’nun “öteki” yerine “başka” sözcüğünü seçmesi de tesadüf değildir. Dirimin ortağı olarak gördüğü hayvanların konumunu “öteki”likten çıkarmaya önce -ve elbette- dilden başlar. Hayvan, insanın karşısında “öteki” değil, ancak “başka”dır.

Bilge Karasu metinlerinde dil, okurları tarafından da kolayca fark edileceği üzere metnin diğer tüm öğelerinden önceliklidir ve bu yüzden de metnin odak noktasındadır. Dolayısıyla yazarın “sorunlar alanı”nda² ken-

2 Bilge Karasu, metinlerinde tekrar ederek belirginleşen konuları ve izlekleri Haluk Aker’e yazdığı bir mektupta “Her yazarın temel bir ‘sorunlar alanı’ oluşuyor yıllar içinde.” (Karasu, 2013b: 229) diyerek tanımlar.

disine yer edinen her şey, metnin estetiği içerisinde işlenirken dille bir bütün olacak şekilde kullanılır; hatta dilin kendisi, kuruluşu âdeta o sorunun vücut bulmuş hâline dönüşür. Bu sebeple, Karasu metinlerinde hayvanların bu “başka”lığı ve sahip oldukları başka dünyaları dilin imkânlarıyla da ortaya konulmuştur. Böylece, yazarın hayvan sorusu üzerine ortaya koyduğu fikirler aynı zamanda yazarın metinlerinde yazınsallığın oluşturulmasına da katkıda bulunmuştur. Derrida, *The Animal That Therefore I Am*’de hayvanların dil aracılığıyla temsili üzerine fikirlerini ifade ederken dilin hayvanları olduğu gibi yansıtamadığına işaret eder, hatta dilin mekânı olan edebiyatın hayvanların varlığını örtük hâle getirdiğini söyler. Zira metaforlar ve semboller edebî metinlerde hayvanların çoğunlukla başka bir şeyin temsili olarak kullanılmasını sağlarlar. Bu da, okuyucunun hayvanları daima dolaylı bir yoldan kavramasına neden olur (Derrida, 2008). Bilge Karasu ise, metinlerinde hayvanları birer temsil ögesi yahut metaforik bir unsur olarak kullanmaktan fazlasını yapmayı dener. Nurdan Gürbilek (2016) de bu metinlerde dilin merkezilik sorununa dikkat çeker ve *Ev Ödevi*’nde şunları söyler: “Birçok edebiyat metninde bir arka plan, bir dekor olan, öyle olmadığında bile bir metafor olmaktan öteye geçemeyen hayvanlar onun metinlerinde çoğu zaman anlatının merkezindedirler” (s. 79). Karasu, metinlerinde anlatının merkezine bir temsil olarak değil, doğrudan kendileri olarak yerleştirdiği hayvanların dilini ve dünyalarını kurarken de dolaylı bir yol olarak metafor, simge gibi sistemleri seçmekten çoğunlukla kaçınacaktır.

Kirpinin “Başka”lığından Hayvan Oluşun İmkânsızlığına

Göçmüş Kediler Bahçesi, Karasu’nun öykülerinden (modern masallarından) oluşan ve dağınıklığıyla bir bütün oluşturan metnidir. Öykülerin içinde doğa unsurlarının görünürlüğü de işlevi de oldukça yoğundur. Söz gelimi, yazarın “Sözlüklerde boşuna aramayın. Bulsanız da, uydurmadır bu çiçek” (Karasu, 2015: 161) diyerek okurunu uyardığı Alsemender bitkisi bir masalın temel figürü olurken, öte yandan, başka bir masalda korkusu olmayan bir kirpinin başından geçenler anlatılır. Öykülerden “Bir Ortaçağ Abdalı” ise şu cümleyle başlar: “Her şeyin başında, ortasında, sonunda, hayvanını kuşanık adamın imgesi var. Her şey bu imgenin çevresinde birikip toplanıyor, düzenleniyor, canlanıyor, sağılıp gidiyor” (2015: 46). Esasında bu cümle yalnız bir öyküyü değil, bir bütün olarak kitabı da ifade ediyor demek yanlış olmaz. Zira hayvanlar, *Göçmüş Kediler Bahçesi*’nin neredeyse tamamında yazının da düşüncenin de seyrine yön veren konumlarıyla dikkat çekerler.

Göçmüş Kediler Bahçesi’nin içinde yer alan öykülerden “Korkusuz Kirpiye Övgü”de başından geçenleri okuduğumuz kirpi, evinden uzak-

laşıp şehrin sokaklarına karışır ve burada çok sayıda tehlike atlatır. Hem kirpi hem de yuvası şehir tarafından tehdit edilmektedir. Kirpi yuvalarının bulunduğu yerlere yeni binalar yapılmaktadır ve bu nedenle karpiler de yuvalarını kaybetmekte ve öldürülmektedir. Öykünün kahramanı olan kirpi -yazarın deyimiyle- “elgin” olduğu bu şehir hayatını anlamak, bilmek ister ve çıktığı bu yolculukta olumlu ve olumsuz tecrübeler edinir. Öyküde kirpinin yolculuğu ile yazarın bu öyküyü anlatma yolculuğu iç içe ilerlemektedir. Yazar, metnin henüz başında, Feyyaz Kayacan’ın bir mektubuna atıfta bulunularak³ bu mektupta anlatılan kirpiden bahsederken bir nevi “temkinli” bir dil ile kurar cümlelerini:

Ne var ki, yakalanıp iki diz arasına kısırıldıktan sonra, yapacağı, yapabileceği bir şey kalmadığını anlayınca gözlerini yumup adamın çılgınlığı geçsin diye de bekleyebilir bir kirpi, beklerken, arada bir, adamın caya-cak gibi olup olmadığını anlamak için gözlerini aralayabilir, acısından da, utancından da, o gözlerini yeniden yumabilir (2015: 57).

Kirpinin hangi davranışı neden sergilediğine ve ne hissettiğine dair ancak tahminlerde bulunulur gibidir. Kirpi “bekleyebilir”, “gözlerini aralayabilir” yahut “yumabilir”. Bu eylemler, yazarın anlatımında birer “olasılık” şeklinde yer alıp bir kesinlik olarak sunulmadığında hayvanla insan arasında, dille kurulan mesafenin ilk adımı da atılmış olur. Böylece kirpinin kendisi ile metaforu arasındaki fark da belirginleştirilir. Kirpinin davranışlarına dair temkinli bir mesafeyle yürütülen bu tahminlerin öte yanında kirpiyi, yani “öteki”yi anlama gayretinin de izleri görünmeye başlar. Bu atıftaki “Londralı kirpi”den sonra “Ankaralı kirpi”nin öyküsü başlar. Anlatıcının “gözüpek, atak, yiğit, delice yürekli” gibi nitelikler atfettiği kirpiyle karşılaştığı yer olan Çankaya, yalnızca evini kaybetme tehlikesi altındaki kirpi için değil insanlar için de ekolojik olarak bir tehlike oluşturmaktadır: “Bacalardan linyit dumanları sokağa doğru akıyor... Bu geniz yakan, mide bulandıran, hepimize, on on beş yıl sonra, çeşitliliği ferahlık verecek, birbirinden antika birtakım ölümler getireceği muhakkak olan dumanı yara yara burnumu, ağzımı, elimle, atkımla biraz olsun korumaya çalışarak çıkıyordum eve doğru” (2015: 58). Apartmanlar arasında şehri anlamaya çalışarak gezen ve ölüm tehlikesiyle burun buruna olan kirpiyle, linyit dumanı arasında evine gitmeye çalışırken, bu kirliliğin kendisine ölüm getireceğinin farkında olan insan arasında dil ile açılan mesafe âdetâ “kader birliği” noktasında kapanır.

Anlatıcının “olgun, yaşını başını almış” olarak tasvir ettiği kirpinin “annesine kızmış” yahut “babasından dayak yemiş” olup olamayacağına

3 Atıfta bulunulan ve kitapta alıntılanan kısım şöyledir: “Demin sokaktan geçerken bir adam gördüm. Kaldırımın kıyısına oturmuş bir kirpinin dikenlerini törpülüyordu. Kirpi de enayi mi enayi. Manikür yapılmış gibi tatlı tatlı gözlerini yumuyordu...” (Karasu, 2015: 57)

dair akıl yürütmesi metindeki antropomorfik⁴ yaklaşımı arttırır. Nitekim anlatıcının, kirpinin hikâyesinin ne olabileceğini tahmin etme yolunda attığı ilk adım da kirpinin kendisini anlatıcı yapmak olur: “Sonra, kirpinin yerine koydum kendimi, şöyle konuşmağa başladım” (2015: 59). Anlatıcı kirpi, çocukluğunu, evini neden taşımak zorunda kaldığını, annesinin başına gelenleri, öldürülen karpileri, gitgide büyüyen şehir hayatına dair kaygılarını anlatırken de bir kirdiden çok bir insan görünümü sergiler. Metnin anlatıcısı, kirpinin sesini devralırken de “Sonra gene kendi yerime koydum kendimi, uykuya vardım” diyerek “öteki”yle arasında bir geçiş yaratmaya çalışır. İnsanlarla hayvanlar arasındaki “dünyalar farklılığı” ise söz konusu geçişi zorlaştırır. Dolayısıyla anlatıcı tüm çabasına rağmen antropomorfik bir kirpi tasvirinden kurtulmayı başaramaz. Metin ilerlerken anlatıcı “kirpinin ağzından yazdığını” söylediği öyküde kirpiyle ilgili tahminlerde bulunmaya devam ederek ve kimi zaman da bu tahminlerinde yanlış olduğunu söyleyerek aralarındaki dilin mesafesini gitgide artırır. Kirpi de böylece bir tür temsil olmaktan bir kademe daha çıkar. Öyküde anlatıcı, dört gün sonra kirpiyle tekrar karşılaştığında -ki onun aynı kirpi olduğuna inanmayı öykünün devamlılığı için gerekli bulur- iki kadın ve bir adamın hayvanı öldürmeye çalıştıklarına şahit olur. Bu bölümde kadınlar daha arka planda yer alarak şiddete dolaylı şekilde katılırken, öldürme görevini üstlenen kişi yanlarındaki erkektir. Nitekim ataerkil düşüncenin hiyerarşisinde Tanrı’dan ve meleklerden sonra sırasıyla erkekler, kadınlar ve hayvanlar ile doğa gelir; dolayısıyla hayvanlar “ötekinin de ötekisi” konumlarıyla, canlılar arasında sebepsiz bir “üstünlüğe” sahip olan erkek tarafından öldürülürse hiyerarşi de yerini bulmuş olur. Anlatıcının müdahalesi ile kirpiyi öldürmekten vazgeçmek zorunda kalan adam hayvanın arkasından “Ne güzel çorbası olurdu!” diyerek hayıflanır (2015: 62). Zira “ötekinin de ötekisi” olarak hayvan, insan merkezli düşüncede çoğunlukla ancak bir “besin maddesi” olarak kendisine yer bulur.

Metnin kirpinin dilinden yazılan bölümlerinde, bir hayvanın şehir hayatına ve insanlara karşı duyduğu tereddüt yoğun bir şekilde dile getirilirken; hayvan ile insan arasındaki dünya farklılığından ortaya çıkan “bilinmezlik” hissi bu tereddüdün kaynağı olur. Anlatıcı, asla aynı düzlemde eşleşmeyecek olan bu dünyaların yarattığı uyumsuzlukla bir anda kirpinin sözünü keser ve onun bu “geveze” hâlden rahatsız olup “Kovdum onu uzun süre aklımdan” (2015: 68) der. Oysa kirpiyi bir temsil olmaktan çıkarıp kendisi olarak algılamamızı sağlayan bu hamleyi yine “ötekini duyumsama/anlama” gayreti takip edecektir. Anlatıcı kirpiyi konuşturmaya “Kulak verdim karpiliğime” (2015: 69) diyerek geri döner ve ötekiyi dışında,

4 Antropomorfizm insanımsı özelliklerin çeşitli insan dışı formlara, özellikle de Tanrı’ya atfedilmesidir. Türkçede bu terim “insan biçimcilik” sözcüğü ile karşılanır.

dışarıda değil bizzat kendi içinde arar. Anlatıcının, “kirpi oluşu” kendine ait bir özellik gibi dile getirişi dikkat çekicidir. Kirpinin biraz anlatıcıya, anlatıcının biraz kirpiye dönüşerek ilerlediği bu metinde verilen son karar kirpinin toprağını/yurdunu terk etmesindense, olduğu yerde kalıp ölümü beklemesi olur. Üstelik bu kararı da anlatıcı “Kirpi böyle söylemiş olacak” (2015: 69) cümlesiyle bildirerek dilin düzlemindeki mesafeyi tazelemeye devam eder. İşte bu -belki tamamen başarmak mümkün olmasa da- ötekini anlamak ve ötekinin durduğu noktadan düşünmek/konuşmak gayreti, metnin hedeflediği yere ulaşmasını mümkün kılar: Elbette kirpinin -diğer tüm canlılar gibi- kendine has bir dünyası vardır ve bu dünyayı bir insan olan anlatıcı ancak ihtimaller/tahminler üzerinden dile getirebilir. Kirpiden ayrı bir dünyaya sahip olan anlatıcı ile kirpinin mesafesi “dil” üzerinden açılrsa da, her ikisini de çevreleyen dünyalar bazı noktalarda -ekolojik yıkımların yarattığı sorunlar, değişen çevre koşullarının etkileri, türler arasındaki başkalığın şiddete dönüşebilmesi, dünyanın daha tehlikeli bir yer hâline gelmesi gibi- kesişecektir. Nitekim öykünün kirpisi de yaşlandığında gezip dolaşmayı bırakarak, tehlikelere rağmen, bundan böyle bir yere gitmeyeceğini söyler: “Burası benim yurdum, burada çarpışır, burada el sıkışırız. Burada daha az yalnızım, burasını daha iyi biliyorum, herhâlde...” (2015: 69). İnsan için de, kirpi için de bütün başkalıklarına rağmen içinde yaşadıkları dünya olası tek yurttur. Dolayısıyla insanın, insan-merkezli bir dünya tasarımıydansa, farklı dünyaların tamamına yaşama şansı veren bir kesişimi yaratması, savunması ve sürdürmesi gerekmektedir.

Göçmüş Kediler Bahçesi’nin öykülerinden olan “Bizim Denizimiz” insan ile hayvan arasındaki farklılık üzerine düşünürken başkalaşımı (metamorfozu) eksene alır. Öyküde insanın bir hayvana dönüşmesi, dünyaya hayvanın gözünden bakması ve onu böyle duyumsaması fikriyle yola çıkılrsa da esasında bunun imkânsızlığı ortaya konulmuş olur. Başka dünyalara sahip iki tür arasında gerçek bir geçişin yolu aransa da bu mümkün olmaz. Sinem Şahin Yeşil’in (2015: 92) de belirttiği üzere, Bizim Denizimiz, canlı sınıfında yer alan son türün, denizden karaya adım atan ilk tür olmayı deneyimlemesinin öyküsüdür. Dolayısıyla öykünün adında da geçen “deniz” ilkinden sonuncusuna kadar tüm canlıların evi olarak öyküde yer alır. Şahin Yeşil’in de “mesafeler” üzerine odaklandığı çalışmasında dikkat çektiği diğer bir nokta da öyküdeki kişilerin konumlarıdır. Zira öykü bir kumsal tasviriyle başlar ve bu kumsalda küçük çocuklar “kumsalın balçık gibi yoğrulabilen yerinde”, kadınlar “çocukların biraz arkasında, çardağın altında”, iki oğlan “çardağın öbür ucunda ve kadınlardan uzakta”, erkekler (iki adam) “denizde”, hayvanlar ise “geride” olacak şekilde konumlandırılırlar. En önde erkeklerin, ortada çocukların ve genç oğlanların, arkada kadınların, onun da gerisinde hayvanların bulunduğu bu şema elbette tesadüf

değildir. Öndeki erkeğin ardına sıralanan “ötekiler” aynı zamanda birbirleri arasında da “ötekilik derecelerine” göre ayrışırlar. Yazının başında da belirttiğimiz erkekler ile dilden ve sözden mahrum görülen türler (kadınlar, çocuklar, hayvanlar...) arasındaki hiyerarşik yapı burada da mevcuttur. Nitekim öyküdeki başkalaşımı geçirecek olan da yalnızca erkeklerdir.

Öykünün kişiler arasında yer alan iki erkek, denizde suyun verdiği rahatlığı hissederken, deniz suyu ile kan arasında bir benzerlik olduğuna dair bilgileri onları bir hayvan olmaya, bir hayvan gibi hissetmeye ilişkin bir meraka sürekler. Suyun içinde bir tür başkalaşım oyunu kurmaya başlarlar. Bunu yaparken de “akıllılıkla değil, akli artırmakla değil, eksiltmekle bu işin üstesinden gelmek gerekeceğini” (2015: 125) söylerler. Bu başkalaşımın yolunun “indirmek”ten geçtiğine karar verirler. Nihayetinde bu başkalaşımın gerçekleştiğini düşündükleri an dillerinde de bir değişim görünür: “Başları suyun üzerinde kımıldıyordu şimdi. “Karaya çıkmaya karar verdik. Tamam,” dedi uzun boylusu. “He,” dedi orta boylusu. Uzun boylusu onu yansıladı: “Heye! Heye!” Güldüler. Çok uzak bir ülkenin dilinde de onama sözü olarak kullanılıyordu bu. Filmlerden öğrenmişlerdi” (s. 126). Dünyalarının değişmesi dillerinin de değişmesini gerektirse de, bu iki adamın yeni sözcükleri de filmlerden alıntıdır. Esasında insandan hayvana dönüşümün, dünyalar (*Umgebung*) arasındaki geçişin yolu bulunamamaktadır.

Öykünün devamında iki adam emekleyerek, karınlarının üzerinde sürünerek, kıyıya doğru ilerleyip “uzak çağların ayaklı kollu su yaratıkları” (s. 216) hâline gelirler. Karaya çıkan ilk yaratığın yaşadığı sıkıntıyı anlamak, hissetmek isterler ve sürünmeye devam ederek karaya doğru çıkarlar. O andan sonrasını anlatıcı, bu iki adamın başkalaşmış olduğu varsayımı ile aktarmaya başlar. Sürünerek karaya varırken içlerinden birisinin gövdesini bir tahta parçası çizerek kanatır. Bu sahnede anlatıcının dili değişir, mesafe açılır ve birinci tekil şahıs anlatısı kaybolur: “Az sonra, pembeleşen ağartıdan birkaç damla kan sızdığını görünce, orta boylusu, “bak, kanımız hala kırmızı,” demek istedi, yanındakinin gözlerini gözleriyle amaçlayıp. “Acıdı yahu,” demek istedi uzun” (s. 127). Tıpkı “Korkusuz Kirpiye Övgü”de olduğu gibi, dilde artık bir tür varsayım hâkimdir. Başka dünyadan bir canlının düşüncelerine tercüman olmaya çalışan bir anlatıcı söz konusudur. İnsandan hayvana doğru bir başkalaşım geçiren iki adamın dilleri de başkalaşım geçirir. Öyle ki sonunda karaya çıkan bu iki adam uzun uzun bakışırlar ve ağızları açılır; fakat sesleri de homurtuları da çıkmaz, çıkmaz. Hayvana dönüşerek seslerini kaybederler. İnsan ile hayvan arasındaki başkalıkta “dil” unsuru yine ön plana çıkar. Bilge Karasu’nun hayvanları

üzerine yaptığı çalışmasında Âdem Gergöy de (2017) öyküdeki insan-hayvan farkına dair şu soruyu sorar:

Başkalaşım sonrasında karakterlerin dünyayla iletişim biçimlerinin değişmesi hayvanların, dil ve konuşma bakımından insandan eksik bir varlık olduğunu öne süren süreksizlik temelindeki insan-hayvan ayrımı düşüncesine mi, yoksa insan-hayvan biyolojik sürekliliğini savunan evrim temelli düşünceye mi işaret etmektedir? Yoksa bu ikisini de öteleyen türler arası farklılık düşüncesini merkeze alan bir “eşitlik” mi öne sürülüyor? (s. 34)

Gergöy, öyküde evrimci düşüncenin eleştirisi, ironisi olduğunu düşünmektedir.⁵ Gerçekten de öyküde kurgulanan başkalaşma gayretinin hakikatte mümkün olmayacağı görülmektedir. Kendilerini “indirgemek”, “aklı azaltmak” gibi yöntemlerle bir hayvana dönüştürebileceklerini düşünen ve anlamsız sesler çıkardıklarında kendilerine gülen iki adamın bu tutumları dahi dönüşüm imkânsızlığının göstergesidir. Öte yandan bu tutumları geleneksel düşüncedeki insan-merkezciliğin, hatta insanın üstünlüğü fikrinin apaçık ifadesidir. Dili ve akli kaybetmiş gibi davranarak hayvana dönüşebileceğini düşünen insanlar, hayvanlara karşı dil ve akıl merkezli bir ötekileştirmeyi sürdürmekten başka bir şey yapamazlar. İnsan ve hayvan birbirine dönüşemez, birbirinin yerine geçemez. Dünya farklılıkları buna izin vermez. Karasu’nun bu noktada ironik bir anlatı sunarak, hayvanın dünyasının kavranamayacağını işaret ettiği açıktır. İndirgemeci bir tutumla sonsuz çeşitlilikteki bu dünyalara (*Umwelt*) hâkim olmak mümkün olmadığı gibi, insanın bunu yapabileceğini düşünmesi, en hafif tabirle, ahmaklık olacaktır.

Sonuç

Karasu’nun “Her yazarın temel bir “sorunlar alanı” oluşuyor yıllar içinde” (2013b: 230) diyerek işaret ettiği sorunlar alanında “hayvan sorusu” da, “öteki” de -birbirleriyle sık sık kesişen- geniş bir yere sahiptir. Onun yazı evreninde insan, dünyada “kendi başına” bir varlık değil, ancak hayvanlarla ve bitkilerle; doğanın tüm unsurlarıyla, yani “dirim ortakları”yla tamamlanan bir bütündür. Karasu, doğaya ve onun bir parçası olarak hayvanlara bakışını, insan-merkezli olmayacak şekilde her türlü şiddet ve tahakküm ilişkisinden arındırarak kurmak ister ve bunu sağlamanın yollarını tartışır (Koç, 2018). Öte yandan insanın ve hayvanın bir aradalığını, eşitlik düzleminde sağlamanın da yollarını arar. Birbirinden farklı dünyalara sahip olan sayısız çeşitlilikteki türlerin tek bir dünyanın içine sıkıştırılamayacağını düşünen yazar, bu farklı dünyaların bir arada, eşit-

5 Gergöy’ün konuya dair kapsamlı incelemesini ve öne sürdüğü düşüncenin metin aracılığıyla detaylı bir ispatını tez çalışmasında okumak mümkündür.

lik düzleminde yaşamayı sürdürmelerinden yanadır. Dolayısıyla insan ve diğer canlı türleri arasındaki “akıl” ve “dil” farkını bir gerekçe göstererek insanın üstün konuma taşınması gerektiğini savunan her türlü düşüncenin karşısında yer alır.

Bir “öteki” olarak hayvan, insanların doğaya ve birbirlerine karşı uyguladıkları şiddetin ve birbirleriyle ilişkilerindeki her türlü davranışın altındaki motivasyonu deşifre edebilme gücüne sahiptir. Öteki olmak yalnız hayvana değil, doğanın diğer unsurlarına, ikinci cinsiyet konumuna indirgenen kadına, çocuklara, heteroseksist sınırların ötesinde kalan tüm cinsel kimliklere de ait bir özelliktir. Hayvana karşı gösterilen tavır ve hayvanın konumlandırıldığı yer de bu yüzden diğer tüm ötekilikleri kavramak için yeterli bir göstergedir. Bilge Karasu, metinlerinde insan-merkezci bir tutumu reddederek hayvanın kendine ait, kendine has dünyasına dikkat çekmiş, bunu da hem kurguya verdiği şekille hem de dildeki mesafelerle sağlamıştır. Geleneksel yazında sık sık hayvanlara insani özellikler atfedilmişse de, Karasu yazınında hayvanlar birer simge ya da metafor olarak yahut da ancak insansılık taşıyarak değil; doğrudan kendileri olarak, kendi kimlikleriyle, kendi dünyalarıyla var olmuşlardır.

Göçmüş Kediler Bahçesi’nin içinde yer alan, incelediğimiz iki öyküsünde de Karasu öykü kişilerine “öteki”nin dünyasını anlamının bir yolunu arar; böyle bir şeyin mümkün olup olmadığını sorgular. Kimi zaman bunu yapabileceğini ya da yaptığını düşünen öykü kişileri esasında yanılırlar. Yazarın işaret ettiği üzere, ötekinin sahip olduğu başka başka dünyaların her biri kendine has olduğu gibi insanın bu dünyaları tamamen kavraması da algılaması da mümkün değildir. Söz gelimi bir kirpi ancak “bir kirpi” olarak var olur, hisseder ve davranır. Dolayısıyla kirpinin yerine hissetmek, davranmak ve konuşmak çabası faydasız bir çaba olacaktır. Öte yandan “içindeki kerpilge kulak vermek”, “hayvanı kuşanmış bir insan olarak” düşünmeye çalışmak ise mümkün ve hatta gereklidir de. Zira ötekine karşı yaklaşımımızın nasıl olması gerektiğini ancak bu şekilde doğru bir biçimde belirleyebiliriz. Hayvanı -ve esasında tüm ötekileri- anlamak akli, dili, bedeni değişime uğratmakla ya da hiç değilse uğramış gibi varsaymakla elbette mümkün olmayacaktır. Bilge Karasu metnlerinin bu noktadaki önerisi açıktır: İdeal bir dünyadan söz etmek, yahut ona, hiç değilse, mümkün olduğunca yaklaşmak için insanın, insan-merkezli bir dünya tasarımıydansa farklı dünyaların tamamına yaşama şansı veren bir keşişimi yaratması, savunması ve sürdürmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (Çev. Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan). İstanbul: Kabalı Yayınevi.
- Agamben, G. (2010). *Çocukluk ve Tarih*. (Çev. Betül Parlak). İstanbul: Kanat Kitap.
- Agamben, G. (2015). *Açıklık: İnsan ve Hayvan*. (Çev. Meryem Mine Çilingiroğlu). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Batukan, C. (2015). “Heidegger ve Deleuze’de Hayvan Sorusuna Giriş”. *Cogito*, 80, 70-85.
- Derrida, J. (1991). *Of Spirit Heidegger and The Question*. (Çev. Geoffrey Bennington ve Rachel Bowlby). University Of Chicago Press.
- Derrida, J. (1995). *In Points...: Interviews, 1974- 1994*. (Çev. Peggy Kamuf vd.). Stanford University Press.
- Derrida, J. (2008). “The Animal That Therefore I Am.” (Çev. David Wills.). *The University of Chicago Press Journals*, 28, 369-418.
- Eagleton, T. (2014). *Edebiyat Kuramı*. (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ertuğrul, T. (2015). “Jacques Derrida: ‘Hayvan’ Meselesini İnsan-Hayvan İkiliğinin Ötesinde Düşünmek”. *Cogito*, 80, 174-195.
- Gergöy, A. (2017). *Bilge Karasu’nun Hayvanları: Etik ve Politik Karşılaşmalar*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilkent Üniversitesi / Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gürbilek, N. (2016). *Ev Ödevi*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Karasu, B. (2012). *Narla İncire Gazel*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Karasu, B. (2013a). *Ne Kitapsız Ne Kedisiz*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Karasu, B. (2013b). *Haluk’a Mektuplar*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Karasu, B. (2015). *Göçmüş Kediler Bahçesi*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Karasu, B. (2016). *Öteki Metinler*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Koç, Y. (2018). “Gel Pisi Pisi: Bilge Karasu’nun Kedileri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20/4, 691-710.
- Ökten, N. (2002). “Hayvan: Kimin Kurbanı?”. *Cogito*, 32, 132-138.
- Plumwood, V. (1991). “Nature, Self and Gender: Feminism, Environmental Philosophy, and the Critique of Rationalism”. *Hypatia*, 6/1, 3-27.
- Şahin Yeşil, S. (2015). *Bilge Karasu Yazınında “Yerin Ruhu”: Göçmüş Kediler Bahçesi’nin Anlatı Dünyaları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi / Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Extended Summary

Human-centred thinking has been based on the approaches to nature and the living other than human, throughout the history of philosophical thinking. Therefore, the idea of “human” could only express itself via the difference between animal and human. This way of thinking has been subjected to change step by step with the ideas such as Darwin’s evolutionary theory, Newton’s law of universal gravitation and Freud’s studies about psychoanalysis. The discussions about animal rights in 1970’s have been followed by ecological studies which constitutes a significant part of interdisciplinary approaches. “Being animal” has been a philosophical problem and it has attracted more attention in literary texts. This relationship between literature and ecology forms the starting point of our study.

Derrida tends to the epistemological and ontological boundaries of the difference between human and animal. He points out “logocentrism” as the reason of human’s privileged acceptance in the traditional western philosophy. He also focuses on the studies of Heidegger, according to whom the conceptions of animal and human can only find their authentic meaning by the demolition of the definitions and differences created by classical metaphysics.

On the question of animal, many philosophers could not elude the human centred way of thinking by basing the difference between human and animal on “language-speaking” and “mind.” However, Agamben, Deleuze and Guattari wish to surpass the problematic part of this difference inspired by the studies of Jakob von Uexküll. What Uexküll contradicts is the idea of only one world comprising all of the living: there is not only one world as there is not only one time, possible for all of the living.

Containing the possibility of intersection among one another, these multiple worlds of the living are not comparable. Therefore it is not possible that human’s world is superior to the worlds of others.

It has been inevitable that these ecological and philosophical developments have been reflected on literary texts. Bilge Karasu is one of the names that comes to mind first when ecological reading is considered.

Bilge Karasu uses all of the natural elements in a variety of contexts. For Karasu, animal’s existence, identity and its position as “the other” have been worth questioning.

In “Korkusuz Kirpiye Övgü” (An Ode to the Fearless Hedgehog), one of the stories in the book of “Göçmüş Kediler Bahçesi” (The Garden of Migrated Cats), the story of a hedgehog whose home is under the threat of the city and the humans. The thread against the hedgehog on the destruction of nature is also valid for humans. The narrator in the story tries to understand the hedgehog, the “other” one. While doing this, the narrator creates a narrative by indicating the different worlds of him and the hedgehog which causes a lingual distance.

In the parts where the text is written by the language of the hedgehog, the hesitance it feels for the city life and humans is intensely given. While, the distance

between the narrator and the hedgehog is widened by language, the problems that affect both of them intersect: ecological destruction, changing environmental issues, the transformation of the difference between species from otherness to violence, world's becoming a dangerous place.

As one of the stories of "Göçmüş Kediler Bahçesi" (The Garden of Migrated Cats), "Bizim Denizimiz" (Our Sea) is about metamorphoses while making the reader think about the difference between human and animal. In the story, the metamorphoses of the human to an animal, seeing and feeling the world from the perspective of an animal and the impossibility of this situation are told.

Our Sea is the story of the experience of the last living species which steps onto the land from the sea. The two men among the characters of the story spend some good time at the beach. They feel the comfort of the sea, resemble the sea water to blood and wonder about feeling like an animal. While playing this game, they act as if they have been metamorphosed, they have been close to being animal and they make their language according to this act.

As a result, the ecological suggestion of Karasu's texts is to defend a chance to let every different species live in a harmony, rather than a human-centred way of world.

Araştırma Makalesi / Research Paper

MODERNİTENİN SONUÇLARI BAĞLAMINDA NİLGÜN MARMARA ŞİİRİNDE VAROLUŞSAL SORUNLAR

Gülten BULDUKER*

Öz

Modernite, hayatı aklın ve bilimin ışığıyla aydınlatarak insanın refah düzeyini yükseltmeyi ve onu daha mutlu ve huzurlu kılmayı vaat eden bir projedir. Fakat sadece rasyonaliteye bağlı kalarak hayatı anlama ve yönlendirme çabasına dayanan bu anlayışın çok geçmeden olumsuz etkileri kırsaldan kente göç, modern kent yaşamı, işsizlik ve bireyin kalabalıklar içinde yalnızlığa sürüklenmesi gibi sorunlar olarak belirmiştir. Hayatı sorgulayarak anlamlandırmaya çabalayan bireyin kimlik arayışı ve toplum içinde kendine bir yer edinebilmek için gösterdiği olağanüstü çaba da dikkat çekicidir. Ayrıca, kendine ve hayata yabancılaşarak çoğu zaman içine kapanan birey, yönetim sistemlerine güvenmemekte, kapitalizm karşısında mücadele etme gücünü yitirmekte ve geleceğe ümitsiz bakmaktadır. Gittikçe artan psikolojik rahatsızlıkların tüm bu saydığımız etkenlerle ilişkisi bilimsel olarak kabul edilmektedir.

Modern zamanlarda ismi duyulan Nilgün Marmara (1958-1987), yaşadığı devrin sosyal, kültürel ve siyasi olumsuzluklarını kabullenemeyip topluma yabancılaşan bir şairdir. Şiirlerinde, her ne kadar bireysel düşüncelerini ve hislerini ifade eder gibi görünse de aslında topluma dair duyduğu derin kaygı ve huzursuzluğu da yansıtır. “Varoluş ızdırabı”nı yazdığı hemen her dizede duyurması ve genç yaşta intiharı seçmesi ile bugün özellikle genç okurların ilgisini çekmektedir. Bu çalışmanın amacı,

Geliş Tarihi/ Date Applied: 22.11.2019

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 21.08.2020

Makalenin Künyesi: Bulduker, G. (2020). “Modernitenin Sonuçları Bağlamında Nilgün Marmara Şiirinde Varoluşsal Sorunlar”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 199-228.

DOI: 10.24155/tdk.2020.147

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
guldenbulduker@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4360-5432

şiiirlerinden hareketle Marmara'nın varoluşsal sorunlarını tespit ederek onu, sınır durumuna ve intihara götüren nedenleri açığa çıkarmaktır.

Anahtar sözcükler: Nilgün Marmara, aydınlanma, modernite, varoluş, intihar, birey, şiir.

Existential Problems in Nilgün Marmara Poetry in the Context of the Results of Modernity

Abstract

Modernity is a project that promises to increase human being's level of welfare and make him happier and peaceful by illuminating life in the light of wisdom and science. However, shortly after, the negative effects of this understanding, which is based on the aim of understanding and guidance of life only by depending on rationality, appeared as problems like rural-urban migration, modern city life, fear of unemployment, individual's drifting into the loneliness in crowds. The identity seek and spurt in order to gain a place in society for person who tries to explain the meaning of life inquiringly, is remarkable too. Moreover, individual, who withdraws into himself mostly by being uncomfortable in his own skin and being alienated from life, does not rely on administrative system, falls from power of struggling against capitalism, and does not look at the future with hope. The relation of the increasing psychological disorders with all these factors is accepted scientifically.

Nilgün Marmara (1958-1987), who earns reputation in modern times, was a poet who did not accept the social-cultural and political problems of her era and became alienated from society. In her poems, although she seems to express her personal thought and feelings, she actually reflects her deep anxiety and uneasiness about society. With announcing her pains of existence in almost every line she wrote and choosing suicide at a young age, today especially arouse young reader's curiosity. The intention of this study is revealing the reasons of her being in a borderline case and her suicide by determining Marmara's existential problems with reference to her poems.

Keywords: Nilgün Marmara, illumination, modernity, existence, suicide, individual, poetry.

Giriş

Batı kültürü ve edebiyatının diğer milletler üzerindeki etkisi araştırıldığında Rönesans'tan Sanayi Devrimi'ne uzanan sürecin bir temel teşkil ettiği görülür. Bu iki gelişmeden hemen sonra Aydınlanma çağı başlar. 18. yüzyıl aydınlanması, Batı tarihinde bir dönüm noktasına işaret eder. Bu asırda, insan hayatını iyileştirmek için bir program ortaya konur. "Son zamanlarda ifade edildiği şekliyle Aydınlanma projesi, cehaletin insanın bütün sefaletinin kaynağı olduğu ve cehaletin ortadan kaldırılıp yerine bi-

limsel bilginin getirilmesinin, sınırsız insani ilerlemenin yolunu açacağı kabulüne dayanır.” (Hollinger, 2005: 17). Döneme damgasını vuran ve Max Weber’in formüle ettiği modernite sözcüğü, insanlık tarihinde çok kapsamlı, yaşamın her alanını etkileyen bir dönüşümü ifade etmektedir. Bu dönüşüm farklı bir paradigmatic çerçeveden ‘kapitalizme dönüşüm’ olarak da tanımlanabilmektedir (Şaylan, 2009: 35). Moderniteyi savunanlara göre aydınlanmayla birlikte “insan toplumları, efsanevi olandan felsefi olana ve en nihayet bilimsel olana doğru evrim geçirmektedir. İnsan sefaletinin temel nedeni -din, efsane, örf ve gelenek şeklinde tecelli eden cehalet- yavaş yavaş ortadan kaldırılmakta ya da en azından rasyonel hâle getirilmektedir.” (Hollinger, 2005: 53). “Aydınlanmacı bilim anlayışı zaman içerisinde pozitivizmle temsil edilmiş; pozitivistler, özellikle doğa bilimleri alanında katı bir biçimde uyguladıkları determinizmin, sosyal bilimler alanına da uygulanabileceğini düşünmüşlerdir.” (Çağan, 2008: 131). Fakat dinin ve değer yargılarının bilimsellik ile buluşması, pozitivist paradigmaya göre mümkün değildir. Pozitivist paradigma, gerçekliği tamamen bilimsellik adı altında fizik biliminin iktidarında yok ederken, din ve değerlerin ise teolojik alanda kalması yönünde büyük çaba sarf etmiştir (Ulutaş, 2013: 183). Bu durum, Aydınlanmanın hümanizm, iyimserlik, bilim ve teknoloji yoluyla ilerleme ülküsü, akılcılık ve evrenselcilik düşüncesi gibi temel öğretilerine olan inancı sarsmıştır (Cevizci, 2013: 167). “Kapitalizmin vahşiliğinden modern bireyin yalnızlaşmasına ve yabancılaşmasına, demokrasi kılıfı içerisinde sunulan bütün antidemokratik uygulamalara ve bunun için sürdürülen iktidar mücadelelerine kadar birçok şey, moderniteye bağımlı üretilen her şeyi masaya yatırmayı ve ilerleme fikrini sorgulamayı gerektirmiştir.” (Çağan, 2008: 131).

Aydınlanma felsefesiyle ortaya çıkan modernizm ise sanatsal, felsefi ve toplumsal bir akım olarak eskinin yerine yeniyi koymaya çalışmıştır. Modernitenin tarih anlayışını içeren insana ve insan aklına duyulan sınırsız güven modernizmin de belirleyici özelliğidir (Şaylan, 2009: 74). Yasin Aktan’a göre “Sanayi, siyaset ve eğitim” gibi üç büyük gelişme ile modern dünyanın sınırları genişler; ancak bu gelişmelerin ortaya çıkardığı karışık sosyal ilişkiler ağı, birçok sosyolog için farklı analizlere konu olur. Örneğin Karl Marx bu ilişkiler ağı içinde ancak üretim ilişkilerindeki değişimi bir devrim değerinde önemli görmüş, o yüzden modern dünyanın analizini, modernizm kavramına hiç başvurmaksızın sadece kapitalizm düzeyinde ele almıştır. Onun *Komünist Manifesto*’da Friedrich Engels ile birlikte kapitalizmin etkilerine dair söyledikleri “Baş döndürücü bir hızla değişiyor her şey. Her şey daha alışılmadan terk ediliyor. Katı olan her şey buharlaşıyor” şeklindeki veciz sözler, sonraki dönemde Marksist modernleşme analizleri için zengin çağrışımlara kaynaklık edecektir (2008: 11). Bu sözlerin

devamını Marshall Berman *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* adlı kitabında şöyle yorumlar:

“(...) kutsal olan her şey dünyevileşiyor ve insanlar nihayet kendi gerçek yaşam koşulları ve diğer insanlarla ilişkileriyle yüzleşmeye zorlanıyorlar. Marx’ın kutsal olan her şeyin dünyevileşmesinden dem vuran sözleri, Tanrı’nın var olmadığına dair 19. yüzyıl materyalizminin standart önermesinden çok daha karmaşık ve ilginçtir. Marx zaman boyutu içinde hareket ederek süre giden tarihsel dramı ve travmayı gözler önünde canlandırmaya çalışmaktadır”; çünkü insanlar, katı olan her şeyi eriten bu nüfuz edici sürecin hem öznesi hem de nesnesidirler.” (2005: 128).

Marx Weber de bu büyük dönüşüme, bürokratik kurumların şahsında somutlaşmış olan ileri derecedeki rasyonelleşme ve dinin öneminin azalmış olduğu kültürel duruma, “dünyanın büyü bozumu” sözleriyle dikkat çeker (Akt. Aktan, 2008: 11). Onun “sözünü ettiği, modern toplumdaki büyü bozumu yalnızca mitos’ların ve kutsal olanın ortadan kaldırılmasında değildir; çünkü o mitos’lar ve kutsal olan şeyler de zaten aklın ürünüdür; asıl yitip giden aklın birliğidir.” “(...) Modernlik tarihi, birey, toplum ve doğa arasındaki yavaş ama kaçınılmaz kopmanın tarihidir.” (Touraine, 2002: 174).

Aydınlanma projesinin olumlu ve olumsuz birçok sonucu vardır; ancak görüldüğü üzere, sosyal bilimciler, daha çok olumsuzlukları üzerine yoğunlaşır. 19. yüzyılın ortalarında gelecek hülyalarına kapılan entellektüeller, 20. yüzyıl ortalarında da o derece felaket, anlamsızlık ve tarihsel edimcilerin yok oluşu duygusunun etkisinde kalmıştır. Fikirlerin dünyayı yönettiğine inanmışlardı; sonuç olarak barbarlığın, mutlak iktidarın ya da tekelci devlet kapitalizminin önlenemez yükselişini mahkûm eder hâle geldiler (Touraine, 2002: 172). Robert Hollinger de bu projenin başarısızlıklarını hem modern hem de postmodern birçok düşünürün kabul ettiğini belirtir. Onlar için Aydınlanma’nın dogmaları ya alabildiğine naif şeylerdir ya da 20. yüzyıldaki olaylar tarafından yanlışlığı ortaya konulmuştur. Öyle ki ümitsiz düşünürler, Batı tarihinin iyimserlik/kötümserlik düalizminin ötesine geçerler. Nietzsche’nin terimiyle söylendiğinde, postmodernizm “tam”, “aktif” nihilizme doğru, Mannheim’in ideoloji ve ütopyasının ötesine, Freud’un kine yakın olan bir tarih ve insan hayatı vizyonuna hareket edebilmektedir. Yine bu düşünürlere göre insan hayatının ve tarihin büyük bir amacı, anlamı ya da mesajı yoktur; umutsuzluk için de, ütöpik umutlar için de hiçbir sebep bulunmamaktadır (2005: 32). Ayrıca moderniteye egemen olan bireycilik anlayışı da sorunlu görünmektedir. Alternatif düşünceler ise ya kavramın farklı biçimleridir ya da şüpheli ve tehlikelidir. Kişiliğin bölünmesi konusunda “Adorno, Marcuse, Weber ve başta Delauze ve Guattari ile Lacan olmak üzere, Freud’un bazı radikal eleştir-

menleri, benliğin modernitede demir kafese kapatılmak cezasıyla normalleştirilmemesi veya birlikli hâle getirilmemesi gerektiğini öne sürerler”. Kişiliğin bölünmesi konusunda Laing’in öne sürdüğü “çıldırılmış, anlamsız bir dünyada normal olan, bir delidir” ifadesi de oldukça düşündürücüdür (Hollinger, 2005: 76-77).

Modernitenin birey ve sosyal hayat üzerindeki olumsuz etkileri, sanat eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Bu durum, sanatçının çoğunlukla kendi yaşadığı çağın atmosferini ve edebî iklimini eserine konu almasına bağlıdır. Bireyin kendisini sınırlayan unsurlardan özgürleşip aklı ve iradesiyle hayatını şekillendirme isteğı, modern çağda kaleme alınan eserlerin en dikkati çeken konuları arasında yer almıştır. Bu çağda para ekonomisi ile bireycilik birbirini karşılıklı olarak geliştirir. Ayrıca bu çağ, sunduğı celp ve cezp edici olanaklarıyla bireyi hem varoluşa teşvik eder, ona kendisinin yaratıcısı olabileceğı cesaretini verir, hem de varoluşu seçen bireye biricik, özel ve önemli olmadığını bildirir. Bireyi hem anlamlandırmaya teşvik eder hem de verilen anlamın boşluğunu yüzüne haykırır (Öcal, 2018: 84).

1920’lerdeki çalışmalarıyla eleştiriye “bilimsel” psikoloji ilkeleri doğrultusunda sağlam bir temel kazandırmayı amaçlayan I. A. Richards’a göre bu zaman dilimi içindeki modern toplum krizdedir; çünkü tarihsel değışim, özellikle de bilimsel keşifler, insanların yaşamlarını sağlayan gelenekleri çözmüş ve değersizleştirmiştir. Bunun için de insan ruhunun hassas muvazenesi tehlikeli bir biçimde bozulmuş ve din, artık bu ince ayarı yapamayacağı için de bu işi “şiiir” üstlenmiştir (Akt. Eagleton, 2011: 59).

I. A. Richards gibi düşünen Latif Tokat da modern çağda sadece bireyin değıl toplumların bile varlığının tehdit altında kaldığını, I. ve II. Dünya Savaşı’nda milyonlarca insanın ölmesi sonucu, aydınlanma düşüncesine olan inancın yerini, umutsuzluğa bıraktığını belirtir. “Varoluş” kavramının sorgulanması da bu dönemde yoğunlaşır (1996: 13). Modern çağın karmaşasının en mahrem ve kişisel düzeyde bile hissedilmiş olduğunu belirten Terry Eagleton’a göre ise bu yaşanan, toplumsal bir kasılma olduğu gibi, insan ilişkileri ve kişiliğindeki bir krizdir. Bu kriz sonucu ortaya çıkan endişe, yok olma korkusu ve benliğin parçalanması gibi deneyimler, bu dönemde sistematik bir bilgi alanı olarak yeni bir biçimde ele alınmalıdır (2011: 161).

Nilgün Marmara’nın şiirleri yabancılaşma, yalnızlık, gündelik hayattan nefret, anlamsızlık, neden yokluğu, ümitsizlik, nihilizm, mutsuzluk, intihar düşüncesi, kadın sorunsalı gibi modernitenin pek çok varoluşsal sorununu içermektedir. Bu çalışmada birbirinden ayrılması olanaksız olan bu kavramlar, tasnif etme gereğı nedeniyle birkaç alt başlık altında de-

ğerlendirilmiştir. Şairin şiirlerindeki muhtevayı görünür kılabilmek için modernitenin olumsuzlukları ve varoluş felsefesi üzerinde de durulmuştur.

İntihar ile Sanatsal Yaratı Arasındaki İlişki

Her edebî şahsiyet, eserlerine kendi dünyasını yansıtır. Bununla birlikte çevresinin ve etkilendiği yazarların da onun dünyasını şekillendirmede önemli bir rolü vardır. Bu bağlamda Nilgün Marmara'nın sanatçı kimliğinin oluşmasında Sylvia Plath'ın etkisi büyüktür. Öyle ki Marmara, "Sylvia Plath'ın Şairliğinin İntiharı Bağlamında Analizi" başlıklı lisans tezinde, şairin dünyasını çok iyi tanımış ve onunla ruh ortaklığı kurmuştur. Bu bakımdan onun Plath'ın şiirleri üzerine yaptığı yorumlar ile kendi şiirlerinin ve yazılarının muhtevasının benzer olması, bir tesadüf olmayıp çok güçlü bir etkilenenin sonucudur.

Marmara, adı geçen çalışmasında, Plath'ın şiirlerinden hareketle onun ölümünü hazırlayan koşulları irdeler. Bütün sanatçıların zihinlerini meşgul eden kendi varoluşlarının farklılığını ifade etmeleri gerektiğini belirtir. Marcel Proust'un "Je n'étais qu'un coeur qui batit" yani "Ben sadece atan bir kalbim." sözünü "Kendi varlığını bir savaş ve meydandaki bir yüreğe indirgemıştır." şeklinde yorumlar. Ona göre bu indirgeyiş, yürekle gözü birleştirerek onları, bir çekişmeye maruz bırakmak ve sadece onları kullanarak savaşmak için yaratılışın özüne dönüşür.

Gerçek bir sanat eseri ortaya koymak büyük bir çaba gerektirir. Sanatçının olgunlaşma sürecinde yaşadığı ızdıraplar sonucu deliliğin hatta intiharın eşiğine gelebileceğinden söz edilir. Marmara, bu düşüncüyü olumlar. Sanatçının bir insan olarak çektiği ızdırapların benliğini oluşturduğunu ve dünyayla ilişkilerine dair bir kaygıyı yansıttığını belirtir. "(...) Belki kendini yok etme de bir kendini koruma girişimi, sevgi görmek için atılan bir çılgılık, mutlu olma olasılığının aranişidir." O, bu yorumunu, J. P. Sartre'in "İntihar dünyada var olmanın bir başka yoludur" sözüyle destekler ve "çünkü kişi bir eylem olarak ölümü seçtiğinde kendi varlığının farkına vararak, varlığının tanımını hiçlikle yapar." (2016a: 17-18-19) der.

Dünya ve Türk edebiyatında şairlerin/yazarların yanı sıra intihar eden roman kahramanlarına da çok sık rastlanır. Dolayısıyla intihar olgusunun okuyucular üzerinde bıraktığı etki, sanatçı sorumluluğu bağlamında değerlendirilir. Bu konuda *Genç Verter'in Iızdırapları* iyi bir örnektir. Bilindiği gibi J. W. Goethe, gençlik yıllarında arkadaşının karısına âşık olmuş ve içine düştüğü çıkmaz sonucu intiharın eşiğine gelmiştir. İşte bu sırada onun imdadına "sanat eseri" yetişir ve o, eserine kendisini temsilen Verter'i koyar. Verter, eserin sonunda beynine kurşun sıkarak intihar eder. Bu eser üzerine yapılan bütün yorumlar, Goethe'nin eseri kaleme almakla inti-

hardan kurtulduğu Őeklinededir. Fakat Cahit Zarifoğlu, eseri okuyan birĉok âşık delikanlının intihar etmesini, sanatĉı sorumluluğuyla bağdaştırmaz ve şu yorumu yapar: “Verter”i yazarak canını kurtaran Goethe, onunla birĉok gencin hayata veda etmesine yol aĉtı. Büyük bir zekâ... Ama kendi egoizmi iĉinde, başkalarını hiĉe sayışı ile ne kadar cüce.” (2014: 73-74)...

Delilik veya dahilikle sanatkârlık arasında bir ilişki olup olmadığı konusunda değişik görüşler vardır. Freud’a göre sanatın gücü, bilinĉaltında saklı duran ve gerĉekleřmemiř isteklerin sanatın diliyle ifade edilebilmesi Şeklinde ortaya ĉıkar. Tarık Buğra ise bazı sanatkârlardaki nevrotik görüntü örneklerinin genelleştirilmesine karşıdır. Ona göre konuya bir de normaller aĉısından bakmak gerekir (ĉetiřli, 2011: 47).

Dr. Johnson intiharı, “kendine yönelik bir cinayet” olarak tanımlar. Aristo ise intihar eden bireyin sosyal aĉıdan sorumsuzca davranmakla devlete karşı suĉ işlediğini belirtmiştir. İşlam, Hristiyanlık ve Budizm gibi dinler, intiharı, ĉok büyük günah kabul etmesine karşın Epikürcülük ve stoacılık gibi bireyci felsefeler adil görür. Marmara, bu bilgilerin ardından kendi görüşünü “Peki ya toplumun kalıplaşmış normlarına, kişinin zihnini ve psikolojisini kurmak suretiyle mahveden kurallara, devletin rahatsız edici kanunlarına ne demeli.” (2016a: 20-21) Şeklinde belirterek yukarıda da değinildiği üzere intiharı olumluamaktadır.

Marmara, ĉalıřmasına Rus şair Sergey Yesenin’in intihar etmeden önce yazdığı “Elvada” şiirinden aldığı şu alıntıyla devam eder: “...ölmek yeni bir şey değildir bu dünyada / Ama yaşamak da yeni bir şey olmasa gerek...” “Benzer ya da farklı sebeplerle, sözlerini doğrulamak iĉin kendini öldürmüş pek ĉok büyük sanatĉı vardır.” diyerek de dünyaca tanınmış Kleist, Nerval, Mayakovski, Pavese, Crevel, Vaché, Duprey, Caravan gibi şairler ve London, Hemingway, Woolf gibi romancılarnın isimlerini sıralar (2016a: 21). Türk edebiyatında ve düşüncesinde ise intihar denilince ilk olarak Beřir Fuat ve Sadullah Paşa anılır; Mahmut Cevdet Paşa ise şiiriyle intiharını haber vermiştir (Doğan, 1918: 9-16). Dikkat edilirse intihar eden sanatĉıların ĉoęu erkektir. Öyleyse sanatĉı ruhunun cinsiyete bağlı olmadığı söylenebilir; ĉnk kadın olsun erkek olsun hayatın katı gerĉekleri karşısında verdikleri tepki benzerdir.

Sınır Durumu ve Varoluş Sorunu

Varoluş kavramını insanoğlu, var olduğu günden beri sorgulamasına rağmen varoluş bilincini taşıyan insana seyrek rastlanır. İnsanların büyük bir kesimi, dikkatini, (mutluluğun koşullarını oluştıran) bu dünya nesneleri üzerine toplar. Düşünürler yani voroluşlarının bilincine erenler ise büyük bir “hayret” ile karşılaşırlar (Foulque, 1998: 43). Varoluş zgrlğ

gerektirdiğinden insanoğlunun bir ayrıcalığıdır. Fakat seçtiği tipte çakılıp kalmış bir varolan (existant), varlık içinde katılaşıp ve varoluş olmaktan çıkar (Foulquie, 1998: 45). Oysa “Sabit ve değişmeyen varlık yoktur; oluş varlıktır, varlık oluştur”. Bu bağlamda Herakleitos, “Bir nehirde iki kere yıkanılmaz” demiştir; çünkü ikinci kere yıkandığımız nehir artık ilk nehir değildir. İlk nehrin suyu akıp gitmiş ve zaman geçtiği için az da olsa değişmiştir (Çüçen vd., 2009: 51).

Ezelden ebede uzanan belirsiz yolculuğun korkusuyla insan, kâinataki varlığının anlamını sürekli sorgulamak zorunda kalmıştır. Gelecek bilinmez olsa da tarih sahnesinde hayatın içinde ezilen insanın dramından başka bir şey görünmez. Onun için Albert Camus’nün felsefi denemesi *Sisyphos Miti* “Niçin intihar etmeyeyim?” sorusuyla ve bunun tüm felsefi sorular arasında en merkezî soru olduğu iddiasıyla başlar. Yabancı bir evren karşısında insan hayatının hiçbir sağlam zemininin olmaması onun argümanıdır. İnsan çabasının anlamı, ne yanlış temellendirilmiş umutlara kapılmada ne de bu tür umutlar devrilip gittiği için umutsuzluğa kapılmada bulunur. Sonuçta da saçma-olanın dünyasıyla karşı karşıya kalırız (MacIntyre, 2001: 46). Bu yüzden varoluşçu felsefenin önemli temsilcilerinden olan J. P. Sartre da insan varoluşunu “saçma” olarak niteler (2001: 62). O ve M. Heidegger, insanın hiçbir sebep yokken dünyada olmasını anlamsız bulur. “İçimizden her biri, kendi sırasında, burada bulunur. Burada, şimdi; niçin şurada değil de burada. Bu, bilinmez, saçmadır. İnsan, bilince ve yaşama kavuşunca da, buradadır; burada olmayı kendisi istememiştir. Sanki onu oraya atmışlardır.” (Mounier, 1986: 74). Dünyaya atılmış olmanın “niçin”ine Tanrı ve Ahiret inancıyla cevap verilememesi, insanı ümitsizliğe ve “hiçlik” çıkmazına sürükler (Foulquie, 1998: 117). “XIX. yüzyılın ikinci yarısında Darwin’in Evrim Teorisi, insanın asırlarca var sandığı Tanrı merkezli dünya görüşünü temelden sarsmıştır. Batılı insan, çağımızın başında kendini paramparça olmuş bir evrede, gerçek anlamda bir kaosun ortasında bulmuştur.” (Kantarcıoğlu, 2004: 12). Buna bir de günümüz insanının bilgi ve uyarım bombardımanı ile maruz kaldığı “aşırı yüklemeyi” eklemeliyiz. Aşırı tüketime odaklı bir kent yaşamı ve insanı aşan ölçülere varan rekabet olgusu, oldukça yorucudur! (Geçtan, 2019: 27, 28).

Marmara’nın şiirlerini değerlendirmeden önce onun yirmi dokuz yaşında bu dünyadan ayrıldığını belirtmek gerekir. Ölmeden önce şiirlerini bir defterde toplamış ve intihar mektubunda kocasına, eğer isterse bunları yayımlayabileceğini yazmıştır. Diğer yazılarına gelince, onların çoğu mensur şiir tarzında olup geriye kalanlar da yazı müsveddeleri sayılabilecek notlardır. Buradan anlaşıldığı gibi Marmara bunları yayımlanabilir bulma-

mıştır. Ancak ardında bıraktığı defteriyle birlikte diğerk müsvdede yazıları da yayımlanmıştır.

Çağının sosyal, kültürel ve edebî ikliminden olumsuz yönde etkilenen Marmara, şiirinin merkezine kendisini yerleştirir. Kendi “ben”inde somutlaştırdığı bireyin, yalnızlığını ve trajedisini, şiir diliyle görünür kılar. Onun şiirinde sınır durumunda bulunan modern bireyin ruh hâli, düşünce ve kaygıları temel sorunsalı oluşturur. Bu da kendisini nihilizm, yalnızlık, anlamsızlık ve neden yokluğu, gündelik hayattan nefret, ölüm isteğı gibi konu ve temalar şeklinde gün yüzüne çıkarır.

Yaşam ile Ölüm Sınır Durumu Arasındaki Tercih Nihilizm

Nihilizm, dünyayı olduğu gibi kabullenememe, dünyanın amaçtan, birlikten ve anlamdan yoksun olduğu gerçeğine içerleme durumudur. Dünyaya bir anlam vermeye, ona hayali bir bütünlük atfetmeye çalışarak dünyanın anlamsızlığına, kaosa dayanabilmek için kaçışçı bir çözüm arayışıdır. Bu nedenledir ki yaşamla ilgili negatif bir duruş benimseyen uzun soluklu bir düşünce geleneğinin ilk sözcüsü olan Sokrates, yaşamı ancak ölünce kurtulacağımız bir hastalık olarak görmüştür (Diken, 2011: 29-30).

“Moderniteyle, yani ‘Tanrının ölümü’yle birlikte, başlangıçta dinsel olan nihilizm, biri ‘radikal’ diğeri ‘edilgin’ nihilizm olmak üzere ikiye ayrılır. Radikal nihilizm bu dünyanın olumsuzlanmasını mantıksal uç noktasına, gerçek dünyanın yok edilmesine götürerek aşkınlıkta ısrar eder; edilgin nihilizm ise gerçek dünyadan hoşnuttur fakat ‘kötücül’ niyetlerini, yani tutkuları ve değerleri istemez. Bir yanda bir dünya bulamayan değerler, diğeryanda ise değerlerin bulunmadığı bir dünya vardır. İşte bu yüzden iki nihilizm arasında, hiçbir istenciyle istencin yok oluşu arasında tuhaf bir simetri vardır.” (Diken, 2011: 13).

Marmara, radikal nihilist bir şairdir. Modern toplumun sunduğı edilgin varoluş yerine hiçliğı seçmiştir; çünkü modern dünyanın kaosa içinde bir ruh sancısıyla kıvrınmaktadır. “Canın Sıkıntı Sınırı” adlı yazısında “Ülkem yok, cinsim yok, soyum yok, ırkım yok ve bunlara mal ettirici biricik güç, inancım yok.” diyerek ölümü “hiçlik”te özgürleşmekle bir tutar (2017: 27). “Su Kaplumbağaları ve Komşumuz Hiçlik” şiirinde ise “Bir şey kalmaz, / Genlerin uçucu dil bilgisinden başkaca / ve hiçliğin kutsal komşuluğunda yaşarız” (2017: 27) der. “Kuğu Ezgisi” şiirinde de hayata tutunmakta ne denli zorlandığı görülebilir:

“Kuğuların ölüm öncesi ezgileri şiirlerim,
Yalpalayan hayatımın kara çarşafı
bekçi gizleri.

(...)

Dirim çürüyor yanı başımızda!

Dağılıyor kokusu ölümün,

Bu bezgin şafaktan.

Sırt dönüşler, yalanlar, aşağılamalarla

daha da ırılıyor canı

varoluş sevincinin.

Ölümse bilir nasıl çakacağını

-ellerden ve ayaklardan-

Kendi kararı ve sonsuzluğuyla

yakın kılar artık,

cansız olmayı” (2017a: 81-82)!

Şiirinin merkezine kendi benliğini yerleştiren Marmara, birçok dizede insan psikolojisinin sürekli parçalanmışlığını yansıtır. Bitmez bir varoluş sorgusu ve ızdırabı diğer bütün fenomenlere eşlik eder. Bu durumun başlıca nedeni, şairin, genç denilebilecek yaşta insanoğlunun çektiği acıları çok iyi anlamış olmasıdır. Fakat erken bilinçlenme herkeste aynı etkiyi yapmaz. Marmara, mizacından gelen farklılığı ve okuduğu yazarların etkisi ile hayatı hep olumsuz tarafından görmüştür. Bu nedenle şiirlerinde serbest çağrışımın imkân verdiği ölçüde bilinçaltını dışa vurur. Şaire göre, insanoğlunun başlıca sorunu, kendi yarattığı dünyaya kendini gizlemesi ve sevgiyi paylaşmamasıdır. Aşağıdaki dizeler, bu gerçeğin samimi bir itirafıdır:

“Sonra kendi yarattığımız saydam ağaçlarda

gizleniyorduk.

Dönüyorduk şiddetle az zaman geçince girdap

acımasızlığı aşağı hızla orada olana çekiyordu.

Neşe olmayanı biriktiren o alanın bir yerine

endişeli adımlarla iliştik” (2017a: 25).

“Sürüklediğimiz cesedimizdi / ayırımsadık kıvançla” (2017a: 2) dizelerinde ise vücudun ölümünden önce ruhun ölümüne dikkat çeker. Neredeyse bütün şiirlerinde yaşamı ölümden ayırmaz. Ona göre “ölüm yaşarken vardır, olmuştur, cesedi yakarak ondan kurtulmak gerekir” (2016: 410). “Anı Şişesi” şiirinde ise “Duvar rengi sağanağa tutsak herkes,/ kendi delilik ağının altında. / Ölgün ülkenin canlandırılması olanaksız; burada” (2017a: 39) dizeleriyle dünyayı ümitsiz bir nihilist olarak olumsuzlar.

Ölüm ve topik Bir Belde Düşüncesi

S. Freud'un "Haz İlkesinin ötesinde" başlıklı makalesinin tartışmalı tezlerinden biri, saldırganlığın, ölüm dürtüsünün başlangıçta bireyin kendisine yönelik olduğu, ancak sonradan savunmaya yönelik olarak dışarıya (başka insana) çevrildiği şeklinde özetlenebilir. Kısa bir anlatımla mazoizm birincildir; ancak sonradan dışa çevrilerek sadizm hlini alır. O, insanda tespit ettiği bu güçlü ölüm-sever özelliği haz ilkesinden daha köklü ve gizemli, güçlü bir eğilime bağlar; canlılığın temelinde cansız maddeye dönmek için güçlü bir yönelim vardır. Fakat onun canlılıkla ilgili olarak ileri sürdüğü gizemli spekulasyonların ilginç sezgileri dile getirdiği düşünülse bile yaklaşık üç buçuk milyar yıl önceki kambriyen dönem öncesi zamanlara kadar uzanan canlılığın temelindeki ikircikli fiziksel "atışma"dan insandaki ölüm ve yaşam dürtülerinin nasıl tretilenebileceğini ve aradaki evrimsel halkaların nasıl birbirine eklenebileceğini düşünmek güçtür (Tura, 2001: 9-10). Onun biyoloji tarafından desteklenen teorik mülahazalar ile organik yaşamı cansız duruma geri döndürmek görevini üstlenen ölüm dürtüsü varsayımı, yaşamın ortaya çıkışı, yaşamayı sürdürmenin ve aynı zamanda lme ulaşmaya çalışmanın nedenidir; yaşamın kendisi de bu iki çabanın mücadelesi ve uzlaşmasıdır (Tura, 2001: 99-100). Marmara'daki ölüm dürtüsünün kendini hiçlikte var etmeye yönelik olması, bu açıklamalar ile rtmektedir. Varoluşun anlamını hiçlikte arayan şair, *Canavar Fistanı*'nda da ölümü, yeni bir dünyaya açılan kapı olarak görür:

"Toprağa ağrılı bedenlerini kuşlar kirletmişti,
Durgun örtünün bekçisi bu renklenmeyle hoşnut,
Gge bakanlara gösterdi ellerini.
Bir gün giydi iekli fistanını
ve dağa çıktı canavar.
Sonra otlar şaşkındı,
görmüyorlardı gerideki
orak tepeler zorluğunu,
Grmyorlardı giysisindeki acı dokusunu
ve bun kımıltısını.
Birlikçi eller, otlar ve canavar
evirdiler güneşi yolundan,
Gün kuşu parçalandı.
Canavar yaydı fistanını üzerine,
eller, otlar ve kuş ölüsünün.
Kalan yıldızlarla ay oldu altında,

karanlığın duruk özdeği.
Aşk için değildi artık uyanıklığı gecenin
bir dünya için
bir dünya yeni” (2017a: 57).

“Aile” şiirinde Marmara ölümü, zehirli güllerden iki göğsüyle eve dönmüş bir anne gibi düşünmüştür. Annenin göğüslerinden her ne kadar kan aksa da şair, onun kucağına sığınmak ister; çünkü bu kucak, ona sonsuz bir uykuya dalma olanağını sunar. Şair, çok sık kullandığı “gökkuşağı” imgesini bu şiirde de tekrar eder. Gökkuşağının renklerinde sonsuz bir varoluşun tutkusunu aradığı anlaşılmaktadır:

“Ölüm dönmüş eve
Ağulu güllerden
iki memesiyile.
Kan damlıyor
kan
uçlarından
–Dingin bir uykunun
ilk belirtisi–
Benim yalnız bakışım
herhangi bir gökkuşağının
çözülüp düşmesine tutkun.
Masum bir dileğini izler
Yeğîn bir kasırganın:
Yas olmasın!
Yas olmasın” (2017a: 86).

Yukarıda değinildiği gibi Marmara, ruhen ölümü yaşamıştır. Bunun sonucu “varoluş” dayanılmaz bir yük olarak onda, yaşama belirtisi olan hareket kavramını “eylemsizliğe” dönüştürmüştür. Onun tüm yaşama eyleminin sessiz çığlıkları olan şiirleri kaleme almakla sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Şair, kendisini dünyaya ait hissetmez:

“Sonra buradan giderdim bir hiç için, nasıl hiç,
Nedensiz dökülüp de yollara vardım şu doğa kucağına
Ve birden buralı doğumlu, buralı yaşamışlı nasıl
duyabildimse ben-imî, öyle kolayca bir başka belde
de kabullenebilir beni ve hep bulurum yeni güneşler
yeni dağlar yeni denizler yeni sevi titreşimleri” (2017b: 7).

Bu dizelerde Şair, dünyaya gelmiş olmasına bir anlam verememektedir. Sanki dünyaya öylesine atılmıŐıŐasına varoluş azabı çekmektedir. Bu yüzden hayatın katı gerçekliği onda, “kaçış” özlemi olarak belir ve o, sık sık başka bir dünyadan söz eder, hatta ütopik bir belde düşler: “Korkunç kokular saçan renk cümbüŐü içinde / çekiciliği kavranamaz iekli yolların, sürekli kuŐkucu yolcusu kimliğinde belirlenemez miyim?” (2017b: 7) der ama gitmek istediği yer hakkında kendisi de fazla bir Şey bilmez. “Tarihsel kurtuluŐların toplandığı / zgr bir alan”ın var olduğuna inanır. “Acıyı karŐıtına dönüŐtüren bir ak alan / kötülük aktarımını engelleyen” (2017a: 39)... bir beldenin hayaliyle bazen tabiata bazen de lme sığınır. Marmara, lmek isteyen biridir; ama görüldüğü üzere ölünce yok olmayı değil de başka bir beldede sonsuza dek var olmayı istemektedir: “Her zaman onu anlatır ozan. Sonradan en karanlık yzlerimizle, arı suçlarla bir yere döneceğimizi” (2017b: 37) ve “Az bir sevgiyle al beni gökyüzüne, o görkemli / mabede yönetici çemberinin içine! / Yıldız tutkunum sana” (2017a: 20) dizelerinde de aynı istek vardır. “Bir uçuŐ diliyorum salt kanat / gökyüzünün üçgen bir köşesinde” (2017a: 13)... Marmara, hayatı, ilahi boyutuyla anlamlandıran bir Şair değildir; ama bu durum, onun evrenin ötesinde ne olduğunu hiç düŐünmediĐi anlamına gelmez. GnlĞndeki bazı satırlardan, bu sırrı anlama çabası içinde olduğu anlaşılmaktadır:

“Gökyüzüne dair bir Şey yazılmadı, haritası çizilmedi henüz, ama geçenlerde buradaki evlerden birinin kk çocuğuyla konuŐurken ondan göğe doğru işaretler:

ÇOCUK: Kağan Amca’nın çalıştığı yerde bir iŐçinin üstüne taş düŐüŐü, Fazıl Hoca hastaneye götürmüŐ.

“Ben– lmŐ m?”

ocuk – Yok lmemiŐ.

Ben – Ne zaman ölecekmiŐ?

ocuk – lmemiŐ ki, ölmeyecekmiŐ daha.

Ben – Sen ne zaman lcen?

ocuk – Biz yatacaz, Allah bizi öldürecek, sonra, yukarıya alacak.

Ben –Nereye?

ocuk – Yukarıyaa!!

Ben – Nereye?

ocuk- (KonuŐmaz) Parmağıyla gökyüzünü işaret eder” (2016: 374).

İnanç sorunu olan Şair, bu satırlarda, ölümden sonra nereye gidileceği konusunda başkalarının ne düŐündüĐünü merak etmektedir; sanki metafizik boyutta varoluşa akıl erdirmeye çalışmaktadır. Onun kendi inancını

Ece Ayhan ile aralarında geçen bir diyalogla nasıl açıkladığına burada değinmek yerinde olur: “Ece bana ‘Tanrı yoksa her şey mubahtır, diyorsun sen’ demişti. Oysa ben, Tanrı var olduğu için her şey mubahtır diyorum. Garip bir din anlayışı, işte.” (2017: 71). Bu sözler, Dostoyevski’nin *Karamazov Kardeşler* romanının kahramanı İvan’a aittir. O, Tanrı’nın varlığını kabul eden ama acı ve zulümlerle dolu bir dünyayı kabul etmeyen birisidir. Hristiyanlığın iyiliğin ve kötülüğün ayırt edilmesi adına gerekli gördüğü dünyevi adaletsizliği, bir saçmalık olarak değerlendirir ve iyiliğin değeri adına çekilen acıların bedelinin ve yükünün her şeyden ağır olduğunu düşünür (Karataş, 2018: 327). “Tanrı yoksa her şey mubahtır.” sözü anlaşılabilir bir hükümdür. Fakat ikinci hükümde Marmara’nın zulümlerin bitmemesini Tanrı’nın varlığına bağlaması biraz isyan içermektedir. Romanda İvan da böyle düşünmekte ve insanların kafasındaki Tanrı inancını yıkarak yerine “irade ve ilimle” yücelen tanrısal insanı koymak istemektedir (Karamazov Kardeşler, 2008: 848-849; Akt. Karataş, 2018: 327). Sonuçta İvan *Suç ve Ceza*’nın Raskolnikov’u gibi aşmak istediği sınırı aşamaz, her şeyin mubah olduğu Tanrısız bir dünyada vicdanını susturmayı başaramaz ve beyin hummasına yakalanır. Tanrı’nın yarattığı varoluşsal ve dünyevi düzene isyan eden bu kahramanların ortak özelliği, Tanrı inancı ile özdeş olan ölümsüzlüğe inançlarını yitirmiş olmalarıdır. Ayrıca Dostoyevski *Bir Yazarın Günlüğü*’nde, ruhun ölümsüzlüğü inancının zorunluluğu ve değişmezliği düşüncesini, insan yaşamının temel ve en yüksek değeri olarak dile getirir ve bunun yokluğunu, geleceğin en büyük tehlikesi olarak görür (Karataş, 2018: 328).

T. Eagleton’a göre modern toplumlar doğası itibarıyla inançsızdır (2014: 23). “Modernlik fikri toplumun merkezindeki Tanrı’nın yerine bilimi koyarak dinsel inançlara-en iyi olasılıkla- ancak özel yaşam dâhilinde bir yer bırakır” (Touraine, 2002: 23-24). Buna karşın insan, hayata tutunma gücü bulacağı bir şeye inanma ihtiyacı içindedir. Sonsuzluk inancı, aşka inanç, insana sevgi ve güven duymak, doğayı sevmek hayatı anlamlı kılabilir. “Ahzâb Sûresi”nin 72. ayetine göre dağların kabul etmediği ızdıraplar insanoğluna yüklenmiştir. “Bakara Sûresi”nin 286. ayetinde ise insana taşıyacağından fazlasının yüklenmediği gibi zıt bir açıklama vardır.¹ Ancak insan, hayata anlam veremediği ve içinde bulunduğu durumlarla baş edemediğinde çaresiz hissedebilir. Ümidin tükendiği noktada seçilecek ya da yaşanacak dört durum vardır: İnançlı bir insan kadere boyun büküp tevekkül eder, çünkü inanmak teslim olmaktır. İnancın zayıfladığı noktada ise

1 Kur’ân-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meâlî (1987), Haz. Ali Özek vd. Kral Fahd Kur’ân-ı Kerim Baskı Kurumu, Cidde, “Ahzâb Sûresi” 72. ayet: — Biz Emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi; (bununla beraber onun hakkını tam yerine getirmedi). Çünkü o çok zalim, çok cahildir. s. 417; “Bakara Sûresi”nin 286. ayeti: — Allah her şahsa ancak gücü yettiği kadar sorumluluk yükler. Herkesin kazandığı, ya kendi lehinedir yahut aleyhinedir... s. 286.

isyan etmek mümkündür. Psikolojik rahatsızlık yaşamak ya da intihar etmek de inançlı olsun olmasın birçok insanın yaşadığı bir durumdur. “Edebiyat Sosyolojisi Açışından 12 Mart şiiri” başlıklı çalışmasında 1980’den sonraki şiirin temel temalarından birinin “intihar” olduğunu belirten N. Ceyhan Akça, bu dönem şairlerinin neredeyse tamamını saran sahipsizlik, yalnızlık psikolojisi ve “tutunamayan” mizacın, bir yanıyla kendini İşlâmcı olarak niteleyen şairleri de yakaladığını belirtir. Ona göre, İşlâmcı şairlerin de diğer şairler gibi çevrelerine yabancılaşmaları, inancın huzurunu kaçırmamasına yol açmıştır. 1983’te intihar eden İlhami Çiçek, *Edebiyat Dergisi* çevresini ve diğer bütün İşlâmcı şairleri derin bir üzüntüye sevk ettiği gibi mesele üzerinde düşünülmesine de yol açmıştır (2013: 235).

Anlamsızlık ve Neden Yokluğu

Takiyettin Mengşğlu, insan eylemlerinin değerler tarafından yönetilen bir anlamı olduğunu belirtir. Ona göre “İnsan, eylemlerinin anlamını sorar; çünkü insanın daima eylemlerini ideleştirmek, onlara anlam vermek olanağı vardır. İnsan tek kişi olarak, hayat-gerçekleri içinde bulunduğu real durumların ağır yükü altında ezilir gibi göründüğü zaman bile, onun bu real-durumlara bir anlam vermek, onları ideleştirmek gibi bir yeteneği vardır. Bu sayede insan, dayanılması güç olan durumların içinden sıyrılacak bir güç kazanır; hatta bu sayede insan yeni hayat deneyimleri kazanır; bu deneyimler ona yeni bir anlam-sferi açabilirler. Açıklanmaya aılışan fenomenler, insan hayatının anlamdan yoksun bir doğa olayı olmadığını gösterir çünkü insan, daima yarınlar anlam vermeye aılışır (1988: 150-151). Yarınları düşünmek mit sayesinde mümkündür. “Ruh ancak mit sayesinde var olur, mit âdeta, ruhumuzun yapıldığı kumaştır. Canlı varlık için teneffüs ne ise, ruh için mit aynı şeydir. midin bulunmadığı yerde ruh kurur ve sner” (Topçu, 2011: 46). Ne var ki Marmara, geleceğe dair bir ümidi olmadığı için ideleştirecek bir hedef oluşturamaz. şiirlerinde belirgin olan tutunamama fenomeni, onun ruhen yavaş yavaş kendisini lme nasıl hazırladığının işaretidir. Öyle ki şiirlerinde “sınır durumu” olarak görünen bu hayattan kopuş, intihar ettiği ana doğru daha da belirginleşir. Ayrıca onun, Ahmet Haşim gibi hayatın katı gerçekliğini gösteren gün ışığını sevmemesi de dikkat çeker. Bu yüzden “Ey tiksini Aydınlık! Kusu-luyor senin için, bil!” (2017b: 13) diye seslenir; çünkü insan her ne kadar ışığa tutkun olsa da ruhindaki karanlığı gün ışığıyla yok edemez (2016: 232). Bu yüzden gündüzler daha acı vericidir. Onun böylesine yaşamla bağını koparması, sebepsiz değildir. O, adaletsiz ve saçma kurallarla dolu bir varoluşa tahammül edemez:

“Ey, iki adımlık yerküre

Senin bütün arka bahçelerini

Gördüm ben!” (2017a: 133)

dizelerindeki haykırışı, her ne kadar bireysel bir çılgılık gibi görünse de aslında, derin anlamda toplumsal yozlaşmaya tepki içermektedir. Bu tarz tepkisel ifadeler, onun dıştan devrimci; içten muhafazakâr oluşunu gösterir. Şairin olumsuz tekrara takılıp kalması bunun bir göstergesidir. Her ne kadar kapitalist düzenin insan üzerindeki yıkıcı etkisini eleştirse de şiirleriyle bir şeyleri değiştirmenin mücadelesini verdiği söylenemez.

“(...

kanı bozuk kentler” (2017: 41) dizesinde de kentin her türlü olumsuzluğu barındırdığını anlatmak ister. Burada Marmara ile her ne kadar farklı hayat anlayışına sahip olsa da bir şair olan Cahit Zarifoğlu’nun da şiirlerinde, toplumda çirkin gördüğü her şeyi “kirli ve yapışık” imgeleriyle ifade ettiğini belirtmek gerekir. Marmara, kent insanının içine düştüğü çıkmazı, şiirlerine yansıtmakla onunla birleşir. Kent insanının yaşamının anlamdan kopuk oluşunun her iki şair de farkındadır.

Marmara, bu dünyada var oluşunun anlamını “Çiçek Dürbünü Benzetisi İyimserce” şiirinde “Bir neden yabancıya? / Bir neden yerleşikliğe?” (2017a: 8) şeklinde sorgular. Devam eden mısralarda bu dünyada sonsuz mutluluğu bulamayacağını da farkında olduğu sezilir. “Defterler”deki bir cümlede ise hiç kimsenin “mutluluğun resmini” yapamayacağını belirtir; yaşamaktan utanma ve isyan etme nedenini bu yazığa bağlar (2016: 434). Tüm bu tepkisel ifadeler, Marmara’nın düzene aykırı birisi olduğunu düşündürmemelidir. Böyle bir hükme varmak haksızlık olur; çünkü bir insan, sürekli aynı şeyleri söyleyip duruyorsa belli ki bir derdi vardır. O, yaşamı sevmemekte kendine göre haklıdır. Aslında “elbette umurumda dünya” dizelerinde yaşamı önemsemektedir (2017: 9). “...sürem o, yaşam payım. Sevgiyi artırmak istiyorum. (...) zor sevi hep. Ağlatısal her şey nasıl da katılım bolluğu ekliyor cesedime. Güleç bir ölüye el vermek” (2017: 23)? “Arınalım, arınalım artık yozluklarımızdan, şu densiz yeryüzünün kalık çirkefinden; / Sevgi yazısıyla!” (2017b: 39) dizelerinde ise ne denli sevgiye susadığını dile getirir. “Burada daha ne kadar öleceğim? / Yeryüzüyle gökyüzünün aracısı olarak bulutu haraca kestiğiniz yerde?” (2017b: 41) derken de yine haksızlığın hüküm sürdüğü bu dünyadan kurtulma isteğini yineler. Yaşam ile ölüm arasındaki sınır durumunun aşılmasında sevgiye olan inancını yitirmesi belirleyici bir unsurdur.

Sonuç olarak “İnsan, içinde yaşadığı durumlara bir anlam veremediği, onlarda bir değer göremediği zaman, onun yapıp-etmeleri sona erer; o artık

yaşayamaz olur.” (Mengüşoğlu, 1988: 15). İnsanın yaşaması ancak, real hayat durumlarına yönelen eylemlere anlam vererek onları ideleştirmesiyle mümkündür (1988: 157). Bu bakımdan Marmara’nın şiir ve yazılarında, hayatına anlam katan pek çok fenomenin değerini yitirdiği görülmektedir. Özellikle “eylemsizlik” olarak ifade edebileceğimiz “hareket” kavramının yokluğu dikkat çekicidir ve kendisi de bunun farkındadır. Kocasının işi sebebiyle Lübnan’da geçen zaman diliminde çok bunaldığını mektupları ortaya koyar. Zaman zaman kendi hareketsiz ve cansız yaşantısını “durup durmak” deyiimiyle dile getirir: “Zaman su gibi akıp gidiyor. Klişesinin yanı sıra hayat sarp, dikenli bir yoldur kalıbını da kullanmamıza izin veren bu ‘hoş’ mekânda durup duruyoruz.” (2016: 95). “Ben zıplamıyorum, her zamanki gibi durup duruyorum. N’aptırıp durursun? Durup dururum (Gümüşlük ağzıyla)” (2017: 85).

Aşk-Mutsuzluk-Kadın Sorunsalı

Marmara’nın şiirlerinde aşk ve sevgi, imkânsızı ifade eder. Şair, geçmişte yaşadığı bir aşk deneyiminin kırgınlığını hayatı boyunca yüreğinde taşımıştır ve çocuksu yüreğindeki huzursuzluğu hep hissetmiştir. Her ne olduysa olmuştur ve onun kalbi kırılmıştır. Farklı yazılarında birkaç kez tekrar ettiği bir aşagılanma durumunun da acısını artırdığı anlaşılmaktadır. Öyle ki onu, sınır durumuna getiren güçlü bir ruhi sarsıntının ipuçları, şu dizelerde aranabilir:

“(...) Üzgünüm aşagıldınız demekten, / hüznümü silebilecek birkaç sözcüğü nasıl da esirgediniz / diye sormaktan, bu bilinçli ya da bilinçsiz seçiminizin / suskunluğu hızlandırıcı ve bütünleştiriciliğinin bana / umulmaz rahatsızlıklar verdiğini yadsıyamamaktan üzgünüm” (2017b: 18).

“Sunu

Böyle düşüş görmemiştım ölgün ve kırık çakılmış
kalmıştım / gelecek zamanlı düşler çatıyordum
kapladığım şuncacık yerde; / bu ölçümsüz gökyüzünde” (2017a: 17).

“Sürerdi böyle yaşamı gelinciklerin

Cam kırıntıları elleri kesmiş olsa da” (2017: 29).

Marmara bu dizelerde “cam kırıntıları” imgesini kırılan kalbinin yerine koymuştur. Daha sonra hiç iyileşmeyecek olan hasta kalbinin. “Mal Dı Luna” adlı şiirinde ise “Aşk sakatı kadınlar zorlukla / sürükleniyordu izlerken ben onları / sokaklarda, geniş bir duvara rastladı yüzüm / ve gözlerim başıma dağıldılar” (2017a: 134) dizelerinde mutsuz kadınların acılarına ortak olur. “Martının Altındaki Kilim”de de mutsuz evli kadınların (belki de kendisi) acısını anlatır: “Puslu bir atlasta ülkeler / küf kokan evlerdir artık

/ yaralı martıların kanıyla sıvalı.” Burada “yaralı martı”, gönülsüz evlenen bir kadın imgesidir. “Martı” bu eve yanlışlıkla girmiştir ve kanatlarında “dünyanın cesedini” taşımaktadır. Devam eden mısralarda martı, sokakta oynayan çocukları seyrederken sınırsız bir özgürlük olduğunu sandığı çocukluk günlerini ve ardından hayal kırıklığı ile sonuçlanan bir aşk acısını hatırlar (2017a: 97).

Bütün dizeleriyle güçlü bir anlam birliği oluşturan “Yabancı”, nitelikli bir aşk şiiridir: “En yakın yabancı sendin, / Daha sürülmemişken ışığın biberi / yaramıza, / (...) Çözüldü aşkın zarif ipliği / (...) bilmedik çekenin yanlış bir uzaklık / olduğunu... Yabancıların en yakınıydın sen” (2017a: 112).

“Öyle güzelsin ki kuş koysunlar yoluna” da bir aşk şiiridir. Aslında anonim olan bu sözleri Marmara, bir oyun denemesinde tırnak içinde kullanmıştır. Kocasını Kağan Önal, *Defterler*’in ilk basımından kaynaklanan sorunlar sonucu, bu dizelerin ona mal edildiğini belirtir (2016: 5). Oyun denemesinin bazı satırlarıyla oluşturulan şiirdeki dizeler, diyalog içinde verilmektedir:

“Kadın (Erkeğe dokunur.) Bir karga bir kediyi ölesiye bir oyuna davet ediyor galiba; hep böyle mi bu?

Erkek Bilge karga kediyi niye sataşsın? O, yolunda gider kara kara yüzyıl!

Kadın- Oyunsun oyun, herkes herkesi oyuna çağırabilir, bir karga bir kediyi bile... Biricik gerçek bilmece bu çağrıdır işte, nasıl ve niçin çağırının o çağırıldığını çağırıldığında” ... (2016: 242).

Şiirde geçen Marmara’ya ait dizeler, başka sayfalarda şöyle devam eder:

“Bir şeyden kaçıyorum bir şeyden, kendimi bulamıyorum dönüp gelip kendime yerleşemiyorum, kendime bir yer edinemiyorum, kendime bir yer... Kafatasımın içini, bir küçük huzur adına aynalarla kaplattım, ölü ben’im kendini izlesin her yandan, o tuhaf sır içinden! Paniğini kukla yapmış hasta bir çocuğum ben. Oyunağı panik olan sayrı yalnızlık kendi kendine nasıl da eğlenir.

*Bir çocuk demiş,

Niye izin vermiyorsun yollarına kuş konmasına,

Niye izin vermiyorum yoluma kuş konmasına,

Niye kimseler izin vermez yollarına kuş konmasına?

‘Öyle güzelsin ki kuş koysunlar yoluna’ ” (2016: 271).

Marmara'nın Şiirlerinde kadınlar da sorunlarıyla birlikte yer alır. Öyle ki kadınların her türlü acıya maruz kalması, onun intiharının uzak nedenlerinden biridir. Alman oyun yazarı Elfriede Jelinek'in bir oyununda ileri sürdüğü "erkek toplumunun insanlığı bozduğu" fikrine ortak olduğu sezilir (2017: 123). Özellikle ataerkil topluma egemen olan erkek otoritesini yansıtan "baba" imgesi, onun Şiirlerinde tutunamama fenomenine eşlik eder. Babanın aile üzerinde yıkıcı hâkimiyeti vardır ve korkulan bir figür olarak yaşama sevincinin yavaş yavaş tükenmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki satırlar çağrıştırdığı olumsuz düşüncelerle dikkati çekmektedir:

"Ben babamın yuvarladığı çığın altında kaldım. / Babamın çılgınlığı yüzünden yandım ve öldüm" (2016: 418). "Karadeniz'in önünde, babamın ağzında kayboldum. Ama Karadeniz'e benden üç kan damlası düştü; bunlar kanımın son damlasıydı" (2016: 429). "Ey, yüzleri / bir babakuş gölgesine / çakılmış olanlar, / Üzgün adım, ileri marş" (2017a: 132)!

"Çıkırık" Őirinde ise kötü kaderine susmaktan başka bir çare bulamayan çıkırıkçı kızın acısını şöyle anlatır:

"Kayalıklarda örülmüş gömütler,
kızın hayatını eğik kılmış bir kez,
geçmiş yığılmış da örümcek ağının ardına,
Ağzının içi bir yığın taş, çim, acı...
Su, ölene kadar" (2017a: 94)!

Yabancılaşma-Yalnızlık ve Gündelik Hayattan Nefret

Yabancılaşma, pek çok uygarlığın gelişiminde "yaşam ile biçim" arasındaki zıtlıktan kaynaklanan bir iç çatışma durumudur. Felsefe tarihinde "özne ile nesne" veya "bilinç ile şeyler" arasındaki uzaklaşmayı ifade eder. Modern çağda yaşanan hızlı değişim, Batı düşüncesinde karamsarlığı ve umutsuzluğu artırmış; zamanla bu durum gelişmekte olan ülkelere de sirayet etmiştir. Bugün Batı uygarlığının yaşadığı iç bunalım, bir başka deyişle nihilizm eğilimi, insanoğlunun büyüklüğü, ilerlemenin sonsuzluğu ve aklın hükümdarlığı gibi 18. ve 19. yüzyıllara özgü inançların egemenliğini izleyen Şüphe havasının yeni bir ifadesinden başka bir şey değildir (Ak, 2002: 26). Yaşamın hızı, bilimsel ve teknolojik ilerlemelerle daha da artmaktadır. Öyle ki insan organizması, günümüz toplumlarının çağırından çıkmış hızına dayanamaz. İnsanoğlunun yenilikleri benimseme yeteneğinin sınırlı olması, bunun bir göstergesidir. Hızlı değişikliklere uyum gösterebilse de bu değişiklikleri gerçekten özümseyebilmesi için, insanın yeni olaylar ile geçmiş arasında bir ilişki kurabilmesi, yaşamının denetimini elinde tutabilmesi ve nereden gelip nereye gittiğinin durum değerlendiri-

mesini yapabilmesi gerekmektedir. Oysa çağımız insanının bunu gerçekleştirebilmesi giderek güçleşmektedir. Bununla birlikte bireyin sistem içerisindeki yerinin hiçe indirgenmesinin insanda yarattığı kopukluk da bazen davranış bozukluklarına neden olmaktadır. Aslında çağdaş toplumların en önemli ruh sağlığı sorunu da budur (Geçtan, 2019: 27-29)! Çağdaş toplumda yaşama anlam ve güven veren bütün bağlardan soyutlanmış birey, kendisini güçsüz hisseder. Bütünlüğü bozulmuş bir dünyada çaresiz kalmak, onda korku yaratır ve birey, kaçışı tercih ederek daha da yalnızlaşır. Ne var ki kaçış, kaybettiği güvenlik duygusunu geri vermez ona, yalnızca kendi benliğini ayrı bir varlık olarak algılamasına yardımcı olur. Yalnız olmaya dayanmadığı için, benliğini yitirmeyi seçer (Fromm, 1993: 203). Marmara'nın yaşadığı durum, bundan ibaret görünmektedir. O, "Naylon bir hayat ve plastik korku!" (2017a: 123) sözleriyle modern bireyin ruh hâlini çok iyi özetler. Ayrıca onun, "Hayatın dibini görmek, / balığı tutsak etmek, kendini kafese koymak" (2017a: 116)... "Kanı yerde kalmaz derin okyanuslara atılanların. / Uzun bir kara kutuyum, ne kayıt / ölmeye başladıktan bu yana!" (2017a: 130) gibi sözlerinde de geçmişte yaşadığı kötü bir yaşam deneyiminin ağır yükü altında ezilmesi ve dış dünyaya duyduğu güvensizlik sonucu içine kapanma hâli sezilmektedir. *Şair, insan tutum ve davranışlarında hep saflığı aramış; ama bunu bulamayınca daha da yalnızlaşmıştır.*

Marmara'da ölüm, umutsuzluk, yalnızlık, yabancılaşma gibi iç içe geçmiş fenomenler, ruhu saran bir bütünün halkalarıdır. O, insanlar arasında "buzdan köprü oluşturan bir gökkuşağı" (2017: 93) olduğunu söylerken aynı zamanda kendi yalnızlığını da dile getirmektedir. Bireyselleşmenin insanlar arasında oluşturduğu anlayış ve yaşam farkını sorgulaması da bu yüzdendir. Onun bu sorgusuna daha çok ailesine ve arkadaşlarına Lübnan'dan yazdığı mektuplarında rastlarız; çünkü oradaki geleneksel yaşantıya ve yerli halka yabancı kalmıştır. Ona göre insanın "biriciklik özlemi"nin bir anlamı vardır. Fakat çoğu "korkak insan" kurulu düzene uyar ve hayatı sorgulamadan yaşar (2016: 107), (-daha ne kadar kıvırtacaksınız- 2016: 469). O, bu sözleriyle Descartes'in "düşünüyorum öyleyse varım" (cogito ergo sum) hükmü gereğince kendisini modern birey olarak tanımlamakta ve kendisi gibi olmayanları da ötekileştirmektedir (Çüçen vd., 2009: 274). Öyle ki "Cam bir küreye" (2016: 244) kapanacak kadar bireyselleşmeyi seçer. Bu durumu, "çembere katılamadığı" gibi "merkezden uzak" (2016: 279) olmasının sonucudur. Şair, merkeze katılamaz; çünkü yaşam sürecinde tedirgin bir suskunluk sezer. Çocuksuluk ışıltısının yerini, soğuk bir varoluşa bırakması, sevincin neyi imlediğinin bilinmemesi ve değerler şenliğinin uzak bir zamanda sanılmasının yaşamı aynılaştırması sonucu,

yalnızlığın kaçınılmaz olduğunu anlar (2017b: 29). Yalnızlık onda, “bal rengi acıya dönüşür” ve varoluşu ona kusurlu gösterir (2016: 469).

İnsanın zaman tüneli içindeki yolculuğu üzerine düşünenler, “zaman” kavramına çeşitli manalar yüklerler. M. Heidegger’e göre “İnsan zaman-da tarihî hareketleri içinde kendini anlamaya başladığı, geçmiş ve gelecek imkânını tanıdığı, ölüm karşısında kendini değerlendirdiği ve bütün varlığı ile ‘an’ içinde seçimde bulunduğu zaman benliği bütünlüğe kavuşur. Böyle bir ben, tam ve gerçek bendir.” İnsan varlığının gerçek zamanı, geçmiş ve geleceğin daima şimdi ile birlikte bulunduğu, biricik ve keyfiyetle ilgili zamandır. İnsan, geçmişle geleceğin birbirini kuracak tarzda kararlı seçimde bulunduğu zaman gerçekliğini elde eder. “Geçmiş hatıralarla elde tutulur, gelecek cesaretle karşılanır ve ‘an’ kararlı aksiyon için yaratıcı ‘fırsat zamanı’ olarak kabul edilir.” (Akt. Magill, 1992: 62-63). Fakat zamanın bu üç boyutu Marmara’ya hiçbir şey ifade etmemektedir: “Nedir bu çılgın içtenlik onun bakışında? / Kırılğan ruhun susan ığlığı? / Zamanın anlamsızlığının rknlğu?” (2017: 49) gibi ve daha pek çok dizede o, içinde yaşadığı zamana kendisini ait hissetmez. Onun zaman algısında geçmiş, hatıra ve acıyı; şimdi, belirsizliği; gelecek ise ümitsizliği ifade eder: “Biz niye kendi zamanlarımızı yaşayamıyoruz, niye hep başka zamanlar ve başka kendimiz?” (2016: 283) diye sorması, gerçekte birçok insanın “yaşanılan anı” kaçırması bakımından önemlidir. Marmara, “Gökkuşağından Darağacı” adlı şiirinin  birimine “şimdi’si yitik” (2017a: 136) dizesiyle başlar. Dolayısıyla modern bireyin “tam ve gerçek bir ben” olamaması, yaşadığı çağa yabancılaşması da zaman kavramını algılayamamasıyla ilgilidir.

“Ancak Yazgıdır Bu” şiirinde ise yaşamın ızdırap üzerine kurulmasından yakınır: “Sen ne getirdin bana çocukluğundan? / şen kahkahalar donakalmalar mı?” “(...) Gemişsiz ve geleceksiz suç sevinçleri”, devam eden dizelerde zamanın  boyutunu algılayışını daha açık ifade eder:

Yok böyle bir şey yok!

Sunduğun sağaltımı kakın bir geçmiş,

Sayrılık tutsağı bir gelecek duyumu bulanık,

sisi varlığının özünü kanıtı bir vaktin

şimd’i-

Beni aşağılayan sarsan

Aşan bizleri mor birliktelik” (2017a: 11).

“Hiç bitebilir bir acı değil, düşsel uurtmaların zaman dışı boşluklarda salınmasını beklemek, bu tekdüzelik ve sıradan değişimler kuşatmasında.” (2017b: 47) sözleriyle şair, gündelik hayat akışını ne denli sıkıcı buldu-

ğunu dile getirir. Yaşanılan anı ifade eden “şimdi” ona büyük bir sıkıntı vermektedir:

“Niye çevrilmiyor hâlâ bu düpedüzlük biraz anlayışa
Aşağılık aynılık yer edinmiş de bir kez
Farklanmıyor hiçbir tekil boğuntuyla” (2017a: 88).

Erich Fromm’a göre irade, insan yaşamında özgürlüğü imler. İnsanoğlu iradesini gerçekleştirmekle kendi bireysel benliğini gerçekleştirir ve bu benliğini gerçekleştirme, birey için doyumların en büyüğüdür. İradenin bireysel benliğin bir edimi olduğu Tanrı buyruğu sayıldığından, Tanrı bile, insanın kararlarını doğrudan doğruya etkileyemez (1993: 69). Ne var ki “azımsanamayacak kadar ölmüşüm!” (2016: 397) sözleriyle hayatla ruhen bağını kopardığı görülen Marmara, olumlu bir özgür seçim yapamaz. İradeli, bilinçli seçimi ölümden yanadır. S. Freud, ruhsal olgularda bilinçli ve bilinçsiz olanları ayırt etmenin psikanalizin koşulu olduğunu belirtir (2001: 75). Marmara’nın;

“Gerçekliğin benim düşlerimden bir anlamı yok. Öylesine ince delikli bir ağ; bu üzerimize kapanan, kapanan, kapanan

Bu KAPAN!” (2016:398).

dizelerinde, gerçeğin ve düşün ayrımına varamadığı görülmektedir. O, bireyin, yaşam ile ölüm arasında bulunduğu sınır durumundadır. Gerçi psikolojik rahatsızlığı (bipolar bozukluk bkz. Öz, 2014: 98) olan birisidir. Bazı yazılarında anlattıkları halüsinasyon gördüğüne işaret eder; bazı rüyalarından da oldukça karmaşık bir ruh hâli içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, onun rahatsızlığının atak dönemlerine ait olabilir. Fakat o, genel olarak kendi bilincinin farkında olan bir ümitsizdir ve bu ruh hâliyle yaşamdan çok ölüme yakındır. Aynı zamanda geleneksel olana karşı çıkan modern toplumun bir bireydir, ama modern toplumda kendine bir yer edinememiş, onun dayatması olan çembere de katılamamıştır. “(...) uyanınca yine insanlara kendine sonsuzca birbirine dönüşen kendi-başkası-kendine saldırmak, merkezi unutamamak, başkasından arınamamak, vazgeçememek; öfke, umarsızlık...” (2016: 279) gibi modernitenin tüm olumsuzluklarını o, kendi benliğinde muhafaza etmiştir. Onun bu durumu, M. Weber’in modern toplum içindeki insanların ruh hâlini ifade etmek üzere kullandığı “demir kafes” metaforu ile açıklanabilir. Bilindiği üzere modern insanın hem ruhi hem de fizyolojik unsurlarıyla varlığı silinmiştir. “İronik bir biçimde, 20. yüzyılda ‘demir kafesi’ eleştirenler kafes bekçilerinin bakış açısını benimsemişlerdir. İçindekiler, içsel özgürlük ve kişilikten yoksun olduklarına göre kafes, bir hapishane değildir. Kafesin bütün yaptığı

bir hiçlikler nesline, arzuladığı ve gerek duyduğu boşluğu sağlamaktır.” (Berman, 2005: 45).

Şiirlerinin çoğunda ölümden ve intihardan bahseden Marmara’ya göre “gömütün kapağı” (2017a: 132) ölünceye dek açıktır. Yaşadıkça uçuşan anıları, düşünceyi ve duyumları bir bir içine atarız. Sonra, hiçbir şey biriktirilemez, üretilemez duruma geldiğinde kendimiz girer ve kapağını örteriz. Dolayısıyla ölüm yaşarken vardır, olmuştur. Bu tarz ifadeleri onun okuduğu kitaplardan ve izlediği filmlerden de edindiği anlaşılmaktadır. *Defterler*’deki mektuplarından hangi kaynaklardan beslendiği görülmektedir. Mesela Ahmet Hamdi Tanpınar’ın “Zaman Kırıntıları” şiirini “varoluşun hâllerini” düşündüğü anlarda okuduğu anlaşılır.

Engin Geçtan, fazla fiziksel çalışma olmaksızın, bireyin sürekli bedensel yorgunluk yaşamasını, “varoluş sorumluluğundan kaçış mekanizmasıyla” açıklar. Bilinç dışında işleyen bir mekanizma sonucu kişi, kendisini gerçekten de yorgun hisseder (2019: 98). İntiharına yakın zamanlarda “düşünmekten aciz” olmakla birlikte son derece de mutsuz olan Marmara, kendi ruh hâlini şöyle ifade eder: “(...) çünkü asla kesilmek bilmeyen bir acı, hak edilmiş, tüm benliğimi saran bir acı, (...) çok yorgunum. (...) Tek bir cümle, artık kendisine olan olmuş insana güvence vermeye yeter mi ki? Bu dünyadan olmayan bir güvence gerek.” (2016: 413).

Marmara, “kendimizle oynayan güçsüz varlıklarız biz, yaptırımla ödülü gönlümüzde barışık tutan” (2017a: 21) derken hayata, anlam katacak bir değerin gerekliliğine işaret eder. Fakat kendisini her şeyden soyutlamıştır. Bu nedenle onun yaşamına yön veren özgür seçimi, şiirlerinde sınır durumunun aşılması olarak belirlenmiştir. Şair, sınır durumunu, intiharı ile aşar. Böylece “İçimizdeki gizli aile /yaşam, /örtük ölüm” (2017: 65), cismen de gerçekleşmiştir. O, intiharıyla kaçışı, yani kolay olanı seçmiş gibi görünmesine karşın, yine de bir bedel ödemiştir. İnsanın kendi hayatından vazgeçmesi ve kendi canına kıymayı göze alması çok önemli bir durumdur çünkü. Öyle ki intiharın birçok inanç sisteminde yasaklanması hayatın ne denli kıymetli olduğunun göstergesidir. Durum böyleyken bir toplumda insanı, intiharın eşliğine getiren gerçekler, ciddi bir araştırmaya ihtiyaç duymaktadır.

Marmara birçok şiirinde ölümden bahseder ama “Savrulan Beden” intiharını haber vermesiyle dikkat çekicidir. Bir intihar şiiri üzerine yorum yapmak zor olsa da bu şiirin, dil ve üslubu yönüyle okurları etkilediğini belirtmek gerekir. Şiirin parça bütün ilişkisiyle sağlanan düşünce ve duygu değeri vardır. Özellikle ikinci ve dördüncü birimler güçlü bir sanatsal söylem taşımaktadır. En önemlisi de şairin yaşamının kısa bir özetini içermesidir:

I

Pek az zamanı kaldı bu zora koşulmuş bedenimin,
Olduğum gibi ölmeliyim olduğum gibi...
Tüy, kan ve hiçbir salgıyı düşünmeden,
Kesmeliyim soluğunu doğmuş olmanın!

II.

Nasıl da biçilmiş kaftan ölüm
bu solgun yürek için.
Sevinçlerle sevinçleri bağlamayan zaman bir,
bir boz köprü ve onun dayanılmaz gölgesi.

(...)

VI

Bilir miydim yaklaşan karanlığı daha önceleri,
Son verilebilir yaşamın benimki olduğunu?
Şendim, şendim ben,
Kahkaham insanları ürkütürdü!

(...)

(2017a: 80)

Paul Foulquie, “insan yaşam içinde, iki yanı uçurum olan bir yolda, yıldızsız bir gecede ilerler gibidir. O da gün doğmasını beklesin demek boşunadır; çünkü gün doğmayacaktır. Zaten bir seçme yapmayan kişi, kararı rastlantıya bırakır.” (1998: 50) der. Benzer şekilde düşünen Marmara da “bir hayatın yaşanılarak anlaşılmasından önce pek çok başka hayatın yaşanması” gerektiğine inanır; çünkü bir hayatın içine birçok başka hayattan geçerek” (2016: 230) varılır. Bu düşüncesiyle şair, insanın yaşam yolundaki trajik durumuna işaret eder. Çok sarp olan bu yolda tecrübesiz ve kılavuzsuz bir yolcunun tökezlemesi kaçınılmazdır. Ayrıca insanın her ne kadar özgür seçim yapsa da farklı hayat durumları ve kader karşısında trajedi yaşama ihtimali vardır. Dolayısıyla düşüp kırılan bir vazo misali, kırılan bir kalbin bir daha eski hâline getirilmesi mümkün değildir. Marmara’nın ruh hâli de biraz böyledir. O, genç yaşında evinin penceresinden atlayarak intihar eder. Onun intihar mektubunda yazdığı cümleler sevgi dolu ama ümitsiz bir yürekle bu dünyadan ayrıldığının sağlam bir kanıtıdır:

“Çocukluğun kendini saf bir biçimde akışa bırakması ne güzeldi. Yiten işte bu! Bu tükenişle hiçbir yeni yaşama başlanılamaz.” (2016: 533).

Sonuç

Bu çalışmada içinde yaşadığı zamana ve mekâna yabancılaşan Nilgün Marmara'nın varoluşsal sorunları belirlenmiştir. Modernitenin getirdiğı olumsuzlukların, şairi intihara götüren nedenlerden sadece biri olabileceğı düşünülmüş olup onu, intihara götüren ruh hâli, bir sınır durumu olarak açığa çıkarılmıştır. - Burada intihar, psikolojik rahatsızlıklar ve toplumsal olaylar arasında bir ilişki olduğu gerçeğinin bilimsel olarak kabul gördüğünü hatırlamak gerekir. - Sınır durumu, onun şiirinde “yaşam ile ölüm” arasındaki melankolik ruh hâlini ve bu durumun intiharıyla aşılmasını imler. şair, intihar etmekle olumsuz özgürlüğü seçmiştir.

Marmara'nın şiirlerinde anlam oldukça kapalıdır. Fakat bazı şiirlerindeki ipuçlarından hareketle onun, hayat hakkındaki fikirlerini ve hislerini anlamak mümkündür. Bu şiire hâkim olan psikolojik yapı, acıyla sınanmış bir hayat deneyiminin, bilinçaltına gizlenmiş parçaları şeklinde, metafor ve simgelerle gün yüzüne çıkar. Bu, şairin kendi hayatıdır. O, geç aşta kapitalist dünya düzeninin birey üzerindeki olumsuz etkisini fark etmiş ve bunu, kendine özgü bir şiir diliyle görünür kılmıştır.

Marmara, hayatın güzel yanlarını görmek yerine; daha çok, içinde bulunduğu karanlık dünyaya saplanıp kalmıştır. Onun bu nihilist tutumunun nedeni, dünyanın hiçbir zaman kötülükten arınmayacağına kanaat etmesidir. Bu ümitsizlik, onda “eylemsizlik” olarak tezahür eder; ama eylemsiz görünmesine rağmen şiirleriyle pasif bir direniş sergiler. Duygusal olmakla birlikte radikal bir tavırla kaleme aldığı birçok dize, diyalektik bir içeriğe de sahiptir. Ne var ki şairin devrimci ruhu, zamanın olumsuzlukları karşısında çok çabuk sner; bir bakıma erken bilinçlenmesi erken tükenmesine sebep olur.

Marmara'ya “ok iyi şair” sıfatını vermek zor olsa da onun bazı şiirinin etkileyici olduğu söylenebilir. Her ne kadar, yoğun olarak melankolik aşk, karamsarlık, ümitsizlik ve yalnızlık gibi fenomenlere yoğunlaşsa da şiirleri, genel olarak insan sevgisi içermektedir. O, geç aşta hayatın katı gerçekliğini fark etmiş ve “sevinçlerle sevinçleri bağlamayan” bir varoluşta tahammül edemeyerek intiharı ile kaçmayı seçmiştir; ancak geride bıraktığı mesajları ile de isminden bir şair olarak söz ettirmeyi başarmıştır.

Kaynakça

- Akça, N. C. (2013). *Edebiyat Sosyolojisi Açısından 12 Mart Şiiri*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Aktan, Y. (2008). “Kavramsal Açidan Modernizm ve Postmodernizm’e Bakmak”. *Düşüncede, Edebiyatta, Sanatta Modernizmden Postmodernizme Özel Sayısı, Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, 8-16.
- Berman, M. (2005). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cevizci, A. (2013). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çağan, K. (2008). “Sosyal Bilimler ve Postmodernizm”. *Düşüncede, Edebiyatta, Sanatta Modernizmden Postmodernizme Özel Sayısı, Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, 129-141.
- Çetişli, İ. (2011). *Edebiyat Sanatı ve Bilimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çüçen, K., Z. Zafer ve Esenyel, A. (2009). *Varlık Felsefesi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Diken, B. (2011). *Nihilizm*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Doğan, M. C. (2018). *Modern Türk Şiiri, Olgular, Eğilimler, Akımlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eagleton, T. (2011). *Edebiyat Kuramı* (Çev. Tuncay Birkın). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eagleton, T. (2014). *Tanrı’nın Ölümü ve Kültür*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Foulquie, P. (1998). *Varoluşçunun Varoluşu* (Çev. Yakup Şahan). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Fromm, E. (1993). *Özgürlükten Kaçış*. İstanbul: Payel Yayınevi.
- Freud, S. (2001). *Haz ilkesinin Ötesinde -Ben ve İd* (Çev. Ali Babaoğlu). İstanbul: Metis Yayınları.
- Geçtan, E. (2019). *İnsan Olmak*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hollinger, R. (2005). *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler, Tematik Bir Yaklaşım*. (Çev. Ahmet Cevizci). İstanbul: Pradigma Yayıncılık.
- Kantarcıoğlu, S. (2004). *Türk ve Dünya Romanında Modernizm*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karataş, N. C. (2018). *Rus Düşüncesi Bağlamında F. M. Dostoyevski’de Yabancılaşma Olgusu*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MacIntyre, A. (2001). *Varoluşçuluk*. (Çev. Hakkı Hünler). İstanbul: Paradigma.
- Magill, F. (1992). *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği* (Çev. Vahap Mutal). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Marmara, N. (2016). *Defterler*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Marmara, N. (2016a). *Sylvia Plath’ın Şairliğinin İntiharı Bağlamında Analizi*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Marmara, N. (2017). *Kağıtlar*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Marmara, N. (2017a). *Daktiloya Çekilmiş Şiirler*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Marmara, N. (2017b.) *Metinler*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Mengüşoğlu, T. (1988). *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Moumer, E. (1986). *Varoluş Felsefesine Giriş* (Çev. Rifat Kırkoğlu). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Öz, C. (2014). *Nilgün Marmara’nın Hayatı ve Şiirlerinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi.

- Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özek, A., ve başkaları. (Haz.) *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli*, (1987). Cidde: Kral Fahd Kur'ân-ı Kerîm Baskı Kurumu.
- şaylan, G. (2009). *Postmodernizm*. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Tokat, L. (1996). *Teist Varoluşta Hürriyet Problemi*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topçu, N. (2010). *Varoluş Felsefesi Hareket Felsefesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Touraine, A. (2002). *Modernliğin Eleştirisi* (ev. Hülya Tufan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tura, S. M. (2001). "Haz ilkesinin ötesi ve Oidipus Kompleksi". *Haz ilkesinin ötesinde –Ben ve İd-*. (ev. Ali Babaoğlu). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ulutaş, E. (2013). "Pozitivizmin Ulus-devlet İnşasına Etkileri: Türkiye Toplumu rneği". *Türkiye Lisansüstü alışmalar Kongresi*, 1. Cilt (Ed. mit Gneş). Bursa: Bursa Bykşehir Belediyesi Yayınları, 171-186.
- Zarifoğlu, C. (2014). *Zengin Hayaller Peşinde*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Extended Summary

Nilgün Marmara (1955-1987) is a poet who was born and raised in Istanbul. She took his secondary education in Kadıköy Maarif Private High School and her higher education in the Department of English Language and Literature in Boğaziçi University. She passed away at an early age, leaving many poems behind. Waiting for being solved with images with rich associations, these poems have a fabric woven with the climate of the era she lived in. Although her name is mentioned among the left-wing artists of 1980's such as Ece Ayhan, Lale Mürdür, Gülseli İnal, İlhan Berk, Cezmi Ersöz and Emel Şahinkaya, she stayed away from politics. However, in her poems, the political and cultural fabric of the period is read as the negative aspects of the modernity. Thus, the destructive effect of modernization on the individual emerged as a conspicuous element in her poems. The inclination to get away from the traditional life and alienate from the environment felt by the poet eventually gave place to a vast loneliness. And, when the questioning of the established order was also added to that loneliness, living in an unjust world turned into suffering for her. Many negative elements created by the capitalism in individuals in particular and in the society in general, such as nihilism, lack of meaning, lack of reason, desperation, monachopsis, sorrow, the problems of women, the hate towards the daily life, the wish to die and the thought of suicide, form a fabric composed of thin layers in the poetry of Marmara. In order to be able to solve this fabric and to make the content in her poems visible, it is necessary to address a number of concepts with extremely elaborate semantic habits, such as existentialism, which reflects the spirit of the 20th century, in addition to the problems brought about by the modernity. The pessimistic and desperate mood, which is also seen in the existentialist literature, is a theme completing her poems.

The American poet Sylvia Plath had also a significant effect on the poetry of Marmara. She learned about the world of Plath thoroughly and established a soul partnership with her in her undergraduate dissertation titled "The Analysis of Sylvia Plath's Poetry within the Context of Her Suicide". Thus, her comments on the poems of Sylvia Plath and the similarity of the content of her own poems and writings with hers is not a mere coincidence, but rather a result of the very strong influence by Plath.

According to Marmara, who expresses her thoughts of "suicide" and "death" in almost every poem of hers, death is a theme rendering her own life meaningful and determining the content of her poems. As a reasonable way of regaining her lost personality that is trapped in an iron cage, she wants to totally forget her 'self' and thus to remember it again and again. This is why she perceives and experiences the concept of death so deeply and is inured to the concept of suicide in her poems. Becoming lifeless through death is the absolute freedom for Marmara, and she expresses this wish of hers in a very conscious way in her poems while approaching to death with a deep sense of longing. As an artist, she thinks that leaving a world full of death and injustice is a right depending on the choice of individuals. This thought exists in her together with the feeling of escape. She wants to die, but imagines to exist in another town rather than being vanished.

The thought of a utopic town gives an epic color to her poetry. According to her, human beings die while they are living; the death exists while people are living. The last step is to cover the lid of the coffin. By means of such thoughts, she wants to draw attention to the fact that the life and human beings are not attached to the value they deserve.

In Marmara's poems, the meaning is rather closed. However, based on the clues in some of her poems, it is possible to understand her ideas and feelings about life. This psychological structure dominating her poems manifests itself through metaphors and symbols in the form of the parts of a life experience tested by pain that are hidden in the subconsciousness. This is the own life of the poet. She realized, at a young age, the negative effect of the capitalist world order on individuals, and made this visible by means of a unique language of poetry. Rapidly changing and changed lives distancing people from their selves and a systematic break from wholeness appear as distancing from the center in her poetry. Marmara does not suggest any solution to the audience, because she is stuck in the dark world she is in rather than seeing the beautiful aspects of life. In addition, her nihilist attitude may also be explained with her conviction that the world will never be free of evil. This desperation manifest itself as "inaction" in her. However, though she seems inactive, she displays a passive resistance by means of her poems. Many verses she wrote with a radical, though emotional, attitude has a dialectical content as well. However, the revolutionist spirit of the poet extinguished very rapidly in the face of the problems of the time. In a sense, awakening at an early age resulted in a premature exhaustion for her.

Although it is difficult to attribute the quality of "a very good poet" to Marmara, it can be said that some of her poems are impressive. Although her poems predominantly focus on phenomena such as melancholic love, pessimism, desperation and loneliness, they usually include philanthropy as well. She realized the harsh reality of life at an early age, and, being unable to bear an existence "that does not tie joyful moments with other joyful moments", she preferred an escape through her suicide. However, she managed to make her mark as a poet by means of the messages she left behind.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ARTHUR'UN ÖLÜMÜ VE BATTAL GAZİ DESTANI'NI YAPISAL UNSURLAR YÖNÜNDEN KARŞILAŞTIRMA

Hüsrev AKIN*
Özge DİKMEN**

Öz

Romans türü, romandan çok daha eski bir hikâye şeklidir ve içinde olağanüstü olayları ve güçleri, fantastik mekânlara yapılan yolculukları, insanüstü boyutta kahramanları, büyülü hayal âlemlerini iç içe bulmak mümkündür. Romansın kökeninde çok canlı bir hayal gücü yatmaktadır. Kahramanları konu edinen, ahlaki açıdan saflık ve kahramanlığın idealleştirildiği bir tür olan romans, klasik mitolojinin gelişmesinde son aşama olarak ortaya çıkmıştır. Romanslarda tarihî olaylara sadakat fazladır. Bunun yanında bir romansta kahraman, anlatılan hikâyesiyle birlikte hayal dünyasının malıdır ve romans ele aldığı gerçekleri abartan bir türdür. Çünkü romans yazarı okuyucuya; şan, şeref ve kahramanlık rüyalarının gerçekleştiği hayalî bir dünyanın kapılarını açmayı istemektedir. Destan, önemli ve yer yer olağanüstülüklerle süslenmiş toplumsal olayları uzun ve manzum şekilde anlatan bir edebiyat türüdür ve tarihî olaylar, milletlerin gelenek, görenek ve yaşam tarzlarından izler taşımaktadır. Genellikle milletlerin varoluş mücadeleleri etrafında teşekkül eden destanda olağanüstü nitelikler kazandırılmış bir kahramanın hayatından izler bulmak mümkündür. Bu çalışmada *Arthur'un Ölümü* ile *Battal Gazi Destanı*, günümüzde roman inceleme yöntemlerinde

Geliş Tarihi/ Date Applied: 06.02.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 27.05.2020

Makalenin Künyesi: Akın, H. ve Dikmen, Ö. (2020). "Arthur'un Ölümü ve Battal Gazi Destanı'nı Yapısal Unsurlar Yönünden Karşılaştırma". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 229-256.

DOI: 10.24155/tdk.2020.148

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, husrevakin@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9844-1781

** Araştırma Görevlisi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, oz_gedikmen@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8828-0139

kullanılan olay örgüsü, kişiler, zaman, mekân, bakış açısı, anlatıcı ve anlatım teknikleri açısından mukayese edilerek bu metinlerin yapıları ve bu yapıların işleyiş biçimleri ele alınacaktır. Etrafında şekillendikleri ana tema noktasında *Arthur'un Ölümü* ile *Battal Gazi Destanı*, bazı farklılıkları bünyelerinde barındırmakla beraber, bazı ortak nitelikleri de içerdiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmanın amacı, her iki metni oluşturan teknik unsurları kıyaslayarak romans ve destan türünün benzeyen ve ayrılan yönlerini ortaya koymaktır.

Anahtar sözcükler: Romans, destan, Kral Arthur, Battal Gazi, karşılaştırma.

Comparing *Arthur's Death* and *Epic of Battal Gazi* in Terms of Structural Elements

Abstract

The type of romance is much older than the novel, and it is possible to find extraordinary events and forces, journeys to fantastic places, superhuman heroes and magical realms. At the root of the romance lies a very vivid imagination. Romance, which is a genre about heroes, idealizing moral purity and heroism, emerged as the last stage in the development of classical mythology. Loyalty to historical events is high in romance. In addition, the hero in a novel is the property of the imagination with the story told, and the romance is an exaggerating genre. Because the romance writer; he wants to open the doors of an imaginary world where dreams of glory, honor and heroism are realized. Epic is a type of literature that describes the important and sometimes extraordinary events of social events in a long and verse manner and historical events bear traces of the traditions, customs and lifestyles of the nations. It is possible to find traces of the life of a hero whose extraordinary qualities have been gained in the epic generally formed around the existence struggles of nations. While *Arthur's Death* and the *Epic of Battal Gazi* contain some differences in their main theme, they can be said to include some common qualities of the novel and the epic. The aim of this study is to reveal similar and separated aspects of romance and epic genre by comparing both texts.

Keywords: Romance, epic, *King Arthur*, *Epic of Battal Gazi*, comparison.

Giriş

İnsan yaratılışı itibarıyla bir şeyler anlatmak, zaman zaman da içinde bulunduğu dünyanın dışına çıkmak ister. Bunun için kullanabileceği en iyi vasıta ise sanattır. Sanatın çeşitli ürünleri içinde kurmaca metinler bu amaca en iyi hizmet eden eserlerdir. Günümüzdeki kurmaca metinlerin en geniş olan romanın ilkel formlarını masal, destan, halk hikâyeleri gibi türler oluşturmaktadır. Bunlar hemen bütün toplumlarda anlatma, dinleme, hayal kurma, gerçek dünyadan uzaklaşma gibi ihtiyaçları karşılayan;

gerçeklikten uzak, çoğu zaman da hayalî unsurlar ve olağanüstü özellikler taşıyan türlerdir.

Batı edebiyatında ortaya çıkıp sonradan bizim edebiyatımıza girmiş olan romanın önceki formunu romanslar oluşturmaktadır. Romans, hem gerçek hem hayalî zaman ve mekânları barındıran, gerçek dışı anlatımı esas alan destanlar ile gerçeği esas ölçü alan romanlar arasında kalan anlatı metinleridir. Bu metinlerde hem hayalî destanlardan birtakım özellikler bulunmakta, hem de gerçek zaman, mekân şahıs vb. görülmektedir. Batıda yaklaşık 12. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar görülmüş olan romanslar ile bizim edebiyatımızda var olan *Battal Gazi*, *Satuk Buğra Han*, *Danışmend Gazi* destanları gibi dinî destanlar aynı dönemlerde var olan ve benzer özellikler taşıyan anlatı metinleridir. Romanslarla destanlarda yüksek dinî hassasiyetle kahramanlık iç içe geçmiştir. Bu eserler tek kahraman etrafında oluşmaları, aşk unsuruna yer vermemeleri, kahramanların olağanüstü özelliklere sahip olmaları gibi ortak özelliklere sahiptirler ve çoğu araştırmacıya göre romanın bir önceki formudur. Dolayısıyla romans ve destan romana ait birçok özelliği de barındırmaktadır. Öncelikle romanın temel unsurları olan anlatıcı, bakış açısı, olay örgüsü, kişiler, zaman ve mekân unsurları hem romansta hem destanda var olan unsurlardır. Bu makalede romans ve destan hakkında kısaca bilgi verildikten sonra iki tür birer örnek üzerinden teknik unsurlar bakımından karşılaştırılacak ve kendi içinde benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulacaktır.

1. Romans

Avrupa edebiyatında romandan önce, anlatmaya dayalı edebî türler arasında Boccacio tarzı hikâyeye, şövalye hikâyeleri, romanslar ve pikaresk roman gibi türler bulunmaktaydı. Bu anlatı türlerinden bizim edebiyatımızda bulunan dinî destan türüne en yakın olanı romanslardır. Romans kelimesinin kökeni Roma ordusunda yer alan paralı askerlerin konuştukları dile atfen “Latince den türetilen yerli diller”, “konuşma dili olarak kabul edilen halk dili” gibi anlamlar ifade etmekle birlikte zamanla “şövalyelik hikâyeleri”, “romantik aşk maceraları”, “manzum Orta Çağ hikâyeleri” gibi anlamlar kazanmıştır.

Geçmiş 12. yüzyıla kadar gidebilen romanslar başlangıçta mitoloji, masal ve destanlara ait unsurları fazlasıyla ihtiva etmesine rağmen zamanla daha dar bir çerçeveye yerleşmiştir. İlerleyen dönemlerde genellikle şövalyelerin ya da Hristiyanlık uğrunda mücadele veren kahraman kişilerin hayatları etrafında oluşturulan, aşk, macera ve şövalyelik konularını işleyen mensur eserlere romans denilmeye başlanmıştır (Beer, 1970: 4). Epos, yani destan devrinden sonraki dönem ürünü olan romanslar, tarihî kahra-

manların hayatlarını anlatarak her ne kadar gerçek hayata yaklaşmışlarsa da bünyelerinde mit, efsane ve epiğe ait izleri her zaman barındırmışlardır. Bundan dolayı, eğlendirirken sosyal mesajlar da vermeyi amaçlayan bu eserlerde zaman zaman olağanüstü olaylara da rastlanır. Hatta romandan en önemli farkı olarak olağanüstülük, fantezi, gizem ve alegorinin romanın temel unsurları olduğu söylenebilir. Bu unsurlar çerçevesinde romanslarda muhteşem ve harikulade olaylar detaylı, yoğun ve abartılı şekilde sunularak saray ve şövalyelik, sivilleşme ve soylu davranışlar yansıtılır ve bireysel cesaret, sadakat, onurla birlikte merhamet duygularının da altı çizilir (Abrams, 1993: 25).

Romans, her türlü zorlukla mücadele ederek kahraman olduğunu ispatlayan, Hristiyanlıkta kutsallık da atfedilen şövalyelik ruhunu yaşatan kişilerin maceralarını anlatır. Aristokrasiye hitap eden romansta maceralar sürgün, eve dönüş, aşk, arayış, çatışma, serüven, Hristiyan kimliği gibi temalar üzerinde durulur ve olayların anlatılması esnasında kahramanlık ve ahlaki saflık belirgin derecede yüceltilir.

Romansta olayların oluş biçimi yönünden her zaman akla ve mantığa uygunluk aranmaz, zaman zaman gerçek dünyanın kurallarına uymayan hadiseler yer verilir. Hatta romans dünyasında gerçeklerin abartılarak sunulduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden “*romans dünyasındaki her genç bir kahraman, her rakip bir canavar ve her genç kız bir tabiat harikasıdır*” (Shroder, 2017: 27). Günlük yaşamla ilgili öğelerin detaylı olarak sunularak gerçek-kurgu dengesinin sağlandığı romansta olağanüstü öğeler de sıradanmış gibi verilir. Bunun yanında ikili karşıtlıklar romansın genel özelliklerinden birisini oluşturur. Bu karşıtlıklarda tarihle efsane, geçmişle gelecek, siyasi çatışmalar ve karşıt ideolojiler harmanlanarak olağanmış gibi bir araya getirilirler (Saunders, 2004: 2).

William Scheick romansın muhtevasını şu şekilde özetler:

“Romansta tuhaf maceralar, tutkulu aşklar, kaba reddedişler, büyük engeller, ısrarcı hitaplar, hayal kırıklıkları, harika sürprizler, beklenmedik karşılaşmalar, şaşkınlığa uğratılan saraylar, zindandan kurtarılan sevgililer, öldü sanılanların kavuşması; kanlı düellolar, ıssız koruluklardan yankılanan cılız sesler, tesadüfen iştirilen yaşlı yakınmalar, vahşi çöllerden yükselen iç çekişleri, görülmemiş bir kurnazlıkla yapılan şaşırtmacalar ve bütün her şeyin çok uzakta görüldüğü bir zamanda ölümlerin hayatta, düşmanlarınsa dost olduğu, acıların sevince dönüştüğü ve bütün olanaksızlıkların mümkün olduğu ve esasen hiçbir zaman olmamış, olmayacak, olamayacak şeyler olup biter.” (Scheick, 1994: 23).

Romansların en dikkat çekici yanlarından biri de mitsel motiflerden ve bunların tekrarından oluşmalarıdır. Bu mitsel motiflerin genel özelliği ise kahramanın gelişimi üzerine odaklanması, kadın kahramanın sevgisi-

nin kazanılması, yaşam-ölüm döngüsünün vurgulanması, idealler, öteki dünya, kimlik kazanma ve kendini keşfetme temalarına odaklanmasıdır. Romansta ne kadar çok olay olursa olsun, her biri mutlu sona giden ana öyküyle ilintilidir ve romansta mutlaka temel iyi bir karakter ve onunla çarpışan kötü karakterler vardır (Frye, 1973: 186-187).

Romansta yer alan kişiler birer kahraman oldukları için onların iç dünyalarına vâkıf olmak mümkün değildir. Buradaki kişiler tek boyutludurlar ve iyiler hep iyi, kötülerse hep kötüdürler. Olumlu özellikleriyle öne çıkan kişiler sadık, fedakâr, cesur, mücadeleci, iradeli, metanetli ve namusludurlar. Bunların karşısında yer alan kişiler ise bu özelliklerin tam tersi kişilik özelliklerine sahiptirler ve iyilerle kötüler her zaman mücadele hâlinde-dirler. Bu mücadelenin sonunda daima iyiler kazanır. Bu durum dinlerin iyileri mükâfatlandırma, kötülerini cezalandırma anlayışına da uygundur.

Başlangıçta konuşma dili olarak ortaya çıkan romansın anavatanı Fransa'dır. Zamanla edebî bir tür formunu kazanmış, halk hareketleri, savaşlar ve istilalar gibi olaylar sonucunda da bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Geçmiş 12. yüzyıla kadar götürülebilen bu anlatı formu popülerliğini Rönesans sonrasına kadar devam ettirebilmiştir. Hatta romantizmin ilk belirtilerinin görülmeye başlandığı 18. yüzyıl ortalarından romantizmin yerini realizme bıraktığı 19. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemlerde tekrar moda olmuştur. Romansın bu dönemde moda olmasının altında romantizmle birlikte Orta Çağ derebeylik sistemi ile kahramanlık kültürüne olan ilginin artması ve libidonun idealleştirilmesi yatmaktadır (Frye, 2017: 37).

Romansın İngiltere'ye gelişi William I ve şövalyelerinin İngiltere'yi istilasıyla olmuştur. Bu dönemden sonra İngiltere'de epik olanın yerini şövalyelik konulu hikâyeler almaya başlar. Fransız romansının edebî bir tür hâline gelmesi İngiltere'de daha belirgindir (Weiss, 2004: 26). Romans türünün gelişmesi ve popülerlik elde etmesinde ön plana çıkan eserlerden biri Sir Thomas Malory'nin yazdığı *Arthur'un Ölümü*'dür (Malory, 2004). Bu eser çeşitli kaynaklardan, 13. ve 14. yüzyıllarda Kral Arthur ve yuvarlak masa şövalyeleri üzerine yazılan şiirlerden derlenmiştir ve Malory bu derlemelerden elde ettiği malzemeyi gereksiz bulduğu unsurlardan arındırarak tutarlı bir yazınsal metin hâlinde ortaya koymuştur.

1.1. *Arthur'un Ölümü* Romansı Hakkında

Kral Arthur ve yuvarlak masa şövalyelerini konu edinen 15. yüzyıl yazar-çevirmeni Sir Thomas Malory'nin 1845 yılında yayınlanan *Arthur'un Ölümü* adlı eserinde Orta Çağ romanslarında dikkati çeken şövalyelik olgusu merkeze yerleştirilir. Eserde, efsanevi bir karakter olan Kral Arthur ve şövalyelerinin maceraları anlatılmaktadır ve yazıldığı çağın toplumsal,

ahlaki, dinî, kültürel ve ekonomik hayatına ilişkin önemli bilgiler bulmak mümkündür. 15. yüzyıl şövalyelik idealine değinilen eserde Camelot'un çökmesi onun ayakta durmasını sağlayan ahlaki değerlerin çökmesine bağlanır. Şövalyelik kavramının tamamlayıcısı olarak kabul edilen asalet, yiğitlik, doğru sözlü olmak, dindarlık ve dinî değerlere saygı, zayıf olanı korumak, vatani sevmek hem bireyi onurlu kılmakta hem de ulusu ayakta tutmaktadır. Eserin kahramanı Arthur, şövalyelik kurumunun ve şövalyelik idealinin kendisi olarak kabul edilmektedir ve Arthur ile şövalyeleri yiğitliğin, cesaretin ve dindarlığın temsilcisidirler. *"Ayrıca gerek gerçek bir tarihî kişilik, gerekse idealize edilmiş bir romans kahramanı olarak Arthur'un İngiliz tarihinin mitleştirilmesindeki işlevi ve adalet simgesi kudretli bir yönetici rolü yadsınamaz."* (Çalın, 2006: 48).

Eserde kısaca Kral Arthur'un krallığının yükseliş ve çöküşü anlatılmaktadır. Arthur kral olduktan sonra ülkesinde barışı ve huzuru sağlar, Roma İmparatorluğu'na karşı çıkar, yuvarlak masa şövalyeliği etrafında vücut bulan şövalyelik kanunlarını ülkesinde hâkim kılmaya çalışır. Kutsal Kâse arayışından sonraki süreçte araya giren bireysel kavgalar ve en iyi şövalye olarak kabul edilen Lancelot ile Kraliçe Guinevere aşkıyla şövalye ahlakında meydana gelen çöküş Camelot'un da çöküşünü getirir.

2. Destan

İslamiyetin kabulünden sonra edebiyatımıza yerleşen ancak ilk defa ne zaman kullanıldığı bilinmeyen destan kelimesinin aslı Farsçadaki dâstân sözcüğüdür ve Batı edebiyatındaki epope karşılığı olarak kullanılır. Aynı zamanda âşık edebiyatında bir nazım şeklinin de adı olan destan, "mesel/masal, hikâye, efsane, menkıbe, kıssa" gibi anlamlara da gelmektedir.

Milletlerin vicdanında derin tesirler bırakan, hemen milletin tamamını etkileyen/ilgilendiren olayları konu alan destanlar savaşlar, kahramanlıklar, tabii afetler, yaratılış, kendi türeyişleri, inanışlar üzerine de ortaya çıkmışlardır. Başlangıçta sözlü ürünler olarak ortaya çıkan destanlar gelecek içinde genişler ve bir zaman sonra da yazıya geçirilir. Bu özelliğiyle destanlar dönemleri itibarıyla sözlü ve yazılı dönemlere ayrılabilir. Asırlar boyunca sözlü olarak nesilden nesile aktarılan destan usta bir şairin kendi üslubu ile yazıya geçirildiğinde artık o milletin yazılı ürünü hâline gelir.

Destanların oluşumunda iki unsur olmazsa olmaz durumdadır: Bunlardan birincisi milletin tamamını ilgilendiren bir olay, ikincisi de bu olayda etkili rol oynayan kahramandır. Bu açıdan bakıldığında destanı bir kahramanın biyografisi olarak da görmek mümkündür. Ayrıca destanın şiirsel bir üslubunun olması, esas konunun anlatıldığı kısımlar ile farklı epizotlarla bir bitiş bölümünün olması da destanın özellikleri arasında gösterilebilir.

Destanların tamamında öne çıkan ortak özellik kahramanlık ve kahraman kültürüdür. Mitolojik kahramanlarda yarı insan yarı hayvan ya da yarı insan yarı tanrı özellikleri görülürken, zamanla ortaya çıkan tarihî destanlarda kahramanlar tanrısal veya hayvani özelliklerinden uzaklaşarak yüce idealler uğrunda savaşan üstün nitelikli insanlar olarak karşımıza çıkarlar. Ancak her hâlükârda destan kahramanları en basit özellikleriyle bir tip olarak metinlerde yer alırlar. Bu kişilerde karakter özellikleri neredeyse hiç görülmez. *“Kahraman fonksiyonel olduğu için, karakter değil tip halinde bulunmak zorundadır.”* (Çetindaş, 2014: 50).

Destanlar millî olup bir milletin ortak değer ve kabullerini dile getirmektedirler. Ferdî olmayıp toplumsal bir nitelik gösteren destanlarda da millî bir ülkü ifade edilmektedir. Olayların belli bir kahramanın etrafında teşekkül ettiği destanlar doğrudan tarihî belgeler olmayıp tarihten önemli izler taşımaktadırlar. Destanlar genellikle manzum olmakla birlikte nazım-nesir veya nesir şeklinde yazıya geçirilmiş olan destanlar da mevcuttur.

Destanları doğal ve yapay destanlar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Doğal destanların genellikle söyleyenleri belli değildir ve çekirdek, oluş, tespit safhalarından geçerek destan niteliği kazanmaktadırlar. Zeki Velidî Togan’a göre mükemmel bir destanın oluşabilmesi için destanın belli safhalardan geçmesi gerekmektedir. İlk safhada; destanın oluşmasına doğal olarak meyilli bir millet veya boy, çeşitli devirlerde zihinleri meşgul eden olaylar, maceralı toplum hayatı veya heyecan verici dinî ve fıkri hayat gelenekleri yaşamakta ve bütün bunlar o toplumun halk şairleri tarafından küçüklü büyüklü destan parçaları hâlinde dile getirilmektedir. İkinci safhada; daha sonraki devirlerde millet ciddi medeni etkilere kapılmış ve bütün milleti ilgilendiren yeni büyük sarsıntılar geçirmiş ise bu büyük olayın etrafında eski destan hatıraları toplanmaya başlar. Üçüncü safhada toplumun bir bölümü, yüksek bir medeniyet seviyesine yükselir. Aydın bir halk şairi, millet fertlerinin zihinlerinde bir bütün şeklini almaya doğru ilerleyen millî destanı, belirli bir plan dâhilinde tertip ve tanzim ederek ona yazılı bir şekil verir (Togan, 1931: 4). Yapma destanlar ise söyleyeni belli olan destanlar olup bazı şair ve yazarların kendi milletlerinden seçtikleri heyecanlı ve önemli olayları bazı hayal unsurlarıyla bezeyerek hikâye etmeleri ile vücuda gelmektedir. *“Destanlar ister doğal ister yapay destanlar olsun, milletlerin kaderi üzerinde kesin ve şaşmaz rolleri olan insanlar ile milletleri derinden sarsan olaylar üstüne söylenen, şiir-düzyazı karışık, olağanüstülükler barındıran anlatılardır.”* (Kavruk ve Durukoğlu, 2012: 20-21).

Türk edebiyatındaki destanlar konularına göre şu başlıklar altında değerlendirilebilir: 1- *Millî Destanlar*. Tarihi bilinemeyecek kadar eski devirlerde ortaya çıkan, kahramanlık, din vs. olaylarını konu alan destanlardır. Bu destanlarda milletin kahramanlık, şecaat, merhamet, aşk vb. hasletleri genel olarak bir kişide toplanır, onda ortaya konur. Zaman içinde de bir şair ortaya çıkarak bu destanı yazıya geçirir. 2- *Dinî Destanlar*. Bu destanlar Türklerin Müslüman olmasından sonra ortaya çıkan destanlardır. Millî destanlarda görülen alp tipinin yerini bu destanlarda gazi tipinin aldığı görülür. Bu destanların ortak özelliği “i'lâ-yı kelimetullah” idealinin temsilcisi olan kahramanların etrafında teşekkül etmiş olmalarıdır. Battalnâme, Danişmendnâme gibi destanlar bunların örneklerindendir. 3- *Kahramanlık Destanları*. Halka liderlik yaparak gerektiğinde tek başına da mücadele eden Alp Er Tunga, Oğuz Kağan, Köroğlu gibi kahraman şahıslar etrafında oluşan bu destanların İslamiyetten önce ve sonra örneklerini görmek mümkündür. 4. *Halk Destanları*. Savaş, deprem, felaketler, yangın, salgın hastalıklar, ünlü kişilerin hayatları, mizahi destanlar, toplumsal taşlama veya yergi mahiyetinde olan bu destanlar halk diliyle yazılmış manzumelerdir.

2.1. *Battal Gazi Destanı Hakkında*

Taberî, Mes'ûdî, İbn Kesir gibi kaynaklarda adının Abdullah, lakabının da Arapçada “kahraman” anlamına gelen Battal olduğundan bahsedilen tarihî bir şahsiyetin menkıbevi hayatını Müslüman Türklerin gözüyle anlatan destani bir halk hikâyesidir. Battal, Türkler arasında Battal Gazi, Seyyid Battal veya Seyyid Battal Gazi unvanlarıyla şöhret bulmuştur. Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığına göre Battal Gazi 98/717-122/740 yılları arasında Rum seferlerine katılmış, “122/740 yılında bugünkü Afyonkarahisar yakınlarında bulunan eski Akroinon mevkiinde vukua gelen büyük muharebede öldürülmüştür.” (Boratav, 1979: 344).

Battal Gazi menkıbeleri mensur ve manzum olarak asırlar boyunca anlatılagelmıştır. Eserin bilinen en eski nüshası mensurdur ve kim tarafından hangi tarihte kaleme alındığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak eserde Anadolu'nun tam olarak fethedildiğine dair bir işaretin bulunmaması, İstanbul'un muhasara edilmesi gibi bilgilerden hareketle destanın 11-13. yüzyıllar arasında ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Manzum olan *Battal Gazi Destanı* ise Darendeli Bekâî tarafından 1183/1769'da Silahtar Mehmet Paşa'ya sunulmak üzere yazılmış 6600 beyitlik bir eserdir. Bilinen iki nüshasından birisi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde TY. 88 numarada kayıtlıdır, diğeri de Dehri Dilçin'in özel kütüphanesindedir (İz ve Kut, 1985: 357).

Battal Gazi Destanı, peygamber soyundan gelen bir gazi tipinin İslamiyeti yaymak için verdiği olağanüstü mücadeleleri anlatmaktadır. Destana anlatılanlara göre Battal Gazi'nin geleceği, Rum diyarında büyük fütuhatlar yapacağı, kiliseleri yıkıp yerlerine mescitler ve camiler yapacağı Hz. Peygamber tarafından bildirilmiştir. Eserde bahsedilen gazalar genellikle Malatya ve civarında geçmektedir. Bununla beraber eserde Battal Gazi, denizaşırı memleketlerde, Kafdağı gibi masal diyarlarında da çeşitli savaşlara girmektedir. Destandaki olayların zaman zaman tarihî hadiselerle benzerlik göstermesinin yanında¹ Battal Gazi'nin devlerle savaşması, Cazu ile maceraları, Mağrib seferi gibi olayların varlığı destanda tarihî olaylarla hayalî masal unsurlarının karışmasına sebep olmuştur.

Destanın esas kahramanı olan Battal Gazi, daha küçük yaşlardan itibaren cesareti ve yiğitliğiyle öne çıkan birisidir. O Aşkar adındaki atına biner, hiçbir şeyden korkmadan farklı yerlere gider, gittiği yerlerde akı ve kuvveti sayesinde düşmanlarını alt eder. Onun komutanı olduğu ordular düşmana karşı amansız mücadeleler içine girer ve her defasında düşmanı hezime uğratır. Battal Gazi destan boyunca defalarca esir düşse de her defasında kurtulur. Battal Gazi'nin destanda öne çıkan özelliklerinden biri de dinine son derece bağlı olmasıdır. Dinin her türlü emrini yerine getirdiği gibi yasaklarından da azami derecede kaçınır. Zaman zaman kerametler gösterdiği de görülür. İslami ilimlerde derin bir bilgiye sahip olduğu gibi Hristiyanlık üzerine de hayli geniş malumata sahiptir. Tartışmaya girdiği keşiş ve papazlar onun fikirleri karşısında mağlup olurlar. Battal Gazi'nin "*mefkûresi Rum diyarını İslam dairesine sokmak ve bu uğurda şehit olmaktır; yoksa mesela mal ve ganimet kaygusu gibi ferdî emellere yabancısıdır. Her vesile ile aldığı büyük ganimetleri gazilere bol bol dağıtarak kendisi gayet fakirane bir şekilde yaşar.*" (Köprülü, 1980: 256). Battal Gazi'nin bütün bu özellikleri onun gazi tipinin tam bir örneği olduğunu gösterir.

Battal Gazi Destanı'nın esas konusu hilal-haç mücadelesi olup bir tarafta İslam halifesi, diğer tarafta ise Bizans Kayseri vardır. Destanda Kayser, güçlü ordusuyla Malatya üzerine seferler düzenlemekte ve her defasında Battal Gazi'nin kumandanı olduğu İslam ordusuna yenilmekten kurtulamamaktadır. Destan boyunca Battal Gazi, sadece Anadolu'da Kayser'in güçlü ordularıyla mücadele etmekle kalmaz, Anadolu dışında Müslümanların olduğu Mağrib, Hindistan gibi uzak diyarlara da savaşmaya gider. Destanın son bölümünde ise Medine'ye yerleşen Battal Gazi'nin yeniden Anadolu'ya gelmesi ve orada şehit olması anlatılmaktadır (Demir ve Erdem, 2006: 104). Destanda baştan sona dinî hâkimiyet açık bir şekilde

1 Battal Gazi'nin tarihî şahsiyeti ve destandaki olayların tarihî olaylarla olan irtibatı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Boratav, 1979: 343-345.

görülmektedir, Battal Gazi'nin şahsında maddi kuvvet ile manevi kuvvet birleşmekte hatta manevi kuvvetin ağır bastığı görülmektedir. Destanda tarih ve menkıbe unsurları ayırt edilemeyecek şekilde birbirine karışmış durumdadır. *Battal Gazi Destanı*, “*destani bir metin olmasına rağmen, içerisinde, Türk masal ve halk hikâyesi geleneğinden miras olarak devralınmış motiflere çokça yer verilmiştir.*” (Kavruk ve Durukoğlu, 2012: 32).

Müslüman Türkler arasında her zaman sevilen bir kahraman olan Battal Gazi'nin hikâyeleri geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Ancak Battal Gazi'nin en çok yayıldığı yer Anadolu olmuş, hatta onun şahsiyeti etrafında mahallî olarak farklı menkıbeler ortaya çıkmıştır. Bunun neticesi olarak da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde makamları yapılmış, birçok kaya, mağara ve mezarda onun hatırası devam etmiş, hikâyeleri başka evliyaların menkıbeleri ile birleştirilerek anlatılmıştır.

3. Arthur'un Ölümü ve Battal Gazi Destanı'nın Yapısal Ögeler Yönüyle Kıyaslanması²

3.1. Olay Örgüsü

Romansta olaylar geçmiş zamanda geçer, olağanüstülüklerle doludur ve mit, efsane ve epiğe ait unsurlar iç içe geçmektedir. Romansta savaş, macera, aşk, arayış, çatışma gibi temalar işlenmektedir. Romans, muhteşem ve harikulade olayları detaylı, yoğun ve abartılı bir şekilde sunmaktadır. Romansta mitsel motiflere yer verilmekte olup ne kadar çok olay olursa olsun her biri mutlu sona giden ana öyküyle ilintili durumdadır. İlginç olayları merkeze alan romansta kişilerin karakter özellikleri üzerinde fazla durulmamaktadır. Olağanüstü olay ve kahramanların, iyi ile kötü arasındaki mücadelelerin anlatıldığı romansta iyiler çok iyi ve kötüler çok kötü olup, bazen kötüler pişmanlık duyar ve iyi bir insan olurlar. Olayların yönetilmesi ve mutlu sona ulaşılması için tanrısal güçlerin araya girmeleri durumuyla da sık sık karşılaşılmaktadır. Olay örgüsünde ikili karşıtlıkların dikkat çekmekte olduğu romansta gerçek ile kurgu âdeta iç içedir:

“Orta Çağ romanslarında, olay örgüsünü oluşturan parçalar arasında organik bir bütünlük yoktur. Tersine, birbirini izleyen karmaşık olayları içeren bir serüven ağı bulunur. Kişi çözümlemeleri ya da düşünsel konular yerine hareket ön plana çıkar. Olayların karmaşıklığı ve yoğunluğu nedeniyle çoğu zaman birden fazla düğüm noktasına rastlanır. Romansta olay örgüsü gevşektir. Ardıllık ilkesine göre sıralanan olaylar arasında, tıpkı düşlerdeki gibi, kopukluklar veya bağlantısızlıklar olabilir. Birbirini izle-

2 Makalenin buradan sonraki inceleme kısmında *Battal Gazi Destanı* ve *Arthur'un Ölümü* için iki eser kullanılacak, ilgili yerlerde sadece sayfa numarası verilecektir:
Kavruk, H. ve Durukoğlu, S. (2012). *Battalname*. İstanbul: Malatya Kitaplığı.
Malory, T. (2004). *Arthur'un Ölümü* (Çev. Mina Urgan). İstanbul: Sel Yayıncılık.

yen olaylar, yazarın vermek istediği ileti için en uygun ortamı oluşturan yapıyı ön alana taşırlar” (Çelik, 1997: 21).

Orta Çağ romanslarında yer alan bazı olayların bir başka özelliği de gerçekdışı olmalarıdır. Bu romanslarda genel olarak akıl ve mantık dışı rastlantılar, harikulade olaylarla düğümler atılır; bu düğümler yine tesadüfler olağanüstü olaylarla çözüme ulaşır. “*Romanslarda kimi zaman olay örgüsü simgesel nitelikler taşır. Yüzeysel düzeydeki olaylar dizisinin ardında, derin yapıyı daha farklı anlam düzeyleri oluşturur. Bu nedenle, bu tür romanslar anlam zenginliği açısından daha karmaşık bir yapıya sahiptir.*” (Çelik, 1997: 21- 22).

Destanda gerçek ve olağanüstü olaylar iç içe geçmiş, tarihte yaşanmış birtakım hadiseler olağanüstü hâllerle süslenerek aktarılmıştır. Destanda kimi zaman milletin yaşadığı tarihî olaylardan yansıyan dış düşmanlar ve başka milletlerin kahramanları ile mücadeleler, kimi zamansa insanlarla olağanüstü varlıklar arasındaki mücadeleler kendisine yer bulmaktadır. “*Türk epik destan geleneğinde birbirinden müthiş savaşlar, mücadeleler ve olaylarla işlenen konuların çekirdeği anlamında temaları; hak ve adalet, iyi, doğru ve dürüst olanın kazanması ve bunun tersi olan olumsuz kavramlarla ifade edilen kötü, yanlış ve yalancıların bir şekilde ele geçirildikleri güç ve kuvvete dayanarak tesis ettikleri yapıların zulüm kaynağı ve mekanizması olarak sonsuza kadar devam edemeyecekleri gerçeğidir.*” (Çobanoğlu, 2015: 100).

Arthur’un Ölümü bir kahramanlık, soyluluk, aşk ve ihanet öyküsüdür. Olay örgüsü serüven olgusu üzerine kurulu bir özellik göstermektedir. Olay örgüsünde olağanüstülükler sık sık karşımıza çıkmakta; savaş, mace-ra ve aşk temaları detaylı ve abartılı bir şekilde işlenmektedir. Bölümlere ayrılmış olan eserin her bölümünde farklı bir tema bulunmakla birlikte, bütününde olay örgüsü noktasında bir tutarlılık söz konusudur. “*Kitabın birinci bölümü romans havasındayken diğerleri epik özellikleri ve askeri tarihçe özellikleri gösterir, Arthur’un Guinevere ile evlenmesi ve çeşitli şövalyelerin kahramanlıkları tekrar romans atmosferini hissettirir, masalsı öğeler ve doğaüstü güçlere, büyüye dair hikâyeler ise kitabın halk hikâyesi kısmını oluşturur. Dinî mistisizm bağlamında ele alınan konu ise Kutsal Kâse’nin aranma macerasıdır.*” (Çalın, 2006: 51). Eser; Orta Çağ toplumu, aşk, çatışma, şövalyelik kavramına özgü temalarıyla tarih ile edebiyatın iç içe geçtiği, gerçek ile kurgunun karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu bir metindir.

Battal Gazi Destanı’nda Battal Gazi adlı kahramanın din uğruna yaptığı savaşlar anlatılmakta olup, olay örgüsünde olağanüstülükler kendisini göstermektedir ve olay örgüsü ikili karşıtlıklar üzerine oturtulmuştur.

Müslümanlığı yaymak için İslam dışı unsurlarla savaşan Battal Gazi; aynı zamanda büyücü, cadı ve dev gibi olağanüstü güçlerle de savaşmaktadır. Battal Gazi düşman karşısında zor durumda kaldığı kimi anlarda olayların yönetilmesi ve mutlu sona ulaşılması için Allah'a yalvarmakta ve başarıyı elde etmektedir. Bu noktada manevi kudretin varlığı devreye girmektedir.

Her iki metinde de olay örgüsünde karşımıza çıkan önemli motiflerden biri şekil/kılık değiştirmedir. *Arthur'un Ölümü*'nde, Arthur'un babası kral Uther Pendragon kâhin Merlin'in verdiği akıl ile sevdiği kadına kavuşmak için Titagil isimli dükün kılığına girer (s. 21). Sir Launcelot Sir Kay'ın zırhını giyerek, kıyafet değiştirmiş bir hâlde yolculuk eder ve bir şövalyeyi yener (s. 187-189). *Battal Gazi Destanı*'nda da Battal Gazi şekil değiştirerek birçok sorunun üstesinden gelmektedir. Metnin birçok yerinde bu motif karşımıza çıkmaktadır. Metinde Battal Gazi tebdilikiyafet yapmak suretiyle, düşmanla yapılan bazı savaşların kazanılmasında büyük başarılar göstermektedir (s. 97, 100, 103, 108, 109, 122,123, 131).

Arthur'un Ölümü'nde ve *Battal Gazi Destanı*'nda savaş olgusu olay örgüsünün temelinde yer almaktadır. Amaçları birbirinden farklı olan bu savaşlarda kimi zaman olağanüstülükler kendisini göstermektedir. Her iki metinde de asıl kahramanların başarılarının altı çizilmektedir.

Arthur'un Ölümü'nde Excalibur isimli kılıç önemli bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır. Metinde geçen efsaneye göre, ülkenin kralı olmak isteyen bir mucize göstermesi gerekmektedir. Babası Kral Uther Pendragon öldüğünde, şövalyeler kiliseye giderek yeni bir kral bulmalarına yardımcı olması için Tanrı'ya yalvarırlar. Kiliseden çıktıklarında kilise bahçesinde kocaman bir taş görürler. Taşın üzerinde bir örs vardır, örse bir kılıç saplanmışır. Üzerinde altın harflerle bu kılıcı taştan ve örsten kim çekebilirse, onun kral olmaya hak kazanacağı yazılıdır. Bütün şövalyeler dener; ama hiçbiri kılıcı yerinden kıpırdatamaz. Arthur kılıcı taştan çekebildiği için kral olur. Bu kılıç bazı olağanüstü niteliklere sahiptir (s. 24-27). *Battal Gazi Destanı*'nda da Battal Gazi'nin kılıcının çok keskin olduğu, bir vuruşta düşmanlarının gövdesini ikiye böldüğü anlatılmaktadır (s. 79) ve bu kılıç pek çok yerde süngü olarak da kullanılmaktadır. Ayrıca Battal Gazi'nin Hızır tarafından ona verilmiş olan üç adet oku vardır (s. 244) ve kalkanı da çok büyük güzrlere bile dayanacak kadar sağlamdır: "*Ol mel'un nâ-bekâr meydana at sürdi, omuzunda taga benzer beş yüz batman güzr heybetle irdi, havâle eyledi. Ca'fer Güştâb kalkanın karşu virdi, güzr dokundi, bir kılına hatâ gelmedi, Hak te'âlâ sakladı.*" (s. 79).

Her iki metinde de olay örgüsüne olağanüstü bir nitelik kazandıran rüya ve kehanet motiflerine sıkça yer verilmektedir. Öyle ki kahramanların doğumundan ölümüne kadar olan süreçte bu motifler olay örgüsünün pek

çok noktasında kilit rol oynamaktadır. *Arthur'un Ölümü*'nde Yüz Şövalyeli Kral'ın gördüğü rüya (s. 36), Kral Arhur'un rüyaları (s. 47), Merlin'in kehanetleri (s. 68, 72), Sir Bors'un gördüğü rüyalar (s. 688-689, 693-694), Sir Launcelot'un gördüğü rüyalar (s. 672-673), Sir Gawaine'in gördüğü Camelot'un sonunu haber veren rüya (s. 678-679) olay örgüsünde kırılma noktaları olarak önemli yer tutmaktadır. *Battal Gazi Destanı*'nda Battal Gazi'nin doğumu, ismi ve fiziksel ve karakter özellikleri babası Hüseyin Gazi'nin gördüğü rüyada ortaya konulmaktadır (s. 70). Rüya, metinde âdeti gelecekteki olaylar için bir mesaj niteliği göstermektedir. Ayrıca gördükleri rüyalar sayesinde kâfirler hem Battal Gazi'yi serbest bırakmakta hem de Müslüman olmaktadır (s. 97, 105, 119, 124).

Arthur'un Ölümü'nde ve *Battal Gazi Destanı*'nda büyü ve sihir kavramları olay örgüsünde karşımıza çıkan ortak bir noktayken hizmet ettikleri amaç bakımından aralarında farklılık vardır. *Arthur'un Ölümü*'nde Merlin yaptığı büyülerle Kral Arthur'a yardımcı oluyorken (s. 55), *Battal Gazi Destanı*'nda İslam dini mensupları sihir ve büyüye itibar etmemekte, Hristiyan beyleri ise Battal Gazi'yi mağlup edebilmek adına sihirden medet ummaktadırlar. Metinde cadılarla da mücadeleye giren Battal Gazi sihirlerle karşı dua okuyarak cadıları ve sihirlerini yok etmektedir (s. 242-246). Battal Gazi esaret altındaki Müslümanları kurtarmak için devlerle savaşıyor, onları yener (s. 207-210).

Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi iki eserde de gerçek hayattan alınan olayları olağanüstü motiflerle süslenerek anlatılmıştır. İki eserin de kahramanları olağanüstü kahramanlıklar sergiler ve normal insanın başaramayacağı işlerin üstesinden kolaylıkla gelirler. Hem Kral Arthur hem Battal Gazi düşmanlarıyla mücadele ederken sadece kaba kuvvete başvurmazlar, aynı zamanda zekâlarını da kullanarak düşmanı alt ederler. Her iki metinde rüya ve kehanet kahramanları zor durumlardan kurtaran birer motif olarak karşımıza çıkar. Bütün bu özellikler *Arthur'un Ölümü* ile *Battal Gazi Destanı*'nın olay örgüsündeki benzerliklerini ortaya koymaktadır.

3.2. Şahıs Kadrosu

Romanslarda geniş bir şahıs kadrosu bulunmakla birlikte olaylar destanlara benzer şekilde bir kahraman etrafında gelişir. Bu romans kişisi olayların gelişimi sırasında aşama aşama mücadelesini ortaya koyarak kendisinin kahraman olduğunu ispatlar. Böylece bütün anlatı onun etrafında şekillenir. Fakat romansta ortaya konan bu kahraman tipiyle “gerçek insan” modeli ortaya konmaz. Romansta yaratılan kişiler “çeşitli ruh hallerinin somut (alegorik) sembolleridir. Jung'un ‘libido’sunu, ‘anima’sını bulduğumuz eserler romanslardır. Romanslardaki kadın ve erkek kahra-

manlar ve kötü karakterler, evrensel tipler (arche-types)i yansıtan birer gölgedirler.” (Frye, 2017: 36). Her biri birer kahraman olan romans karakterlerinin eylemleri ön plana çıkarılmakta, iç dünyalarına pek de girilmemektedir. Romans metni olay ağırlıklı gelişir ve anlatı göstermeye dayalı bir anlatım tarzıyla devam eder. Romans kişilerinin özellikleri de olaylarla birlikte ortaya çıkar. Başta romans kahramanı olmak üzere bütün romans kişilerinin kişilik özelliklerine çok fazla değinilmez, bunun yerine olaylar karşısında verdikleri tepkiler ve aldıkları kararlarla ön plana çıkarlar. Bu özellikleri onları gelişim göstermeyen, her zaman “iyi” veya “kötü” olarak niteleyebileceğimiz birer düz karakterler hâline koyar. Romans boyunca da bu kişilerin herhangi bir gelişim göstermesi beklenmez. Romansta birinci derecedeki kişilerin yanında “arketipsel, söylencesel, alegorik özellikler gösteren, varlıkları simgesel anlamlar taşıyan kişiler [de] bulunur. Tek başlarına birer birey olarak romans kişileri çoğu zaman soyut kavramları temsil ederler.” (Çelik, 1997: 42-44).

Destanlarda idealize edilerek sunulan şahısların başında alp/gazi tipinin temsilcisi olan destan kahramanları gelmektedir. “*Destanlarda, yapılan seferler esnasında destan kahramanlarının kahramanlıkları ortaya çıkmakta ve onların ne büyük ‘yapılamayanı yapacak, başarılamayanı başaracak’ kahramanlar oldukları işlenmektedir.*” (Çobanoğlu, 2015: 100). Destan kahramanlarının savaşçılık ve yiğitlik nitelikleri ön plana çıkarılmakta olup iç çatışmaları, psikolojik durumları, geçirdikleri değişim ve dönüşümler destanlarda yer almamaktadır.

Romanslarda şövalyelik önemli bir toplumsal olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaşçı kimliği ön plana çıkan şövalyelerin cesaret, kahramanlık, asalet ve dürüstlük gibi niteliklerinin altı çizilmektedir. Tanrı’nın adamları olarak görülen şövalyelerin Tanrı’nın emirlerine uyması, kiliseyi müdafaa etmesi gerekmektedir. Kendini güçsüzleri korumaya adanması gereken şövalyenin ülkesini sevmesi, düşmanı ile mücadeleden kaçınmaması, kâfirlere karşı durmadan ve merhamet etmeden savaşması, sebepsiz olarak birilerine zarar vermemesi, kılıcını sadece gerekli olduğu zaman kullanması gerekmektedir (Gautier, 1965: 42).

*Arthur’un Ölümü’*nde şövalyelik idealinin ilk adımı olan savaşçılık özelliği belirgindir. Kral Arthur aslan kadar cesur ve gözü pek birisi olarak nitelendirilmektedir. Metinde onun iyi bir yönetici olmasından çok fiziki güç ve kudretinin altı çizilmektedir. Onun yendiği düşmanlar karşısında gösterdiği kahramanlıklar epik bir üslupla anlatılmaktadır. Arthur’un dünyaya gelişi ve kral oluşu noktasında olağanüstü unsurlar ön plana çıkarılmasına ve Arthur’un danışmanı Merlin’in kâhin olmasına karşın, Arthur ve şövalyeleri çoğu zaman savaşları gösterdikleri kahramanlıklarla

kazanmaktadırlar. Arthur kral olduktan sonra aradan geçen yıllarda ülke topraklarını genişletir, kazandığı başarılarla halkının gözünde büyük bir kahraman ve mükemmel bir kral olur.

Türk kültürü atlı göçebe medeniyetine dayanan bir kültürdür. Dolayısıyla bu kültürde öne çıkan özellikler avcılık, savaşçılık ve hayvancılık üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu sebeple Türk medeniyetinde ata iyi binen, silahı iyi kullanan, yurdunu ve otağını her türlü düşmana karşı savunan, iyi bir avcı ve savaşçı olan *alp* tipi ortaya çıkmıştır. Aynı medeniyet dairesinde bilgelik ve manevi liderlik özellikleriyle öne çıkan *eren* tipi de *alp* tipinin tamamlayıcısı olarak görülmektedir. İslamiyetten sonraki dönemde ise *alp* tipi i'lâ-yı kelimetullah, gazilik ya da şehitlik mertebesine ulaşmak gibi ideallerle birlikte yerini *gazi* tipine; *eren* tipi de yerini Allah'ın adını her yere yaymak, İslamiyetin güzelliklerini bütün insanlara göstermek isteyen *veli* tipine bırakmıştır (Kavruk ve Durukoğlu, 2012: 19).

İslamiyetten önceki Türk destanlarında karşımıza çıkan kahraman tipi, *alp* tipi adını almaktadır. “*Alp kelimesi, eski ve yeni birçok Türk lehçelerinde, kahraman, cesur, yiğit, zorlu manalarında kullanılmıştır. Bu kelime İslamiyetten önce ve sonra, Türk toplumları arasında hem özel isim, hem de şeref unvanı olarak kullanılmıştır. Yalnız, İslam kültürünün tesiriyle, şark İslam dünyasında çok yaygın bir lakap olan gazi kelimesiyle birleşerek alp-gazi şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.*” (Köksal, 1984: 13-14). Maddi güç ile manevi gücün birleştiği, kimi zaman manevi gücün daha ağır bastığı *Battal Gazi Destanı*’nda *alp-gazi* tipi karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki öncelikle Battal Gazi, çok genç yaşta savaş meydanlarında kahramanlığını ispatlamış birisidir. Onun şahsında olağan ve olağanüstü iç içe geçmektedir. Güçlü, zeki bir savaşçı olan Battal Gazi aynı zamanda fedakâr, tok gözlü, yüce gönüllü ve adaletlidir. Savaşlarda hem tam bir *alp-gazi* tipinin özelliklerini göstermekle birlikte normal hayatında *veli* tipinin özelliklerinden de örnekler sergiler. Hızır’la yoldaş olan (s. 128) Battal Gazi’nin doğumu, özellikleri ve yapacakları hadisle müjdelenmiştir (s. 68, 82). Peygamber soyundan geldiği söylenmektedir ve babası Malatya’nın seraskerlik görevini yürüten önde gelen kişilerindendir (s. 69-70) Asıl adı Cafer olan Battal Gazi, ilk kahramanlığını babasını öldüren Mihriyayıl’i öldürerek gösterir (s. 76) ve onun seraskerlik görevini devralır. O, cesur ve korkusuz olduğu kadar çok da zekidir, kimi zaman düşmanlarını gücüyle değil zekâsını kullanarak mağlup eder (s. 127). Gür bir sese de sahip olduğu için attığı naralarla düşmanı korku ve heyecana sürükler (s. 106, 128). Savaşlarda başkalarının yenemediği düşmanları kolaylıkla yener. Ahlaki ve dinî değerlere bağlılığı üst seviyede olan Battal Gazi’nin hayatla ilgili hiçbir kaygısı yoktur ve o dünya malına önem vermez, düşmandan elde

ettiği ganimetlerin tamamını başkalarına dağıtır (s. 96, 107). O, düşman eline düşen Müslümanları -bu kişi kendi aleyhinde biri de olsa- kurtarmak için mücadele eder, içinde yaşadığı toplumun bütün sorunlarını çözmek için gayret gösterir. Destanda onu öldürmeye yönelik bütün girişimlerin sonuçsuz kaldığı görülmektedir. Battal Gazi'nin olağanüstü özellikleri de vardır. Aslan, yılan gibi vahşi hayvanlar, denizlerdeki balıklar onu tanır, ona hizmet eder (s. 122, 130, 209, 233); Battal Gazi geçmiş peygamberlerle görüşür, onların hepsinin dualarını alır. Hz. Hızır ona yoldaş olur, zor durumda yardım eder (s. 128, 205); Hz. İlyas ona dua eder, Hz. İlyas'ın duası sayesinde ölüleri diriltir (s. 128-129). Bütün bu nitelikleri ile o idealize edilmiş bir alp-gazi tipidir.

Kral Arthur'un babası bir kral olan Uther Pendragon, annesi ise Titagil isimli dükün eski eşi Igraine'dir. Battal Gazi'nin babası ise Malatya'nın ileri gelenlerinden soylu bir aileye mensup olan ve ölümüne kadar seraskerlik görevini yürüten Hüseyin Gazi, annesi Saide Hatun'dur. Kral Arthur'un babası eceliyle ölmüşken (s. 23), Battal Gazi'nin babası düşman tarafından öldürülmüştür (s. 16-18). Kral Arthur doğduktan sonra Uther Pendragon'un Merlin'e verdiği söz nedeniyle Ector'a verilmiştir (s. 22-23). Battal Gazi ise daha küçük bir çocukken babası şehit edilmiştir. Destani metinlerde önemli olan destan kişinin gösterdiği kahramanlıklar olduğu için her iki metinde de kahramanların çocukluğu hakkında bilgi verilmemektedir. Her iki metinde de kahramanların düşmanlarının yanı sıra olağanüstü bazı varlıklarla da savaştığı görülmektedir. Kral Arthur, bir savaşta Merlin'in kehanetine uygun olarak Mordred tarafından öldürülmüşken (s. 859-862), Battal Gazi'nin ölümü, kendisini seven Kayser Kanatus'un kızının ona Bizans ordusunun geldiğini haber vermek için attığı taş yüzünden olur (s. 312-313).

İncelediğimiz iki metinde Kral Arthur ve Battal Gazi birinci dereceden kişilerdir. Ancak her iki eser de ikinci dereceden kişiler olarak hayli geniş bir isim kadrosuna sahiptir. Metinlerde adı yüzlerce defa geçen kişiler olduğu gibi bir veya birkaç kez adı geçen kişiler de mevcuttur. *Arthur'un Ölümü*'nde Arthur'dan başka sık sık sahnede olan birinci derece şahıslar; kâhin Merlin, Arthur'un eşi Guenevere, şövalyeler -özellikle Gawaine, Tor, Gareth, Launcelot, Bedivere, Mordred, Tristram, Bors, Galahad-, süt-kardeşi Kay'dır.

Arthur'un Ölümü'nde ön plana çıkan ve olay örgüsünün gelişiminde önemli rol oynayan şahıslardan birisi yuvarlak masa şövalyelerinden olan Sir Launcelot'tur. Bu kişi metnin merkezine oturtulan şövalyelik ideali ve buna bağlı olarak Camelot'un çöküşü ile ilişkilendirilebilecek olan aşkın taraflarından birisidir. Sir Launcelot şövalyelerin içinde en cesur ve ye-

tenekli olanıdır. Turnuvalarda ve savaşlarda yenilmezliği ile diğer şövalyeler için örnek olarak görülmektedir. Ancak Kral Arthur'un ve krallığın koruyuculuğunu üstlenen Launcelot bağlı olduğu kralın eşi Guinevere'ye âşıktır. Mükemmel bir şövalye olduğunun altı çizilen Launcelot Kutsal Kâse'yi göremeyecek kadar günaha batmış, şövalyeliğin dinî boyutunu ihmal etmiştir (s. 637-641). Kutsal Kâse arayışında eksikliğini gören Launcelot, buna rağmen kraliçeye olan aşkından vazgeçmez.

Battal Gazi Destanı'nda ise Battal Gazi'den başka sık sık sahnede olan Abdülvehhab, Emir Ömer, Abdüsselam, Ahmet Turan, Akabe ve Babek birinci derece şahıslardandır. Ayrıca metinde Kayser ve Halife adı verilen değişik isimli hükümdarlar yer almaktadır. Destanda Battal Gazi'den sonra başlıca kahramanlardan biri ona en yakın kişi olan Abdülvehhab Gazi'dir. Hayli uzun bir ömür sürmüş olan Abdülvehhab Gazi, Battal Gazi'ye Hz. Peygamber'in emanetlerini ulaştırır (s. 33-35). Battal Gazi'nin yakın dostlarından biri de Emir Ömer'dir. Metinde olumsuz karakterin olumlu karaktere dönüşümünün en önemli temsilcilerinden biri konumunda Abdüsselam yer almaktadır. O; başlangıçta Battal Gazi'yi kıskanan, ona sürekli muhalefet eden karşı güç konumunda iken; Battal Gazi tarafından düşman elinden kurtarıldıktan sonra, onun yanında yer almaya başlar.

Her iki metinde de şahıs kadrosunda olağanüstü varlıklara yer verildiği görülmektedir. Kral Arthur ve şövalyeleri göl perisi ile savaşır (s. 55, 62), Kral Arthur tek başına devle mücadele eder (s. 151- 154); Battal Gazi'nin Kafdağında devler ve cadılar ile savaşa tutuşur (s. 197-198). Her iki metinde de yer alan bu ve benzeri olaylarda olağanüstü varlıklarla karşılaşmaktadır.

Özetle söylemek gerekirse hem destanda hem romansta olaylar neredeyse bir kişi etrafında şekillenir. Bu kişilerin en önemli özellikleri birer kahraman olmalarıdır. İki metinde de başkahramanlar iç dünyalarıyla değil aksiyoner kişilikleriyle dikkat çekerler. Bu kişilerin çocuklukları ve o güne nasıl geldikleriyle çok ilgilenilmez, bunun yerine içinde bulundukları zamanda hangi olaylara karıştıkları, düşmanlarını nasıl yendikleri anlatılır. Bu kahramanlar eserin başından sonuna aynı özellikleri sergilerler yani kişisel olarak bir gelişme göstermezler. Bu yönüyle bu karakterler birer düz karakter olarak nitelendirilebilir.

3.3. Zaman ve Mekân

Romansta olaylar zamansal olarak tarihî bir nitelik göstermektedir ve mekânlar olayların tarihte yaşandığı yerler ile uyum içerisindedir. *Arthur'un Ölümü*'nde anlatılan olayların zamanı Orta Çağ olup metinde Kral Arthur'un babasının krallık döneminden Kral Artur'un ölümüne kadar

olan süreç anlatılmaktadır. Metinde olayların merkezinde yer alan mekân Camelot'tur. “*Arthur'un Camelot'u Ortaçağ İngiltere'si şövalye-asil sınıfı değerleri ve chivalry idealinin yaşatıldığı yer ve ülkenin geçmiş görkeminin ifadesi olarak betimlenir.*” (Çalın, 2006: 51).

Battal Gazi Destanı İslamiyetin kabulünden sonra teşekkül eden bir destan olması ve Battal Gazi'nin tarihî kaynaklarda yer alması nedeniyle zamansal olarak gerçekçi bir profil göstermektedir. Destanda döngüsel zamana ait ifadeler girift bir yapıdadır. Zaman zaman günün vakitleri ezanla bağlantılı olarak sunulmakta, destanın bazı bölümlerinde sabahın oluşu Kaf dağından güneşin başkaldırmasıyla ifade edilmektedir (Polat, 2017: 374-375). Destanlarda yer alan mekânların bir kısmı tamamen hayalî veya kurgusal olarak nitelendirilebilirken, büyük çoğunluğu gerçek yer adlarından hareketle kalıplaşmış veya tipolojik özelliklere sahip gerçeğe yakın özellikte mekânlardır (Çobanoğlu, 2015: 117). *Battal Gazi Destanı*'nda mekân cihat fikrinin benimsetilmesi noktasında kullanılan bir araç konumundadır. Battal Gazi'nin mekân ile olan ilişkisi o mekânlarda İslamiyeti yaymak için savaşması ve insanların İslamiyete davet edilmesi ile ilgilidir (Polat, 2017: 369). Destanda mekânın merkezi olarak Malatya görülmektedir. Çünkü Malatya Battal Gazi'nin doğduğu ve yaşadığı yerdir. Bağdat, halifenin de yaşadığı yer olarak metinde geçen önemli mekânlardandır. Bunun dışında destanda olayların çok geniş bir coğrafyada geçtiğini söylemek mümkündür. Metinde Anadolu'nun hemen her bölgesi ve bazı ülkeler olayların yaşandığı mekânlar olarak yer almaktadır. Ayrıca Battal Gazi'nin olağanüstü varlıklarla mücadele ettiği Kafdağı da mekân olarak metinde geçmektedir.

İki metinde de mekân sadece birer isim ve yer olarak geçmektedir. Bu mekânlar genellikle büyük şehirler, dağlar, ovalar, savaş meydanları gibi açık mekânlardır. Kapalı mekân sayılabilecek saray, ev gibi yerlerin ayrıştırısına yer verilmemiştir. Mekânların anlatımında tasvir çok görülmemektedir. Dolayısıyla metinlerde mekân ve insan ilişkisi üzerinde durulmaz.

3.4. Bakış Açısı ve Anlatıcı

Anlatmaya dayalı edebî metinlerin yapı bakımından temel unsurlarından biri bakış açısidir. Anlatmaya dayalı edebî türlerde hem metin halkası hem vaka zinciri hem de eserin dili, bakış açısına göre şekil almaktadır ve bunların eserdeki görünüşlerinde bakış açısının önemli bir rolü vardır. Metin halkalarının şekillenmesi ve düzenlenmesinde, onların bir sistem hâlinde “eser” denilen bütünü meydana getirmesinde bakış açısının rolü inkâr edilemez. Hatta itibari âlemin yaratılmasında da bakış açısının payı vardır. Bakış açısı “*vaka zincirlerinin ve bu zincirin meydana gelmesinde*

kullanılan mekân, zaman, şahıs kadrosu gibi unsurların kim tarafından görüldüğü, idrak edildiği ve kim tarafından, kime nakledilmekte olduğu sorularına verilen cevaptan başka bir şey değildir.” (Aktaş, 2003: 78). Dolayısıyla bakış açısı, eserin bütünlük içinde ortaya çıkmasına yardımcı olur; romanı vücuda getiren yapı unsurlarını düzenleyerek yapının estetik değeri kazanmasını sağlar.

Anlatmaya dayalı edebî metinlerin bazılarında anlatıcı hem yaratıcı hem de yansıtıcı konumundadır. Her şeye vâkıf ve olaylara çeşitli yönlerden bakabilen hâkim (tanrısal) bakış açısına sahip olan bu anlatıcı her şeyi bilme, görme ve sezme yeteneğine sahiptir. Böylece her şeyi bilen ve gören bu anlatıcı metindeki kişilerin duyguları ve düşüncelerini, mekâna ve zamana bağlı olarak olay örgüsündeki değişimleri bir bütün hâlinde ortaya koymaktadır.

Battal Gazi Destanı’nın hâkim (tanrısal) bakış açısıyla kurgulandığı görülmektedir. Bu bakış açısında; her şeyi bilme, görme ve sezme yeteneğine sahip olan anlatıcı; metin kişilerinin geçmişleri, şimdiki hâlleri ve gelecekleri hakkında bilgiye sahiptir, onların rüyalarına ve düşündüklerine hâkimdir: “*Seyyid’in bundan haberi yok idi ve bir saatten sonra Seyyid Hazreti minberden aşağıya indi. Mübarek başın aşağıya eğdi, fikre varup eyiderdi: Aceb nice yârenlerim kurtaram gice kaçan ola diyü fikr iderdi.*” (s. 143). Destanda anlatıcı, destan kahramanının doğumuyla ilgili detayları, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını, yeteneklerini, rüyalarını, mucizevi kişiliğini, yaptığı savaşları ve bunlarda gösterdiği başarıları gözlemleyen, bütün ayrıntıları bilen ve aktaran bir konumda bulunmaktadır.

Arthur’un Ölümü’nde de ilk bölümden itibaren anlatıcı, hâkim (tanrısal) bakış açısıyla olayları çoğunlukla üçüncü tekil şahsın ağzından aktarmaktadır. Her şeyi bilen, gören ve sezen, sınırsız bir görüş ve bilişe sahip olan bu hâkim (tanrısal) anlatıcı; metin kişilerinin rüyaları, düşündükleri, hissettiklerini açık bir biçimde anlatmaktadır: “*Kral Mark, bir çeşmenin yanına varıncaya kadar yoluna devam etti; orada dinlendi ve ‘Kral Arthur’un sarayına mı gideyim, yoksa kendi memleketime mi döneyim?’ diye düşünerek tereddüde düştü.*” (s. 431).

Anlatıcı, başkışı gibi metindeki diğer kişilerin eylemlerine de hâkimdir; kişilerin geçmişlerini, geçmişte neler olduğunu bilir:

“Yola çıkan Sir Tristram, doğru Camelot’a, evvelce Merlin’in yaptığı mezar taşına gitti. İrlanda Kralının oğlu Lanceor, Balin tarafından bu mezar taşının yanında öldürülmüştü; güzel Lady Columbe de sevgilisi Sir Lanceor’un ölümünden sonra onun kılıcıyla kendi canına kıymıştı. Merlin’in büyüleri sayesinde Sir Lanceor ile sevgilisi aynı mezar taşının altına gömülmüşlerdi. Ve o sıralarda Merlin bir kehanette bulunmuştu: Arthur’un

devrinde yaşayan en iyi iki şövalyenin, en sadık iki âşığın burada savaşıcaklarını söylemişti.” (s. 426).

Anlatı metnlerindeki bu ayrıcalıklı konumu sayesinde metnin değerler sistemini ve metindeki karmaşık yapıyı da bakış açısı belirlemektedir. Metin kişilerinin isteklerini, planlarını, rüyalarını bilmekte bunlardan hareketle kişiler, zaman, mekân ve olay örgüsünü şekillendirmektedir. Hâkim (tanrısal) anlatıcı, her şeyini bildiği Kral Arthur'un ve diğer şövalyelerin siyasi ve toplumsal hayatın içindeki konumunu bütün yönleriyle gözler önüne sermektedir.

3.5. Anlatım Teknikleri

Modern anlatı metnlerinde anlatmak istediği konuyu ve güzel etkili bir biçimde okuyucuya sunmak isteyen yazar gerek anlattığı konuyu pekiştirmek ve gerekse esere form kazandırmak için anlatma, gösterme, tasvir, mektup, özetleme, geriye dönüş, montaj, leitmotiv, diyalog, iç diyalog, iç çözümleme, iç monolog, bilinç akımı gibi farklı anlatım tekniklerine başvurmaktadır. Bu anlatım teknikleri doğru yerde ve ustalıkla kullanıldıkları takdirde anlatıma hareket ve çeşitlilik katmakla birlikte estetik yapıya da derinlik kazandırmaktadır.

Bu kadar çeşitlilik gösteren bu anlatım teknikleri bir anda ortaya çıkmamış, tarihî süreç içerisinde zamanla gelişmişlerdir. Romanın bir nevi öncüsü sayılabilecek destanlarda anlatıcı her zaman ön planda olduğu için “anlatma tekniği” hariç günümüz anlatılarında görülen diğer tekniklere rastlanmamaktadır. Destandan romana doğru ilerleyen süreçte varlığı inkâr edilemez bir unsur olarak karşımıza çıkan ve anlatı sisteminin vazgeçilmez elemanı olan anlatıcının metnin biçimlenmesinde tartışılmaz bir ağırlığı ve önemi bulunmaktadır (Tekin, 2004: 190). Anlatma tekniğinde bütün dikkatler anlatıcının üzerinde yoğunlaşır, hikâyedeki her türlü tasarruf anlatıcının elindedir. Bu yöntemde okuyucu olayları bir aracı vasıtasıyla dinlediği/gördüğü için anlatmada herhangi bir duygu yoğunluğu meydana getirilemez. Olayları gören, yorumlayan, değerlendiren, kendince önemli bulduğu noktalarla dinleyici/okuyucuya aktaran sade anlatıcıdır. Dolayısıyla da anlatma tekniğinde anlatıcı genellikle tanrısal konumlu anlatıcıdır.

Battal Gazi Destanı'nda baştan sona anlatma tekniği kullanılmıştır. Buradaki anlatıcı olayların dinleyenlere aktarılmasındaki tek vasıta. Her şey onun anlatmasıyla ortaya çıkmaktadır. Destan boyunca anlatıcı olayları aktarırken kendisinin de bunları başkasından dinlediğini dile getirerek olaylara giriş yapar:

“Râviyân-ı ahbâr ve nâkilân-ı âsâr şöyle hikâyet ve bu yüzden rivâyet iderler ki işte Seyyid Battâl hazretlerinin kıssası şol mahalle kadar ‘ayân

ve beyân olındı idi ki Seyyid Battâl hazretlerini tutup zindâna koyup Kayser'e nâme yazup gönderdiler idi. Ol âdem dahı Kayser'e gide tursun pes bu taraftan Kaytûr bir gice Resûl-i Ekrem hazretlerini düşünde gördi kim ya'ni kıyâmet kopmuş ve kamu peygâmbetler ve evliyâlar Resûl hazretlerinden şefâ'at istediler. Kaytûr dahı ileri varup Resûl hazretleri'nden şefâ'at istedi. Hazret-i Resûl salla'llâhu 'aleyhi ve sellem eyider: Ya Kaytûr benim ciger kûşem Seyyid Battâl Gâziyi tiz zindândan çıkar ve anın önünde Müslimân ol. Tâ kim senin başına dahı bu hâl gelecektir. Ben dahı ol vakit şefâ'at idem didi. Çün Kaytûr uykudan uyandı, vücûdî dîteredi, düşünde kimi gördüğün bildi. Hemân-dem îmân nûri gönlinde şu'le virdi. Tiz andan turup Mansûr'un katına geldi ve Resûl hazretlerini düşünde gördüğünü ve kıyâmet kopdığını bir bir şerh eyledi. Andan Mansûr dahı eyitdi: Ya Melik ben kulın dahı öyle gördüm didi. Pes Kaytûr buyurdi: Varın ol sultânı zindândan çıkarın. Benim katıma götürün didi. Hemân-dem Mansûr turup zindâna geldi. Seyyid Hazretini görüp mübârek hâk-i pâyine yüz sürdi ve 'ömrünü diledi. Kaytûr ve kendi peygâmbet hazretlerini düşünde gördüğünü şerh eyledi. Seyyid hazretleri eyitdi: Öyle olur sen kayırma olacak iş takdirde olur didi." (s. 119).

Destanda tanrısal konumlu bir anlatıcı tarafından olaylar anlatılırken zaman zaman kişilerin konuşmaları da verilmektedir. Anlatı metinlerinde kişilerin konuşmalarını anlatıcı aracılığıyla vermek mümkün olduğu gibi anlatıcıyı kaldırarak vermek de mümkündür. Kişilerin konuşmalarını tiyatroda olduğu gibi aracısız şekilde verme tekniği gösterme tekniğidir. Daha çok modern romanlarla birlikte görülmeye başlanan bu teknik realizmden sonra gelişmiştir. *Battal Gazi Destanı*'nda ise kişilerin konuşmaları devrin anlatım özelliklerine uygun olarak anlatıcı vesilesiyle dolaylı olarak dinleyici/okuyucuya iletilmektedir:

"Ahmer gözin açdı, gördi Ca'fer gögsine çıkmış oturur, eyitdi: Nicedir şart yerine getirür misin didi. Ahmer eyider: Erlik oldur kim sözinde sâdık ola. Ca'fer gögsinden turu geldi. Ahmer dahı kalkdı. Ca'fer'in öninde baş kodı yüzün yere urdı eyitdi: Ne diyem ki, Mülîman olam? Ca'fer Gazi, kelime-i şahâdeti Ahmer'e ta'lîm idüp öğretti, imanı arz kıldı. Kız dahı bilesince Müsliman oldu. Andan Ahmer, Ca'fer hazretlerinin elin tutup kasra çıkdılar oturdılar. Tiz Ahmer bir kadeh toldurdi, Ca'fer'e sundı. Ca'fer eyitdi: Bizim dinimizde şarâb içmezler, harâmdır didi. Çün kim kız anı eşitdi, bezim âletin devşirdi, kuzı pıryânını ortaya kodı, yediler. Ahmer eyitdi: Yâ Ca'fer gerekdir kim bu demde sana bir lagab koyam, bana hâtırın kalmasun didi. Ca'fer eyitdi: Hoş ola. Ahmer eyitdi: Senin adın Battâl olsun didi. Ca'fer eyitdi: Ben dahı sana bir ad koyam didi. Ahmer eyitdi: Hoş ola. Eyitdi: Senin adın Ahmed-i Tarrân olsun didi. Birbirleriyle şâd ve hurrem oturdılar." (s. 88).

Arthur'un Ölümü'nde de anlatım tekniği olarak *Battal Gazi Destanı*'nda olduğu gibi aktarma yöntemi kullanılmıştır. Orada da romans boyunca bütün olaylar bir anlatıcının gözünden okura ulaştırılmaktadır:

“Şimdi gene Sir Percivale'den bahsedelim. Sir Percivale uzun müddet yolculuk ettikten sonra bir ormanda, kırık kalkanlı, kırık miğferli bir şövalye ile karşılaştı. Bu iki şövalye, birbirlerini görür görmez derhal savaşılmaya hazırlandılar, atlarının bütün hızıyla birbirlerine doğru atıldılar; şiddetle çarpıştıkları zaman Sir Percivale yere yuvarlandı. Sir Percivale çabucak ayağa kalktı, kalkanını omuzuna aldı ve kılıcını çekerek, öbür şövalyenin de atından inmesini istedi. “Sonuna kadar savaşalım.” dedi. Diğer şövalye, “Daha savaşmak istiyor musunuz?” diyerek atından indi ve hayvanını uzaklaştırdı. Derken iki şövalye acele etmeden birbirlerine yaklaştılar ve orada kılıçlarını asil bir tarzda kullanarak çarpıştılar, bazen vuruyorlar, bazen geriliyorlar ve birbirlerinin vücutlarında derin yaralar açıyorlardı. Pek az dinlenerek böylece hemen hemen yarım gün savaştilar. İkisi de hiç olmazsa on beş yerinden yara almış ve o kadar kan kaybetmişti ki hâlâ ayakta durabilmelerine insan hayret ediyordu” (s. 592).

Arthur'un Ölümü'nde olayların anlatılması sırasında zaman zaman kişilerin konuşmaları verilmektedir. Bu konuşmalar, *Battal Gazi Destanı*'nda olduğu gibi bir anlatıcı vasıtasıyla gerçekleşmekte, sözler dolaylı olarak okura ulaşmaktadır:

“Sir Lancelot, ‘Geri dönün,’ dedi; ‘zira üstünüze aldığınız vazife başarılı, Sir Tristram ile buluştum. İşte bakın, Sir Tristram’ın ta kendisi.’ O zaman Sir Gawaine sevindi ve Sir Tristram’a, ‘Hoş geldiniz, benim üstümden büyük bir yük kaldırdınız,’ dedi; ‘bu saraya niçin geldiniz?’ Sir Tristram, ‘Güzel efendim, bu memleketi Sir Palamides yüzünden geldim,’ dedi; ‘ikimiz bugün mezar taşının yanında savaşılmaya karar vermiştik. Ondan haber çıkmamasına hayret ediyorum. Lordum Sir Launcelot ile tesadüfen buluştuk.’ O sırada Kral Arthur görüldü. Sir Tristram’ın geldiğini öğrenince koşup onu elinden tutarak, ‘Sir Tristram, hiçbir şövalyeyi bu sarayda böyle bir sevinçle karşılamadım,’ dedi.” (s. 428).

Anlatmaya dayalı edebî metinlerde sık kullanılan bir diğer anlatım tekniği de tasvir tekniğidir. İnsan, tabiat, eşya veya mekânın kelimelerle resmedildiği, âdeta görünür hâle getirildiği; okuyucunun gözü önünde tecesüm ettirildiği tasvir tekniği aracılığıyla söz konusu insan, tabiat, eşya veya mekân sadece soyut bir isim olmaktan çıkmaktadır ve okuyucu böylece onu benzerlerinden ayırıp kendi çizgileriyle tanımaktadır (Çetişli, 2004: 100). Tasvir tekniği kullanılarak bir yandan metnin dünyası süslenirken diğer yandan okuyucuya birtakım hususlar anlatılmış, açıklanmış olur.

Gerek *Battal Gazi Destanı* gerekse *Arthur'un Ölümü* olaya dayalı metinlerdir. İki metinde de kişilerin başlarından geçen maceralar konu edilmektedir. Bu maceraların anlatılması sırasında zaman zaman tasvirlerle de

yer verilmektedir. Ancak bu tasvirler çok az yer tutmakta, sadece destan veya romans kahramanlarının ilgisinin odaklandığı yer veya kişilerin tanıtılmasında kısaca kullanılmaktadır. Bu da destan ve romanslarda gerçekçi bir dünya yaratmak gibi bir niyetin olmadığını göstermektedir.

Mesela, *Battal Gazi Destanı*'nda Emir Ömer ve Battal Gazi bir sefer sırasında güzel bir köşk, köşkte yaşayan güzel bir kızla karşılaşır. Bir romancı tarafından belki sayfalarca sürececek bir tasvirle anlatılabilecek bu köşk ve kızın tasviri aşağıdaki alıntıda koyu harflerle gösterilmiştir:

“Emir Ömer ve Battal Gazi atlara bindiler. Teferrüc ide ide bir su kenarına geldiler, kondılar. Seyyid Battal Gazi diledi kim suya gire, atına bindi, suyu öte geçdi, bir yere geldi, suya girdi, sudan çıktı. Esbâblarını geyerken gördi, **karşuda bir büyük bâğın içinde bir köşk, orta yerinde çep çevre dîvâr yapılmış, içerisi tob tolu dürlü dürlü envâ’î yemişler ve reyhânlar.** Seyyid Battâl eyitti: **Bu ne hûb makâmıdır,** ‘aceb kimin ola deyüp becid atına bindi, kapusını aradı ki teferrûç eyleye. Nâ-gâh bu kasrın bir penceresi açıldı. Seyyid nazar eyledi, gördi kim **bir mahbûbe kız, boynı kulağı açık, sîm ü zer içinde müstagrak olmuş. Beline degin taşra çıkmış, dört tarafa bakar. Bin bin Yûsuf-ı Mısırî, Züleyhâ bunun katında ser-gerdân olmuş.** Hemân sâ‘at ol bakışda yüz bin cân u gönül-den Seyyid Battâl ‘âşık oldu.” (s. 90).

Arthur'un Ölümü'nde de tasvirler oldukça kısa tutulmuş, mekân veya eşyanın sadece dikkat çeken özelliklerine yer verilmiştir. Romanstan alınan aşağıdaki parçada bunun örneği koyu harflerle gösterilmiştir:

“Derken, günün birinde Kral, Sir Florence isminde bir şövalyeyi çağırdı, ona kâfi miktarda yemekleri olmadığını söyledi: ‘Civardaki büyük ormanlarda ve ağaçlık arazide düşmanlarımın birçoğunun davarı var. Senin hazırlanıp oralarından erzak toplamanı istiyorum. Yanına yeğenim Sir Gawaine’i, Sir Wishard’ı, Sir Clegis’i, Sir Cleremond’u ve diğer bazı kimseleri de al ve orada elde edebileceğiniz bütün hayvanları buraya getirin.’ Bu şövalyeler derhal hazırlanıp **ormanlardan, tepelerden, ağaçlık arazilerden geçtiler ve nihayet güzel çiçekler ve çimenlerle dolu hoş bir çayıra vardılar.** Ve o geceyi orada dinlemekle geçirdiler. Ertesi sabah gün doğarken Sir Gawaine atına bindi ve maceralar aramak için usulca arkadaşlarından uzaklaştı. Çok geçmeden, silahlı bir adamın bir ormanın yanından atını rahat rahat sürdüğünü gördü; **kalkanı omuzlarına bağlı idi, kuvvetli bir savaş atına binmişti ve yanında büyük bir mızrak taşıyan bir erkek çocuktan başka hiç kimse yoktu. Şövalyenin kalkanında, siyah yakut üzerine altından yapılmış, başı bir kuşu, bedeni bir aslanı andıran üç ejderha resmi vardı. Kalkanın üst kısmı gümüş rengindeydi**” (s. 160-161).

Destan ve romansta var olan anlatım teknikleri oldukça sınırlıdır. Her iki metin de bir anlatıcının varlığını zorunlu kılan ve her şeyin onun pence-

resinden sunulduğu anlatma tekniği üzerine bina edilmiştir. Metinlerde görülen konuşmalar, kişilerin diyalogları da dolaylı anlatım kullanılarak yine anlatıcı aracılığıyla dinleyici/okuyucuya ulaştırılmaktadır. Eserlerde çok az kullanılmış olan tasvir tekniği ise mekân veya eşya ile dinleyici/okuyucunun dikkatini dağıtmadan olaylar üzerine odaklanmasını sağlamaktadır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Etrafında şekillendikleri ana tema noktasında *Arthur'un Ölümü* ile *Battal Gazi Destanı* bazı farklılıkları bünyelerinde barındırmakla beraber, bu iki eserin romans ve destana ait bazı ortak nitelikleri de içerdiğini söylemek mümkündür. Her iki metin de anlatmaya dayalı edebî türlerin öğelerini bünyesinde taşımaktadır. Her iki metinde de olaylar, olağan ve olağanüstü nitelikleri bünyesinde barındıran tarihî kahramanların etrafında teşekkül etmektedir. Metinlerde olay örgüsü gerçek-kurgu ikilemi düzlemine oturtulmuş olup bazı olağanüstülöklere de yer verilmektedir. *Arthur'un Ölümü*'nde ön plana çıkan unsur şövalyelik ideali, *Battal Gazi Destanı*'nda ise İslamiyetin yayılması için verilen mücadelelerdir. Bu noktada metinde yer alan kahramanların hayatları ile ilgili detaylarda bazı farklılıkların ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Her iki metnin, olay örgüleri bağlamında değerlendirildiğinde, savaş ve kahramanlık üzerine oturtuldukları söylenebilir. *Arthur'un Ölümü*'nde Kral Arthur ve şövalyeleri; kilise, Hristiyanlık ve ölkelerini düşmandan korumak adına savaşlar yapmaktadır. *Battal Gazi Destanı*'nda ise Battal Gazi ve arkadaşları İslamiyeti yaymak maksadıyla cihat etmektedirler. *Arthur'un Ölümü*'nde olay örgüsünün merkezinde Kral Arthur bulunmakla birlikte muhtelif bölümler onun şövalyelerinin kahramanlık maceralarına ayrılmıştır. *Battal Gazi Destanı*'nda ise merkezde Battal Gazi ve onun kahramanlık maceraları yer almaktadır ve daha ziyade kişi odaklı bir metindir. Olay örgüsü bağlamında savaş ve kahramanlık noktasında her iki metnin benzerlikleri söz konusu olduğu için romans-destan türlerinin olay örgüsü açısından benzerlik taşıyan türler olduğunu söylemek mümkündür.

Her iki metin şahıs kadrosu açısından değerlendirildiğinde şövalye tipi ile alp-gazi tipinin savaşçı kimlikleri, cesaret, kahramanlık, asalet ve dürüstlük gibi nitelikleri, Tanrı'nın emirlerine uymaları, dinlerini müdafaa etmeleri, kendilerini güçsüzleri korumaya adanmaları, ölkelerini sevmeleri, düşman ile mücadeleden kaçınmamaları, düşmanlarına karşı durmadan ve merhamet etmeden savaşmaları, sebepsiz olarak birilerine zarar vermeleri, kılıçlarını sadece gerekli olduğu zaman kullanmaları noktalarında benzerliklerinin ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Bu noktada

romans kahramanı şövalye tipi ile destan kahramanı olan alp-gazi tipinin farklı kültür ve coğrafyalarda birbirinin karşılıklarıdır.

Metinler zaman noktasında karşılaştırıldığında ise, her ikisinde de tarihî olayların anlatıldığı ve zamansal olarak gerçekçi bir nitelik gösterdikleri görülmektedir. Metinlerde olayların hem gerçek hem olağanüstü nitelik gösteren mekânlarda geçiyor olması da her iki metnin benzerlik hanesine yazılabilir.

Hem *Battal Gazi Destanı*, hem de *Arthur'un Ölümü* romanı hâkim bakış açısıyla kurgulanmıştır. Böylece destan ve romanstaki anlatıcı kişilerin geçmişlerini, şimdiki hâllerini bilir, onların rüyalarına ve düşüncelerine hâkimdir. Bu bakış açısının anlatıcıya sağladığı konum sayesinde de anlatıcı hem destanda hem romansta kişilerin siyasi ve toplumsal hayat içindeki konumlarını bütün yönleriyle gözler önüne serebilmektedir.

Hem destanda hem romansta anlatma tekniği kullanılmıştır. Eserdeki kişilerin konuşmaları bile anlatıcının araya girmesiyle dolaylı olarak verilmiştir. Tarihî süreç içinde romanlarda ortaya çıkan diğer anlatma tekniklerinin tabiatıyla bu eserlerde olmadıkları görülmektedir. Her iki eserde de tasvirler sadece eşya ve tabiatı yüzeysel olarak ele almış, hikâye her zaman olay ve kahramanlık üzerine yoğunlaşmıştır.

Sonuç olarak konuları birbirinden farklı olsa da kurmaca metinlerin temel unsurları olan olay örgüsü, şahıs kadrosu, zaman ve mekân, bakış açısı ve anlatıcı unsurları ve anlatım teknikleri açısından romans ve destan türleri birbirlerine benzemektedirler. Ancak bu eserler ait oldukları toplumların kültürel, geleneksel ve toplumsal özellikleri noktasında bazı farklılıklar taşımaktadırlar. Buna göre destan ile romansın, benzer zamanlarda ortaya çıkmış, ayrı iki kültüre ait ve birbirinin karşılığı olabilecek edebî türler olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Abrams, M. H. (1993). *A Glossary of Literary Terms*. Orlando: Harcourt Brace Collage.
- Aktaş, Ş. (2003). *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş* (6. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Beer, G. (1970). *The Romance*. London: Methuen&Co.
- Boratav, P. N. (1979). "Battal". *İslam Ansiklopedisi. C II*, 344-351. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

- Çalın, S. (2006). *Sir Thomas Malory'nin "Le Morte D'arthur" ve Alfred Lord Temyson'un "Idylls of the King" Adlı Eserlerinde Şövalyelik İdeali (Chivalric Ideal) Kavramının İncelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, J. (1997). *Amerika'da Romans Geleneği ve John Updike* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetindaş, D. (2014). *Yeni Türk Şiirinde Destan*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çetişli, İ. (2004). *Metin Tahlillerine Giriş 2 Hikâye-Roman-Tiyatro*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Demir, N. ve Erdem, M. D. (2006). "Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi Destanı". *Turkish Studies*, 1, 97-139.
- Frye, N. (1973). *Anatomy of Criticism: Four Essays*. New Jersey: Princeton University
- Frye, N. (2017). "Hikâye Türü Edebiyatın Dört Şekli". P. Stevick (Ed). *Roman Teorisi* (Çev. S. Kantarcıoğlu). Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Gautier, L. (1965). *Chivalry*, J. Levron (Ed). London: Phoenix House.
- İz, F. ve Kut, G. (1985). "XV. Yüzyılda Nesir". *Büyük Türk Klasikleri*. İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınları, 261-418.
- Kavruk, H. ve Durukoğlu, S. (2012). *Battalnâme*. İstanbul: Malatya Kitaplığı.
- Köksal, H. (1984). *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Malory, T. (2004). *Arthur'un Ölümü* (Çev. Mina Urgan). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Polat, İ. (2017). "Maaday-Kara Destanı ve Battal Gazi Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Okuma". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 59, 367-388.
- Saunders, C. (2004). "Chaucer's Romance" C. Saunders (Ed). *A Companion to Romance From Classical to Contemporary*, (1-9). Australia: Blackwell.
- Scheick, W. J. (1994). *The Ethos of Romance at the Turn of the Century*. Texas: University of Texas.
- Shroder, M. Z. (2017). "Edebi Bir Çeşit Olarak Roman". P. Stevick (Ed). *Roman Teorisi* (Çev. S. Kantarcıoğlu). (19-33). Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Tekin, M. (2004). *Roman Sanatı (Romanın Unsurları) 1* (4. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Togan, Z. V. (1931). "Türk Destanlarının Tasnifi". *Atsız Mecmua*, 1, 4.
- Weiss, J. (2004). "Insular Beginnings: Anglo-Norman Romance". C. Saunders (Ed). *A Companion to Romance From Classical to Contemporary*, (26-44). Australia: Blackwell.

Extended Summary

Romances constitute the previous form of the novel that appeared in Western literature and later entered Turkish literature. Epics are narrative texts that contain both real and imaginary times and places, based on unreal narration. On the other hand, novels are narrative texts that take the truth as a basis. Romances are narrative texts between epics and novels. In these texts, the features of imaginary epics and the elements of the novel based on reality are seen together. The romances that have been seen in the west from the 12th century to the 18th century and the religious epics in our literature such as *Battal Gazi*, *Satuk Buğra Han*, *Danişmend Gazi* epics are narrative texts that exist in the same periods and have similar characteristics. Heroism is intertwined with high religious sensitivity in romances and epics. These works have common features such as being formed around a single hero, not including the element of love, the extraordinary characteristics of heroes and according to most researchers they are the previous form of the novel. Therefore, romance and epic also contain many features of the novel. First of all, the narrator, perspective, plot, people, time and space, which are the basic elements of the novel, are the elements that exist in both romance and epic. In this article, firstly brief information about romance and epic is given, then being an example of two species *Arthur's Death* and *Epic of Battal Gazi* are compared in terms of technical elements. Thus, similarities and differences of romance and epic are revealed.

At the main theme point around which they formed, *Arthur's Death* and *Epic of Battal Gazi* contain some differences, but these two works also contain some common features of romance and epic. Both texts contain the elements of the novel and story, which are based on narration. In both texts, the events take place around historical heroes with exceptional qualities. In the texts, the plot is based on the real-fiction dilemma and some extraordinary things are also included. In *Arthur's Death*, the ideal of chivalry and in the *Epic of Battal Gazi*, the struggles for the spread of Islam come to the fore. At this point, it is possible to say that there are some differences in details about the lives of the heroes in the texts.

It can be said that both texts are based on war and heroism when evaluated within the context of plots. In *Arthur's Death*, King Arthur and his knights fight to protect their country, their churches and Christianity from the enemy. In *Epic of Battal Gazi*, Battal Gazi and his friends fight to spread Islam. King Arthur is at the center of the plot at *Arthur's Death*, but several chapters are devoted to the heroic adventures of his knights. In *Epic of Battal Gazi*, Battal Gazi and his heroic adventures are at the center, and it is rather a person oriented text. In the context of the plot, both texts are similar in that they are built on war and heroism. From this point of view, it is possible to say that romance and epic types are similar in terms of subject and plot.

When both texts are evaluated in terms of individuals, it is seen that the characteristics of the knight type and the alpine-veteran type are similar to courage, heroism, nobility, honesty, to follow God's orders, to defend their religion, commit themselves to protecting the weak, love their country, not to avoid fighting with

the enemy, fighting against their enemies without stopping and mercy, not to harm anyone for no reason, use their swords only when necessary. At this point, romance hero knight type and epic hero alpine-veteran type are the equivalent of each other in different cultures and geographies.

When the texts are compared at the time point, it can be seen that both of them describe the historical events and show a temporally realistic quality. The fact that the events take place in places that have both real and extraordinary qualities is similar aspects of both texts.

Both the *Epic of Battal Gazi* and *Arthur's Death* romance are designed from a divine perspective. Thus, the narrator in the epic and romance knows the past, present state, dreams and thoughts of the people. Thanks to the position provided by this point of view to the narrator, the narrator can reveal the positions of people in political and social life in all aspects in both epic and romance.

Narration technique was used in epic and romance. Even the speeches of the people in the works were given indirectly by the intervention of the narrator. It is seen that other narrative techniques that emerged in the novels in the historical process, naturally, were not found in these works. In both works, descriptions only deal with things and nature superficially, and the story always focuses on events and heroism.

As a result, although the subjects are different from each other, the romance and epic types are similar in terms of plot, the personality of the fictional texts, time and place, perspective and narrator elements and narrative techniques. However, these works differ in the cultural, traditional and social characteristics of the communities they belong to. Accordingly, it can be said that epic and roman are literary genres of two different cultures that can correspond to each other.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TÜRKİYE’DE GENEL ATASÖZÜ VE DEYİM SÖZLÜKLERİNDE ANLAM VERME ÇALIŞMALARINA TOPLU BİR BAKIŞ

Nail TAN*

Öz

Osmanlı döneminde, 1480’den itibaren günümüze intikal eden yazma eserlerde atalar sözü, “Oğuzname” genel başlığı altında atasözü-deyim karışık, anlamları verilmemiş, ancak divan şiirinde ya anlam karşılığı ya da yansıması beyitlerle desteklenmiş liste sözlükçülüğü evresi yaşanmıştır. 1819’da *Turfetü’l-Emsâl*’le atasözlerinin şerh edilmesi aşamasına geçilmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında yazmalardaki gelenek basma eserlerde de geliştirilerek sürdürülmüş; manzum örneklerle nesir parçaları da eklenmiş; halk ağzından derlemelerle (A. Vefik Paşa’nın eseri gibi) söz sayısı artırılmıştır. Liste sözlükçülüğü ve manzum örnekler kullanma, anlam vermeme basma eserlerin de temel özellikleridir.

Cumhuriyet döneminin 1923-1950 yılları arasında M. Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön ve M. Ali Ağakay’ın sözlük çalışmalarında atasözü deyim ayrımında önemli adımlar attıkları, anlam vermeyi gündeme getirdikleri görülmüştür. M. Esat İleri’nin 1924 tarihli *Kinâyât*’ında başlayan, mahallî atasözü deyim sözlüklerinde gelişen anlam verme girişimi, 1943’te Mustafa Nihat Özön’ün *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* ve 1949’da Mehmet Ali Ağakay’ın *Türkçede Mecazlar Sözlüğü* ile ileri bir safhaya taşınmıştır.

Özön ve Ağakay’ın sözlüklerinin basıldığı yıllarda TDK Kitaplığına Hüseyin Şevket Aydıöz’ün hazırladığı *Halk Tâbirleri* ve Hulusi Sadullah

Geliş Tarihi/ Date Applied: 03.02.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 25.06.2020

Makalenin Künyesi: Tan, N. (2020). “Türkiye’de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 257-296.

DOI: 10.24155/tdk.2020.149

* KTB Emekli HAGEM Genel Müdürü, Halk Bilimci, naitantdk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7267-1418

Tirişoğlu’nun hazırladığı *Türkçe Deyimler Sözlüğü* eserleri girmiştir. Bu eserlerde de deyimlere anlam verilmiş, cümle içinde kullanılışları gösterilmiştir. TTK Kitaplığında da benzeri yayımlanmamış çalışmalar vardır.

TDK’nin 1953-1959 yılları arasındaki atasözü ve deyim derlemeleri; geniş kapsamlı, genel, anlamları verilmiş, atasözü deyim ayrımı daha sağlam yapılmış sözlüklerin hazırlanmasına önemli katkıda bulunmuştur. Yine Müstecip Ülküsal ve A. Battal Taymas’ın Ankara’da basılan yurt dışı Türkleriyle ilgili sözlükleri de yararlı olmuştur.

TDK’nin kurumsal çalışma olarak genel atasözü deyim sözlükçülüğünde Ömer Asım Aksoy vasıtasıyla 1971 ve 1976 yıllarında son aşamaya ulaştığı dönemde H. Fethi Gözler, Ali Doğanay ve Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı) da süreci hızlandıran sözlüklere imzalarını atmışlardır.

Anahtar sözcükler: Atasözü, deyim, sözlük, anlam verme, Kâşgarlı Mahmud, Tosyalı Hâlis, Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön, Türk Dil Kurumu.

A Collective Overview of the Sense-Making Studies of General Proverbs And Idioms Dictionary in Turkey

Abstract

In the manuscripts that have been transferred since 1480; the phrase of ancestors in the Ottoman period, which is expressed under the general title of “Oghuzname”, the proverb-idiom and its meanings are not given, but in the poetry of the divan either its meaning or its reflection is supported by couplet and so that the list lexicography phase was experienced. In 1819, the stage of commentary of proverbs was started with *Turfetü’l-Emsâl*.

In the second half of the 19th century, the tradition in manuscripts was developed and continued in printed works, prose pieces were added to poetic examples, and the number of words was increased with compilations (such as the work of A. Vefik Pasha). List lexicography and using verse examples, not giving meaning are the basic features of printed works.

Between 1923-1950 of the Republic period, it was seen that M. Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön and M. Ali Ağakay took important steps for the dictionary distinction in their studies and brought meaning to the agenda. The attempt to give meaning, which started in the 1924 *Kinâyât* of M. Esat İleri and developed in the local proverb idiom dictionaries are moved to an advanced stage with the *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* (Turkish Phrases Dictionary) of Mustafa Nihat Özön in 1943 and in 1949 Mehmet Ali Ağakay’s *Türkçede Mecazlar Sözlüğü* (Dictionary of Metaphors in Turkish).

In the years when the dictionaries of Özön and Ağakay were published, the work *Halk Tâbirleri* (The Public Locutions) prepared by

Hüseyin Şevket Aydıöz and the *Türkçe Deyimler Sözlüğü* (Turkish Idioms Dictionary) prepared by Hulusi Sadullah Tirişoğlu entered the Turkish Language Association (TLA) Library. In these studies, meanings of idioms are given and their use in sentences is shown. There are similar unpublished studies in the Turkish Historical Society (THS) Library.

Proverbs and idiom compilations of TLA between 1953-1959; extensive, general, given meanings, proverbial idioms have been made more robust, which has contributed significantly to the preparation of dictionaries. In addition, the dictionaries of Müstecip Ülküsal and A. Battal Taymas which printed in Ankara and related to Turks living abroad were also useful.

During the period when TLA reached the final stage in 1971 and 1976 thanks to Ömer Asım Aksoy for his dictionary of general proverbial idioms; H. Fethi Gözler, Ali Doğanay and Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı) also published dictionaries that accelerated the process.

Keywords: Proverb, idiom, dictionary, meaning studies, Mahmud al Kashgari, Tosyalı Hâlis, Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön, Turkish Language Association.

Giriş

Bu konuyu ele alırken temel amacımız; ister Arap, isterse yeni Türk alfabesine göre sözlük düzeninde veya paralelinde sıralanmış kalıplaşmış sözlerden oluşan müstakil atasözü, deyim yazma, mecmua, risale ve sözlüklerinde, anlam verme çalışmalarının başlangıç ve gelişimini gözler önüne sermektir. İddiasız, bu ön çalışmamızda bugün kitaplıklarımızda mevcut, kolaylıkla erişilebilen kaynaklar esas alınmış; genel ağ/ internet verilerine itibar edilmemiştir. Yurt dışı çalışmalar da dikkate alınmamıştır. Zamanla yeni kaynak ve araştırmaların ortaya çıkmasıyla yazdıklarımızda bazı değişiklik, düzenlemelerin olabileceği tabiidir. Bu takdirde, ek makalelerle çalışmamızı olgunlaştırma, tamamlama yoluna gideceğiz.

Yazımızda tarih boyunca atasözü, deyim karşılığında kullanılan sav, mesel, emsâl, darbimesel/ durûb-ı emsâl, tabir, meşhur söz, atalar sözü gibi temel terimler üzerinde duracak değiliz. Kullandığımız kaynaklardan söz ederken yazarın, istinsah edenin tercihlerine bağlı kalacak, eser adlarındaki yazım biçimini dikkate alacağız.

Sözlük bilimi, anlam bilim, paremiyoloji/atasözleri bilimi ve frazeiyoloji/deyim bilimi bakımından önemli bulduğumuz bu çalışmaya başlarken, Tosyalı Mehmed Hâlis Efendi'nin *Turfetü'l-Emsâl* adlı, Tosya çevresinden derlediğini belirttiği 76 atasözü, deyim anlamlarını şerh yoluyla vermeye çalıştığı 1819 tarihli yazma eserinin, Prof. Dr. Mustafa Arslan tarafından yeni Türk alfabesine aktarılmış metni ile incelemesinin 2019 yılında ya-

yımlanmasının (Arslan, 2019) büyük rolü bulunduğunu belirtmeliyiz. Söz konusu yayın sayesinde, uzun zamandır incelemeyi düşündüğümüz bir konuyu etraflıca ele alma şansına kavuştuk.

Günümüz sözlük biliminde artık atasözü ve deyim sözlüklerinde, söz varlıklarının tamamının anlamları verilmekte, cümle içinde kullanılışlarına dair edebî eserlerden tanık cümleler alınmakta, kolaylıkla erişilmelerini sağlamak için çeşitli dizinler düzenlenmektedir. Oysa 1970’li yıllara kadar bu alandaki sözlüklerde atasözü deyim karışık, anlamları verilmemiş, tanıkları gösterilmemiş, dizinleri yapılmamış alfabetik liste yayımlama biçimi yaygındı. Osmanlı döneminde, divan, kısmen de halk şiirinden nadir olarak da edebî, ilmî eserlerden tanık gösterme geleneği Cumhuriyet döneminde de bir süre etkisini sürdürmüştü.

Bu makalede, genel atasözü ve deyim sözlüğü hazırlayıp yayımlama yöntemi, sadece anlam verme açısından ele alınacak, atasözü deyim ayrımı, tanık gösterme, dizin hazırlama, madde başı düzenleme gibi hususlar üzerinde durulmayacaktır. Konu iki temel başlık altında ele alınıp incelenecektir: I. Cumhuriyet öncesi Osmanlı coğrafyasında kaleme alınan atasözü ve deyim sözlüğü özelliğine yakın yazma ve basma eserlerde anlam verme çalışmaları. II. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme çalışmaları.

I. Cumhuriyet öncesi Osmanlı coğrafyasında kaleme alınan atasözü ve deyim sözlüğü özelliğine yakın yazma ve basma eserlerde anlam verme çalışmaları:

Bu bölümde inceleyeceğimiz eserler, atasözü ve deyim sözlüğü özelliğine sahip veya yakın yazma ve basma kaynaklardır. Bunlarda atasözü ve deyim ayrımına gidilmediğini, atalar sözü/durûb-ı emsâl teriminin ikisini de ihtiva ettiğini tekraren vurgulamak zorundayız. Yine, sıralayacağımız en geniş kapsamlı kaynaklardan biri hariç, diğerlerinde sözlere anlam verilmediğini, sadece onların yazıya geçirilip unutulmaktan kurtarıldığını şükran duygularımızla belirtiyoruz.

İncelememizde atasözü ve deyimleri mısra veya beyit hâlinde kullanılan, dil özelliklerini ve söz dizimini değiştiren şairlerin eserlerine yer vermeyeceğiz. Güvahî’nin *Pendnâme*’si, *Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl*, Hıfzî’nin *Manzume-i Durûb-ı Emsâl*’i gibi. Çünkü, bu eserler bir sanat ürünüdür.

Bugünkü bilgilerimize göre, başlıca eski atasözü ve deyim eserlerinin anlam verme kavramı açısından durumları, tarih sırasına göre kısaca şöyledir:

A. Yazma eserler:

• *Kitâb-ı Atalar Sözü*:

H. 885/M.1480-81 tarihinde tamamlanan eserin yazarı, düzenleyeni bilinmemektedir. Fatih (Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü: 3443) nüshasında (H. 963-M.1556 istinsah tarihli) 697, 1526 istinsah tarihli Paris (Bibliothèque Nationale: Turc 237) nüshasında ise 659 atasözü ve deyim bulunmaktadır. Sözlerin anlamları verilmemiştir. Fatih nüshası Velede Çelebi [İzbudak] tarafından önce yeni Türk alfabesine, sonra da günümüz Türkçesine aktarılmıştır (İzbudak, 1936). Yazmayla ilgili geniş bir inceleme yayımlanmıştır (Böler, 2017). Paris nüshası hakkında da Boratav'ın bir tanıtım makalesi vardır (Boratav, 1954).

• *Hazihi'r-Risaleti min Kelimâtı Oğuzname el-Meşhur bi-Atalar Sözü*:

Berlin Devlet Kütüphanesi MS. Diez A. Oct. 1131'te kayıtlı bu yazmanın XV. yüzyıldan önce veya XV-XVI. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir (Arslan, 2019: 22). İstinsah tarihi ve müstensihî belli değildir. Bu *Oğuzname*'nin Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi El Yazmaları Bölümünde *Kitâb-ı Oğuzname* veya *Emsâl-i Mehmedalî* adıyla tanınan ancak *Emsâl-i Türkî* şeklinde kaydedilen (121/58) daha kısa bir nüshası daha bulunmaktadır. Berlin nüshasında çoğu atasözü 2.210, Petersburg nüshasında ise 1.863 söz yer almaktadır. Sözlerin anlamları verilmemiştir.

Berlin Oğuznamesi'nden ilk kez H. F. von Diez söz etmiş ve iki makalesinde Almancasıyla birlikte 400 söz yayımlamıştır. Bu makaleler, Dr. Hasan Güneş tarafından 2018 yılında Türkiye Türkçesine çevrilmiştir (Diez, 2018: 17-175).

Berlin nüshası hakkında bir yüksek lisans çalışması yapılmış (Çınar, 1996), iki makale yayımlanmıştır (Ceyhan, 1998; Özkan, 2014). Bu *Oğuzname*'nin bir parçası Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kitaplığında olup Orhan Şaik Gökyay tarafından yeni Türk alfabesine aktarılmıştır (Gökyay, 1938: 122-123). Bu metinde, 11 atasözü tespit edilmiştir (Oy, 1972: 171).

Petersburg nüshası, önce Samet Alizade tarafından 1987'de Bakü'de Kiril harfleriyle yayımlanmıştır. Prof. Dr. Ali Haydar Bayat, bu baskıyı esas alıp bazı eklerle *Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedalî)/XV. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı* adıyla 1992 yılında eseri Türkiye Türkçesine kazandırmıştır (Bayat, 1992).

• *Jonh Covel/British Museum Yazması*:

Prof. Dr. Şükrü Elçin'in görüp Türkiye'ye bir makaleyle tanıttığı (Elçin, 1977: 165-169) bu yazma 1661 tarihlidir. Müzenin yazmalar bölümünde 5486 numarayla kayıtlıdır. İçinde Latin harfleriyle yazılmış 99 söz bu-

lanmaktadır. Anlamları verilmemiştir. Sözlerin bir kısmı atasözü değildir. Eski kaynaklardan derlenip yazmaya alındığına şüphe yoktur.

- Süleymaniye K. 5424 Numaralı Mecmua:

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümündeki 5424 numaralı bu mecmua, XVII. yüzyıla aittir. Mecmuanın 96/b-98/a varakları arasında anlamları verilmeden 184 atasözü sıralanmıştır. Eski kaynaklardan derlendiği tahmin edilmekte olup derleyeni belli değildir. Söz konusu mecmuadaki sözler, Prof. Dr. Sadeddin Buluç tarafından incelenip yeni Türk alfabesine aktararak yayımlanmıştır (Buluç, 1978: 11-13).

- *Türkçe Tekellümât*:

Oxford Bodleian Kütüphanesi yazma eserler bölümünde 192 numarayla kayıtlı *Türkçe Tekellümât* adlı mecmuanın ikinci kısmında “Durûb-ı Emsâl Beyânındadır” başlığı altında Arap alfabesine göre sıralanmış 290 Türkçe atasözü bulunmaktadır. Sözlerin anlamları verilmemiştir. Bu yazma, Prof. Dr. Şükrü Elçin tarafından Türkiye’ye tanıtılmıştır (Elçin, 1977: 216-228). Makalede yazmanın, XVIII. yüzyıl başlarında kaleme alındığı belirtilmiştir.

Yazmanın üçüncü bölümünde ise 31 Nasreddin Hoca fıkrasının yer aldığı görülmektedir.

- *Hurûf ile Müretteb Durûb-ı Emsâl*: Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi:

Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi (1717-1788) tarafından yazılan bu eserin Süleymaniye Kütüphanesindeki iki nüshası (Pertev Paşa/614; Esad Efendi/3743) üzerinde yapılan bir incelemeye göre (Yılmaz, 1999: 225-271), eserde 449 atasözü ve deyim bulunmaktadır. Sözler, anlamları verilmeden Arap alfabesine göre sıralanmıştır. Dr. Yılmaz; 449 sözden 121’inin bugüne kadar yayımlanmış sözlüklerde bulunmadığını, ayrıca eserde hiçbir yabancı atasözü deyimini yer almadığını tespit etmiş ve sözleri yeni Türk alfabesine göre sıralayarak yayımlamıştır.

Müstakimzade’nin yaşadığı dönem dikkate alındığında eserin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tamamlandığı söylenebilir.

- *Turfetü’l-Emsâl*: Hâlis Efendi:

1819 yılında Hâlis Muhammed bin Ahmed et-Tosyavî tarafından yazımı tamamlanmış bu yazmada, Tosya (Kastamonu) çevresinden derlenmiş Arap alfabesine göre sıralanmış 76 atasözü vardır. Yazarı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Türkiye’deki kütüphanelerde dört nüshasına rastlanmış, hakkında Prof. Dr. Mustafa Arslan tarafından bir inceleme yapıp yayımlanmıştır (Arslan, 2019). Yazmadaki 76 atasözü, Mehmet Hâlis Efendi tarafından ayet, hadis, atasözü, fıkra ve beyitler kullanıla-

rak açıklanmış, daha doğrusu şerh edilmiştir. Türk toplumunda ayet ve hadisten sonra en itibar edilen tavsiye, nasihat konumundaki atasözlerinin ayet, hadis gibi şerh edilmesinin ilk örneği, bugünkü bilgimize göre bu eserdir. Atasözlerine anlam verme açısından önemi yanında, sözlerin halk arasından derlenmesi de (yazarı tarafından belirtilmiştir) değerine değer katmaktadır. Eserde açıklamalarda kullanılanlarla birlikte 128 atasözü ve 60 deyim bulunmaktadır (Arslan, 2019: 28).

Yazmada atasözlerinin nasıl şerh edildiğine, nasıl yorumlandığına dair iki örnek vermek istiyoruz. Bu metinler, Prof. Arslan'ın aktarmasından TDK'de görevli AYK Uzmanlarından Mustafa Tızlak tarafından kısmen sadeleştirilerek elde edilmiştir:

45. *Akıl yaşta değil baştadır* (Arslan, 2019: 141-142): Kemal ehli kişilerin güzelliklerinden olan anlamları ve kavramları ayırt edebilme akıllı ve yeteneği, yaş ve yılın çokluğunda değil hâl erbabının mutluluk taçlı başındadır. Zekâ ve fetanet sahibi, zarafet süsleyenin akıl sahibi olması beyaz sakal ile ortaya çıkmadığından dolayı; bu meclisleri ve toplantı yerlerini süsleyen atasözü, hoşluktan uzak anlamından bu tarz ile düğümlerinden kurtulur. Gece gündüz çalışmak ile kavuşmanın harem dairesine erişilir. Hâl ehli olmak için boş lakırdı bağından kurtulup sert münakaşalara girmek gerekir. Nitekim *Sübha-yı Sıbyan* sahibi bu manada şüphe düğümünü çözmek için şöyle buyurur:

Ne mâl iledir ne sâl iledir beyim ululuk kemâl iledir.

Esad Muhlis Paşa

Sakalını değirmende ağartmışa benzeyen, parlak olmayan bir zihin ile seksen sene yaşadığı hâlde, çok fazla kemale ermemiş yaşlı vardır. Aynı şekilde “Eşek büyümele tavla başı olmaz meğer yeniçeri ocağında ola.” Zira her ne kadar kötü davranış hamalı var ise de onu hak etmeden ziyadesiyle uzaklaşmış birkaç tane fasık ve fasit kimse bulunur ki bu yerlere oldukça revaç ederler. Bu azamet sahibi mısra, halkın dilinde her an ve durumda görülmektedir.

Gel zuhûr et kandasın ey Mehdi-yi sâhib-zamân

Kim cihânda zâhir olmadık alâmet kalmadı

Bâkî

[Latîfî, tezkiresinde bu beyitin şairini Askerî olarak göstermiştir.]

Aslında bir kemal ehli dikkatli bir şekilde etrafını anlamlandırmaya çalışsa görecektir ki kıyamet alametlerinin görülmeye başlaması bir Arap meselinde de belirtildiği gibi (*Ezhâru mine 'ş-şemsi ve eclâ mine 'l-ems*) güneşten daha aydın, dünden daha açıktır.

75. *Yalancının evi yanmış kimse inanmamış* (Arslan, 2019: 173-174): Her işi yalan dolan olan yalancı ve kötü düşünceli kişinin baykuşun yaşadığı yuvası gibi olan evi, kahr ateşinin parladığı haset edenin gönlü gibi dumanlar içinde kalıp binlerce zarar ve kayıp ile harap ve bitap olsa, gönül aynaları doğruluk ve huzur cila aleti ile cilalanan akıllı kimseler buna benzer yalan tarafı ağır basan feryatlara itimat etmezler. Bu doğruluğu su götürmeyen atasözü zekâ pırıltısı olan bir ağızdan çıkmıştır. Çoğunlukla sözü ve davranışları, yalan ve sahte ile karışık, davranışları zahiren ve batınen yalanlarla dolu olan kişi dört bir tarafta kabul görmez. Görmez misin, sabah ve sadık doğruluk ile anılan olduğu için altın taçlı güneş ile yıldızlar arasında seçkin ve yalancının ayak basılmamış yolunun yalancı fecrinde gitmek, kaybolup giden serap gibi daha ortaya çıkmadan garip olur. “*Doğruya Hak yardımcıdır, eğrinin keliması asel (bal) ise basaldan (soğan) acıdır.*” diye Anadolu şairlerinden zarafet bendergânının hocası Yusuf Nabi, yalancı kimsenin yalanı kitap ve doğrular yanında itibar sahasından uzak ve râğbet mekânından göçmüş olduğunu

Dahî kimden ümîd ü lutf idersin Nabîyâ bilmem

Sabahın bir nefesde nısfı kâzib nısfı sâdıkdır

diye ilham ve letafetle ifade etmiştir.

• *Armağan*: Edirneli Ahmed Bâdî Efendi:

Edirne İl Halk Kütüphanesinde T.Y. 2304 numarayla kayıtlıdır. Yazarı Ahmed Bâdî Efendi, 1839-1908 yılları arasında yaşamıştır. Kaltakkıran ailesindendir. 1874-75 yılları arasında kaleme alınmış olup içinde 5.675 atasözü ve deyim ile bunların çoğunun kullanıldığı 478 şaire ait 5.106 beyit bulunmaktadır. Sözler anlamları verilmeden Arap alfabesine göre sıralanmıştır. Divan şiirinde kullanılan atasözü ve deyimleri ihtiva eden en geniş kapsamlı eserdir denilebilir.

Bu değerli yazma eser, 2004 yılında yeni Türk alfabesine aktararak incelemesiyle birlikte ABD’de Harvard Üniversitesi Yayınları arasında yayımlanmıştır (Beyzadeoğlu, Gürgendereli, Günay, 2004).

• *Atalar Sözü Mecmuası*: Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı:

TDK Kitaplığı Etütler Bölümünde 104 numarayla kayıtlıdır. İki cilt, eklerle birlikte 1994 sayfadan oluşan yazma bir eserdir. Müellifi hakkında ayrıntılı bilgi sahibi değiliz. Sadece, eserden Osmanlı Adliye Nezaretinin/ Adalet Bakanlığının *Cerîde-i Mehâkim* ve *Cerîde-i Mehâkim-i Adliyye* dergilerinin başkâtip ve muhasebe memurluğunu yaptığını ve bu görevden emekliye ayrıldığını öğrenmekteyiz. Yazmanın 1-538. sayfaları arasında ilgili Eski TDK Başkanı Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalin’in danışmanlığında 2018 yılında Marmara Ü Sosyal Bilimler Enstitüsünde “Kaynaktan

Eğitime Atasözü ve Deyimler/Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası: 1-538. Sayfalar” başlıklı bir doktora çalışması yapan Ensar Alemdar’ın verdiği bilgiye göre Kıırlmlı olup 1922 yılından önce ölmüş olmalıdır.

Abdülhalim Hakkı, yine Ensar Alemdar’ın tespitine göre mecmuasını esas itibarıyla 1898-1908 yılları arasında yazmış; ancak ilavelerine devam etmiş; 12 Nisan 1910 tarihinde de eserini Maarif Nazırı/Millî Eğitim Bakanı Emrullah Efendi’ye (1858-1914) sunmuştur. Nazırın üç ay sonundaki tavsiyelerini dikkate alarak eserine ilaveleri 1920 yılına kadar sürmüştür.

Müellif, eserin tamamının 35-40.000 madde başından oluştuğunu, girişte yazmışsa da Dr. Alemdar, Arap harflerine göre sıralanmış 18.101 madde bulunduğunu belirterek mükerrer sözlerin çokluğuna işaret etmiştir. Eserde atasözü ve deyimlerle birlikte vecize, dua, beddua ve bazı fıkralar da yer almıştır. Sözlerin anlamları verilmemiştir. Ancak, eserde deyimler genellikle cümle içinde kullanılmış şekliyle yer almıştır. Söz gelimi; “Arkası yere gelmemek” deymi şü beş şekilde cümle içinde kullanılmıştır:

“Arkası yere gelmez pehlevandır. Arkası yere gelmez erdir. Arkası yere gelmez aslandı. Arkası yere gelmez, kalındur. Arkası yere gelmez (s. 51).”

• *Durûb-ı Emsâl*: Ali Emirî Efendi:

İstanbul’da 1908 yılında, toplamış olduğı yazma ve basma eserlerle Fatih’te Millet Kütüphanesini kuran, *Dîvânu Lugâtî t-Türk’ü* keşfeden Ali Emirî Efendi (1857-1924) tarafından kaleme alınan, manzum ve mensur atasözü ve deyimlerin yer aldığı üç defterdir (Millet K.:282,283,284). XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yazıldığı bilinmektedir. Ali Emirî Efendi, öldüğü yıla kadar eserlerine söz ve şiir eklemiştir. Defterlerde, 2.300 atasözü ve deyim ile bu sözlerin kullanıldığı divan şairlerine ait 2.110 beyit bulunmaktadır (Arslan, 2019: 29). Sözlerin anlamları verilmemiştir. Arap alfabesine göre dizilmiştir.

Yazmada yer alan atasözü ve deyimler, E. Kemal Eyüboğlu’nun iki ciltten oluşan *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler* (1973-1975) adlı eserde kullanılmıştır (Beyzadeoğlu vd., 2004: XV). Beyzadeoğlu, Ahmed Bâdî Efendi’nin *Armağan’ını* Türkiye Türkçesine aktaran çalışmanın Ön Söz’ünde, E. Kemal Eyüboğlu’nun 20.343 madde başı sözlüğüyle *Armağan’daki* sözler arasında karşılaştırma yaptıklarını da belirtmiştir.

B. Basma eserler:

• Vâcid: *Durûb-ı Emsâl*, İstanbul 1275/1858, Âşir Efendi Mat., 31 s.

Bugünkü bilgimize göre Osmanlı döneminde İstanbul’da basılmış ilk atasözleri sözlüğüdür. Şinasî’nin kitabından öncedir. 1262/1846 yılında yine İstanbul’da Matbaa-i Âmirede basılan Divan Şairi Edirneli Hıfzî’nin *Manzûme-i Durûb-ı Emsâl* adlı kitabını, atasözlerinin dilini değiştirip beyit, mısra hâline getirmesi bakımından bir sanat eseri kabul ediyor, sözlük olarak değerlendirmiyoruz. III. Ahmed dönemi (1703-1730) şairlerinden Edirneli Hıfzî’nin kitabı hakkında ayrıntılı bir inceleme yayımlanmıştır (Ceyhan, 2010: 85-119). Bu incelemede Dr. Ceyhan, Edirneli Hıfzî’nin 16. asır şairlerinden Edirneli Hıfzî Mehmed Efendi’yle (Sarı Memi) karıştırıldığını belirtip daha sonra kitabı değerlendirerek içindeki atasözü ve deyimlerin tamamını vermiştir. Kitapta, Ceyhan’ın tespitine göre 1725-1730 yılları arasında kaleme alındığını tahmin ettiği 617 söz vardır. Yazar bu baskının hangi yazma esas alınarak yapıldığını araştırmış ancak bulamadığını belirtmiştir.

Söz konusu makaleden sonra başka bir bilim insanı Dr. Mehmet Ünal da Hıfzî’nin eseri üzerinde (ancak bu defa şairi 16. yüzyılda yaşamış göstererek) ayrı bir makale daha yayımlamıştır (Ünal, 2015: 101-126). Dr. Ünal makalesinde; Hıfzî’nin Marmara Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesinde 12182 numarayla kayıtlı “Manzûme-i Durûb-ı Emsâl” adlı yazma eserini yeni Türk alfabesine aktarmıştır. Bu aktarmanın öncesinde, yazma eserin Mehmet Said tarafından 1262/1846 yılında İstanbul’da basıldığını belirtmeyi de ihmal etmemiştir.

Ahmed Vâcid Efendi (1825-1883?), 1846 tarihli Hıfzî’nin kitabında atasözlerinin dil ve söz diziminin değiştirildiğini görüp çocuk ve gençlerin yararlanamayacağını düşünerek, yeni bir kitap düzenlemeyi amaçlamıştır. Söz gelimi, Hıfzî, “Çocuktan al haberi.” atasözünü, “Al haberün sıhhatin etfâlden.” şekline çevirmiştir.

Vâcid Efendi, kitabında atasözü ve deyimleri karışık, anlamlarını vermeden Arap harfleri sırasına göre ancak ilk iki harfini dikkate alarak sıralamıştır. İçinde 690 kadar söz vardır. Yani Vâcid Efendi, eserinin başında da belirttiği gibi, Hıfzî’nin eserini esas almakla birlikte, nasihat ihtiva eden zarif insanlar arasında yaygın bazı sözleri de kitabına koymuştur.

Kitabın baş ve sonundan beşer sözü örnek olarak verelim:

<i>Elden gelen hayır, diriğ etme.</i>	<i>Ehli keyfin açtırma kutunun kapağını.</i>
<i>Az tama çok ziyan götürür.</i>	<i>Ateş ile pamuğun oyunu olmaz.</i>
<i>Ummadığın taş baş yarar.</i>	<i>Eşek kocamak ile tavla başı olmaz.</i>
<i>İlk attığı taş uzak düşer.</i>	<i>Aç tavuk kendini arpa ambarında görür.</i>
<i>Uyur yılanın kuyruğuna basma.</i>	<i>Ok Meydanı ’nda buhur yakmağa benzer.</i>

• Şinasî: *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*:

Hazırlıkları Şinasî (1826-1871) tarafından Paris'te yapılan (1849-1854) eserin ilk baskısı 1279/1863 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Uzun zaman, Türkiye'de basılmış ilk atasözü kitabı kabul edilmiş, Vâcîd ve Hıfzî'nin eserleri ortaya çıkınca bu bilgi değiştirilmiştir. Eser, içindeki söz varlığı artırılarak iki defa daha basılmıştır:

1.bs. Tasvir-i Efkâr Mat., Dersaadet 1279/1863, 229 s. [1.500 söz]

2.bs. Matbaa-i Ebuzziya, Dersaadet 1286/1870, 329 s. [2.500 söz]

3.bs. Ebuzziya Tevfik'le, Matbaa-i Ebuzziya, Dersaadet 1302/1884-1885, 510 s. [4.006 söz]

Eserin bu üç baskısında atasözü ve deyimler; karışık, anlamları verilmeden Arap alfabesine göre sıralanmışlardır. Bazı sözlerle ilgili divan şairlerinden alınmış beyitler, önlerine açıklama gibi konulmuştur. Bu beyitler, 130 şaire ait olup 838 adettir. Ayrıca, içinde atasözü ve deyim bulunan 25 yazara ait 83 nesir örneğinin bulunması da eserin diğer bir özelliğidir. Üçüncü baskıda unutulmuş iki sözle birlikte sayı 4.006'dır. (Beyzadeoğlu vd., 2004: XIV-XV).

Şinasî'nin eserinin ilk ve son baskısında Türkçe dışında başka dillerden (122 Fransızca, 2 Latince gibi) alınmış sözler de vardır (Beyzadeoğlu, 2002). Eser, iki ayrı çalışmayla sözler yeni Türk alfabesine göre sıralanarak yayımlanmıştır (Beyzadeoğlu, 2003; Parlatır-Çetin, 2005).

Şinasî'nin eseri, atasözü ve deyim yazmalarının bir devamı olarak alfabetik, anlamları verilmemiş, sadece bazı manzum kullanımlarla yetinilmiş; atasözü deyim karışık, liste sözlük konumundadır denilebilir. Eserin bu durumunu gösterebilmek açısından Parlatır-Çetin yayınından A/Elif harfinden ilk 12 sözü yayımlıyoruz (Parlatır-Çetin, 2005: 179):

Âb u dâne serpilir, insanı kısmet gezdirir.

Abacı kebeci, sen neci?

Abayı yaktı Fatmacığın benzine.

Abbas yolcudur.

Abdal tekyede, hacı Mekke'de bulunur.

Abdalı tekyede görürsün.

Abidin ibadeti nefsinedir.

Abuk sabuk sözler.

Acabanın sırası değil, acele lazım.

Acele ile faka bastı.

Acele ile yürüyen yolda kalır.

Tîz refîâr olanın pâvine dâmen dolaşır.

(Mısrâ-ı Meşhur)

Acele işe şeytan karışır.

[*Tarih-i Şânîzade*’nin ilk cildinde sözün geçtiği nesir bölümü, s. 20]

• Ahmet Vefik Paşa: *Atalar Sözü-Türkî Durûb-ı Emsâl*:

Büyük devlet adamı, yazar Ahmet Vefik Paşa’nın (1823?-1891) önce Anadolu ve komşu coğrafyalardan, sonra da Bursa valisi iken yaşlı insanlardan derlediği sözlerle genişlettiği sözlük iki defa basılmıştır:

1.bs. İstanbul 1288/1871, 168 s.

2.bs. *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü* adıyla Bursa 1290/1882, 303 s.

Bursa baskısı, yeni derlemelerle genişletilmiştir. Sözler halk arasından derlendiği için dili sadedir. İkinci baskıda 8.000 civarında söz; atasözü deyim karışık, anlamları verilmeden Arap alfabesine göre sıralanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, *TDV İslam Ansiklopedisi*’nde eserin birinci ve ikinci baskısıyla ilgili yanlış bilgileri düzeltmiş, belirsizlikleri de ortadan kaldırmıştır (Akün, 1989: II/152).

Ahmet Vefik Paşa, kendisinden önceki sözlüklerdeki beyit örneği verme alışkanlığını terk etmiş, halk kullanışlarını esas almıştır.

Eser, Dr. Recep Duymaz tarafından incelenmesi yapıp yeni Türk alfabesine aktarılıp sözler bu alfabeyle göre tekrar sıralanarak Cumhuriyet döneminde de yayımlanmıştır (Duymaz, 2005). Bu yayından, B harfinin başındaki yedi sözü örnek olarak veriyoruz (Duymaz, 2005: 109):

Baba beyliğiyle çocuk adam olmaz.

Baba bilgisiyle adam adam olmaz.

–Baba bir hırsız tuttum. –Al da gel! –Gelmiyor. –Bırak da gel! –Salıvermiyor!

–Baba cennetliksin, demiş. –Umamıyorum oğlum, demiş.

Baba himmet, oğul hizmet demişler.

Baba hindi gibi kabarıyor.

Baba ile ana ile yaşanılmaz.

• Tekezade Mehmed Said: *Durûb-ı Emsâl-i Türkiye yahud Atalar Sözü*, Asır Kütüphanesi:

İstanbul’da Kasbar Matbaasında 1311/1895 yılında basılan sözlük 384 sayfadır. İçinde Arap alfabesindeki harflere göre ve ilk heceye göre sıralanma 5.742 atasözü ve deyim özelliği taşıyan söz bulunmaktadır. Sözlerin anlamları verilmemiştir. Atasözü deyim ayrımı yapılmamış, liste sözlük-

çölüğünün Osmanlı dönemindeki son şeklidir denilebilir. Tespitlerimize göre, yeni Türk harfleriyle baskısı yapılmamıştır.

Tekezade Mehmed Said Efendi, genel ağdaki bilgilere göre; 1870-1913 yılları arasında İstanbul'da yaşamış, 1898 yılında Sanâyî-i Nefise Mektebinden (Günümüzde MS Güzel Sanatlar Üniversitesi) mezun olmuş bir ressamdır. 1908 yılında Kabataş Sultanîsinde resim öğretmenliğine başlamış ve genç yaşta vefat etmiştir. Bu durumda, atasözü ve deyim sözlüğünü Sanâyî-i Nefise Mektebinin ilk yıllarında 25 yaşında yayımladığı anlaşıyor. Köprülü'nün hayatı incelendiğinde bu durum Osmanlı döneminde normal karşılanmalıdır. Nitekim, Dr. Müberra Gürgendereli, sözlük hakkında yazdığı bir makalede, yazarın 1848-1921 yılları arasında yaşadığını belirtmiş; ressam Tekezade'den ayrı bir kişiliği ortaya koymuştur (Gürgendereli, 2003: 68). Ancak Dr. Gürgendereli (şimdi prof.) genel ağda 2013 yılında ressam, atasözü derlemecisi Tekezade'ye ve 1870-1913 tarihlerine dönmüştür. Biz de bu son bilgiyi esas alıyoruz.

Dr. Gürgendereli'nin tespitine göre, Tekezade M. Said, eserinin başında da belirttiği gibi Şinasî'nin bir takipçisidir ve küçük bazı farklılıklarla onun sözlük düzenini benimsemiştir. Nesir örneklerine ve Fransızca sözlerle yer vermemiştir. 5.742 atasözü ve deyimle Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa baskılı sözlüğünden sonra en geniş eserdir. Sözlerle ilgili 259 mısra ve beyit bulunmaktadır.

Sözlükte sözlerin hangi düzende yer aldıklarını görmek açısından baş ve sonundan (TDK'de görevli AYK Uzmanı Yaşar Yılmaz'ın okuması) beşer örnek vermek istiyoruz:

Âb u dâne serpilir; insanı kismet gezdirir.

Âb-ı pâke ne zarar vakvaka-i kurbağadan.

Abdal düğünden, çocuk oyundan usanmaz.

Abdal tekyede, hacı Mekke'de.

Abdalın karnı doyduktan sonra gözü yolda olur.

Yiyen bilmez, doğrayan bilir.

Yedi içti, hoş geçti.

Yirsen kabacık, yimezsен kapı açık.

Yiyeceğini yedirdim, bıyıkcağını bitirdim.

Yılan masalı gibi uzadıkça uzadı.

II. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme çalışmaları:

Osmanlı döneminde başlatılan “atalar sözü” terimi adı altında atasözü deyim karışık, Arap alfabesine göre sıralanmış, anlamları verilmemiş, ancak anlamlarına uygun veya bizzat kullanıldığı divan şairlerine ait beyit, nadir olarak da nesir örnekleriyle desteklenmiş; başka bir deyişle tanıkları gösterilmiş sözlük geleneği, Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüş; ancak halk ağzından derlemelere daha önem verildiği görülmüştür. İlk genel anlamlı atasözü deyim sözlüklerine kadar, belli başlı sözlük düzenindeki müstakil yayımlar (kitaplar) tarih sırasına göre şunlardır:

A. Basma eserler:

- Abdülahad Nuri (Tengirşenk, 1865?-1927); *Atalar Sözü*, Kastamonu Vilayet Mat., 1339/1923, 65 s.

Dîvânü Lugâti’l-Türk’teki 290 kadar sav/atasözü, *Dîvân*’daki açıklamalarıyla birlikte yer almaktadır. 1334/1918 yılında İstanbul’da Yeni Osmanlı Matbaasında basılan kitabın ikinci baskısıdır. Yazar, *Dîvân*’daki sözlerin İstanbul Türkçesindeki karşılıklarını da göstermiştir.

- Gümülcineli Esad (İleri); *Türk Dilinde Kinâyât*, Nafiz Mustafa Mat., İzmir 1340/1924, 26 s.

1920-1927 yılları arasında Aydın ve Menteşe milletvekilliği de yapan Mehmet Esat İleri (1882-1957), halk ağzından topladığı 452 deyim ve argo sözü alfabetik olarak (Arap alfabesine göre) sıralamış, ancak sözlerden kastedilen anlamı önlerinde belirtmiştir. Kitabın tamamı yeni Türk alfabesine aktararak incelemesiyle birlikte yayımlanmıştır (Tıraş-Ertürk, 2017). Deyimlere anlam verme bakımından öncü bir yayındır. İki örnek: *Ateş bahası*: Gâyet pahalı (s. 3). *Ateş püskürüyor*: Son derece hiddetli (s. 3).

- Gümülcineli Esad (İleri): *Türk Dilinde Darbimeseller*, İzmir 1341/1925, Ahenk Mat., 36 s.

Bu birinci baskıda Arap alfabesine göre sıralanmış, atasözü ağırlıklı 708 söz bulunmaktadır. Anlamları verilmemiştir. Yazar, kitabının başında bu sözleri baba ve dedelerden topladığını belirtip dört oğlundan, sözlerdeki düşüncelere göre hareket etmelerini istemiştir.

Kitabın ikinci baskısı İzmir’de 1932 yılında (Sühulet Mat., 50 s.) yeni Türk alfabesiyle yapılmış daha sonra yine İzmir’de *Sözlerin Özü Atalar Sözü* adıyla üçüncü (1947) baskısı (Sühulet Mat., 54 s.) ve aynı adla dördüncü baskısı (1954, Teknik Bsm., 54 s.) yayımlanmıştır. Yakın dönemde (2017) Beyan Yayınları tarafından bir baskısı daha piyasaya sürülmüştür (haz. Fatih Atak, 141 s.). Bu baskıda Arap harfli sayfalar da yer almaktadır.

İncelediğimiz dördüncü baskıda 877 söz bulunmaktadır. Demek ki yazar sonradan eklemeler yapmıştır. Son baskıda ise her nedense sayı 662'ye düşmüştür.

- Haşim Veli; *Atalar Sözü*, İstanbul 1342/1926, Mahmutbey Mat., 55 s.

Eski Berlin ve Roma sefaret imamlarından Haşim Veli (d. 1875-?) kitap kapağında “toplayan” olarak görülmektedir. Sözlerin kuzey ve güney Türklerinden toplandığı belirtilmiştir. Kitapta, Arap alfabesiyle kaleme alınıp önce konularına göre (Besmeleye dair, açlığa dair, ekmeğe dair, ata dair gibi 9 konu), sonra da bu alfabeye göre tekrar sıralanmış, az sayıda deyim dışında anlamları verilmemiş, atasözü deyim karışık 755 söz bulunmaktadır. Aydın Oy, 1928’de yeni Türk alfabesiyle basıldığını yazmışsa da (Oy, 1972: 365), araştırmalarımız sonucu bu baskıya ulaşamamıştır. Kitapla ilgili Dr. Murat Küçük tarafından ayrıntılı bir inceleme yapılmış, sözler yeni Türk alfabesine aktarılmıştır (Küçük, 2010). Kitabın sonunda ayrıca 17 bilmece bulunmaktadır.

- M. Âgah; *Ataların Dilinden*, İstanbul 1928, İktisat Mat., 40 s.

Cumhuriyet gazetesi Yazı İşleri Müdürü M. Âgah’ın yeni Türk alfabesiyle okuma yazmayı öğrenenler için hazırladığı halk kitabıdır. İçinde, anlamları verilmeden yeni Türk alfabesine göre sıralanmış 339 atasözü ağırlıklı kalıplaşmış söz bulunmaktadır. Sözler, A’dan Z’ye dört tertip hâlinde baskıya hazırlanmıştır.

- Hasan Lütfi-Muzaffer Lütfi; *Türk Atalar Sözü*, İstanbul 1928, Ebüzziye Basımevi, 68 s. İbrahim Hilmi Kütüphanesi.

Ziraat Bankası Müdürlüğünden Emekli Hasan Lütfi Bey’in halktan derlediği 1.345 kadar atasözü ve deyim, oğlu Öğretmen Muzaffer Lütfi tarafından alfabetik sıraya konulmuş ve anlamları verilmeden yayımlanmıştır. Muzaffer Lütfi Bey, kitabın başında yayım amacının, yeni Türk alfabesiyle okuma yazma öğrenenlere kolaylık sağlamak olduğunu açıklamıştır.

- Ahmet Rıza; *Türk Atalar Sözü*, Çankırı 1933, Çankırı Bsm., 102 s.

Kitabı, Çankırlı tanınmış şair, edebiyatçı Ahmet Talât Onay (1885-1956) baskıya hazırlamış ve ön sözünü yazmıştır. Ön sözden öğrendiğimize göre; kitaptaki atasözü ve deyimler, Nafia Fen Memuru Ahmet Rıza Bey tarafından Çankırı, Kastamonu ve Sinop illerindeki görevleri sırasında halktan ve işçilerden derlenmiş, Arap alfabesiyle kaydedilmiştir. Atasözü deyim karışık, anlamları, yöreleri belirtilmemiş söz konusu 4.229 söz, Onay incelemiş; atasözü deyim olmayanları ve müstehcen bulduklarını çıkarıp 3.743 söz yeni Türk alfabesine göre sıralayıp bastırmıştır.

- Ömer Asım (Aksoy); *Gaziantep Dilinin Tetkiki*, Gaziantep 1933, Halk Fırkası Bsm., 215 s., Gaziantep Halkevi Yayınları: 1.

Kitabın 190-210. sayfaları arasındaki Darbimeseller/Atasözleri bölümünde anlamları verilmeden 384 atasözü alfabetik sıralanmıştır. Yazımımızın başında, müstakil sözlükleri anlam verme açısından ele aldığımızı belirtmiştik. Bu kitap bölümünden istisna olarak söz etmemizin sebebi, Aksoy’un atasözü ve deyimleri önce anlamlarını vermeden derlediğini, daha sonraki yayınlarında bu tutumunu değiştirdiğini göstermektir.

• Demir Alp; *Türk Darbimeselleri yahut Atalar Sözü*, İstanbul 1933, Şirketi Mürettebiye Mat., 200 s., Tefeyyüz Kitabevi.

Ön sözü, giriş bölümü bulunmayan bu sözlükte, atasözü deyim karışık, anlamları verilmemiş yaklaşık 5.000 söz, ilk hecelerine göre alfabetik sıralanmıştır.

• Agâh; *Hayat Düşünceleri ve Atalar Sözü*, Aydın 1934, Aydın Bsm., 76 s.

Aydın Vilayet Mektupçusu Agâh Bey’in kendi sözlerinden, vecizelelerinden (s. 5-45, 360 vecize) ve yurdun dört bucağından derlediğini belirttiği 340 atasözü ve deyimden oluşmaktadır. İkinci bölümdeki sözler, alfabetik olarak atasözü deyim karışık sıralanmış, ancak anlamları verilmemiştir.

• Mehmet Halit (Bayrı); *İstanbul Argosu ve Halk Tâbirleri*, İstanbul 1934, Burhaneddin Bsm., 210 s.

Müstakil bir atasözü ve deyimler sözlüğü olmayıp sadece İstanbul’la ilgilidir. Bayrı’nın 1927-1932 yılları arasında İstanbul semtlerini dolaşarak halktan derlediği 2.000’e yakın argo söz ve bazı tabirlerden oluşmaktadır. Tabir terimi, sözlükte deyim karşılığında kullanılmıştır. Her sözün, tabirin anlamı açıklanmış, cümle içinde kullanımına günlük konuşmalardan örnekler verilmiştir. Deyimlere anlam verme bakımından Esad İleri’nin *Kinâyât*’ından sonra Cumhuriyet dönemindeki ilk öncü çalışmalardan biridir. Kitapta, iki deyime nasıl anlam verildiğini gösterelim:

Kalaylı kaptan su içmek: Akrabadan kız almak (s. 114).

Türkçeyi kaybetmek: Şaşırarak, hayrette kalmak, bir şey söyleyememek (s. 194).

• Pertev Sungur; *Diyarbakır Halkiyatından Maya, Horyat ve Ata Sözleri*, Diyarbakır 1935, Diyarbakır Bsm., 118 s., Diyarbakır Halkevi Yayını: 1.

Kitabın Atasözleri bölümünde (s. 100-118), ilkökul öğretmeni Sungur’un Diyarbakır’dan derlediği anlamı verilmeden sıralanmış, deyim ağırlıklı 417 kalıplaşmış söz bulunmaktadır.

• Sabur Şahin; *Atalar Sözü*, Balıkesir Bsm., Balıkesir 1936, 128 s., Balıkesir Halkevi Yayınları: 7.

Öğretmen Sabur Şahin'in Balıkesir'de halktan derlediği, anlamları verilmeksizin alfabetik olarak sıralanmış, atasözü deyim karışık 2.210 sözden oluşmaktadır. Ön sözü yoktur. Balıkesir Halkevinin *Kaynak* dergisinde sözlerin bir bölümü daha önce yayımlanmıştır.

- İ. Aytöre; *Ata Sözleri ve Söz Çalımları*, Bolu 1938, Bolu Vilayet Mat., 31 s., Bolu Halkevi Yayınları: 6.

Ön sözü bulunmayan kitapta, anlamları verilmeden alfabetik sıralanmış 238 atasözü yer almaktadır. Atasözleri içinde bazı deyimler de vardır. “Bir domuzu eksik (s. 4)” gibi. Bolu'daki araştırmalarımızda, İ. Aytöre hakkında bilgi edinilememiştir. Kitapla ilgili bir tanıtım yazısı yayımlanmıştır (Tan, 2020).

- *Köyü ve Ziraatı İlgilendiren Atasözleri*; Ankara 1938, 32 s., Ziraat Vekâleti I. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını.

Derleyeni belli değildir. İçinde, TDK ve bazı halkevlerinden gönderilmiş 546 atasözü (az sayıda deyimle birlikte) vardır. Sözlerin anlamları açıklanmamış, ancak önlerinde TDK veya hangi halkeviden gönderildiği belirtilmiştir.

- Sâdi G. Kırımlı; *Atalar Sözü*, İstanbul 1939, Ahmet Sait Bsm., 14+207 s., Kanaat Kitabevi.

Sözlüğün başında Selim Nüzhet Gerçek tarafından yazılmış ön sözde atasözü tanımları ve açıklamalı kısa bibliyografya bulunmaktadır. Daha sonra alfabetik olarak sıralanmış, anlamları verilmemiş ancak atasözü deyim ayrımı yapılmış 2.740 atasözü ve 2.140 deyimle yer verilmiştir. Sözlüğün önemi, genel atasözü ve deyimleri ihtiva etmesinin yanı sıra ilk defa aynı sözlükte atasözü deyim ayrımına gidilmesidir.

- Ömer Asım Aksoy; *Gaziantep Ağzı Üzerinde Etütler/Deyim, Takım Söz, Meşhur Söz, Atalar Sözü, Türk Dili Belleten/1940*, S 5-6, s. 65-96; kitap olarak Ankara 1940, 32 s., TDK Yayını.

Sözlükte Aksoy'un Gaziantep'ten derlediği, anlamlarını verdiği 471 deyim ağırlıklı söz bulunmaktadır. İki örnek:

Ağzı doğrusuna gitmek (s. 5): Bir kimseye dokunacağını düşünmeden, etrafı kollamadan, hatta nezaket göstermeden hareket etmek.

Ağzımızdaki kozu kiralım (s. 5): Başladığımız işi bitirelim.

- Ömer Asım Aksoy; *Gaziantep Ağzında Atasözleri*, Ankara 1941, Recep Ulusoglu Mat., 81 s., TDK Yayını (Numara verilmemiş).

Sözlükte sadece Gaziantep yöresinden derlendiği belirtilen 567 atasözü, anlamları verilerek alfabetik olarak sıralanmıştır. Bazı sözlerin,

Dîvân’daki (DLT) ve 1480 tarihli *Atalar Sözü* kitabındaki karşılıkları verilmiştir. Atasözlerine anlam verme açısından önemli çalışmalardan biridir.

• Osman Nuri Peremeci; *Atalar Sözü*, İstanbul 1943, Resimli Ay Bsm., 302 s., Edirne Halkevi Yayınlarından: 1.

Sözlükte Trakya’dan derlendiği belirtilen, anlamları verilmeden alfabetik olarak sıralanmış 7.693 atasözü ve deyim bulunmaktadır. Atasözü ve deyimlerin yanlışlar olsa da birbirinden ayrılması bakımından önemlidir.

• Mustafa Nihat Özön; *Türkçe Tâbirler Sözlüğü I/A-D Harfleri*, İstanbul 1943, Ahmet Sait Mat., XLIV+400 s., Remzi Kitabevi.

Türkiye Türkçesinin ilk genel, geniş kapsamlı, tanıklı sözlüğüdür. Ne yazık ki tamamlanamamıştır. Bu birinci ciltte yaklaşık 4.000 tabir/deyim bulunmaktadır. Sözlerin tamamının anlamları verildiği gibi çoğuyla ilgili edebî eser, tarih ve seyahatnamelerden cümle içinde kullanılışlarına dair tanık gösterilmiştir. İçinde bugünkü bilgilerimize göre deyim olmayan birçok söz de yer almıştır.

• Ferit Birtok; *En Eski Türk Savları, Dîvânü Lugâti’t-Türk’ten Derlemeler I*, Ankara 1944, Kral Bsm., 122 s., TDK Yayınları: 90.

Dîvân’daki 291 sav/ atasözü topluca verilmiştir. *Dîvân*’daki açıklamalarıyla birlikte aktarılmış olup alfabetik değildir. Sözlük değil, bir incelemidir.

• Âdil Şen; *Atalarımız Neler demişler?*, İstanbul 1944, 200 s., Tefeyüz Kitabevi.

Sözlükte yaklaşık 5.000 kadar söz, atasözü deyim ayrımı yapılmaksızın ve anlamları verilmeden alfabetik sıralanmıştır.

• Ömer Asım Aksoy; *Gaziantep Ağzı II/Deyimler, Meşhur Sözler, Atasözleri, Dualar, Beddualar*, İstanbul 1945, İbrahim Horoz Bsm., 420 s., TDK Yayınları: 95.

Kitabın deyimler bölümünde 1.149, atasözleri bölümünde de 957 Gaziantep’ten derlenmiş söz; anlamları verilerek, bazı deyimlerin cümle içinde kullanılışları gösterilerek, bazı atasözleriyle ilgili karşılaştırma yapılarak alfabetik sıralanmıştır. Atasözü ve deyimlere anlam verme, aralarındaki sınırları iyi belirleme açısından önemli çalışmalardan biridir.

• Hasan Çekli-Mehmet Doboda; *Ataların Dilinden*, Samsun 1945, Samsun Bsm., 170 s., Samsun Halkevi Yayınlarından: 7.

Samsun Ortaokulunun iki Türkçe öğretmeni tarafından Samsun ve civarından derlenmiştir. Kitapta, alfabetik olarak sıralanmış, anlamları verilmemiş, atasözü ağırlıklı 2.400 kadar kalıplaşmış söz yer almaktadır.

• Mehmet Ali Ağakay; *Türkçede Mecazlar Sözlüğü*, Ankara 1949, Doğu Mat., Bsm., 280 s., TDK Yayınları: 130.

Sözlükte 700 sınıfa ayrılmış 5.000 kadar kelime ve deyim bulunmaktadır. Anlam ve mecazlar olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Sözlükte birçok deyim anlamları verilerek yer almıştır. Örnekler:

Bir göz gülmek (s. 2): Aynı zamanda hem gülmek hem de ağlamak.

Allah'ın binasını yıkmak (s. 95): Kendini veya başkasını öldürmek.

• Mustafa Nihat Özön; *Türk Atasözleri ve Deyimleri*; İstanbul 1952, Yeni Mat., 340 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

İlk genel, geniş kapsamlı atasözü ve deyim sözlüğüdür. Ancak, deyimlerin bir bölümünün dışında yine sözlerin anlamları verilmemiştir. Bu yönüyle tam bir sözlük değildir. Bu birinci baskıda 8.257 atasözü ve 1.470 deyim vardır. Cahit Öztelli ve Ömer Asım Aksoy'un *Türk Dili* dergisindeki eleştirileri üzerine (Öztelli, 1952; Aksoy, 1952) sözlüğün 1956 yılında bu kez *Ata Sözleri* adıyla (İstanbul 1956, XI+362 s., İnkılap Kitabevi) ikinci baskısı yayımlanmıştır. Yeni baskıda, 8.600 atasözü ve 2.250 deyim yer almıştır.

• Selim Kurnaz; *Konularına Göre Seçme Atasözleri*, İstanbul 1962, Ekin Bsm., 80 s., Emek Yayınları.

Eğitimci Kurnaz'ın Trabzon ve Bafra'da görev yaparken öğretmen arkadaşları ve öğrencileri vasıtasıyla halktan derleyip anlamlarını vermeden sadece konularına göre sınıflandırdığı 1.530 atasözünden oluşmaktadır. Atasözleri, 18 bölüm altında 182 konuya göre sınıflandırılarak sunulmuştur.

• Feridun Fazıl Tülbentçi; *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul 1963, Tan Mat., 403 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Sözlükte, eski ve yeni kaynaklar taranıp anlamları verilmeden 15.080 atasözü ve deyim karışık olarak alfabetik sıralanmıştır. Yine, kaynaktan önünde beyit varsa, o da sözlüğe aktarılmıştır. Sözlüğün aynı yayınevince 1977 yılında yapılan ikinci baskısında sayfa sayısı 581'e, söz sayısı da 17.440'a yükselmiştir.

• Ömer Asım Aksoy; *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1965, Ankara Ü Bsm., 544 s., TDK Yayınları: 238.

Genel atasözü ve deyim sözlüklerine giden yolda önemli bir adımdır. Ancak bu sözlükte de anlam vermeye önem gösterilmemiş, 1.621 atasözü ve 4.079 deyim alfabetik sıralanmıştır.

• Abdullah Battal Taymas; *Kazan Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1968, AÜ Bsm., 151 s., TDK Yayınları: 275.

21-82. sayfalar arasında 430 atasözü, 83-108. sayfalar arasında da 94 deyime yer verilmiştir. Sözlerin Türkiye Türkçesine aktarılmış hâlinin dışında pekçoğunun anlamları açıklanmıştır.

• H. Fethi Gözler; *Taranarak Hazırlanan Türkçe Deyimler, Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1966, Tan Mat., 144 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Sözlüğün deyimler bölümünde 3.000 civarında söz (s. 7-113) anlamları verilerek yer almıştır. Gözler, sözlüğün giriş yazısında, M. N. Özön’ün *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* ile TDK yayınlarından geniş ölçüde yararlandığını açıklamış ve bu çalışmanın bir başlangıç olduğunu belirtmiştir (s. 5-6). Gerçekten de, bu sözlük anlam verme çalışmalarında önemli bir basamak oluşturmıştır.

• Şaban Sezgin; *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*, İstanbul 1969, Taş Mt., 315 s., Sezgin Kitabevi Yayını.

Edebiyat Grubu Öğretmeni Şaban Sezgin’in hazırladığı içinde 7.700 civarında sözün bulunduğu bir sözlüktür. Sözlerin ancak üçte biri deyimdir. Anlamları verilmiştir.

• Ömer Asım Aksoy; *Atasözü ve Deyimler/Elkitabı*, Ankara 1968, 184 s., TDK Yayınları: 265.

1965 baskılı sözlüğün, öğrenciler için hazırlanmış, söz sayısı azaltılmış, dizin ve kaynakçası çıkarılmış şeklindedir.

• *Bölge Ağzılarında Atasözleri ve Deyimler I*; haz. Ö. A. Aksoy, Cem Dilçin ve beş TDK uzmanı, Ankara Üniversitesi Bsm., Ankara 1969, 406 s., TDK Yayınları: 279.

TDK’ce 1953-1959 yılları arasında çoğu öğretmen gönüllü derleyiciler vasıtasıyla Türkiye’nin çeşitli illerinden derlenmiş sözler arasından seçilen 4.248 atasözü ve 4.624 deyimden oluşan bir sözlüktür. Bazı deyimlerin kısa anlamları dışında sözlerin ne yazık ki anlamları verilmemiş, sadece derlendikleri yöre belirtilmiştir.

• Müstecip Ülküsal; *Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1970, 253 s., Ankara Ü Bsm., 253 s., TDK Yayınları: 306.

Kitabın 15-98. sayfaları arasında 820 atasözü, 101-232. sayfaları arasında da 1.651 deyim bulunmaktadır. Sözlerin Türkiye Türkçesine aktarılmasının yanı sıra çok azının anlamları açıklanmıştır.

• *Türk Atasözleri ve Deyimleri I-II*; haz. Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü, İstanbul 1971, MEB Bsm., 408 s., MEB 1000 Temel Eser Dizisi: 48.

Adnan Ötüken’in giriş yazısıyla baskıya hazırlanan sözlükte, atasözü deyim karışık, anlamları verilmemiş 10.730 söz alfabetik olarak sıralan-

mıştır. İki yüz kadar sözün kaba ve müstehcen kelime yahut hakaret içerdiği, kötü davranışları övdüğü gerekçesiyle sözlüğe alınmadığı belirtilmiştir.

- Ragıp Soysal; *Türk Atasözleri*, Ankara 1971, Aynur Mat., 440 s.

1947 yılında Ankara’da ölen TBMM I. Dönem Kütahya Milletvekili Ragıp Soysal’ın atasözü kitap ve derleme yazılarından bir araya getirdiği 15.000’e yakın söz, ölümünden sonra eşi ve oğlu tarafından yayımlanmıştır. Sözlerin anlamları verilmemiş, önlerinde alındığı kaynağın kısaltması gösterilmiştir. Atasözü deyim karışıktır.

- Ali Doğanay; *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1971, Ege Mat., 288 s.

Türkçe Edebiyat Öğretmeni Ali Doğanay sözlüğünde 5.500 civarında deymi anlamlarını vererek sıralamıştır. H. Fethi Gözler ve Ö. A. Aksoy’un sözlüklerinden önce en geniş deyimler sözlüğüdür. Öncü bir sözlüktür.

- Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı); *Açıklamalı Atasözleri*; İstanbul 1971, Latin Mat., 99 s., Hür Yayınları: 62.

Yazar, sözlüğünün giriş bölümünde bin kadar atasözünün anlamını öğrenciler için açıkladığını belirterek “Öyle sanıyoruz ki bu biçim çalışmayı ilk kez biz yapıyoruz.” demektedir. Ömer Asım Aksoy’un açıklamalı atasözleri sözlüğünün yayımlandığı yıl basılan bu sözlüğün, anılan yayını görmeden hazırlandığı anlaşıyor.

- Ömer Asım Aksoy; *Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1971, Ankara Ü Bsm., 392 s., TDK Yayınları: 325.

Bölge ağızlarında kullanılan atasözleri dışında, Türkiye genelinde yaygın olduğu düşünülen 2.110 atasözü ilk defa anlamları verilerek bir sözlükte toplanmış bulunmaktadır. Sözlüğün yeni baskılarında söz sayısı artırılmış, bazı anlamlarda değişiklikler yapılmıştır.

- *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler II*; haz. Ömer Asım Aksoy, Cem Dilçin, Ankara 1971, Ankara Ü Bsm., 175 s., TDK Yayınları: 331.

Birinci kitaptan (1969) sonra TDK’ye gönüllü derleyicilerin gönderdiği fişlerden seçilen 1.642 atasözü ve 1.501 deyim bulunmaktadır. Bazı deyimlerle ilgili kısa açıklamalar dışında sözlerin anlamları belirtilmemiştir.

- E. Kemal Eyüboğlu; *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler I-II*, İstanbul 1973-1975, Doğan Kardeş Bsm., 399+519 s.

Birinci cilt atasözlerine (9.231), ikinci cilt ise deyimlere (11.112) ayrılmıştır. Sözlükte, atasözü ve deyimler, anlamları verilmeden, ilk hecelerine göre dizilmiştir. Sözlerle ilgili divan ve halk şairlerine ait kullanımlar; mısra, beyit ve dörtlükler altlarında yer almıştır. Ali Emirî Efendi’nin üç defteri de değerlendirilmiş olup çok geniş bir tarama ürünüdür.

• Ali Doğanay; *Türk Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1973, Güvendi Mat., 279 s.

Sözlükte anlamları verilmiş 2.000 dolayında söz bulunmaktadır. Kaynaklar bölümüne baktığımızda yazarın Ö. A. Aksoy’un 1971 baskılı *Atasözleri Sözlüğü*’nü görmediği anlaşıyor.

• İ. Hilmi Soykut: *Türk Atalar Sözü Hazinesi*, İstanbul 1974, Yelken Mat., 495 s., Ülker Yayınları.

Ömer Asım Aksoy’un sözlerin anlamları verilerek yayımlanan 1971 atasözleri ve 1976 deyimler sözlüğü yayınları arasında, kavramlara göre sınıflandırılmış kalıplaşmış sözlerden oluşan önemli bir çalışmadır. Atasözü ve deyimler hakkındaki genel bilginin ardından 63-263. sayfalar arasında atasözleri, 327-433. sayfalar arasında da “Ana Kaynaklarda Atalar Sözü Olarak Gösterilmiş Deyimler” başlığı altında deyimler sıralanmıştır. Şiirlerde kullanılan atasözü ve deyimler ise ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Ayrıca, içinde “Kelam-ı Kibar” denilen büyüklerin sözlerine, vecizelerine dair bir bölüm de bulunmaktadır.

• H. Fethi Gözler; *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1975, İnkılap ve Aka Bsm., 408 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Sözlükte 6.870 deyim; anlamları açıklanarak, bazıları cümle içinde kullanılarak, bazıları da edebî eserlerden tanık gösterilerek alfabetik sıralanmıştır. Ömer Asım Aksoy’un TDK’ce yayımlanan 1976 baskılı genel *Deyimler Sözlüğü*’nden önce en geniş ve kurallara uygun deyimler sözlüğüdür. Genel deyimler sözlüklerinin ikinci öncüsüdür denebilir.

• Ömer Asım Aksoy; *Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1976, Ankara Ü Bsm., 399-968 s., TDK Yayınları: 325/2.

Sözlükte, Türkiye’nin genelinde yaygın olduğu öngörülen 5.743 deyim, anlamları verilerek bir araya getirilmiştir. Deyim sözlüklerinde, TDK’nin ulaştığı son aşamayı oluşturmaktadır. Sözlerin tanıkları veya cümle içinde kullanılışları gösterilmemiştir. Aksoy, sözlüğünün yeni baskılarında bazı sözleri çıkarmış, yenilerini eklemiş, bazı anlamlarda da değişiklik yapmıştır.

B. Yayımlanmamış eserler:

1. TDK Kitaplığındakiler:

• Hüseyin Şevket Ayduz; *Halk Tâbirleri*, 3 Cilt, 190+200+234 s., TDK Kitaplığı Etüt: 64.

Emekli Hâkim Ayduz’un derleyip Arap alfabesiyle kaleme alıp yeni alfabeye göre sıraladığı, 1945 yılında TDK’ye teslim ettiği bir deyimler

sözlüğüdür. Çanakkale ve İzmir yöresinden derlendiğine dair ipuçları vardır. İçindeki 1.775 sözün anlamları verilmiş; cümle içinde kullanılışları gösterilmiştir. Sözlerin bir kısmı deyim değildir. Ayrıca bazı atasözleri de deyim muamelesi görmüştür. Müstehcen, argo deyimlere de yer verilmiştir. Sözlük, Eski TDK Başkanı Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın tarafından yeni Türk alfabesine aktarılmış; bu alfabeğe göre düzenlenmiş ancak henüz yayımlanmamıştır.

- İhsan Ozanoğlu; *Atalar Sözü*, Kastamonu, 102 s., TDK Kitaplığı Etüt: 72.

İhsan Ozanoğlu'nun Kastamonu yöresinden (1930'lu 1940'lı yıllarda) derlediği 1.500 kadar atasözü, anlamları verilmeden alfabetik olarak daktilo yazısıyla sıralanmıştır. Az sayıda deyim de atasözleri arasına karışmıştır.

- Sadullah Hulusi Tirişoğlu; *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1946, 4 Cilt, 1800 s., TDK Kitaplığı Etüt: 61.

İstanbul halkından yirmi yılda derlendiği belirtilen 18.421 sözden oluşan, yeni Türk alfabesi düzeninde bir sözlüktür. Daktiloyle yazılmıştır. İçinde deyim olmayan (dilek, ilenç gibi) birçok söz bulunduğu gibi atasözleri de karışmıştır. Sözlerin anlamları verilmiş, günlük konuşma dilinde kullanılışlarına dair örnekler gösterilmiştir. Çok sayıda argo, müstehcen deyim vardır. Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın tarafından baskıya hazırlanmış ancak henüz yayımlanmamıştır.

- Osman Baki Yey; *Atasözleri ve Deyimler, İlençler, Temsilî Fıkralar, İstişhat ve İstidlalleri ile*, İstanbul 1944-45?, 4 Cilt, TDK Kitaplığı Etüt: 84.

İstanbul Denizcilik Bankası Başmemurluğundan Emekli Osman Baki Yey'in hazırladığı bu sözlükte, Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın'ın tespitine göre 24.174 söz vardır. Derleyici sözlüğünü eski atasözü ve deyim sözlükleri ve Ali Emîrî Efendi'nin Millet Kütüphanesindeki üç defterini görerek hazırlamıştır. Sözlerin anlamlarını vermemiş, ancak kullanıldığı veya anlama uygun beyit, mısraları göstermiştir. Eser, Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın tarafından baskıya hazırlanmış; ancak yayımlanmamıştır.

2. TTK Kitaplığındakiler:

- Hüseyin Görbil; *Atalar Sözü Külliyyatı*, 20 Cilt, Y/693.

Cumhuriyet dönemine ait yazma bir eserdir. Büyük boy çizgili kâğıtlara kurşun kalem ve rik'a ile yazılmıştır. Başlık ve dipnotlarda yer yer kırmızı ve mavi kalem kullanılmıştır. Prof. Dr. Adnan Erzi'den 1975 yılında satın alınan eserin ciltlerinin sayfaları 62 ile 767 arasında değişmektedir.

Külliyyatın Medhal/Giriş bölümündeki yararlanılan eser ve yazarlarına bakıldığında 1930'lu yılların sonlarına doğru tamamlandığı söylenebilir.

Atasözü ve deyimlerin yanı sıra dua, beddua ve vecizelere de yer verilmiştir. İlk dokuz dosyada sözler, bazılarının anlam ve yöreleri belirtilerek alfabetik sıralanmıştır. On-on dokuzuncu dosyalarda bu defa aynı sözler konularına göre sınıflandırılmıştır. Yirminci dosya, Faik Reşad’ın *Külliyât-ı Letâif* eserinden seçilmiş, atasözü ve deyimlerle ilgili fıkralara ayrılmıştır.

Külliyat, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Abdülmecit İslamoğlu tarafından incelenmiş, baskıya hazırlanması kararlaştırılmıştır. Dr. İslamoğlu, eseri tanıtan bir makale de yayımlamıştır (İslamoğlu, 2010: 273-293).

• M. İzzet Özdeniz, *Türkçe Kinâyeler, Konuşma Dilinde Terimler*, Y/0780-1.

İspartalı bir şahsın çalışmasıdır. Deyim ağırlıklı, Arap alfabesiyle çizgili defterlere yazılmış 1559 sayfadan oluşan bir sözlüktür. Sözler, yeni Türk alfabesine göre sıralanmıştır. 1930-1940’lı yıllarda tamamlanmış olmalıdır. Her sözle ilgili edebiyatımızdan manzum ve mensur kullanış örnekleri verilmiştir.

• M. İzzet Özdeniz, *Türk Kamusunda Söz Temsilleri*, Y/0780-2.

Çizgili defterlere Arap alfabesiyle yazılmış 985 sayfadan oluşan atasözü ve deyim derlemesidir. Sözlerin yeni alfabeyle göre sıralandığına bakılarak Cumhuriyet döneminde kaleme alındığını söyleyebiliriz. Sözlerin anlamları genellikle verilmiş, kullanıldıkları şiirler gösterilmiştir.

Atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme olayının başlangıç ve gelişimi

Makalemizin birinci yazısının girişinde ülkemizde mahallî, bölgesel özellik taşımayan sözlerden oluşan genel, müstakil atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme olayının başlangıç ve gelişimini ele alacağımızı açıklamış; yurt dışı yayınlar ile manzum atasözü çalışmalarıyla ilgilenmediğimizi ısrarla belirtmiştik. Bununla birlikte, anlam verme olayının öncüsü bazı mahallî atasözü ve deyim sözlüğü çalışmalarını da dolgu, destek malzemesi olarak kullanmamız da gerekiyordu.

Kâşgarlı Mahmud’un 1074’te tamamladığı Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazdığı ünlü sözlüğü *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te bazı kelimelerin anlamlarını açıklarken sav/atasözlerinden yararlandığı ve bunların da anlamları üzerinde durulduğu görülmektedir. *Dîvân*, müstakil bir atasözü ve deyim sözlüğü olmadığından, Kâşgarlı’nın yaklaşık 290 civarındaki atasözünü, sadece olayın başlangıç tarihine bir not olarak değerlendirebiliyoruz. Ne yazık ki *Dîvân*’da atasözlerine anlam verme uygulaması, Osmanlı döneminde atalar sözü kavramı altında bir araya getirilen atasözü deyim karışık sözlük, risale ve mecmualara yansımamış; liste sözlükçülü-

ğü Cumhuriyet dönemine kadar sürmüştür. Bu duruma, okuyan herkesin sözün anlamını bildiği, bilmesi gerektiği varsayımı sebep olmuşa benziyor. Cumhuriyet'in yaklaşık ilk kırk yılında da anlamları verilmeden atasözü deyim karışık liste sözlükçülüğü ağırlığını korumuşsa da mahallî bazı çalışma ve genel denemeler yapıldığı görülmüştür. İki koldan yürüyen bu çalışmalar geliştirilerek, asıl önemlisi Türk Dil Kurumunun görevlerini yapacak imkânlarla kavuşmasıyla nihayet 1971, 1976 yıllarında Ömer Asım Aksoy tarafından Türkiye'nin ilk genel atasözü ve deyim sözlükleri ortaya konmuştur (Aksoy, 1971-1976).

Dîvân'da kullanılan sav/atasözleriyle ilgili çok sayıda kitap, makale (R. Bilge, N. Âsım, F. Köprülü, Z. V. Togan, A. Nuri, F. Birtek, A. Oy, A. B. Ercilasun gibi) yazılmış, hatta bir de mezuniyet tezi hazırlanmıştır (Aybars, 1948-1949). Kâşgarlı'nın sözlüğünde Birtek'e göre 291, Oy'a göre 262, Ercilasun'a göre 266 sav/atasözü kullanılmıştır (Birtek, 1944; Oy, 1972:122-154; Ercilasun, 2020). Abdülahad Nuri'nin kitabında ise 290 sav yer almaktadır (A. Nuri, 1918-1923).

Türkiye Türkçesine Besim Atalay ve Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun-Prof. Dr. Ziyad Akkoyunlu tarafından kazandırılan ve TDK'ce yayımlanan *Dîvân*'da atasözlerine nasıl anlam verildiğini üç örnek üzerinde görelim:

- “*Tilkü öz yinike ürse uduz bolur*. Tilki kendi inine ürüse uyuz olur.

Bu (sav, atasözü), kendi kabilelerini kötileyip sonra da onlarsız yapamayan için söylenir.” (Kâşgarlı Mahmud-Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 350).

- “*Arslan karısa sıçgan ütin küdezür*. Arslan yaşlanınca sıçan deliğini gözetler ki onu alsın.

Büyük bir işi yapmaktan aciz kalıp küçüğüne razı olan ihtiyar için söylenir.” (Kâşgarlı Mahmud-Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 461).

- “*İki koçnar başı bir eşiçte bışmas*. İki koç başı bir tencerede pişmez.

Bu (sav, atasözü), iki bey veya başkasının bir şehir için dalaştıklarında birinin oradan mutlaka çıkması gerektiğini anlatmak için söylenir.” (Kâşgarlı Mahmud-Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 503).

Osmanlı döneminin yazma ve basma atasözü deyim karışık liste sözlük çalışmaları dışında, dikkati çeken bir yazmadan söz etmek gerekiyor. Tosyalı Mehmed Hâlis Efendi tarafından H.1234/1819 yılında tamamlanan bu yazma eserde Tosya ve çevresinden, halk ağzından derlendiği belirtilen 76 nasihat ağırlıklı atasözü ve deyim Arap alfabesine göre sıralanmış; ancak öncekilerden farklı olarak sözlerin anlamı ayet, hadis, beyit ve başka atasözleri yardımıyla açıklanmış, daha doğrusu şerh edilmiştir. Şerh, tefsir

geleneği, Osmanlı döneminde Nasreddin Hoca fıkralarına dahi uygulanmıştır (Türkmen, 1989).

Tosyalı Mehmed Hâlis Efendi’nin *Turfetü’l-Emsâl* adlı eseri, incelemesiyle birlikte 2019 yılında Prof. Dr. Mustafa Arslan tarafından yeni Türk alfabesine aktarılarak yayımlanmıştır (Arslan, 2019). Makalemizin I. bölümünde, kitaptan iki atasözü şerhini, (*Akıl yaşta değil baştadır. Yalancının evi yanmış kimse inanmamış.*) kısmen sadeleştirerek vermiştik. Söz konusu uzun şerhler, atasözü deyim sözlükçülüğüne uymayan metinlerdir. Ne var ki, sözlük hazırlayıcılara ciddi bir uyarı kabul edilebilir.

Girişte atasözü deyim sözlüklerinde sözlere anlam verme konusunda en ciddi adımların Cumhuriyet döneminde atıldığını belirtmiştik. Bu adımları atanlar, genellikle halk bilimci ve halkevi yöneticisi ve öğretmenler arasından çıkmıştır denebilir. TDK’nin 1953-1959 derleme girişimine kadar, sözlere anlam vermenin; çoğu zaman masa başında, zaman zaman da yaşlı, hayat tecrübesine güvenilen kişilere danışılarak yapıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

a. Üç öncü: Mehmet Esat İleri, Mehmet Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy

Cumhuriyetin ilk 20 yılında atasözü ve deyimlere anlam verme girişimi açısından üç ismin öne çıktığını görüyoruz. Bunların ilki milletvekilliği de yapan Gümölcinelî Özbekoğlu Mehmet Esat İleri’dir (1882-1957). Onun İzmir’de 1340/1924 yılında yayımladığı *Türk Dilinde Kinâyât* kitabında halk ağzından topladığını belirttiği 452 deyim ve argo sözün anlamları çok kısa ve özlü şekilde verilmiştir (İleri, 1924). Yazımızın III. bölümünde bu eserden söz etmiş, iki örnek deyim yayımlamıştık. Burada üç farklı deyim ele alacağız:

“*Aklı tepesinden yukarıda* (s. 16): Akılsız.

“*Keçesini sudan çıkardı* (s. 18): Başını kurtardı.

“*Nereye varsa buzlu hoşâb içer* (s. 21): Rahat eder.” (Tıraş-Ertürk 2017: 235-258).

İkinci şahsiyet halk bilimci kimliğiyle tanınan Mehmet Halit Bayrı’dır (1896-1958). Bayrı, 1934 yılında yayımladığı *İstanbul Argosu ve Halk Tâbirleri* kitabında, deyim karşılığı “tâbir” terimine yer vermiş, 500’ü aşkın İstanbul deyiminin anlamlarını açıklamış, konuşma dilinden kullanılışlarıyla ilgili örnekler sıralamıştır. 1927-1932 yılları arasında İstanbul semtleri dolaşarak halktan derlenen, anlamları sorularak öğrenilen bu deyimlerden önemli bir kısmı daha sonra hazırlanan genel deyim sözlüklerine girmiştir. Sadece İstanbul’la ilgisi dolayısıyla amacımıza uygun bir çalışma olmasa da konuya öncülük yapması bakımından önemlidir. Söz konusu kitaptan iki deyim örneği verelim:

“*Cehenneme seccadeyi yaymak* (s. 46): Daima günah işlemek, fenalıklardan çekinmemek, fenalığı itiyat edinmek.

- Zaten günahkârım, bir de elin kızını zemmedip/kötüleyip cehenneme seccadeyi yaymak istemem.”

“*Yel yeperek, yelken kürek* (s. 205): Telaş ve heyecanla, şaşırılmış bir hâlde.

-Bu ne hâl, yel yeperek yelken kürek böyle nereye gidiyorsun?

-Bu haberi alınca yel yeperek yelken kürek hemen koştum, fakat ben yetişinceye kadar olan olmuş, iş işten geçmişti.”

Üçüncü öncü TDK’de 1963-1976 yılları arasında Genel Yazmanlık (Genel Sekreterlik) de yapan, Derleme Tarama Kolu Başkanlığı görevinde bulunan Ömer Asım Aksoy’dur (1898-1993). Gaziantep Lisesi Türkçe öğretmenliği (1933-1935) ve Gaziantep Halkevi Başkanlığı (1932-1936) sırasında başladığı halk edebiyatı derlemelerinin sonucu birçok kelime, atasözü, deyim, dua, beddua ve diğer kalıplaşmış sözleri önce anlamlarını vermeden sonra da vererek yayımlamıştır. Aksoy, işe 1933 yılında *Gaziantep Dili’nin Tetkiki* kitabında 384 atasözünü anlam vermeden alfabetik sıralayarak başlamıştı (Aksoy, 1933: 190-210). Daha sonra yaptığı işin eksik olduğunu anlamış, peş peşe daha iyi, daha doğru çalışmalar ortaya koymuştur. Bu yayınları şunlardır:

• *Gaziantep Ağzı Üzerine Etütler: Deyim, Takım Söz, Meşhur Söz, Atalar Sözü; Türk Dili Belleten*, 1940, 2. Seri, S 5-6, s. 65-96. Kitap olarak: Ankara 1940, 32 s., TDK Yayını.

Kitapta anlamları açıklanmış 471 deyim bulunmaktadır. İki örnek:

“*Kütüğüne balta değmiyor* (s. 22): Hiçbir zarara maruz kaldığı yok.

Ne bal etti ne mum etti (s. 22): Ne müspet ne de menfi bir neticeye bağlamak.”

• *Gaziantep Ağzında Atasözleri*; Ankara 1941, Recep Ulusoğlu Mat., 161 s., TDK Yayını (Numara verilmemiş).

İçinde anlamları açıklanmış 567 söz bulunmaktadır. İki örnek:

“*Yerinden oynayan yetmiş iki belaya (veya kazaya) uğrar; en küçüğü ölüm* (s. 157).

Bir kimse yerleştiği yeri olur olmaz sebeplerle terk etmemelidir. Yer değiştirmek insana çok pahalıya ve büyük zararlara mal olur.”

“*Zemheride kar yağmadan kan yağması iyi* (s. 160).

Zemheride kar yağması ekincilik (çiftçilik) bakımından çok zararlıdır.”

• *Gaziantep Ağzı II: Deyim, Meşhur Sözler, Atasözleri, Dualar, Beddualar*, İstanbul 1945, İbrahim Horoz Bsm., 420 s., TDK Yayınları: 111.

Kitapta anlamları verilmiş, sözlük düzeninde sıralanmış 957 atasözü ve 1. 149 deyim bulunmaktadır. Birer deyim ve atasözü örneği:

“*Başı sapıtma taşına değmek* (s. 46): Uzun süren aymazlıktan nihayet uyanmak. Sapıtma taşı, ölü mezara konduktan sonra mezarın üstüne yerleştirilen büyük kapak taşıdır. Ölü dirilirken, başı bu taşa çarpar, vaktiyle ölüp şimdi dirildiğini anlarmış.

Una dökülen yağın zararı yok (s. 363): Eğer zararımız yine kendimizden olan birisinin faydalanması içinse zarar sayılmaz. ‘Artık yağın şorbaya ne zararı var? (Azerbaycan)’.”

Aksoy, TDK’de görev alıp 1953-1959 büyük kelime, atasözü, deyim derlemesini organize edip gelen binlerce fişi gördükten sonra Türkiye’nin genelini kapsayan atasözü ve deyim sözlüğü hazırlama çalışmalarına başlamıştır. Ancak, ilk çalışmalarında, her nedense sözlere anlam vermeyi gözardı etmiştir. Bu çalışmaları şöyle özetleyebiliriz:

• *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1965, Ankara Ü Bsm., 544 s., TDK Yayınları: 238.

Sözlükte alfabetik, anlamları verilmemiş 1.621 atasözü ve 4.079 deyim bulunmaktadır.

• *Atasözü ve Deyimler/El kitabı*, Ankara 1968, Ankara Ü Bsm., 184 s., TDK Yayınları: 265.

1965 baskılı sözlüğün, öğrenciler düşünülerek hazırlanmış; söz sayısı azaltılmış, dizin ve kaynakçası çıkarılmış şeklidir.

• *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I*, Cem Dilçin ve beş uzmanla, Ankara 1969, Ankara Ü Bsm., 406 s., TDK Yayınları: 279.

Çoğu öğretmen gönüllü derleyicilerce 1953-1959 yılları arasında gönderilen sözlerden seçilen 4.248 atasözü ve 4.624 deyim bulunmaktadır. Bazı deyimler dışında, sözlerin anlamları belirtilmemiş sadece derlendikleri yöre gösterilmiştir. Oysa, fişlerde sözlerin anlamları bulunmaktadır.

• *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler II*, Cem Dilçin’le beraber, Ankara 1971, Ankara Ü Bsm., 175 s., TDK Yayınları: 331.

Bu sözlükte, gönüllü derleyicilerce ilk elemenden sonra gönderilen yeni fişlerden seçilen 1.642 atasözü ve 1.501 deyim yer almaktadır. Bazı deyimler dışında, sözlerin anlamları verilmemiştir.

Ömer Asım Aksoy, TDK’deki söz konusu çalışmaların ardından, nihayet Türkiye’nin genelinde yaygın olduğunu belirttiği, anlamlarını verdiği atasözü ve deyimlerden oluşan en gelişmiş sözlüklerini 1971 ve 1976 yıl-

larında yayımlamıştır. Sözlere anlam verirken; Gaziantep derlemelerinden, M. N. Özön, M. A. Ağakay, M. H. Bayrı kitaplarından, derleme fişlerinden yararlandığı açıktır. Bir grup söze masa başında anlam verildiğini söylersek de yanlış olmaz. Aksoy'un ulaştığı genel atasözü ve deyim sözlüğü aşamasını, ikişer örnekle açıklayalım:

• *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü 1/Atasözleri Sözlüğü*; Ankara 1971, Ankara Ü Bsm., 392 s., TDK Yayınları: 325.

Sözlükte, 2.110 atasözü anlamları verilerek ancak cümle için kullanılışları, tanıkları gösterilmeden alfabetik sıralanmıştır. Yeni baskılarda söz sayısı artmış, anlamlar gözden geçirilmiştir.

“Tabağa (debağa) sorarsan dünyada fena koku olmaz (s. 357).

Kötü işlerle uğraşan kimse, kötü iş diye bir şey tanımaz. [Bu anlam, daha düzgün, anlaşılır biçimde kaleme alınabilirdi. Ortama intibak, yapılan işi horlamama gibi anlamlar da söz konusudur.]

Tayfanın akıllısı, geminin dümeninden uzak durur (s. 360).

Akıllı işçi, beceremeyeceği yönetim işine el atmaz. Bilir ki, böyle bir davranışı, kendisinin de başkalarının da felaketine yol açar.”

• *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü 2/Deyimler Sözlüğü*; Ankara 1976, Ankara Ü Bsm., 399-968 s., TDK Yayınları: 325/2.

Sözlükte, Türkiye'nin dört bir yanında yaygın olarak kullanıldığı kabul edilen, anlamları verilmiş 5.743 deyim bulunmaktadır. Yeni baskılarda söz sayısı artmış, anlamlarda bazı değişiklikler olmuştur.

“Altın leğene kan kusmak (s. 467): Zengin ama hasta, mutsuz ya da dertli olmak.

Dil otu yemiş (s. 603): Durmadan konuşan.”

b. Diğer destekleyici çalışmalar

Aksoy'un TDK'de ulaştığı 1971 *Atasözleri Sözlüğü* ve 1976 *Deyimler Sözlüğü* aşamasına kadar 1934-1976 yılları arasında göze çarpan bazı anlam verme girişimlerinden daha söz etmek gerekmektedir. Bu girişimler, çalışmalar yayım sırasına göre şöyle açıklanabilir:

• Mustafa Nihat Özön; *Türkçe Tâbirler Sözlüğü/ A-D Harfleri*, İstanbul 1943, Ahmet Sait Mat., XLIV+400 s., Remzi Kitabevi Yayını.

Tamamlansaydı Türkiye Türkçesinin en geniş kapsamlı genel deyimler sözlüğü olarak Aksoy'un 1976 sözlüğünün yerini alacaktı. Ne yazık ki, yarım kalmıştır. Bu ilk ciltte yaklaşık 4.000 tâbir/deyimin anlamları verildiği gibi çoğunun edebî eser, tarih veya seyahatnamelerden alınmış cümle için-

de kullanılışları, başka bir deyişle tanıkları gösterilmiştir. İçinde, bugünkü bilgimize göre deyim olmayan birçok söz de vardır. Sözlükten iki deyim:

“*Aralıkta kalmak* (s. 111): Unutulmak, görülmemek.

‘Sultanım, şimdi ortalıkta cümle asker ayak üzre. Ben aralıkta kaldım. Bana bir hatt-i destinizi ihsan buyurun.’ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C II/452.

Hem kaçıp hem davul çalmak (s. 372): İstemez gibi görünüp istemek.

‘Binnaz, hem kaçır hem davul çalar meselini teyiden komisyoncunun karşısına öyle melekâne bir şeytanlıkla çıktı ki zavallı Şuayp Efendi...’ H. Rahmi Gürpınar, *Toraman*, s. 66.”

• Mehmet Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III*, İstanbul 1946, 1951, 1954, ME Bsm., 870+784+670 s., MEB Yayını.

Sözlükte, tarihî kaynaklarda rastlanan, az sayıda deyim anlamları belirtilerek yer almıştır. III. ciltten iki örnek:

“*Saat başı* (s. 73): Bir mecliste herkesin birden sustukları andan kinaye.

Sepette pamuğu olmak (s. 175): Mecaz yoluyla bilgisizlik, irfansızlık yerine kullanılır bir tabirdir.”

• Mehmet Ali Ağakay; *Türkçede Mecazlar Sözlüğü*, Ankara 1949, Doğuş Mat., 280 s., Türk Dil Kurumu Yayınları: 130.

Doğrudan deyim sözlüğü olmamakla birlikte, içinde çok sayıda anlam verilmiş deyim bulunduğu için yazımıza alınmıştır. Sözlükte 700 sınıfa ayrılmış 5.000 kadar kelime ve deyme mecazi anlamlarıyla birlikte yer verilmiştir. Deyimlere dair iki örnek:

“*Bir göz gülmek* (s. 2): Aynı zamanda hem gülmek hem de ağlamak.

Allah’ın binasını yıkmak (s. 95): Kendini veya başkasını öldürmek.”

• H. Fethi Gözler; *Taranarak Hazırlanan Türkçe Deyimler, Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1966, Tan Mat., 144 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Sözlüğün deyimlere ayrılmış bölümünde (s. 7-113), 3.000 civarında deyim anlamları verilerek alfabetik sıralanmıştır. Yazar, sözlüğünü hazırlarken Özön’ün *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* ile TDK yayınlarından yararlandığını giriş yazısında açıklamış; bu çalışmanın bir başlangıç olduğunu vurgulamıştır (s. 5-6). Sözlükten iki örnek:

“*Ağza tat, boğaza feryat* (s. 9): Yenecek şeyin pek az olduğunu anlatır.

Ağzını poyraza açmak (s. 10): Ümidi boşa çıkmak.”

• Şaban Sezgin; *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*, İstanbul 1969, Taş Mat., 315 s., Sezgin Kitabevi Yayını.

Edebiyat Grubu Öğretmeni Şaban Sezgin'in hazırladığı sözlükte yer alan 7.700 civarındaki sözün ancak üçte biri deyimdir. Sözlerin anlamları verilmiştir. İki örnek:

“*Kabuksuz yumurtlamak* (s. 141): Bir işi acele yaptırıp eksik kalmasına sebep olmak.

“*Kafasını birtakım zincirlerle sarmak* (s. 143): Bir fikre saplanıp kalmak, başka şeyleri benimsememek.”

• Ali Doğanay; *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1971, Ege Mat., 288 s.

Türkçe, Edebiyat Öğretmeni Ali Doğanay sözlüğün arka kapağında şöyle yazıyor: “İlk kez bu kitapta 5.500 deyim bir araya getirilmiş ve açıklamaları yapılmıştır. Deyimlerin açıklamaları yapılırken ilkokuldan üniversiteye kadar tüm öğretim aşamalarında bulunan öğrencilerin anlayabileceği bir dil kullanılmıştır.” Sözlükten iki örnek:

“*Ha anan ölmüş öksüzün ha baban* (s. 121): Anlamca esasta aynı olan şeylerin, şekilce değişikliğinin bir değer taşımadığını belirtiyor.

“*Hac senesi gibi uzadı* (s. 121): Pek sıkıcı, üzücü şekilde uzayan, sabırsızlık doğuran şeyler için söylenir.”

Bu sözlük, H. Fethi Gözler ve Ö. Asım Aksoy'un deyim sözlüklerinden önce en geniş, anlamları verilmiş deyimler sözlüğüdür. Öncü sözlüktür denebilir.

• Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı): *Açıklamalı Atasözleri*, İstanbul 1971, Latin Mat., 99 s., Gen. 2. bs. İstanbul 1973, Hilal Mat., 128 s., Hür Yayınları: 62.

İlk baskıda bin, ikinci baskıda da bin yüz kadar atasözü anlamları verilerek alfabetik sıralanmıştır. Aksoy'un açıklamalı atasözleri sözlüğünün yayımlandığı yıl, onun verdiği anlamlar görülmeden baskıya hazırlandığı anlaşıyor. Bazı sözlerin açıklamalarına, eski geleneğe uyularak şairlerden (çoğu halk şairi) beyitler eklendiği görülmektedir. Birinci baskıdan iki örnek:

“*Her yiğidin gönlünde bir aslan yatar* (s. 54).

Herkesin kendisine göre bir ülküsü, ulaşmak istediği bir emeli vardır.

‘Kimsenin kimseye uymaz iç yüzü

Herkesin gönlünde bir aslan yatar’

Adanalı Ziya

Yüklü eşek anırmaz (s. 97).

Çalışan insanın gereksiz konuşmalarla gevezeliklere zamanı yoktur.”

• Ali Doğanay; *Türk Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1973, Güvendi Mat., 279 s.

Kitapta anlamları verilmiş 2.000 dolayında söz bulunmaktadır. Yazarın Ö. A. Aksoy’un 1971 sözlüğünü görmediği kaynaklar bölümünden anlaşıyor. Her atasözünün önce karşılığı sonra da yan anlamı verilmeye çalışılmıştır. İki örnek:

“Akıl kimde ise devlet ondadır (s. 42).

K: Akıllı kimseler, varlıklı ve üstün makam sahibi olurlar.

Y: Aklımızı iyi kullanmalıyız. Ancak bu suretle varlık ve mutluluğa kavuşuruz.

Devlet adama ayağıyla gelmez (s. 117).

K: İnsanlar, varlığa çalışmakla kavuşurlar.

Y: Varlıklılık, rahat hayat çalışmakla olur.”

• H. Fethi Gözler; *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*; İstanbul 1975, İnkılap ve Aka Bsm., 408 s., İnkılap ve Aka Kitabevi Yayını.

Aksoy’un 1976 baskılı genel *Deyimler Sözlüğü*’nden önce en geniş, bütün sözlerin anlamları verilmiş, bazılarının tanıkları, cümle içinde kullanılışları gösterilmiş en tamam sözlüktür. Genel deyim sözlüklerinin ikinci öncüsüdür denebilir. İçinde 6.870 deyim yer almaktadır. Üç örnek:

“İğne deliğinden Hindistan’ı seyretmek (s. 211): Küçük bir olaydan büyük anlamlar çıkarmak.

İkisini bir tahtada alıp gitmek (s. 213): Birlikte ya da az ara ile ölmek.
‘Ocaklardan ırak, ikisini bir tahtada alıp gidince!’ Eflatun Cem Güney

Sıtma görmemiş ses (s. 330): Kulağı hırpalayacak kadar gür ve kalın ses.

‘Bu çocukların köylüleri, bizi sıtma görmemiş sesleriyle karşılayacaktır.’ F. R. Atay”

c. Yayınlanmamış bazı kaynaklarda anlam verme

İleri, Bayrı, Aksoy ve Özön’ün atasözü ve deyimlere anlam verme olayını başlattıkları 1924-1950 yılları arasındaki dönemde iki derleyicinin daha hazırladıkları ancak yayınlanmamış sözlüklerinde benzeri adımlar attıkları görülmektedir. Bunlardan ilki makalemizin III. Bölümünde eserinden söz ettiğimiz Hüseyin Şevket Ayduz’dür. Ayduz’un 1945 yılında tamamlayıp TDK’ye teslim ettiği, kitaplığında hizmete sunduğu *Halk Tâbirleri* adlı deyim sözlüğünde, sözlerin anlamları verildiği gibi genellikle cümle içinde kullanılışları da günlük konuşmalarda gösterilmiştir.

Çalışmada deyimlerin arasına çok sayıda atasözü de karışmıştır. Sözlükten iki örnek:

“Konya’da helva, babanın canına değsin (s. 176).

Derhâl yapılmayacak ve olmayacak bir şey vadedenlere söylenir. Kibar bir halk sözüdür. Misal:

-Haydi yahu şu pastaları dolaptan çıkar da yiyelim. Bana İstanbul’dan Hacıbekir şekeri gelecek. O zaman ben de sana ikram ederim.

-Oooh ne âlâ! Konya’da helva, babanın canına değsin.

Her adam yapamaz, er adam yapar (s. 132) [Atasözüdür.]

Sözünde duran herhangi bir mert adamı tarif ederken söylenir, maruf bir halk tabiridir. Misal:

-Bıga Müftüsü Mehmet Erdem, yirmi yıl sigara içtikten sonra terk etti. Bunu her adam yapamaz, er adam yapar. Ne azim değil mi?”

TDK Kitaplığındaki yayımlanmamış diğer sözlük çalışması ise Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun 1946 yılında tamamladığı *Türkçe Deyimler Sözlüğü*’dür. Dört ciltten oluşan bu çalışma hakkında da III. Bölümde ayrıntılı bilgi vermiştik. İstanbul’da halk ağzından yirmi yılda derlenen deyimlerden oluşmaktadır. Sözlerin anlamları verilmiş, günlük konuşma dilinde nasıl kullanıldıkları bir veya iki örnekle gösterilmiştir. İçinde çok sayıda atasözü vardır. Bu çalışmadan da bir atasözü bir deyim örneği olarak verelim:

“Çabalama kaptan ben gidemem (C I, Ç/1).

Ağır, iş görenlere ve tembellere kinaye ve sitem olarak.

-On gündür dosyaları yoluna koyamadın. Çabalama kaptan ben gidemem. Sen iş göreceksin ama iş işten geçecek.

Çabuk çırak olan çabuk tezgâh devirir (C I, Ç/1). [Atasözü]

-Okuldan çıkar çıkmaz laboratuvar şefi oldu. Çabuk çırak olan çabuk tezgâh devirir. Atölyede düzen bırakmadı.”

TTK Kitaplığında da benzeri çalışmalar bulunmaktadır.

Sonuç

Konuyu müstakil, genel atasözü ve deyim sözlükçülüğü çerçevesinde ele aldığımızda ulaştığımız, taradığımız kaynaklardan bugün itibarıyla elde ettiğimiz bilgilere göre; dört bölüm sonunda ulaştığımız verileri şöyle özetleyebiliriz.

a. Osmanlı döneminde, 1480’den itibaren günümüze intikal eden yazma eserlerde atalar sözü, Oğuzname genel başlığı altında atasözü deyim karışık, anlamları verilmemiş, ancak divan şiirinde ya anlam karşılığı ya da yansıması beyitlerle desteklenmiş liste sözlükçülüğü evresi yaşanmıştır.

1819’da *Turfetü’l-Emsâl*’le atasözlerinin şerh edilmesi aşamasına geçilmiştir.

b. 19. yüzyılın ikinci yarısında yazmalardaki gelenek basma eserlerde de geliştirilerek sürdürülmüş, manzum örnekler nesir parçaları da eklenmiş, halk ağzından derlemelerle (A. Vefik Paşa’nın eseri gibi) söz sayısı artırılmıştır. Liste sözlükçülüğü ve manzum örnekler kullanma, anlam vermeme basma eserlerin de temel özellikleridir.

c. Cumhuriyet döneminin 1923-1950 yılları arasında M. Esat İleri, M. Halit Bayrı, Ömer Asım Aksoy, M. Nihat Özön ve M. Ali Ağakay’ın sözlük çalışmalarında atasözü deyim ayrımında önemli adımlar atıldıkları, anlam vermeyi gündeme getirdikleri görülmüştür.

ç. M. Esat İleri’nin 1924 tarihli *Kinâyât*’ında başlayan, mahallî atasözü deyim sözlüklerinde gelişen anlam verme girişimi, 1943’te Mustafa Nihat Özön’ün *Türkçe Tâbirler Sözlüğü* ve 1949’da Mehmet Ali Ağakay’ın *Türkçede Mecazlar Sözlüğü* ile ileri bir safhaya taşınmıştır.

d. Özön ve Ağakay’ın sözlüklerinin basıldığı yıllarda TDK Kitaplığına Hüseyin Şevket Ayduz’ün hazırladığı *Halk Tâbirleri* ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun hazırladığı *Türkçe Deyimler Sözlüğü* eserleri girmiştir. Bu eserlerde de deyimlere anlam verilmiş, onların cümle içinde kullanılışları gösterilmiştir. TTK Kitaplığında da benzeri yayımlanmamış çalışmalar vardır.

e. TDK’nin 1953-1959 yılları arasındaki atasözü ve deyim derlemeleri; geniş kapsamlı, genel, anlamları verilmiş, atasözü deyim ayrımı daha sağlam yapılmış sözlüklerin hazırlanmasına önemli katkıda bulunmuştur. Yine Müstecip Ülküsal ve A. Battal Taymas’ın Ankara’da basılan yurt dışı Türkleriyle ilgili sözlükleri de yararlı olmuştur.

f. TDK’nin kurumsal çalışma olarak genel atasözü deyim sözlükçülüğünde Ömer Asım Aksoy vasıtasıyla 1971 ve 1976 yıllarında son aşamaya ulaştığı dönemde Ali Doğanay, H. Fethi Gözler ve Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadınlı) da süreci hızlandıran sözlüklere imzalarını atmışlardır.

Kaynakça

- Abdülahad, N. (1923). *Atalar Sözü*. Kastamonu Vilayet Mat., 65 s.
- Aksoy, Ö. A. (1933). *Gaziantep Dilinin Tetkiki*. Gaziantep, 214 s.
- Aksoy, Ö. A. (1952). “Atasözleri ve Deyimler Hakkında I”. *Türk Dili*, 14, 11/1952, 91-94.
- Aksoy, Ö. A. (1971). *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü I/Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Ankara Ü Bsm., 392, TDK Yayınları: 325.

- Aksoy, Ö. A. (1976). *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü 2/Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Ankara Ü Bsm., 399-968, TDK Yayınları: 325/2.
- Akün, Ö. F. (1989) “Ahmet Vefik Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C II, İstanbul, 143-157.
- Arslan, M. (2019), *Hâlis Efendi: Turfetü'l-Emsâl/Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü*. 290, Ankara: Grafiker Yayınları: 307.
- Aybars, N. (1948-49). “Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Atasözleri ve Öğütler”. İstanbul Ü Edebiyat Fakültesi Bitirme Tezi, XI+143+XI s., İstanbul Üniversitesi Kitaplığı Tezler Bölümü: 1706.
- Bayat, A. H. (1992). *Oğuzname (Emsâl-i Mehmedî)/XV. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, Haz. Samed Alizade. 128, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Beyzadeoğlu, S. (2002). “Şinası'nın Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'sinde Yer Alan 122 Fransızca Atasözü ve Deyim”. *Türk Kültürü*, S 469, 5/2002, s. 299-309.
- Beyzadeoğlu, S. (2003). Şinasî: *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*, İstanbul 264 s., MEB Yayını.
- Beyzadeoğlu, S. A., Gürgendereli, M., Günay, F. (2004). *Edirneli Ahmed Bâdî Efendi: Armağan/Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler*. Cambridge, XI-VIII+332 s. Harvard Üniversitesi Yayını.
- Birtek, F. (1944). *En Eski Türk Sıvıları*. Ankara, 120 s., TDK Yayınları: II.20.
- Boratav, P. N. (1954). “Quatre-Vingt Quatorze Proverbes Turcs du XVe Siècle, Restes Inédits/15. Yüzyıla Ait Yayınlanmamış 94 Atasözü”. *Oriens*, 7/2, Dec. 1954, 223-429.
- Böler, T. (2017). “Kitâb-ı Atalarsözü Adlı Eser Üzerine”, *Atatürk Ü Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları/Makaleler*. 339-370. Erzurum: Atatürk Ü Yayınları:1224.
- Buluç, S.(1978). “Eski Bir Elyazmasında Bulunan Türk Atasözleri”. *Ömer Asım Aksoy Armağanı*. 317, Ankara: TDK Yayınları: 449.
- Ceyhan, Â. (1998). “Eski Bir Atasözleri Kitabı”. *Bir*, 9-10, 109-132.
- Ceyhan, Â. (2010). “Hıfzı'nın Manzûme-i Emsâl'i yahut Türk Atasözleri ve Deyimlerinin Havas Diline Çevrilmiş Hâli”, *Journal of Turkish Studies*, 34/1, June 2010, 85-119.
- Çınar, Y. (1996). Hazihi'r *Risâleti min Kelimât-ı Oğuznâme el-Meşhûr bi-Atalar Sözü*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Diez, H. F. von (2018). *Oğuz Tepegöz 'ü/Dede Korkut Oğuznameleri ve Atalar Sözü Üzerine İlk Çalışmalar* (Çev. Hasan Güneş). 238. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Duymaz, R. (2005). *Ahmet Vefik Paşa: Müntehabâ't-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü*. 226, İstanbul: Gökkubbe Yayınları Türk Dili ve Edebiyatı Dizisi: 3.
- Elçin, Ş. (1977). *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. 367 Ankara: KB MİFAD Yayınları:24.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat: 224.
- Erenoğlu, D. (2007). “Güvâhî'den Günümüze Atasözleri ve Deyimler”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V. 2/4 Fall 2007, 1150-1166.
- Gökay, O. Ş. (1938). *Dede Korkut*. İstanbul: 2+LXXXVII+172 s.
- Gürgendereli, M. (2003). “Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye: Atalar Sözü”. *Bilge, Yaz* 37, 68-74.
- [İleri], Esat (1924). *Türk Dilinde Kinâyât*. İzmir: Ahenk Mat., 26.

- İleri, E. (2017). *Türk Dilinde Darbımeseller* (Bs. Haz. Fatih Atak). İstanbul: Beyan Yayınları, 141.
- İslamoğlu, A. (2010). “TTK Kütüphanesinde Bulunan El Yazması Bir Eser: Atalar Sözü Külliyyatı”. *Ankara Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51, 1/2010, 273-293.
- İzbudak, Veled Çelebi (1936). *Atalar Sözü*. İstanbul: TDK Yayınları: 30.
- Kâşgarlı Mahmud: *Dîvânü Lugâti’l-Türk* (2014). (Haz. A.B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu). Ankara: TDK Yayınları: 1120, 995.
- Küçük, M. (2010). “Türk Dünyasından Derlenmiş Bir ‘Atalar Sözü’ Kitabı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/1. Ankara, 141-176.
- Oy, A. (1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları: 114, 398.
- Özkan, İ. (2014). “Hazihi’r-Risâleti min Kelimât-ı Oğuznâme el-Meşhûr bî-Atalar Sözü”. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu-Bildiriler. İstanbul, 21-23.
- Öztelli, C. (1952). “Kitaplar/Mustafa N. Özön: Türk Atasözleri”. *Türk Dili*. 13, 10/1952, 44-50.
- Parlatır, İ., Çetin, N. (2005). Şinâsî: Bütün Eserleri/ *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*. 177-355. Ankara: Ekin Kitabevi [3.baskı 1302/ 1885’ten aktarma]
- Tan, N. (2020). “Bolu Atasözleri Üzerine Bir Kaynak: Atasözleri ve Söz Çalımları”. *Türk Dili*. 819, 3/2020, 64-73.
- Tıraş, Y. C., Ertürk, H. İ. (2017). “Gümülcineli Esad Efendi ve Türk Dilinde Kinâyât Adlı Eseri”. *Journal of Turkish Language and Literature*. V 3, 1.2, Spring 2017, 235-258.
- Türkmen, F. (1989). *Letâif-i Nasreddin Hoca (Burhaniye Tercümesi)*, *İnceleme, Şerh*. Ankara: KB MİFAD Yayınları: 109. 102 s.
- Ünal, M. (2015). “Hıfzî’nin 16. Yüzyılda Yazdığı Atasözleri Derlemesi: Manzûme-i Durûb-ı Emsâl”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 35, Ağustos 2015, 101-126.
- Yılmaz, A. (1999). “Müstakim-zâde ve Durûb-ı Emsâl’inin Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 6, 225-271).

Extended Summary

It is very important to give meaning to the vocabulary compiled in proverbial science (paremiology) and phraseology studies. Because, in these stereotypical word entities, it is dominant to be used in a different sense other than the real meaning. This situation is also expressed in metaphor and tralatition terms. It is rare to see more than one meaning of a word. Proverbs and idioms are a natural result of a cultural structure that the majority of the people used frequently and learned their meanings during the periods of oral culture.

Based on our present knowledge, the oldest example of the self-contained proverb idiom lexicography in Turkey belongs to the year 1480 and it is called *Kitâb-ı Atalar Sözü* (Book of Proverb). In the first manuscript proverb idiom works in the semi-lexical order organized in the Ottoman period, proverbs and idioms were listed under the general heading of “proverbs (word of ancestors)” or *Oghuzname* without giving their meaning. After this stage, it was observed that couplets, verses and quatrains that were reflected in the poems of divan poets were added to the words. This list, in which the words are listed according to the Arabic alphabet, was published in XVIth-XIXth century in Europe during the lexicography phase. We know that more than 25 proverbs idioms were mixed in the century, and a dictionary of Turkish ancestor words was also published.

It is essential to give meaning to word entities in dictionaries. For this reason, we consider the list method in the first Ottoman writing proverbial idiom dictionaries as a beginning and a determination. We consider the work of *Turfetü'l-Emsâl*, which Tosyalı Mehmed Hâlis Efendi has compiled from his hometown in 1819, to give meaning of 76 proverbs through commentary, as an important step.

After this development at the beginning of the 19th century, it was seen that new steps were taken one after the other in the proverbial idiom lexicography. Divan poets continued to be interested in the proverb and there were those who transferred Turkish proverbs to divan poetry (such as Edirneli Hıfzî).

It is noteworthy that in Edirneli Ahmed Bâdi Efendi's dictionary that he wrote between 1874-75, there were 5,675 proverbs, idioms and 5,106 couplets belonging to 478 poets in which they were used. Here, list lexicography understanding continues.

The most important development of the 19th century was the publication of the first proverbial idiomatic dictionaries printed in the printing house. These printed dictionaries that contain proverbs and idioms without distinction and whose meanings are not explained are as follows:

Vâcîd (Ahmed Vâcîd Efendi): *Durûb-ı Emsâl*, 1275/1858.

Şinasî: *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*:

1st edition Dersaadet (Istanbul) 1279/1863 (1.500 words)

2nd edition Dersaadet (Istanbul) 1286/1870 (2.500 words)

3rd edition (with Ebuzziya Tevfik) Dersaadet (Istanbul) 1302/1884-1885 (4.006 words).

Ahmed Vefik Paşa:

1st edition Atalar Sözü-Türkî Durûb-ı Emsâl, İstanbul 1288/1871.

2nd edition Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü, Bursa 1882 (8000 words).

Tekezade Mehmed Said: Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yahud Atalar Sözü, İstanbul 1311/1895 (5.742 words).

After these printed works, at the beginning of the 20th century, two more important divan poetry examples about proverbial idioms compilation studies were carried out. They are important in terms of the abundance of vocabulary and richness of examples:

Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı: Atalar Sözü Mecmuası, 1898-1920.

Ali Emîrî Efendi: Durûb-ı Emsâl.

We see that general proverb idiom meaning case in mixed or separate dictionaries started and developed in the Republic period. However, dictionary layout which contained some examples reflected in divan poetry which were proverb idiom mixed, meaning not given and were arranged according to the Arabic alphabet inherited from the Ottoman period was maintained for a while.

The beginning of the act of giving meaning to proverbs goes back to the famous dictionary *Dîwân lughat at-Türk* of Mahmud al Kashgari, which was completed in 1074. In this dictionary, it is seen that the meanings of some words are used were explained and as well as contains some arguments / proverbs between times. The meaning of about 290 proverbs has been given. Unfortunately, the Ottoman authors did not see this dictionary. If they had seen it, we can say that the Ottoman period ancestors writing lyrics would have been arranged differently.

In the first twenty years of the Republic of Turkey, we see that three names came to the fore in terms of proverbs and attempts to give meaning to idioms: Mehmet Esat İleri, Mehmet Halit Bayrı and Ömer Asım Aksoy. Among them, Mehmet Esat İleri (1882-1957) gave the meanings of 452 idioms and words that he compiled from the public in his book *Türk Dilinde Kinâyât*, which he published in İzmir in 1924. Mehmet Halit Bayrı (1896-1958) used the term “meaning (tâbir)” for idioms in his book, *İstanbul Argosu ve Halk Tâbirleri*, published in İstanbul in 1934, explained the meaning of more than 500 idioms and showed their use in spoken language. Ömer Asım Aksoy (1898-1993) started to give meaning of proverbs and idioms in two dictionaries published in 1940 and 1941:

Gaziantep Ağız Üzerine Etütler: Deyim, Takım Söz, Meşhur Söz, Atalar Sözü: Ankara 1940.

Gaziantep Ağızında Atasözleri: Ankara 1941.

The works of Ömer Asım Aksoy were published by the TLS (Turkish Language Society), thus the Institution’s proverbial idiomatic lexicon has actually started. In the following years, Aksoy became one of the most important experts in the business of compiling proverbs and idioms and editing dictionaries. His following published dictionaries *Atasözleri Sözlüğü* in 1971 and *Deyimler Sözlüğü* in 1976

by TLS have been adopted as dictionaries of first proverbial idioms, which are comprehensive and the general, proverb-idiom distinction are made and subsequently have been expanded new editions in the market. They are also at the top of the dictionaries used by students in schools.

Before *Atasözleri Sözlüğü* (1971) and 1976 *Deyimler Sözlüğü* (1976) prepared by Ömer Asım Aksoy on behalf of the TLS, it is necessary to mention some other works that stood out between 1934 and 1976, maturing and supporting Aksoy's initiatives. It is seen that the meanings of proverbs and idioms discussed in these studies are given. They are followed as in the order of publication:

Mustafa Nihat Özön: *Türk Tâbirler Sözlüğü/A-D Harfleri*, İstanbul 1943.

Mehmet Zeki Pakalın: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü/I-II-III*, İstanbul 1946, 1951, 1954.

Mehmet Ali Ağakay, *Türkçede Mecazlar Sözlüğü*, Ankara 1949.

H. Fethi Gözler: *Taranarak Hazırlanan Türkçe Deyimler, Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1966.

Şaban Sezgin: *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*, İstanbul 1969.

Ali Doğanay: *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1971.

Aydın Su (Yusuf Ziya Bahadın): *Açıklamalı Atasözleri*, İstanbul 1971.

Ali Doğanay: *Türk Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1973.

H. Fethi Gözler: *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1975.

As a result, the studies of giving meaning to proverbs, which started in 1074 in DLT (*Dīwān lughat at-Turk*), passed to the second stage with word determination studies in the Ottoman period. This stage is dominated by proverbial idiomatic complex, meaningless alphabetical lists of words. In 1819, words began to gain meaning through annotation. In the Republic of Turkey period, the distinction between proverb and idiom was made, and their meaning began to be given. Founded in 1932, TLS has done its part in compiling proverbial idioms, giving their meanings and preparing and publishing their dictionaries, and has become a pioneering organization.

Araştırma Makalesi / Research Paper

DIYALE İLİ HANEKİN İLÇESİ TÜRKMEN FOLKLORUNDA KURT

Necdet Yaşar BAYATLI*

Öz

Eski Türklerden günümüze kadar kurt hep önemli ve kendisine hamilik, kutsallık, şifa verici, murat/dilek gerçekleştirici, uğur ve bereket getirici vb. gibi işlevleri yüklenen canlı bir kült/motif ve varlık olarak yerini korumuştur. Türk dünyasının muhtelif coğrafyalarında yaşayan Türkler arasında kurda atfedilen inanç öğelerinin büyük oranda benzer olması, bu varlığın Türk düşünce ve inanç sisteminde ne kadar köklü bir yer tuttuğunun somut göstergesidir. Kurttan türediğini düşünen, inanan ve bu düşünceyi muhtelif asırlarda kurduğu çeşitli devletler döneminde farklı anlatı şekilleri ile sürdüren ve benimseyen Türkler, günümüzde de bu hayvanın varlığını çeşitli vesilelerle yaşattıklarını farklı çalışmalardan elde edilen verilerle de ortaya konulmuştur. Irak Türkmenleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra Türkiye ve Türk dünyası ile bağları kesilmiş olmasına rağmen atalarından tevarüs ettikleri köklü ve tarihin derinliklerinden koparak kendilerine kadar ulaşan kültürlerini, düşünce sistemlerini, yargı değerlerini, örf adetlerini, millî kimliklerini ve millî kimliğin kapsadığı bütün unsurları muhafaza etmeyi başaran bir Türk topluluğudur. Nitekim Irak Türkmenleri, Irak'taki coğrafi konuları itibarıyla farklı millet ve etnik grupları ile bir arada yaşamaya mahkûm edilmişlerdir. Ancak bu beraber yaşamayı, sosyal ve kültürel olarak onları zayıflatmamıştır. Aksine Türkmenler atalarından tevarüs ettirttikleri köklü ve zengin kültür mirasları ile beraber yaşadıkları millet

Geliş Tarihi/ Date Applied: 07.05.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 17.07.2020

Makalenin Künyesi: Bayatlı, N. Y. (2020). "Diyale İli Haneğin İlçesi Türkmen Folklorunda Kurt". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 297-318.

DOI: 10.24155/tdk.2020.150

* Prof. Dr., Bağdat Üniversitesi, Diller Fakültesi, Türk Dili Bölümü Öğretim Öğretim Üyesi.

necdetyasarbayatli@gmail.com / Bağdat.

ORCID ID: 0000-0002-6506-1379

ve etnik grupları büyük çapta etkilediği söylenebilir. Bu çalışmada Irak Türkmenlerinin yaşadıkları yerleşim birimlerinden biri olan Diyale iline bağlı Hanekin ilçesi Türkmenlerinin folklorunda kurt olgusu üzerine durulmuştur. Kurtla ilgili farklı sözlü kaynaklardan yapılan derlemeler sonucunda elde edilen 61 atasözü, 3 çocuk oyunu ve 63 halk inancı tespit edilmiştir. Bunlar ayrı başlıklar altında ele alınmış, tasnif edilmiştir. Sözlü kaynaklardan derlenen atasözleri Hanekin ilçesi Türkmen ağız özelliği muhafaza edilerek yazıya geçirilmiş ve her atasözünün yanında Türkiye Türkçesi verilmiştir. Çalışmanın sonucunda elde edilen verilerden yola çıkarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: Türk dünyası, Irak Türkmenleri, Hanekin ilçesi, halk inançları, kurt.

A Study on Wolf in Turkmen Folklore in Khanaqin District, Diyala Governorate

Abstract

A wolf is a living being that has been able to maintain its existence among Turks from ancient times to the present day. It has been entrusted with roles such as protection, treatment, the fulfillment of wishes and demands, and brings blessing and happiness. Whereas the Turks who live in different regions gave the same importance and belief into it, and at the same level, show us the extent of his great and important place in their intellectual system and beliefs. As the Turks believe and think that they have been originated from the wolf and have preserved this belief over many ages and different countries have established and narrated a different story about the wolves, they still maintain its existence in different fields according to what was reached in different studies. Iraqi Turkmen separated from the Turkish culture physically during the fall of the Ottoman Empire, but the Turkmen are one of the Turkish societies that have been able to preserve their culture, intellectual system, values, customs, traditions, national identity and all that carries the national identity elements that they inherited from their ancestors; as the geography in Iraq ruled over the Turkmen living with different nationalities and societies. Living together with these nationalities and societies has not socially and culturally weakened them. In contrast, having a rich and rooted culture enabled them to influence these nationalities and societies. In this study, the topic of the wolf is addressed in the folklore of Turkmen in Khanaqin, Diyala Governorate. Sixty-one proverbs, three children's games, and sixty-three beliefs are collected from oral sources and were grouped and dealt with separately. The texts of the proverbs that we have collected are written down by preserving the accent of Khanaqin's Turkmen. On the side of each text, the proverb is written in the modern Turkish language as well. In conclusion, the results that we have reached are evaluated based on the material covered and studied.

Keywords: Turkish world, Iraqi Turkmen, Khanaqin district, popular beliefs, wolf.

Giriş

Mistik mitolojik boyutu ile Türk halk kültüründe bir kült hâline gelen kurt, Türk dünyasının birçok yerinde olduğu gibi Türk dünyası coğrafyası dışında kalan Türkler arasında da hep önemli bir yere sahip olmuştur. Bozkır medeniyetinin bir uzantısı olduğu düşünülen kurt, Türkler için bir hayvandan ziyade bir kuvvet, zafer, koruma, uğur, bereket ve tedaviye çağırışım simgesi olarak Türk mitolojisi ve halk inançlarında tarih boyunca hep varlık göstermiştir.

Proto Türkler arasında kurt bir totemken Hun devrinde ata kültürünün bir parçası hâline gelmiştir. Zamanla gelişen hayvan-ata kavramı devlet, hükümdarlık vb. unsurların simgesi de olmuş; gök ve yer unsurlarıyla ilgili çeşitli anlamlar kazanmıştır (Çoruhlu, 2006: 138).

Kamlık inancını yaşayan Türkler arasında kurt yaşam ve savaş gücünün önemli bir işareti sayılmıştır. Çevik, hareketli ve güçlü bir hayvan olduğu için çeşitli dönemlerde kimi Türk boylarının bayrak ve flamalarına sembol olarak geçmiştir (Artun, 2014: 325-326).

Taşıdığı değerlerle Türk halk inançlarında kutsal bir hayvan sayılan kurdun totem, tös veya ongun oluşu bir yana o âdeta ak ve kara iyileri hamiliğinde bir arada barındıran gerektiğinde don da değişebilen âdeta hayra ve gerektiğinde de bir güce sahiptir (Kalafat, 2009: 81).

Kurdun etrafında oluşmuş inanmaları bütün sözlü kültür ürünlerinde örneklemek mümkündür. Yer ve insan isimlerine kadar yansıyan bu birikim, hayvan üslubundaki yerini almış olmasına rağmen yazılı edebiyatımıza yeterince yansımamış olsa da Türk kültürlü halkların irfanında bir kurt anlayışı oluşturduğu söylenebilir (Kalafat, 2012: 37).

Birçok Türk destanında Türk soyunun yaşatılmasında, muhafaza edilmesinde veya da yeniden türemesinde karşımıza çıkan kurt, Bozkurt şeklinde anılmaktadır. Göktürklerin Bozkurt ve Ergenekon ile Uygurların Türeyiş Destanlarında Türklerin soyu kurttan geldiği belirtilmektedir.

Oğuz Kağan Destanı'nda kahramanın fizikî özelliklerinden bahsedilirken “Beli kurt beli gibi” bir benzetme kullanılmıştır. Destanda Oğuz Kağan, topladığı halkına buyrukta bulunurken “Bozkurt sesi bize savaş narası olsun.” diye seslenmiştir. Destan olayları sırasında Oğuz Kağan çadırına giren gök ışıktan çıkan gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek kurdun Oğuz’un ordusuna yol gösterdiği ve bu kurdun Tanrı’nın Oğuz’a gönderdiği kutsal bir rehber olarak belirtildiği görülmektedir (Uraz, 1994: 143). Göktürklerin Bozkurt ve Ergenekon destanlarında Türk soyunun kurttan türemiş olduğu veya kurt sayesinde muhafaza edildiği belirtilmektedir (Ögel, 2003: 18-24). Uygurların Türeyiş destanına göre, Hun beylerinden

(Kun yabgularından) biri, sahip olduğu iki güzel kızını Tanrılarla evlendirmek istemiştir. Bunun için ülkesinin kuzey kısmında bulunan yüksek bir tepe üzerine bir kule yaptırıp iki kızını oraya getirmiştir. Bir süre sonra kızlar, bulundukları kulenin etrafında dolaşan kurdu Tanrı sanarak onunla evlenmişlerdir. Bu evlilikten Dokuz Oğuzlar doğmuştur. Hepsinin de sesi kurda benzemiştir (Atsız, 1992: 75). Bununla birlikte Türk edebiyatının mihenk taşlarından Dede Korkut Hikâyelerinde de kurdun yüzünün mübarekliğinden söz edilmektedir.

Kurt, renklerine göre; *Bozkurt, Gök Börü, Ak Kurt, Kızıl Kurt*; Türk bayrak ve efsanelerinde ise *Börü, Börte, Börcü, Asena, Sina, Cina, Cine, Cino, Yaşka* (Güven, 2003: 84) adlarla adlandırıldığı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Türk dünyası ve kültür coğrafyasında bu niteliklere sahip kurtla ilgili inanç ve değer unsurlarına Irak Türkmenlerine ait sözlü kültür ürünlerinde de benzer şekilde bulunduğu söylenebilir.

Bu çalışmada Irak Türkmenlerinin yaşadığı yerleşim birimlerinden Hanekin ilçesi Türkmen folklorunda Kurt motifi üzerine durulmuştur. Irak'ın başkenti Bağdat'ın 184 km. kuzey doğusunda yer alan Diyale ilinin önemli ilçelerinden olan Hanekin (İlçe hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. Bayatlı, 2011: 251-255) günümüzde de Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bir yerleşim birimidir.

Bu ilçede yaşayan Türkmenler, Türk kültür varlığının bütün unsurlarını canlı olarak muhafaza edip yaşatmaktadırlar. İlçedeki Türkmenler, kendileri ile birlikte yaşayan diğer etnik gruplardan ne kadar etkilenmişler o kadar da onları etkiledikleri rahatlıkla söylenebilir.

Türk dili, kültürü, gelenek-göreneğini, ananesini günümüzde canlı bir şekilde yaşatan Hanekin Türkmenleri arasında Türk halk kültüründe oldukça önemli bir kült, motif, sembol, unsur teşkil eden kurtla ilgili inanç, gelenek ve görenekleri birçok vesileyle yaşamaktadır. Bu çalışmada ilçe Türkmenleri arasında kurtla ilgili çeşitli sözlü kaynaklardan derlenen atasözleri, çocuk oyunları ve halk inançları ele alınmış ve incelenmiştir.

İnceleme

1. Hanekin Türkmen Atasözleri

Ataların yüzyıllar boyunca karşılaştıkları olay ve tecrübelerden aldıkları dersleri bilgece düşünce yahut nasihatleri, değer yargılarını düsturlaştırarak sonraki nesillere devrettikleri ve herkesçe benimsenmiş özlü sözler (Kaya, 2007:110) olarak tanımlanabilen atasözleri, bir toplumun yaşam felsefesini ve dünya görüşünü anlatan kesin yargı niteliğinde olup incelenen diği zaman ortaya çıktığı ulusun yaşamı nasıl gördüğünü, insana nasıl ve

niçin değer verildiğini, hangi toplumsal kural ve ilkelere uyulması gerektiğini rahatlıkla anlaşılabilir (Artun, 2011: 300) özelliğiyle halk edebiyatı ürünleri arasında çok önemli bir yere sahip olup halk kültürünün bütün incelik ve unsurlarını kapsamaktadır. Bu unsurlardan biri de Türk inanç sisteminde önemli bir yeri olan kurt motifidir. Türk dünyasının birçok topluluğunda (bk. Çobanoğlu, 2004: 365-372) olduğu gibi Hanekin Türkmenlerine ait atasözlerinde de kurt önemli bir unsur olarak yer almaktadır.

İlçeden derlenen ve içinde kurt ifadesi geçen altmış atasözü derlenmiş ve tespit edilmiştir. Örneklerin bir kısmı atasözü ve deyim niteliğini gösterirken bir kısmı da mecazi, ifade niteliğini göstermektedir.

Bu çalışmada sözlü kaynaklardan derlenen atasözleri ve kalıp ifadeler Hanekin ilçesi Türkmen ağız özelliği muhafaza edilerek yazıya geçirilmiş ve her birinin yanında Türkiye Türkçesindeki karşılığı verilmiştir.

1. Qurttan qoyın barışıla. (Kurtla koyun barıştılar.) (Kk4)
2. Qurttan çeql bir oldı. (Kurtla çakal bir oldu.) (Kk2)
3. Qurtlar kimin gozı açığdı. (Kurt gibi gözleri açıktır.) (Kk7)
4. Qurtın oğlı utandırmaz. (Kurdun oğlu mahcup etmez.) (Kk10).
5. Qurt hilesi (Kurt hilesi) (Kk13)
6. Qurttan xelas olsa çaqlın eline düşer. (Kurttan kurtulursa çakalın eline düşer.) (Kk9)
7. Qoyını qurta amanat ediri. (Koyunu kurda emanet eder.) (Kk7)
8. Qurtten qoyın kimin (Kurtla koyun gibi) (Kk10)
9. Qurt quvvetinden düşende kopekkler onı qeşmer eder. (Kurt gücünden düşerse köpekler ondan dalga geçer.) (Kk5)
10. Istine qorxınmaz qurttı. (Onu merak etme o bir kurttur.) (Kk11)
11. Qurtın tobası ölmüdi. (Kurdun tövbesi ölümdür.) (Kk11)
12. Surunun çobanı olmasa qurtın payı ollı. (Sürü çobansız kalırsa kurdun payı olur.) (Kk11)
13. Xısım qurt kiminidi. (Akraba kurt gibidir.) (Kk2)
14. Kurt kimin acdı. (Kurt gibi açtır.) (Kk2)
15. Bir ceys çeql bir qurt haqınnen gelebilmez. (Bir çakal sürüsü bir kurdu yenemez.) (Kk12)
16. Qurt geldi, çeql geldi. (Kurt geldi, çakal geldi.) (Kk4)
17. Qurt xisimden eyyiterdi. (Kurt akrabadan daha iyidir.) (Kk2)
18. Qurt yatse de duşman onnan qorxar. (Kurt uyursa da düşmanı ondan korkar.) (Kk10)

19. Qurt vırrı çeşel yiri. (Kurt vurur çakal yer.) (Kk5)
20. Qurttan beyquş bir olunca qurdın sesi çıktı. (Kurt, baykuşlarla anlaşınca avaz avaz bağırmaya başlar.) (Kk6)
21. Qurttan qoyın bir qapta yille. (Kurtla koyun bir tabakta yer.) (Kk6)
22. Namard evi boş gorende qurt olli. (Namert evi boş bulunca kurt olur.) (Kk8)
23. Bes qurt sesi onı durdırır. (Onu sadece kurt sesi durdurur.) (Kk11)
24. Onda qurt gozı var. (Onda kurt gözleri var.) (Kk14)
25. Qurt yadına gelende eline kuteg allı. (Kurdu hatırlayınca köteğini eline aldı.) (Kk7)
26. Qoyın yemağ axtaranda qanşarına qurt çıkar. (Koyun yiyecek ararken karşısına kurt çıkar.) (Kk3)
27. Qurt bes qere koppekten qorxırı. (Kurt sadece siyah köpekten korkar.) (Kk2)
28. Qurt sesi eşiden xerxiz sevini. (Kurt sesini duyan hırsız sevinir.) (Kk2)
29. Qurt, uşağına avçılığ ogretiri. (Kurt yavrusuna avcılığı öğretir.) (Kk4)
30. Qurt olmsav qurtlar seni yer. (Kurt olmayacaksan seni kurtlar yer.) (Kk4)
31. Qurt ac olanda eyz quyırığını yer. (Kurt acıkınca kendi kuyruğunu yer.) (Kk4)
32. Surudan çıxanı qurt qapar. (Sürüden ayrılanı kurt kapar.) (Kk8)
33. Qurt kimin seriti hava kimin yüngüldü. (Kurt gibi hızlı yel gibi hafif.) (Kk10)
34. Qurt kimin qorxıtırı. (Kurt gibi korkutur.) (Kk2)
35. Qurettin cin kimin (Kurtla cin gibi) (Kk14)
36. Ne qurtı gorrem ne de o meni gorsın. (Ne kurdu göreyim ne de o beni görsün.) (Kk12)
37. Qurtı gorandav ogına bir qere koppek qoy. (Kurdu görünce önüne siyah bir köpeği salıver.) (Kk1)
38. Meydanda qurt oynırı. (Meydanda kurt oynar.) (Kk1)
39. Qoyın gozıve yuxı girmesin, qurt dolaşırı. (Ey koyun gözlerine uyku girmesin, kurt dolaşıyor.) (Kk1)
40. Qurtın sesi yağışı yağdırdı. (Kurdun sesi yağmuru yağdırdı.) (Kk1)

41. Gözleri qurt gozı kimi qeyyimdi. (Gözleri kurt gözü gibi güçlüdür.) (Kk1)
42. Qoyın yemeğ yiyende başında qurt tapıldı. (Koyun yemeğini yerken kurt ona musallat oldu.) (Kk3)
43. Qurt ülüyende aqıbetinen qorxını. (Kurt uluyunca akıbetinden korkulur.) (Kk7)
44. Dişlamağı qurdu öldürü. (Isırığı kurdu öldürür.) (Kk5)
45. Qurt kimin yatmaz. (Kurt gibi uyumaz.) (Kk9)
46. Qurt he qoyını bekliri. (Kurt hep koyunu bekler.) (Kk9)
47. İlan sesi varken qurt yatmaz. (Yılanın sesi varken kurt uyumaz.) (Kk7)
48. Qurt başınnan alıştım. (Kurdun kesilmiş kafasını görünce korkumdan alıştım.) (Kk11)
49. Qurtın talihsizliğı (Kurdun talihsizliğı) (Kk11)
50. Qurt işini eyyi billi. (Kurt işini iyi bilir.) (Kk13)
51. Qurt dediğ, qulağı çıxtı. (Kurt dedik, kulağı çıktı.) (Kk12)
52. Qurttan yer, qoyunnan yığlırı. (Kurtla yer, koyunla ağlar.) (Kk3)
53. Qurttan qorxan adam koppek besler. (Kurttan korkan adam, köpek yetiştirir.) (Kk15)
54. Qurt qoyunu gorse tobeden vazgeçer. (Kurt, koyunu görünce tövbesini bozar.) (Kk13)
55. Qurttan kıyamete qalmağ. (Kurttan kıyamete kalmak.) (Kk4)
56. Çeqel var baş qopartırı, qurdun adı var. (Çakal var kafa koparır, ancak kurdun adı var.) (Kk6)
57. Ölen koyun qurttan qorxmaz. (Ölmüş koyun, kurttan korkmaz.) (Kk6)
58. Qurtın oğlı qorxmaz. (Kurdun oğlu korkmaz.) (Kk8)
59. Qurt gidende çeqel başını çıxattı. (Kurt gidince çakal ortaya çıktı.) (Kk1)
60. Qoyın eyz ayağıdan qurta gidiri. (Koyun kendi ayakları ile kurda gider.) (Kk9)
61. Qurt qurtlığınnan vazgeçmez. (Kurt, kurtluğundan vazgeçmez.) (Kk5)

2. Kurtla ilgili çocuk oyunları

Sürekli gelişmekte olan teknolojinin getirdiği yenilikler, birçok alanda olduğu gibi çocuk oyunlarında da etkisi kendini göstermiştir. Günümüzde

teknoloji ile tanışan ve iç içe yaşayan yerleşim birimleri çocukları arasında ne yazık ki artık geleneksel oyunların oynanmadığı görülmektedir. Hâlbuki geleneksel oyunlar, çocuğun doğup büyüdüğü ortamın, yörenin; mensup olduğu milletin gelenek-görenekleri, yargı değerlerini, inanç sistemini vb. ince kültür unsurlarını kavramakta ve benimsemekte önemli bir role sahip olduğu gerçeği ortadadır. Çocuk oyunlarında zengin Türk kültürümüze ait birçok unsur görülebilir. Hanekin Türkmenlerinden Türk halk kültürünün önemli motiflerinden kurt adını taşıyan üç adet çocuk oyunu tespit edilmiştir. Bunlar;

1. Qurtten Qoyun (Kurtla Koyun)

Erkek ve kız çocukların birlikte oynadıkları bu oyunda, çocuklar birbirlerinin elini kenetleyerek aralarında kura çekilişi sonucunda adı çıkan bir çocuğa koyun rolünü vererek oluşturacakları halkanın arasına, bir diğeri de kurt rolü vererek halkanın dışına koyarlar. Halkayı oluşturan çocuklar hızlıca dolanır ve kurdu temsil eden çocuğun halkanın içindeki koyunu temsil eden çocuğun yanına girmesini engellerler. Kurdu temsil eden çocuk halkaya girmeyi başarırsa halkayı oluşturan çocuklardan biriyle yer değiştirir. Oyun sırasında kurdu temsil eden çocuk “Men qurtam girerem”, halkadaki çocuklar ise “Biz burdayıq qoymarığ”, koyunu temsil eden ise “Men feqirem gunaham” der (Kk5).

2. Qurtten Nene (Kurtla Anne)

Erkek ve kız çocukların birlikte oynadıkları bu oyunda erkek çocukların biri kurt rolünü alır, kız çocuklardan biri de anne rolünü alıp mahallenin bir köşesinde dört veya beş erkek-kız çocuğu arkasında saklar. Kurt çocuk, annenin arkasında duran çocukların birini safına çekmeye çalışır. Bu sırada kurt “Acam yemağ isterem” der, anne ise “Uşağlarımnan vermerem” diye cevap verir (Kk3).

3. Qurtten Koppek (Kurtla Köpek)

Bu oyun erkek ve kız çocuklar tarafından oynanır. Oyuna göre çocukların biri total bir kurt rolünü, bir diğer çocuk ise köpek rolünü oynar. Beş altı çocuk da koyun rolünü yaparak bir köşede beklerler. Oyunu kazanmak için en fazla 100 metre uzunlukta bir çizgi çizilir. Oyuna göre kurt, koyunları temsil eden çocuklardan birini seçip onunun elini tutarak toparlaya toparlaya belirtilen çizgiye götürmeye çalışır. Köpek rolünü oynayan çocuk ise onun arkasından koşar. Kurt belirtilen çizgiye köpeğe yakalanmadan ulaşırsa kazanmış olacaktır. Köpek onu yakalarsa yenilmiş olacak ve koyun rolünü yapan çocuklarda sırası ile kurt rolünü yapacaklar (Kk7).

3. Halk İnançlarında Kurt

İnanç, Tanrı'ya, bir dine, bir mezhebe, bir insana, bir peygambere, bir imama, insanüstü bir güce, tabiat olaylarına, bir düşünceye, bir kaniya, bir görüşe, bir iletiye, bir öğretiyeye, bir öneriye, bir sanıya, bir olguya, bir iddiaya, bir varlığa; ister taş, kaya, ağaç, mezar, su, ateş, toprak, güneş, ay, yıldız, hayvan, figür, gibi somut; ister din, mezhep, fikir, ruh, gibi soyut bir nesneye, bir şeye gönülden, kalpten, içten inanmak, güvenmek, iman etmek, tasdik etmek, itimat etmek, kanaat getirmek, bağlı bulunmak, onu uygulamaya çalışmak, onu savunmak anlamına gelir. Bu bağlanmanın, bu inanmanın, bu güvenmenin, bu itimat etmenin kimin tarafından, ne zaman, nereden geldiğinin ve niçin uygulanmasının gerektiğinin, doğru ve kesin olduğuna dair herhangi bir somut kanıt olmamasına, başkalarının tanıklığı üzerine kurulmuş kanıtlar olmasına, akla mantığa aykırı olmasa da akılla desteklenmemesine rağmen araştırılmadan, tereddüt edilmeden kabul edilir. İnanç insanın şuuraltı dünyasında köklü ve sağlam bir temele sahiptir. İnanç insanın iç dünyasını etkilediğinden onun davranışlarını, hareketlerini, konuşmasını, gülmesini, ağlamasını ve günlük hayatındaki her şeyi olumlu veya olumsuz şekilde etkiler. Her inancın altında bir bilinmezlik, bilmezlik mevcuttur. Çünkü insan bilmediği fakat merak ettiği ve bilmek, öğrenmek istediği bir konunun gerçeğini anlamak için bir açıklama ihtiyacını duyar. İşte bu ihtiyacın sonucunda inanç meydana gelmiştir (Bayatlı, 2011: 39-40).

Türkler binlerce yıllık tarihlerinde etkisi altında kaldığı totemizm, animizm, Manihaizm, Şamanizm, Budizm, Zerdüştlük gibi din sistemleri Türk halk inançlarını şekillendirmiştir. Bu inançları yüzyıllarca benimseyen ve gerçek olduğunu kabul eden Türkler, İslam dinine girdikten sonra İslam dininin kurallarına aykırı olmayanları hemen atamamıştır. Dolayısıyla bu inançların, pratik ve uygulamaların birçoğu İslami bir kılığa bürünerek günümüze kadar gelmiştir. Örneğin, Şamanizm kaynaklı saçı saçma geleneği okuryazar olmayanlar arasında olduğu kadar okuryazarlar arasında da icra edilmektedir. Başka bir örnek vermek gerekirse; yolcunun arkasından su dökme pratiği üzerinde duralım; bilindiği gibi eski Türk inanç sisteminde su “ıduk”, mukaddesatlar arasında önemli bir unsurdur. Günümüzde ise farklı tabakalardaki insanlar tarafından yolcunun arkasından, sağ salım gidip dönmesi, yolunun aydınlanması inancıyla su dökülür (Bayatlı, 2011: 42).

Türk halk inanç sisteminde önemli bir yeri olan kurtla ilgili Türk dünyasının muhtelif yerlerinde yaşayan Türk halk inançlarında ister eskiden ister günümüzde hep önemli bir varlık olarak yaşamış ve hâlen yaşadığı söylenebilir.

Türk dünyasının önemli bir parçasını teşkil eden Irak Türkmenlerinin yaşadıkları yerleşim birimlerinden Hanekin ilçesi Türkmenlerinin halk inançlarında kurt motifinin canlı olarak yaşadığı yapılan derlemelerden de tespit edilmiştir. İlçe Türkmenlerinden kurtla ilgili tespit edilen halk inançları aşağıda maddeler hâlinde sıralanmıştır.

1. Kurt ulumaya başlarsa, kötü bir şey olacağına, çok değerli bir insanın öleceğine haber sayılır. Gelebilecek kötülüklerin önlenmesi için evde bulunan bir taş ana kapıya doğru itilir (Kk9).

2. Kuraklığın yaşandığı dönemlerde kurt ulursa bol bol yağmur yağacağına inanılır. Hatta uzun uzun yağmur yağdıktan sonra halk arasında bu yağmurun dinmesi için kurdun tekrar ulumasının gerektiğine inanılır (Kk11).

3. Kurt siyah köpekten korkar, şayet siyah köpek kurdun ısırırsa kurdun vücudundaki ısırık yeri kurtlanır ve çürüdükten sonra kurdun ölümüne sebebiyet verir. Bu yüzden büyücülerin çoğu siyah kedi gibi siyah köpeğin de uzuvlarını kara büyüde kullanır (Kk13).

4. Cini görebilecek tek hayvan kurttur. Bu yüzden cin kurttan korkar. Kurdun olduğu yere cin yaklaşmaz (Kk3).

5. Kurt, cinin üzerine işerse taş kesileceğine inanılır (Kk3).

6. Kurtlar, bir hafta koyun eti, bir hafta cin, bir hafta da yel ile uğraşarak geçinirler (Kk4).

7. Yeni evli kadın, kurdun sidiği üzerine işerse hamile kalmayacağına inanılır (Kk6).

8. Kurdun pisliği üzerine kısır kadın işerse hamile kalacağına inanılır (Kk9).

9. Hamile kadın, kurdun sidiği üzerine işerse doğuracağı çocuğun erkek olup cesur olacağına inanılır (Kk6).

10. İnsanın, köpeğin ve kurdun sidiği karıştırılarak kurdun uğrayabileceği yerlere serpilirse kurdun bir daha oraya uğramayacağına inanılır (Kk15).

11. Kurdun ayak izleri güçlü olduğu için ne yaptığı nereye gittiği hemen ortaya çıkar (Kk10).

12. Çocuk oynarken yere düşünce annesi “Kurt geldi” der ve onu kaldırır. İnanca göre cinler ve diğer görülmeyen varlıklar, çocuğun düşmesine sebep olmuştur. Kurt adını söyleyince bunlar korkup kaçar (Kk8).

13. Anneler, geceleri çocuklarını uyutmak için onlara “Yat yat qurt geldi” diyerek çocuğu korkutup uyuturlar (Kk14).

14. Rüyada, kurdun saldırısına uğrayan kişinin birileri tarafından kendisine saldırı düzenleneceğine inanılır (Kk14).

15. Rüyasında kurt gören kişinin, hilebazlığa ve dolandırıcılığa uğrayacağına inanılır (Kk3).

16. Rüyasında evine kurdun girdiğini gören kişinin kendisine veya evine zarar gelebileceğine inanılır (Kk2).

17. Rüyasında kendisini kovalayan kurdu öldüren kişinin karşısına çıkabilecek bütün zorluk ve engelleri aşabileceğine inanılır (Kk9).

18. Rüyasında dişi kurt gören bekâr erkeklerin ileride çok güzel bir kızla evleneceklerine inanılır (Kk11).

19. Yeni doğum yapan kadının yastığı altında kurt dişi konulursa gelebilecek kötülüklerden uzaklaşacağına, Al Nenesi veya Al Karısının ona yaklaşamayacağına inanılır (Kk 1).

20. Kurdun dişi yeni doğan bebeklerin göğüsleri üzerine veya çocukların saçlarına takılırsa kötülüklerden uzak olacaklarına inanılır (Kk1).

21. Nöbet tutan veya bekçilik görevini yapan kişinin, ölmüş veya öldürülmüş kurdun gözünü üzerine bulundurursa sabaha kadar gözüne uyku girmeyeceğine inanılır (Kk12).

22. Ölen veya öldürülen kurdun cesedi çiftliğe gömülürse bütün hayvanların hastalanıp ölebileceğine inanılır (Kk5).

23. Kurdu öldüren kişinin, ileride büyük kötülük ve günahları işleyeceğine, dinden uzaklaşacağına ve günahlı olarak öleceğine inanılır (Kk10).

24. Kurdun kemikleri ezilip toz hâline getirildikten sonra ahırın etrafına serpilirse o ahıra bir daha kurtların yanaşmayacağına inanılır (Kk10).

25. Savaşta, kurt kafasının bulunduğu yerlerin sürekli kurşun isabetine maruz kalacağına inanılır (Kk4).

26. Kurdun tüyleri bir muskalık kumaşa konulup seyit tarafından üzerine okunup üflendikten sonra çocukların üzerinde bulundurulursa hiçbir kötülüğe maruz kalmayacaklarına inanılır (Kk7).

27. Kurdun derisi seyit tarafından okunduktan sonra çocuğun üzerine konulursa gelebilecek her türlü kötülüğün engelleneceğine inanılır (Kk8).

28. Kurdun tüyleri bir tabakta yakılıp tütsüsü kısır kadının üzerine dolaştırılırsa hamile kalacağına inanılır (Kk8).

29. Kurdun sağ ayağının kemiğini yanında bulunduran kişinin hasımlarını sürekli yenilgiye uğratacağına inanılır (Kk9).

30. Kurdun sol ayağının kemiğini yanında bulunduran kişi, işleri ne kadar zor olursa olsun hiç yorulmayacağına inanılır (Kk9).

31. Kurdun kanı yaralara ve yanık yerlere sürülürse çok kısa bir süre sonra iyileşeceğine inanılır (Kk6).

32. Kurdun kanı görme kabiliyeti zayıf olan gözün üzerine sürülürse iyileşeceğine inanılır (Kk6).

33. Kurdun kanını suya karıştırarak içen kişinin taş kalpli bir insan olacağına inanılır (Kk6).

34. Kurdun kuyruk yağı eritilip kel saçlara sürülürse saçın çıkacağına inanılır (Kk6).

35. Kurdun soğan kokusundan hoşlanmadığına inanan çobanlar sürülerini otlarken sürekli soğan yiyip kokusunu çıkarmaya çalışır (Kk10).

36. Kurt, sürüdeki diğer kurtlara bile güvenmez (Kk5).

37. Kurdun bir gözü açık diğeri kapalı olarak uyduğuna inanılır (Kk10).

38. Kurt hasımlarını yenemediğinde diğer kurtları çağırmak için yüksek sesle uluduğu söylenir (Kk10).

39. Kurt gücünden düşerse diğer kurtlar tarafından yenilir (Kk10).

40. Gücünden düşen kurt, diğer kurtlara yem olmamak için onlardan uzak bir yere gitmeyi tercih eder (Kk10).

41. Kurt, koyun sürüsünden koyun kapmak için köpeği aldatmak üzere yerini değiştirerek ulumaya başlar (Kk12).

42. Kurt koyunu ilk yakaladığında kendisine karşı direnmesini önlemek için onun kafasına vurur ve bayıltır (Kk5).

43. Kurt, genellikle güneşin çıktığı saatlerde sürüye musallat olur. Çünkü çoban ve köpekler sürülerini ondan korumak için sabaha kadar uyu-mazken genellikle o saatlerde uykuya yenik düşerler (Kk9).

44. Kurt insanın sağ tarafından çıkıp saldırırsa onu yener, sol tarafın-dan çıkarsa ona yenik düşer (Kk15).

45. Kuşbazlar, kuşlarını kedilerden korumak için kuşlarının bulunduğu yere kurt kafasını dikerler (Kk15).

46. Kurdun saldırdığı insan vücudunda bırakacağı yara izinin hiç git-meyeceğine inanılır (Kk7).

47. Yeni doğan bebeğe verilen süte kurt sütü karıştırılırsa çocuğun ile-ride cesaretli ve söz sahibi olacağına inanılır (Kk8).

48. Kurt acıkınca yiyecek bulmadığında tırnakları ile yeri kazmaya başlar. Kazı sırasında tırnaklarının değdiği çakıl taşları birer buncuğa dö-nüştüğüne inanılır. Söz konusu boncuğu taşıyan kişinin başına kötülük gel-meyeceğine inanılır (Kk14).

49. Kurdun gözü sara hastalığı olan kişinin üzerine bulundurulursa sara nöbetine maruz kalmayacağına inanılır (Kk14).

50. Karşısında siyah kurt gören kişinin yakın zamanda bir kaza sonucunda öleceğine inanılır (Kk3).

51. Korkmuş veya kötü bir varlık tarafından kendisine zarar verildiğine inanılan ve sürekli ağlayan çocuğun kundağına bir kurt dişi veya kemiği konulursa iyileşeceğine ve sakinleşeceğine inanılır (Kk2).

52. Bağ, bostan, تنها ve ıssız yerlerde çalışan kişi cebinde kurt dişi veya kurt kemiğinin bir parçası taşırsa bütün kötülük ve zararlardan korunacağına inanılır (Kk9).

53. Hamile kalamayan veya hamile olduktan kısa bir süre sonra düşük yapan veya doğum yaptıktan kısa bir süre sonra çocuğu ölen kadının karnı üç gün veya yedi gün boyunca kurt derisi ile sarılırsa kısır kadının doğuracağına, hamileliğin iyi gidileceğine ve doğan çocuğun ölmeyeceğine inanılır (Kk8).

54. Karanlıkta kurdun gözünün içine uzun süre korkmadan bakan kişinin cesaretinin artacağına inanılır (Kk7).

55. Kurdun pençesini muhafaza edip yanında taşıyan kişi, karşısındaki insanı ikna etme konusunda çok başarılı olacağına inanılır. Bu yüzden yaşlıların birçoğu kurt pençesini bir kumaş içinde ceplerinde saklı tutarlar. Bu durum bizzat tarafımızdan görülmüştür (Kk5).

56. Damada güç vereceği inancıyla eskiden gerdek gecesinde damat ile gelin için hazırlanan yatağın altına bir parça kurt derisi konulurdu (Kk5).

57. Kurdun ulumasını duyan kadınlar, evde bir duvara veya yere üç defa vurur ve “Bismillahirrahmanirrahim” der. Böylece gelebilecek kötülüklerin önüne geçileceğine inanılır (Kk3).

58. Kurt kemiğinin bir parçası bulunduğu eve bereket ve bolluk getireceğine inanılır (Kk6).

59. Kurt cesedini parçalayan veya kurdun bir yerine saplanan bıçak veya hançerin bulunduğu eve vahşi hayvan ve hırsızların giremeyeceğine inanılır (Kk13).

60. Kurt derisinden yapılan minder, kemer, cüzdan, silah veya hançer kılıfları, çok değerli insanlara hediye edilir (Kk9).

61. Kurt etini yiyen erkek adamın cinsellik gücünün artacağına inanılır (Kk5).

62. Kurt arkasından yürüyen veya koşan insanın hayır ve bollukla karşılaşacağına inanılır (Kk3).

63. Çekingen ve utangaç erkek çocuklara kurt ciğeri veya kurt kalbi yedirildiğinde cesaretle olacaklarına inanılır (Kk8).

Uluyan kurdun gelecek kötülük, zarar, felaket vb. gibi acılı olayların yaşanacağına; yağmur veya karın yağacağına haber verdiği inancı kurdun gelecekte haber verme işlevinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Kurdun siyah köpekten korkması veya çekinmesi, Türk inanç sistemindeki siyah hayvanların çetin hayvan olduklarından kaynaklandığı söylenebilir. Siyah, köpek veya siyah kedi her zaman insanlarda korku ve tedirginlik kaynağı olmuştur. Nitekim kara büyü yapanların çoğu siyah kedi ve siyah köpek uzuvlarından yararlandığı bilinmektedir.

Üç harflilerin kurttan korktuğu veya çekindiği, kurdun onun üzerine işemesi ile taş kesileceği inancı kurdun insanların göremediği varlıkları görebilmesi özelliğine bağlanabilir.

Türkler, diğer hayvanlardan kurdu farklı olarak gördüğü için onun yediği, içtiği, sidiği ile ilgili bir sürü pratik ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hatta ona ait olan birçok hususun toplum tarafından tabulaştırıldığı söylenebilir. Onun sidiği üzerine işeyen evli kadının hamile kalmayacağı inancı bunun sadece bir örneği sayılabilir.

Bununla birlikte kurda ait olan hususlardan yararlanma inancı da halk arasında yaygındır. Hamile kalamayan evli kadının onun sidiği üzerine işemesiyle hamile kalacağı; hamile kadının onun pisliği üzerine işemesi ile doğuracağı çocuğun erkek olup cesur olacağı inancında görebiliriz. Bu durumda kurda dilek gerçekleştirici bir işlev de yüklenmiştir.

Aynı minvalde insan, kurt ve köpek sidiğinin karşımı ile hayvanların kurttan koruması uygulaması da düşündürücüdür. Çünkü köpek, koyunları kurttan korumaya çalışır. Kurttan çıkan sidiğin köpekten ve insandan çıkan sidiği ile karıştırılarak hayvanların bulunduğu yerin etrafına serpilmesi ile hayvanların güven altına alınacağı inancı kurdun hamilik işlevine yüklenebilir. Bu hamilik işlevinin bir başka örneği kurdun kemikleri ezilip toz hâline getirildikten sonra ahırın etrafına serpilirse o ahıra bir daha kurtların yanaşmayacağı inancında görülebilir.

Kurdun ayak izlerinin apaçık bir şekilde yerde görülmesi ile ilgili halk arasında mevcut söylentiler ise onun güçlü olup kimseden korkmadığı, çekinmediği ve düşmanına meydan okuduğu inancından doğduğu söylenebilir.

Kurdun hamilik ve kurtarıcılık işlevi ile ilgili bir başka örneği çocuğun yere düşmesi ile annenin “Kurt geldi!” demesinde görülmektedir. İnanca göre görülmeyen varlıklar tarafından düşürülen çocuğunu himaye altına almak isteyen anne kurdun yardımını talep eder. Annelerin kurtla ilgili bir

başka pratiği de çocukları uyusun diye onları kurdun gelmesi ile korkutmasında görülmektedir. İnançların birinde anne kurttan yardım isterken diğerinde onun adını kullanıp çocuğunu korkutarak uyutmasını sağlamak ister. Böylece kurt hem yardım hem de korkutma unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hamilik işlevi altında değerlendirilebilen başka bir inanca göre, kurt cesedini parçalayan veya kurdun bir yerine saplanan bıçak veya hançerin bulunduğu eve vahşi hayvan ve hırsızların girmeyeceğine inanılır. Bununla birlikte kurt acıkınca yiyecek bulamadığında tırnakları ile yeri kazarken tırnaklarının değdiği çakıl taşları birer boncuğa dönüştüğüne ve söz konusu boncukları taşıyan kişinin başına kötülük girmeyeceğine inanılması kurdun hamilik işlevi üstlendiği ile açıklanabilir. Taşların boncuğa dönüşmesi ise kurdun mistik gücüne bağlanabilir.

Kurt, Türk inanç siteminde aldığı önemli konumdan dolayı insanların rüyasında görülmesi de farklı yorumlara yol açmıştır. Sözelimi, kurdun saldırısına uğrayan insanın saldırıya uğrayacağına; kurdu gören kişinin hilebazlık ve dolandırıcılığa maruz kalabileceğine, evine kurt girenin kendisine, ailesine zarar geleceğine; kendisine saldıran kurdu öldürenin zorluk ve engelleri aşacağına; dişi kurdu gören bekâr erkeklerin güzel bir hanım kızla evleneceğine delalettir, şeklindeki inanmalar halk tarafından ciddi bir şekilde yerini korumaktadır.

Kötü ve görünmeyen varlıklardan ve nazardan korunmaları için yeni doğum yapan kadının yastığı altında ve yeni doğan bebeklerin göğsünde kurt dişinin konması kurt uzuvlarının hamilik işlevine olan inançların birer örneğidir.

Kurdun büyük güce sahip olan bazı uzuvlarına imrenen halk, o uzuvların icra ettiklerini kendi uzuvlarında görmek istediklerinden hareketle onlardan yararlanma yoluna başvurmuştur. Hiç uyumayan, her şeyi uzaktan görebilen ve kuvvetli bir görme gücüne sahip olan kurt gözündeki özelliklerin aynısını kendi gözlerinde bulundurmak amacıyla nöbet tutan veya bekçilik görevini yapan kişi, ölmüş veya öldürülmüş kurdun gözünü üzerinde bulundurması bu inancın bir örneği olduğu söylenebilir.

Küçük ve büyükbaş hayvanlar hep kurdun saldırısına uğramaktan korktukları için içlerinde kurda karşı büyük bir korku duygusu oluşmuştur. Dolayısıyla onun cansız cesedinden bile korkmalarına yol açmıştır. Bunu ölen veya öldürülen kurdun cesedi çiftliğe gömülürse bütün hayvanlar hastalanıp ölebileceği inancında görebilmekteyiz. Dolayısıyla havanların psikolojisini bozmamak için kurdun cesedinin hayvanların kalacağı yere yakın gömülmemesine dikkat edilir.

Tabu sayılan canlı ve cansız varlıkların çiğnenmemesinin gerektiği halk arasında çok yaygın bir inançtır. Türk inanç sisteminde kurdun tabu olup olmadığı tartışmaları bir kenara bırakarak bu hayvana karşı duyulan inançların toplum hayatında çok etkili olduğu gerçeği konusunda herkesin aynı fikirde olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu etkili canlı varlığın çiğnenmemesine hep dikkat edilmiştir. Aksi takdirde o etkili varlığın gazabına uğranır. Buna da örnek olarak kurdu öldüren kişinin, ileride büyük kötülük ve günahları işleyeceğine, dinden uzaklaşacağına ve günahlı olarak öleceğine inanılan inançlarda görülebilir.

Kurt, sürekli avcılarının silah namlusunun hedefi hâlinededir. Avcılar onu gördükleri her yerde silah yağmuru altına alırlar. Dolayısıyla halk arasında savaşta kurt kafasının bulunduğu yerlerin sürekli kurşun isabetine maruz kalınacağı inancı ortaya çıkmıştır. Bu inanç da halkın kendisini kurtla özümsemesinden ortaya çıktıği söylenebilir.

Kurt uzuvlarına yüklenen hamilik, koruyuculuk, kurtarıcılık, şifa getirci, murat-dilek verici, iyileştirici, kolaylaştırıcı, yara sarıcı gibi işlevler, kurdun tüyleri bir muska kumaşına konulup seyit tarafından üzerine okunup üflendikten sonra çocukların üzerine bulundurulursa hiçbir kötülüğe maruz kalmayacaklarına; kurdun derisi seyit tarafından üzerine okunduktan sonra çocuğun üzerine konulursa gelebilecek her türlü kötülüğün engelleneceğine; kurdun tüyleri bir tabakta yakılıp tütsüsü kısır kadının üzerine dolaştırılırsa hamile kalacağına; kurdun sağ ayağının kemiği cebinde bulunduran kişinin hasımlarını sürekli yenilgiye uğratacağına; kurdun sol ayağının kemiğini yanında bulunduran kişi, işleri ne kadar zor olursa olsun hiç yorulmayacağına; kurdun kanının, yaralara ve yanık yerlere sürülürse çok kısa bir süre sonra iyileşeceğine; kurdun kanı görme kabiliyeti zayıf olan gözün üzerine sürülürse iyileşeceğine; kurdun kanını suya karıştırarak içen kişinin taş kalpli bir insan olacağına; kurdun kuyruk yağı eritilip kel saçlara sürülürse saçın çıkacağına; yeni doğan bebeğe verilen süte kurt sütü karıştırılırsa çocuğun ileride cesaretli ve söz sahibi olacağına; korkmuş veya basılmış olduğuna inanılan ve sürekli ağlayan çocuğun kundağına bir kurt dişi veya kemiği konulursa iyileşeceğine; hamile kalamayan veya hamile olduktan kısa bir süre sonra düşük yapan veya da doğum yaptıktan kısa bir süre sonra çocuğu ölen kadının karnı üç gün veya yedi gün boyunca kurt derisi ile sarılırsa kısır kadının doğuracağına, hamileliğin iyi gidileceğine ve doğan çocuğun ölmeyeceğine; kurdun gözü sara hastalığı olan kişinin üzerine bulundurulursa sara nöbetine maruz kalmayacağına; kurdun pençesini muhafaza edip cebinde taşıyan kişi, karşısındaki insanı ikna etme konusunda çok başarılı olacağına; gerdek gecesinde damat ile gelin için hazırlanan yatağın altına bir parça kurt derisi bırakıldığı takdirde

damada güç vereceğine; kurt kemiğinin bir parçası bulunduğu eve bereket ve bolluk getireceğine; kurdun etini yiyen erkek adamın cinsellik gücünün artacağına; çekingen ve utangaç erkek çocuklara kurt ciğeri veya kurt kalbi yedirildiğinde cesaretli olacaklarına dair inançlarda açık bir şekilde görülmektedir.

Hayvanlarını kurttan korumak isteyen çoban, kurdun sevmediğine inandığı bazı yol ve yöntemlere başvurur. Bunun bir örneği de kurdun soğan kokusundan hoşlanmadığına inanan çobanlar sürülerini otlarken sürekli soğan yiyip kokusunu çıkarmaya çalıştıkları pratiğinde karşımıza çıkmaktadır.

Diğer Türk toplulukları gibi Hanekin Türkmenleri inanç sistemlerinde kurda o kadar yer ve önem vermiştir ki halk onun özelliklerini analize etmiş neyi sevip sevmediğini; ne yapıp yapmadığını; ne için uluyup ulumadığını vb. davranışları ile ilgili birçok yorum yapmaya çalışmıştır. Bunu kurdun diğer kurtlara bile güvenmediği; kurdun bir gözü açık diğeri kapalı olarak uyduğu; kurdun hasmını yenemediği zaman diğer kurtları çağırmak için yüksek sesle uluduğu; kurdun güçten düştüğü zaman diğer kurtlar tarafından yenildiği; gücünden düşen kurdun, diğer kurtlara yem olmamak için onlardan uzak bir yere gitmeyi tercih ettiği; kurdun, koyun sürüsünden koyun kapmak için köpeği aldatmak üzere yerini değiştirerek ulumaya başladığı; kurdun koyunu ilk yakaladığında kendisine karşı direnmesini önlemek için onun kafasına vurarak bayılttığı; kurdun, genellikle güneşin çıktığı saatlerde sürüye musallat olduğu; karşısında siyah kurt gören kişinin yakın zamanda bir kaza sonucunda öleceği; karanlıkta kurdun gözünün içine uzun süre korkmadan bakan kişinin cesareti artacağı; kurt arkasından yürüyen veya koşan insanın hayır ve bollukla karşılaşacağı şeklinde yapılan yorumlarda görülebilir.

Halk bu yorumlarla yetinmeyerek kurdun insana saldırısı ile ilgili yorumlara da gitmiştir. Örneğin, kurdun insanın sağ tarafından çıkıp saldırırsa onu yeneceği, sol tarafından çıkarsa ona yenik düşeceği; kurdun saldırdığı insan vücudunda bırakacağı yara izinin hiç gitmeyeceği şeklinde yapılan yorum örnekleri bize göstermektedir.

Birçok hayvan gibi kedilerin de kurttan korktuğuna inanılmaktadır. Bu yüzden insanlar fareden korktukları için kediyi ona musallat ettikleri gibi kuşbazlar kuşlarını kedilerin saldırısından korumak amacıyla kuşların bulunduğu yere kurt kafasını dikerler. Hâl böyleyken kedilerin buraya yanasmaya cesaret edemeyeceklerine inanılmaktadır. Bu durum kurdun hamilik işlevine bağlanabilir.

İlçe Türkmenleri arasında kurt derisinden yapılan minder, kemer, cüzdan, silah veya hançer kılıflarının çok değer verilen insanlara hediye olarak verilmesi, bu hayvana ne kadar önem atfedildiğinin bir göstergesi sayılır.

Sonuç

Geniş bir coğrafyada yayılan Türk halk kültürünü Irak'ta temsil eden Türkmenler arasında yaşayan Türk halk inançlarının birçoğu Türk dünyasının muhtelif yerlerinde yaşayan Türk topluluklarının halk inançları ile benzerlik ve hatta çoğu zaman aynılık gösterdiği görülmektedir.

Türk halk kültüründe mevcut unsurların çoğu hangi coğrafyada olursa olsun Türk insanları tarafından aynı derecede benimsendiği, muhafaza edildiği ve canlı tutulduğu birçok bilimsel çalışmada verilerle ortaya konulmuştur.

Çok köklü, zengin ve rengârenk bir kültüre sahip olan Türkler gittikleri coğrafyada yeni tanıştıkları kültürlerle uyum sağlarken o kültür mensuplarından etkilendikleri kadar da etkilerler ve kendine özgü olan kültür unsurlarını muhafaza etmeyi ve yaşatmayı bilmişlerdir. Hatta uzun bir süre Türklerle yaşayan birçok etnik grup Türklerden o kadar etkilenmişler ki artık kendileri bir Türk olarak takdim etmekten çekinmeyecek bir duruma geldikleri söylenebilir. Bunlar için Yaşar Kalafat'ın kullandığı “Türk Kültürlü Halklar” tabirinin çok geçerli olduğu düşünülmektedir. Bu daha önce Irak ve Bağdat'ta yaşayan Arap ve diğer etnik grupların halk kültürü ile tarafımızdan yapılan çalışmalarda da dikkatimizi çekti.

Irak'taki coğrafi konumu itibarıyla Hanekin ilçesi Türkmen coğrafyasının son noktalarından biri olarak sayılabilir. Irak'ın diğer Türkmen il ve ilçeleri gibi Hanekin ilçesi konumu itibarıyla yüzyıla aşkın bir süreçte Türkiye ve Türk dünyası ile doğrudan fiziki olarak irtibat hâlinde olmamasına rağmen hâlen burada yaşayan Türkmenlerin, Türklük kimliklerini muhafaza etmeleri, kültürlerini yaşatmaları, dilleri, inançlarını, örf adetlerini korumaları ne denli köklü bir millete mensup olduklarının göstergesi sayılır.

Orta Asya, Balkan, Anadolu ve diğer coğrafyalarda yaşayan Türkler için tarihin derinliklerinden çıkıp günümüze gelen Kurt motifinin varlığı ve önemi bu çalışma vesilesiyle Irak'ın Diyale ilçesine bağlı Hanekin Türkmenleri arasında günümüzde de yaşatıldığı görülmüştür.

Irak Türkmenleri arasında kurtla ilgili bu çalışmada yapılan tespitlerin büyük bir kısmı Türk dünyasının muhtelif yerlerinden (Kalafat, 2008, 2009, 2012) yapılan tespitlerle benzerlik ve ortaklık göstermektedir.

Kaynakça

- Arık, D. ve Eroğlu, A. H. (2017). *Halk İnanışları El-Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Artun, E. (2011). *Türk Halk Edebiyatına Giriş Edebiyat Tarihi/Metinler*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Artun, E. (2014). *Ansiklopedik Halkbilimi/ Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler- Motifler - Kavramlar*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Atsız, H. N. (1992). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Baysan Basım ve Yayın Sanayi A.Ş.
- Bayatlı, N. Y. (2011). *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Anahtarları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1987). *Anadolu İnançları/ Anadolu Mitolojisi İnanç- Söylence Bağlantısı*. İstanbul: Geçit Kitabevi.
- Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2008). *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları, Türk Halk İrfanında Kurt*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2009). *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları, Türk Halk Tefekküründe Kurt-2*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk Mitolojisinde Kurt*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kaya, D.(2007). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Güven, M. (2003). “Oğuz Kağan Destanı’nda Hayvanlar”. *Millî Folklor*, 57, Yıl: 15, 84.
- Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2002). *Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uraz, M. (1994). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Kaynak Kişiler

1. Feride Abbas Camcı, 1960 Hanekin doğumlu, ev hanımı.
2. Nida Nazar Nazım, 1963 Hanekin doğumlu, öğretmen.
3. Nezire Şefik Ahmet, 1949 Hanekin doğumlu, ev hanımı.
4. Nazım Ali Hüseyin, 1953 Hanekin doğumlu, araba tamircisi.
5. Fuat Murat Abdulkadir, 1937 Hanekin doğumlu, emekli memur.
6. Hatice Murat Abdulkadir, 1939, Hanekin doğumlu, ev hanımı.
7. Vidat Salah Merdan, 1945 Hanekin doğumlu, emekli memur.
8. Zübeyde Dayı Kamil, 1948 Hanekin doğumlu, ev hanımı.
9. Muhittin Ali Hancer, 1950 Hanekin doğumlu, esnaf.
10. Fazıl Ali Yar Murat, 1945 Hanekin doğumlu, esnaf.
11. Abbas Ali Yar Murat, 1947 Hanekin doğumlu, esnaf.

12. Bakır Abdalbaki Nafi. 1951 Hanekin doğumlu, emekli öğretmen.
13. Cahide Nizam Ali, 1954 Hanekin doğumlu, ev hanımı.
14. Emine Sultan Hamit, 1959 Haenkin doğumlu, ev hanımı.
15. Kemal Mustafa İhsan, 1956 Hanekin doğumlu, emekli memur.

Extended Summary

A wolf is a living being that has been able to maintain its existence among Turks from ancient times to the present day. It has been entrusted with roles such as protection, treatment, the fulfillment of wishes and demands, and brings blessing and happiness. Whereas the Turks who live in different regions gave the same importance and belief into it, and at the same level, show us the extent of his great and important place in their intellectual system and beliefs. As the Turks believe and think that they have been originated from the wolf and have preserved this belief over many ages and different countries have established and narrated a different story about them, they still maintain its existence in different fields according to what was reached in different studies. Especially since the wolf has become a national symbol for the Turks, and this is what we see in the different areas of cultural and social life of the Turks. This is reflected in the literature and folklore of the Turkish Turks and the Turks who live in different geographical areas in the world, where we see the presence of the wolf in stories, folk tales, myths, epics, elegies, chants, poems, folk proverbs, metaphors, riddles, and other products of folk literature.

If we compare the position that the wolf occupies in the Turkish folklore, we find that it has advantages and characteristics that make it distinct in all respects over other animals in the imagination of the Turkish folklore, as the wolf is a symbol of courage, confrontation, strength, victory, immortality and spreading terror in the hearts of enemies, and the wolf has preserved a quality in Turkish folk beliefs over thousands of years. The ancient Turks believed that the wolf is a creature that represents the god on earth. At the same time, Turks believe that the wolf represents the souls of their ancestors and their parents who died. Accordingly, they must show him mercy and love and avoid his anger, or do action that irritates him, otherwise his anger will befall them.

Based on this belief, the wolf has become a sacred animal for the Turks who live in various parts of the world. It is also useful to show that the wolf is not only present in the Turkish folklore, but rather in the heritage of many Arab, European and people worldwide, but its presence among the Turks differs in form and content from its presence among other people. As myths about the formation of the Turks indicate that the Turks were raised from a wolf.

According to one of these myths, one of the lords of the Huns wanted to marry his two beautiful daughters to god, so he built a palace and then put his two daughters in it. While the two beautiful daughters were imprisoned in the palace waiting for the god to marry him, a wolf came in, and they believed that it was the god, and they married it, from this marriage the nine Oghuz were born and they represent the origin of the Turkish Oghuz tribes.

The other Turkish originated myth indicates that the Turks were defeated and killed by the enemy, except for a ten-year-old boy. The enemy soldiers cut off his feet and hands, and then left him alive. After the enemy had gone, the god had sent down a female wolf from heaven to take care of this child and after he reached the age of adulthood, he married the female wolf, and it gave birth to his ten sons

who represent the authentic Turkish race, and these sons were the reason for the perpetuation of the Turkish race to this day.

In addition to this, there are many legends, tales, folk stories, and novels in which the wolf is a major element. All these literary products made the wolf a symbol of the Turkish civilizations, empires, and states that were established throughout history until today.

Iraqi Turkmen separated from the Turkish culture physically during the fall of the Ottoman Empire, but they are one of the Turkish societies that were able to preserve their culture, intellectual system, values, customs, traditions, national identity and all that carries the national identity elements that they inherited from their ancestors; as the geography in Iraq ruled over, the Turkmen are living with different nationalities and societies. But this did not weaken them socially and culturally, in contrast, having a rich and rooted culture enabled them to influence these nationalities and societies. Especially since the Turkish presence in the geography of Iraq was not limited only to the establishment of the Ottoman state in it, but rather several Turkish states were previously established, namely the Seljuk state, the Atabeg, the Ilhans, the Jalayirid Sultanate, the black sheep and the white sheep. All these Turkish states were established and lasted for certain periods of time. The Iraqi culture has become varied and rich because it influenced and affect the cultures of these Turkish countries.

Today we find many common points among the elements of the Iraqi people who belong to different nationalities. These common points, if properly have investigated, will be an element of strength and unity among the Iraqi people, and at the same time they will represent a bridge for cultural, social and literary communication between the Iraqi people, the Turks of Turkey and the Turks who live in different Arab, European or Asian countries.

The Turkmen of Iraq live today in all the governorates of Iraq, but their heavy presence is in the governorates of Kirkuk, Arbil, Mosul, Salah Al-Din and Diyala, whether in the center of the governorate, the districts, sub-districts or villages that belong to these governorates.

In this study, the topic of the wolf is addressed in the folklore of Turkmen in Khanaqin, Diyala Governorate. As sixty-one proverbs, three children's games, and sixty-three beliefs are collected from oral sources and are grouped and dealt with separately. The texts of the proverbs that we have collected are written down by preserving the accent of Khanaqin's Turkmen. On the side of each text, the proverb is written in the modern Turkish language as well. In conclusion, the results that we have reached are evaluated based on the material covered and studied.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ŞOR TÜRKLERİ ATASÖZLERİNDE HAYVAN KÜLTÜ

Atilla BAĞCI*

Öz

Atasözleri toplumu doğrudan etkileyen sözlü kültürün bir türü olup, ait olduğu halkın, asırlara dayanan yaşanmış olaylar sonucunda kazanmış olduğu doğru hüküm cümleleridir. Hayatın her alanına ışık tutan atasözleri halkın kültürü, iktisadi yapısı, dünya görüşü, toplumun sosyal ilişkileri ve daha birçok alana dair önemli bilgiler taşırlar. Atasözleriyle kuşaktan kuşağa aktarılan kültür kodları halk kültürünün yaşamasını temin etmektedir. Yetişkinler genç kuşakları hayata hazırlarken, onlara eğitim verirken atasözlerinden maksimum seviyede faydalanırlar. Bu çalışmada Şor Türklerinin yaşantısında büyük öneme sahip ve kült hâline gelmiş hayvanların varlığı incelenmiştir. Rusya Federasyonu sınırları içinde Kemerovo Bölgesinde yaşayan Şor Türkleri resmîyetle Hristiyan Ortodoks olmalarına rağmen özünde Şamanizme bağlı bir Türk boyudur. Şamanizm inancına ait birçok unsur, özellikle avcılıkta yansımaları bulmuştur. Tarih boyunca yaşamlarını avcılık, balıkçılık, bitki toplayıcılığı, tarım ve cüzi oranda madencilik-demircilikle sürdürmüş oldukları tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Avcılık dinî bakış açısından çok önemlidir, hatta Şor Türkleri için “Avcılık din, din de avcılıktır” denilmektedir. Bunun için de avcılar av öncesinde ve av sonrasında birtakım dini ritüeller icra etmişlerdir. Şor Türkleri sürekli olarak yakın şekilde ilişki içinde oldukları at, köpek, koyun, keçi gibi evcil, geyik, ayı, kurt, tilki vb. gibi yabani hayvanlar ve kuşlardan azami düzeyde istifade etmişlerdir. Bahse konu hayvanların olumlu ve olumsuz özelliklerinden

Geliş Tarihi/ Date Applied: 02.02.2019

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 13.07.2020

Makalenin Künyesi: Bağcı, A. (2020). “Şor Türkleri Atasözlerinde Hayvan Kültü”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 319-346.

DOI: 10.24155/tdk.2020.151

* Dr., Halk Bilimci, Araştırmacı atilla_bagci@hotmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-8702-531X

faydalanmışlardır. Tayga - bozkır kültüründe iktisadi ve dinî bakımdan kült olmuş bazı hayvanların o halk için her bakımdan ne kadar önemli olduğu Şor Türklerinin atasözlerinde açık şekilde görülmektedir. Özellikle at, kurt, kuş ve geyik Türk mitolojisi ve sosyo-kültürel hayatının merkezinde bulunmaktadır. Hayvan kültü Şor Türklerinin sözlü kültürünü, özellikle de atasözlerini çok zenginleştirmektedir. Şor Türklerinin atasözlerinin incelenmesi neticesinde birçok atasözünün hiç değişmeden Anadolu'da Türk kültüründe de var olduğu görülmektedir.

Anahtar sözcükler: Türk, Şor, Kam (Şaman), Ülgen, Kuday, folklor, kültür, mit, atasözü, avcılık.

Animal Cult In The Proverbs Of The Shor Turks

Abstract

Proverbs are a type of oral culture that directly affect society, and are wise sayings that the people to whom they belong have gained as a result of experiences that date back centuries. Proverbs shed light on all areas of life and carry important information about a people's culture, economic structure, worldview, societal relations and many other areas. Cultural codes passed down from generation to generation by proverbs ensure the survival of folk culture. Adults make maximum use of proverbs as they prepare the younger generations for life and educate them. This study examines the existence of animals that have become cults and have been of great importance in the life of the Shor Turks. Although the Shor Turks living in the Kemerovo region within the borders of the Russian Federation are officially Christian Orthodox, they are essentially the offspring of Turkic shamanism. Many elements of this shamanism have found their reflection, especially in hunting. Hunting is very important from a religious point of view for the Shor Turks, It is said that "hunting is religion, religion is hunting". For this purpose, hunters performed a number of religious rituals before and after the hunt. Shor Turks are constantly in close proximity to horses, dogs, sheep, goats, and other domesticated animals as well as deer, bears, wolves, foxes, etc. As such, they have made maximum use of wild animal and bird imagery. They have benefited from the positive and negative characteristics of these animals. In taiga - steppe culture - it is clear in the proverbs of the Shor Turks how important some animals are culturally, economically, and religiously to the people. Of special importance at the center of Turkish mythology and socio-cultural life are horses, wolves, birds and deer. Especially the proverbs enrich the oral culture of the animal cult of the Shor Turks. As a result of the study of the proverbs of the Shor Turks, it is seen that many proverbs also exist in Turkish culture in Anatolia, unchanged.

Keywords: Turkish, Şor, Kam (Shaman), Ülgen, kuday, folklore, culture, myth, proverbs, hunting.

“Sözlü edebiyat eserleri, halkın tarihi geçmişini ve o halkın etno-kültürel olarak komşu halklarla olan ilişkilerini, etnik ideallerini, dillerinin zarafetini yansıtmaktadır. Orta Asya ve Güney Sibiry halklarının tekrar edilemeyen ve kendine özgülüğe sahip olan şiirinin güzelliğini ve zarafetini değerlendirebilmek, bunu anlayabilmek her Avrupalının kârı değildir.” B. Y. Vladimirtsov

Sözlü kültürün bir türü olan atasözleri, diğer türlerden bazı noktalardan farklılıklar gösterirler. Bilmece, sayısmaca, fıkra, menkıbe, alkış-kargış, halk hikâyesi, masal, efsane ve destan gibi sözlü kültür ortamında yaratılmış edebiyat türleri, icra edildikleri ortama, icracısına ve icra amacına göre değişkenlik gösterebilir, bu değişiklik şekil ve içerik bakımından olabilir. Bir anlatı kısaltılabilir ya da eklemelerle uzatılabilir, içeriğindeki olay örgüsünde değişimler meydana gelebilir, icra amacında farklılaşma olabilir. Bütün bu değişikliklerin olduğu her icra halk bilimi bağlamında orijinal bir icra olarak kabul görmektedir. Bir hikâyeye bağlamına göre hiciv amaçlı icra edilirken, eğitim ve ders vermek amacıyla da icra edilebilir.

Ana hatlarıyla hem şekil hem de anlam bakımından zaman ve mekâna ya da icracısına göre değişiklik gösteren türlerden biri de atasözleridir. Atasözleri uzun tarihî süreçte deneyimler, yaşanmışlıklar ve toplumsal ortak akıl süzgecinden geçerek doğmuş, kısa, ahenkli, özlü ve doğru hüküm ifadeleri olup, toplum tarafından ortak olarak kullanılan kalıplaşmış klişe sözlerdir (Çobanoğlu, 2004: 21). Türkçede “sav” olarak da adlandırılan atasözleri bir toplumun duygu, düşünce, inanç ve kültür yapısını yansıtır; ait olduğu halkın en erken dönemine, düşünce dünyasına, tarihine ve teşekkül sürecine dair bilgileri ihtiva etmektedirler.

Atasözleri bir nevi sözlü kültürün matematiksel formülleridir. Atasözlerinin özü ve taşıdığı değer yargıları söyleyene veya zamana göre değişkenlik göstermez. Örneğin, “*Soğukla tartışırsan kulağın gider, hâkimle (başkan, yönetici) tartışırsan başın gider.*” atasözünün taşıdığı mana ve verdiği mesaj söyleyene veya söylendiği bağlama göre farklı anlamlara işaret edebilir. Ya da “*Ev alma, komşu al.*” atasözünün kelimelerinin yerini değiştirmek veya kelimelerden birinin eş anlamlısıyla değiştirmek mümkün değildir, yani “*Komşu al, ev alma.*”, “*Apartman alma, komşu al.*” şeklinde yapılacak bir değişiklik atasözünü atasözü olmaktan çıkartacaktır. İfade edildiği gibi atasözlerini ne şekil ne de muhteva bakımından zaman veya mekâna bağlı olarak değiştirmek, tadil etmek söz konusu değildir. Bu da atasözlerinin, tür olarak olmazsa olmaz kaidelerindendir.

Bu bakımdan atasözleri kesinlikle değiştirilemeyen, halkın yaşantısı ve yapısını genellikle olumlu yönde düzenlenmesini öğütleyen, istisna oluşturan

ran bazı atasözleri hariç,¹ hem tarihe dair bilgiler barındıran hem de geleceğe ışık tutan, doğrulukları kanıtlanmış sözlü kültürün ürünü olan yasalar-dır. Atasözleri hem bireysel hem de toplumsal bağlamda geçerli hükümleri vaaz ederler, yani bireyden hareket ederek bütün topluma yayılır.

Atasözlerinin teşekkül zamanını ve eskiliğini tespit etmek elbette mümkün değildir ancak bazı atasözlerinin taşıdığı hükme bağlı olarak teşekkül tarihleri hakkında hüküm yürütmek mümkün olabilir. Örneğin, “*Mühür kimdeyse, Süleyman odur.*” atasözünün tarihi konusundaki tahminler hemen iki tarihî kişiliği akla getirmektedir: Kral-Peygamber Hz. Süleyman ve Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman ancak bu göreceli bir tahmin olur, zira atasözünün taşıdığı hüküm ve gerçeklik tarihin her dönemindeki en yüksek yöneticiyi işaret etmektedir, buradaki isimlere bakarak bu atasözünün bu tarihi kişiliklerin döneminde ve onların etkisiyle oluştuğunu söylemek doğru olmayacaktır. Bu konuda Çobanoğlu şu tespiti yapmıştır: “*Atasözlerinin bir anlamda insanlığın tarih öncesi en karanlık çağlarına kadar uzanan bu eskiliği, onun kaynağı hakkında tarihsel dönemde yapılan çalışmalar konusunda tam bir neticeye varılmasını engellemiştir denilebilir.*” (Çobanoğlu, 2004: 3).

Atasözleri ilk insan topluluklarının hem kendileri hem de içinde bulundukları doğa ile iletişime geçtikleri, kendisi, içinde bulunduğu muhit, karşılaştığı olaylar ve varlıkları yorumlamaya, anlamlandırmaya başladığı dönemde teşekkül etmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. İnsanlık tarihine ışık tutan mitlerle birlikte atasözleri de sözlü edebiyat türü olarak kültürlerin şekillenmesine ışık tutmuştur.

“Mitlerin nasıl insanoğlunun yeryüzündeki macerasını kaostan kosmosa geçiş aşamasından ele alıp yeryüzündeki kültürel süreçlerin düzenlenmesindeki iş gören kutsal ve adeta ilkel toplumların ansiklopedileri mahiyetindeki anlatılarıysa, atasözleri de bu tür bir toplum hayatı içinde yaşayan bireyin okulu ve yeryüzünde yaşama kılavuzu veya el kitabı niteliğinde teknik bir gerekliliğin sonucu oluşmuş sosyal ve kültürel düsturlardır. Bu nedenle atasözlerinin, mitlerle eş zamanlı ve belki de onlardan daha önce oluşmuş en eski edebî tür olduğunu söyleyebiliriz.” (Çobanoğlu, 2004: 2).

Atasözlerine dair daha detaylı bilgiye ulaşmak için alanda yapılmış bazı çalışmalara başvurmak mümkündür.²

1 Bu tür atasözlerinin teşekkül ettiği şartlar ve bağlamına göre değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

2 Atasözleri üzerinde yapılmış birkaç çalışma şunlardır: Hamdi Akverdi (1940), *Halk İçin Atalar Sözüne Tatbik Edilmiş Ruhi Bilgiler*, İst., Güven Basımevi; Mustafa Nihad Özön (1956), *Türk Atasözleri*, İst., İnkılap Kitabevi; Ö. Asım Aksoy (1965), *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara, TDK (ve diğer çalışmaları); Aydın Oy (1972), *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İst., Türkiye İş Bankası Yayınları; İhsan Kurt (1991), *Türk Atasözlerine Psikolojik Yaklaşım*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları; Türker Acaroğlu (1992), *Türk Atasözleri*, İletişim Yay., İst., (aynı araştırmacının diğer çalışmaları); Özkul Çobanoğlu (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara, AYK AKM; Metin Yurtbaşı (2013), *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*, ex-cel-lence publishing, İstanbul, vd.

Bu çalışmada tahlil edilen konu esas itibarı ile hayvancılık kültürüne mensup Şor Türklerinin atasözleri ve bu atasözlerinde hayvan kültürünün mevcudiyeti ve önemidir. Ayrıca, evcil ve yabancı hayvanların Şor Türklerinin bireysel ve toplumsal yaşamlarına olan etkilerinin atasözlerinde yansımaları üzerinde durulmuştur. Ancak makale konusuyla ilgili olması bakımından Şor Türkleri hakkında tanıtıcı kısa bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Şor Türkleri, Rusya Federasyonu sınırları içinde 85° - 90° doğu boylamları, 55° - 60° kuzey enlemleri arasında bulunan Kemerovo bölgesinin güney kısmında Kondom, Mrassu ve Tomsk nehir yatakları arasında yer alan coğrafi bölge meskûndurlar. Kemerovo bölgesinin doğusunda Krasnoyarsk, batısında Novosibirsk, güneyde Novokuznetsk ve kuzeyde Tomsk şehirleri bulunmaktadır. Şor Türklerinin bir kısmı da Hakasya Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Şor Türkleri “Kuznetsk (Demirci) Tatarları” adıyla da tanınmaktadırlar, demir madeni işleminde mahir oldukları için bu adla tanınmışlardır. Ayrıca “Tatar Kiji”, “Mrastsı (Mrassu Tatarları)”, “Kondomtsı (Kondom Tatarları)” adlarıyla; kendi dillerine göre “Şor”, “Şor Kiji”, “Tatar Kiji”, “Ku Kiji”, “Mrass Kiji” gibi adlarla da bilinmektedirler (Bağcı, 2011: 1).

1604 Tomsk şehrinin kurulmasından sonra *Kuznetsk Tatarları*, Rus Çarlık Devleti sınırlarına dâhil edilmesi gereken bir grup hâline gelmiş, defaten yapılan baskı ve akınlar sonrasında 1616 yılında Rus Kazaklarının raporlarında “*Kuznetsk Tatarlarının Çar'ın devletine yasak (vergi) ödeyeceklerine, Çar'a sadakatle hizmet edeceklerine ant verdikleri, sadakatle hizmet edip, devlete yasak ödeyecekleri*” yazılmıştır (Potapov, 1936; Bağcı, 2011: 6).

Araştırmacılara göre Şorlar köken bakımından domine olan Türklerle, Samodiy, Ugor, Ket, Yenisey ve kadim Türk gruplarına dâhildirler ve Kuzey Altaylılarla da benzerdirler (Kimeyev, 1989: 11; Bağcı, 2011: 10). XX. yüzyılda etnograflar ve tarihçiler tarafından yapılan araştırmalarla Şorların etnogenezi ve etnik oluşum süreçleri incelenmiştir. Bu araştırmalar sonucunda etnograf V. M. Kimeyev yaklaşık 10 tane bölgesel Şor boyu tespit etmiştir: orman-step grubunda *Nijnekondom*, *Nijnemrassu*, *Verhne-mrassu*, *Mundıbaş* ve *Antroposkaya*; dağlık-tayga grubuna *Verhnekondom*, *Pızassk*, *Verhne-mrassu*, *Koburzinsk* ve *Srednemrassu* (Kimeyev, 1989:152-154; Bağcı, 2011: 8).

Şor Türklerinin sayısı 2002 yılında yapılan Rusya Federasyonu genel nüfus sayımına göre ise 13957 kişi olarak tespit edilmiştir (Bağcı, 2011: 13).

Şorların konuştukları dil Şor Türkçesince “*Tatar Til, Şor Til*”dir.³ Şor Türkçesi günümüz modern dil bilimi sınıflandırmalarına göre Türkçenin Doğu Hun kolunun Uygur-Oğuz grubunun Hakas alt grubuna dâhil edilmektedir (Tannagaşeva - Aponkin, 1993; Aça, 2018) Şor Türkçesinin genel Türk dili içindeki yeri üzerinde G. J. Ramstedt, S. Samoyloviç, N. A. Baskakov, R. R. Arat, Benzing, K. H. Menges, T. Tekin gibi dil bilimcilerin durdukları görülmektedir (Aça, 2018). Şorlar dil olarak tarih öncesi devirlerde Ket dili ve Obsk-Uygur dilleriyle ilişki içinde olmuş; erken Türk döneminde de İrani dillerle, biraz daha geç dönemde ise Moğol diliyle etkileşim içinde olmuş; günümüzde de Rusça, Gorno-Altay ve Hakas Türkçesiyle aktif bir ilişki içerisinde bulunmaktadır.

Şor Türkçesinin *Kondom* ve *Mrassu* olmak üzere iki temel dialeği ve her birinin de kendi alt ağız sistemi mevcuttur:

a. Kondom dialekt grubuna: Abaşevsk alt ağızıyla Nijnemrassk, Mundibaşsk (Kalarskiy), Antropovsk, Verhnekondomsk, Pızassk ağızları;

b. Mrassu dialekt grubuna: Nijnemrassk, Tomsk, Srednemrassk, Kobirzinsk ve Ortonsk alt ağızıyla Verhnemrassk ağızları girmektedir.

Şor Türkçesinin iki ağız sistemi olan Kondom ve Mrassu aynı zamanda Şor destan geleneğinin de iki ayrı gelenek merkezidir. Şor Türklerinin hareketliliği ve gezginliği sayesinde günümüzde bu ağızlar birbirleri ile yakınlaşmakta ve aralardaki farklar yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır (Bağcı, 2011: 19).

Şor Türklerinin tarih boyunca geçim kaynakları madencilik-demircilik, avcılık, balıkçılık, arıcılık, hayvancılık, tarım ve yenilebilir meyve ve kök toplayıcılığı olmuştur. Hem evcil hem de yabani hayvan avı ekonomik bakımdan önemli bir faaliyet alan olmuştur. Şor Türkleri, özellikle avladıkları kürkleri değerli hayvanlarla Rus devlet bütçesine önemli bir katkı yapmıştır.

İnsanlar ilkel dönemlerden itibaren içinde bulundukları çevreyi tanımaya, gördükleri varlıkları adlandırmaya ve anlamlandırmaya, onlara göre kendilerine konum tespit etmeye çalışmışlardır. Yaşadıkları tabiat olaylarını içinde bulundukları şartlara göre yorumlamayarak dünyevi ve dinî tasavvurlarını oluşturmaya çabalamışlardır. Bu sırada karşılaştıkları

3 Şor dili (Türkçesi) Türk dil ailesinin bir üyesidir. Şor dili hakkında bkz: W. V. Radlov. *Obraztsy Narodnoy Literatury Turkskih Plemen, Jivuşih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepı*, cilt. I, Spb., 1866; V. I. Verbitski. *Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiya Turkskogo Yazıka*, Kazan, 1884; *Altayskiye İnorodısı*, Moskova, 1893: 26- 42 ve 206-208; *Gramatika Altayskogo Yazıka*, Kazan 1869; A. N. Samoyloviç. *Nekatoriye Dopolneniya k Klassifikatsii Turetskih Yazıkov*, Prg., 1922; P. T. İvanov. *Sibirskiye Turki ih Nareçiya*. Tomsk, 1927; S. Y. Malov. *Oçöt o Komandirovke v Tomskuyu Guberniyu*, İzvestiya Russkogo Komiteta dlya İzuçeniya Sred. i Vost. Azii, No: 9, 1909; A. M. Suhotin. *K Probleme Natsionalno-Lingvistiçeskogo Rayonirovaniya v Yujnoy Sibiri. Kultura i Pismennost Vostoka*, kng. VII - VIII, Moskova 1931; Totosev. *Sor Tilinin*, ç. I i II. Uçebnik Şorskogo Yazıka Dlya Naçalnoy Şkoli. Gramatika i Pravopisaniye. Novosibirsk 1933; A.Kuzurgasev. *Sortilinin*, Novosibirsk 1935.

hayvanları da aynı şekilde tanımaya, kendilerine olan zararlarına veya yararlarına göre sınıflandırmaya yönelmişlerdir. Bu yöneltte bazı hayvanlar tabu olmuş ve kültleşmiş; bazı hayvanlar uğursuzluk getiren olarak görölürken, bazıları da kutsanmıştır. Bu yorumlama ve sınıflandırma da elbette ilkel insanlar hayvanlardan elde ettikleri ekonomik girdilere göre hareket etmişlerdir. Evcilleştirebildiğı hayvanlar onların ekonomik yaşamlarına doğrudan olumlu değerkatmış ve bu katma değerkle de refahlarında iyileşme görölmüştür. Özellikle vahşi hayvanların kendilerine ve sahip oldukları hayvanlarına zarar vermesi nedeniyle onlara karşı olumsuz bir bakış açısı gelişmiştir.

Şor Türkleri de tarih içinde daimi olarak hayvanlarla yakın ilişki içinde olmuşlardır. Şor Türklerinin hem ekonomik hem de kültürel hayatında evcil ve yabani hayvanlar önemli bir yer tutmuştur. Hayvanların olumlu ve olumsuz özelliklerini gözlemleyerek kendilerine hayat düsturları oluşturmuşlardır. Yani içinde bulundukları coğrafi şartlar ve iklim koşulları nedeniyle günlük sosyal ve iktisadi yaşantısının en önemli unsurlarından biri olan hayvanların birçok özelliğı, onların yaşam felsefesi ve dünya görüşünün oluşmasında büyük rol oynamıştır.

Bu noktada Şor Türklerinde avcılık ve yabani hayvan avcılığı hakkında bilgi vermek, konuya bağılı olarak bazı hayvanların taşıdığı önemin açıklanması açısından konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

Avcılık, Şorların ekonomilerinin % 75 ile % 90'lık bir bölümünü oluşturmaktadır (Mirotvortsev, 1911: 25; Bağcı, 2011: 29).

Şorlar yabani hayvan avcılığında mahirdirler; avcılık Şorların dünya görüşlerinin, kültürel kodlarının ve eski dinî inançlarının izlerini taşımaktadır. Şorlar XX. yüzyılın ortalarına kadar yılın her mevsiminde yabani hayvan avı yapabilmekte olup bununla yaşantılarını idame ettirmeye çalışmaktadırlar. Şorların yabani hayvan avı, avladıkları hayvanlar, kullandıkları av usulleri ve av zamanları dinî ritüeller bağlamında kutsallık kazanmıştır.

Şorlar için yabani hayvan avcılığı sonradan edinilmiş bir uğraşı olmayıp temelinin günümüzden 4 bin yıl öncesine dayandığını, Minusinsk deresinde Afanasyev dağı yakınında Batena köyündeki kazılardan çıkan kalıntılar, anılan havalide avcılık yapıldığını göstermektedir (Miller, 1787: 457-462; Teplouhov, 1927; Bağcı, 2011: 22). Buralardaki kazılarda çok miktarda kayalardan ve kemiklerden hazırlanmış av silahları bulunmuştur. Taşlardan yapılan silahlar yontularak ve parlatma tekniğı ile yapılmıştır; Şorlar da bu yapının içindedir.

Sibirya yabancılarının örf ve adet hukuku kitabında Kuznetsk bölgesi yerlilerinin adetleri bölümünde şöyle yazılmaktadır: “(Şorlar) yabani hayvan avına, ekicilik ve hayvancılıktan daha fazla meyilleri vardır ki, köylüler arasında yaşayanların büyük çoğunluğu av yapar ve bundan dolayı hemen hepsi silahla çok iyi şekilde hareket edebilir” (Samokvasov, 1876:7; Bağcı, 2011: 22).

Şor Türklerinde avcılığın ne kadar eskiye dayandığı, onların benimsediği avcılık yaşam tarzının yansımalarıyla yüklü olan folklor ürünlerinde görülmektedir. Gelişen hayvancılık ve avcılık Şor destan metinlerinde de yansımaları bulmuştur. N. P. Direnkova, Şor epik anlatılarında Han’ın sayısız hayvan sürüleri olduğunu, onun hayvanlarının miktarının gökyüzündeki yıldızlar, nehirdeki çakıl taşları ve taygadaki kayaların sayılarıyla ancak kıyaslanabildiğine dikkat çekmiştir.

“Halk kara bir tayga gibi, hayvanlar çakıl taşları gibi durur.”

“Ak tashılın eteğinde beyaz yumurtalar gibi sığır durur. Halkı ak sığırlarının sayısını bilmeyen bir han yönetirmiş.”

“Hesabı bilinmez hayvan durur, sayısı bilinmez halk yaşar. O halkın yaşamasına dünya yetmezmiş, ak malın yayılmasına otlar yetmezmiş.” (Direnkova, 1940: XXIX; Bağcı, 2011: 25)

Şor anlatmalarının kahramanları “ok ve yayı ile yabani hayvan avlayan avcılardır” (Potapov, 1936). Şorlarda avcılık temel iktisadi uğraşıdır; erkekler yabani hayvan avı yaparken, kadınlar ve çocuklar ise yabani bitki kökleri ve meyve toplamakla uğraşırlar.

Temel geçim kaynağı olan yabani hayvan avına erkek çocukları oldukça erken yaşlarda götürülerek, geleceğin mahir avcıları bu şekilde yetiştirilmektedir. Babalar, çocuklarını 16, hatta daha da erken 12, 14 yaşlarında avcı arteline (grup) dâhil ederek ava götürmektedir. Şorlar 2-6 kişiden, daha çok yakın akrabaların katılımıyla avcı artelleri oluşturarak ava gitmektedirler.

Şorlarda *sorug* (av mevsimi) genel olarak sonbaharda başlar ve kış mevsimini de içine alır; bu elbette ki, yılın diğer dönemlerinde av yapılmadığı anlamına gelmez. İlkbaharda, yaz mevsiminde de çeşitli yabani hayvan avı yapılmaktadır.

Avcılık, Şorların inanç ve yaşam tarzlarıyla iç içedir; bir nevi avcılık onların dinleri, dinleri de avcılıktır. Kamlık inancına ait birçok unsur avcılıkta yansımaları bulmaktadır. Şorların tasavvuruna göre ruhlar, yani dağ, orman ve su “iyeleri”, avcıların avdaki başarılarını doğrudan etkilemektedir. Başarılı bir av için ruhların memnun edilmesi gereklidir. Bu inanç gereği olarak da Şorlar avcılıkla bağlantılı olarak, avda ve öncesinde

birtakım ritüeller icra ederler. Onların tasavvuruna göre dağın, ırmağın ve tayganın var olan çok sayıdaki ruhları insanların yaşantılarını etkilemekte ve yön vermektedirler. Bundan dolayı da anılan “ruhlar-iyeler”e Şor insanı tarafından büyük saygı gösterilmektedir. Ayrıca avda başarı sağlayacağına inandıkları özel “av ruhları” vardır (Bağcı, 2011: 24).

Şor avcılarının av malzemelerinde dinî inançlarını yansıtan unsur ve elementler görülür, yabani hayvan avcılığı dini öğeler bakımından çok zengindir. Şorlar için bizzat avcılık kutsal sayılır, bir nevi dinî vecibedir. Avcılıkla, av gereçleriyle alay edilmez. Avcılar, ava giderken temiz olmaya özen gösterirler; av arifesinde kadınlarıyla cinsel ilişkiye girmezler (Potapov, 1936; Bağcı, 2011: 26).

Şor avcıları bereketli bir av için *od eezi*'ye (ateşin ruhu) sunu verirler; ateşe yağ atarlar çünkü yağı sever. Ateşe sunuda bulunurken şöyle yönelirler:

Otus pastu ot ene - Otuz başlı ateş-ana
Altın tondu ot ene - Altın kürklü ateş-ana.

Bu şekilde “od eezi”nin⁴ (ateşin iyesi/ruhu) hoşnutluğunu kazanmaya çalışırlar (Potapov, 1936). İlk başlarda geyik, mus, maral, karaca gibi büyük toynaklı yabani hayvan avcılığı, daha sonraları ise sincap, samur, tilki, kolonok⁵ su samuru, kakım⁶ gibi kürkleri değerli hayvan avcılığı da yapmışlardır.

Sosyologlar Şor Türklerinin dinî inançlarını, geleneksel ve formal dini yapı olmak üzere iki pencereden incelemektedir (Barannikov - Mantronina, 2004: 102-107). Sosyologların düşüncelerine göre geleneksel din, “*ilk örnek (primitif) formlardan dünya dinlerini doğuran geleneksel toplum için çok karakteristiktir*” (Barannikov – Mantronina, 2004: 102). İkinci ise “*dini yaşam tarzının, törensel tarafının yerine getirilen dinsel ve inanç sorunlarına karşı derin kayıtsızlıkların ortaya çıkışı şeklidir*” (Brannikov – Mantronina, 2004: 103).

Çarlık Rusya'sı, Güney Sibirya ve Altaylar bölgesini ele geçirdikten sonra Ortodoks Kilise vasıtasıyla bu havalide misyonerlik faaliyetlerine yönelmiş ve önem vermiştir. Kamlık inancına mensup bölgenin sakinlerini Ortodoks Hristiyan yapmak için gerekli her şeyi yapmıştır. Altay'ın Türk dilli nüfusunun kuzey yerel grupları Şor etnosuna girmektedir: Nijnekon-dom, Nijnemrassu, Verhnetomsk, Antrops, Mundibaş ve bu gruplar Rus

4 Şor Türklerinin dinî tasavvuruna göre birçok şeyin “eezi” (ruhu vardır); dağı, ormanın, suyun, ateşin vb. gibi. Bu ruhlar sunularla memnun edilirse, onların iyilikler verdiklerine, hiddetlenilirse de kötülükler musallat ettiklerine inanılmaktadır.

5 Sansargillerden kürkü değerli vahşi bir hayvandır.

6 Sansargillerden yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli, kürkü değerli, etçil hayvan.

kültürü, yani halk Ortodoksluğunun etkisine giren ilk gruplar olmuştur. Rusların ilerlemeleri ağırlıklı olarak Sayano-Altay Dağlık bölgelerinin güney ve güney-doğu istikametinde olmuştur (Arzütov, 2002: 193-200; Bağcı, 2011: 57).

XIX. yüzyılın ilk yarısından başlayarak Rus Ortodoks Kilisesinin misyonerlik faaliyetleri devletin resmî politikasının ana çizgilerinden biri olmuştur. 1820 yılında Altay Ruhani Misyonerliği kurulmuştur. Şorlar da bu misyonerlik kuruluşunun çalışma alanına dâhil edilmiştir. Bu misyonerlik kuruluşuna bağlı olarak Kuznetsk bölümü, Kuzedeyevsk bölümü (1857 yılında açılmıştır), Kondom bölümü (1878), Mrassu bölümü (1878), Kuznetsk bölümü Matursk kampı (1882), Spass bölümü (1887) Tarabinsk bölümü (1911) alt birimler kurulmuştur.

Dağlık Şor ülkesinde Altay Ruhani Misyonerliğinin faaliyetlerinin durdurulmasından sonra köylerde vaftiz geleneğini köylüler kendileri uygulamışlardır. Bu şekilde Ortodoksluk inancı Şorların resmî inançları hâline gelmiştir. Ortodoksluk, Şorların geleneksel kültürünün bir parçası olmuş, vaftiz etme de Şor etnosunun kültüründe bir gelenek hâlini almıştır. Bu şartlar içinde Kamlık inancı gelenekleri 1970’li yılların ortalarına kadar var olmaya çalışmıştır (Kimeyev, 1989: 57; Bağcı, 2011).

Bütün bu faaliyetlere karşın Şorlar Tanrı Ülgen⁷, Umay ve Erlik’e olan inançlarını terk etmemişlerdir. Onların dünya görüşüne göre “Ülgen Çer” (Ülgen’in dünyası), “orta dünya” ve “kötü ruhların dünyası” olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Ülgen’in dünyasının 9 kat olduğu, 7. katta ay ve yıldızlar, 8. katta güneş ve 9. katta da Ülgen’in kendisinin yaşadığına inanılmaktadır; yer altı dünyası da Erlik ve avnesine aittir.

Şu noktayı belirtmek gerekir ki, hem Şor Türkleri hem de başta Hakas Türkleri başta olmak üzere diğer bazı Türk zümreleri Çarlık Rusya’sı tarafından vaftiz edilerek Ortodoks yapılmalarına rağmen özünde Kamlık inancı ve geleneklerini tamamen terk etmemişlerdir. Şor Türkleri teoride Hristiyan olmuş, pratikte ise Kamlık inancını korumuşlardır. Onlar dualarında ve ayinlerinde İsus Hristos’a (İsa) değil, daha çok Kuday’a yönelmişlerdir, yönelmektedirler. Yukarıda ifade edildiği üzere günlük yaşantılarında, ekonomik faaliyetlerinde Hristiyanlık akidelerinden ziyade Kamlık inancının ritüelleri baskındır. İsus Hristos veya azizlerle ilgili olarak sözlü kültüre hemen hemen hiçbir şey yansımamışken, özellikle atasözlerinde “Kuday” ve “ayna” (kötü ruh) sıkça konu olmuştur:

7 Ülgen’e Kamlık inancına mensup Güney Altaylı kabileler Kuday, Moğolistan’da yaşayan Soyotlar Kayra Kan, diğer Altay Türkleri Kayra Han/Kan, Tengere terimlerini kullanmaktadırlar. İbrahim Sarı, *Türklerin İnanc Sistemi*, 2017.

- *Kudayga la ijenseñ, kurug kalarziñ!* - (Çalışmadan) Sadece Kuday’a güvenirsen, mahrum kalırsın (bir şey elde edemezsin).

- *Kuday pergen çolınañ, şık polbassiñ!* - Kuday’ın verdiği (kader)den kaçamazsın!

- *Susçeñ nekke Kuday, müüs perbença!* - Tos vuran ineğe Kuday boynuz vermez!

- *Kudaydın salganı şala parbas!* - Kuday’ın saldı (belirlediği) mutlak varır (gerçekleşecektir)!

- *Kuday üş çırgal salgan: Tugan kelgende, Alışkanda, Öl-parganda!* - Kuday, insana üç şölen vermiş: Doğumda, Evlilikte ve Ölümde!

- *Kiji kargalangamı – çer üstünde, Kuday kargalangamı – çer altında!* - Kişinin kargışı – yer üstünde, Kuday’ın kargışı – yer altında!

- *Kudayın seni pektenzin!* - Kuday seni pekleştirsin (güçlendirsin)!

- *Çabal kiji, çarım ayna!* - Kötü kişi, yarım ayna (kötü ruh)!

- *Aga ayna da teñ ebes.* – Ona, ayna bile denk değil (zalim kişi hakkında).

- *Ayna karagınıñ odın korukça, Anañ aara körünmen çörça.* – Ayna, göz ateşinden korkar çünkü kendini görmeden yürür.

Kamlık inancına ait unsurların sadece atasözlerinde değil, Şor Türklerinin kültürünün her noktasında etkin olduğu görülmektedir. Bu da resmî kararlar ve uygulamalarla halkın inancının teoride değiştirilebileceği, ancak pratikte ise bizzat halk istemezse pek mümkün olmadığını kanıttır. Zira Şor Türklerinin dünya görüş ve inanç yapılarını şu şekilde tanımlamak yanlış olmayacaktır: *ruhu Kamlık, bedeni Hristiyanlıktır*.

Şor Türklerinde Kamlık inancının, özellikle Sovyetler Birliği döneminde sönük kalmasının nedeni olarak onların Hristiyanlığı benimsemeleri değil, resmî kolluk güçlerinin Kamlara ve bu inanca sahip olanlara birtakım baskılar uygulamalarıdır. Zira Kamlık inancı Şorların günlük yaşantılarının veya kültürlerinin bir detayı, bir yan unsuru olmayıp, bizzat onların yaşam tarzını ve kültürlerini oluşturan, ona şekil veren ana unsurdur. Kamlık inancı atalar kültünden intikal eden bir mirastır. Müstakbel Kamlar, Kam atalarının ruhları tarafından bu bağışa layık görülürler, yani atalarının ruhlarıncı Kam adayları olarak seçilirler, daha doğru ifadeyle Kamlık, kişinin isteği dışında ruhlar tarafından belirlenen müstakbel Kam’a tevdi edilen bir istidat, bir vazifedir. Altaylılar ve Şorlar, Kamlık bağışını/davetini “dedeler etkiledi” (Anohin, 1924: 36) veya “ruh girdi”, “*tös bazıp-jam*” – (bastı - Altaylılar) ve “*tös pazıp-çam* (Şorlar)” terimleriyle ifade etmektedirler (Verbitski, 1870: 63; Bağcı, 2011: 58).

Kamlık geleneğinde ruhlar tarafından Kam adayı olarak seçilen kişi hastalığa tutulmaktadır; bu hastalık bir tür histeri ve esrimedir. Kamlık hastalığının günlerce, aylarca hatta yıllarca sürebileceği ifade edilmektedir. Doktor Araviyski tarafından yapılan çalışmada Şorlarda Kamların hatıralarının daha çocukluk yıllarında yaşadıkları ağır sıkıntı veya çöküntüye işaret ettiğini göstermiştir:

“Kam Kuyüga daha altı yaşında iken kendisine “ayna”ların (kötü ruh) musallat olduğunu anlatmıştır. “Ayna” ansızın gelip musallat olmuş. Diğer çocuklarla oyunlar oynarken sık sık “ayna” gelirmiş, o geldiğinde Kuyüga sanki ölü gibi yere düşermiş. Ancak akşama doğru kendine gelebilirmiş. Kuyüga da “ayna”lardan kurtulabilmek için Kamlık yapmaya başlamış, ondan sonra da bu tür nöbetleri bir daha yaşamamış.” (Araviyski, 1927: 136).

Kamlık inancında ruhlar tarafından Kam adayı olarak seçilen kişinin verilen bağış reddetmesi mümkün olmamaktadır. Aday Kam hastalığı esnasında bazı görmeler ve sanrılar yaşamaktadır. Bunlar gerçek gibi net olurmuş.⁸ Örneğin Sira ulusu Kobıy boyundan bir diğer Kam ise 3 yıl hastalık yaşamış. Rüyasında erkek ve kadın suretinde ruhlar gelmiş ve karnını yarıp, ince bağırsaklarını çıkarttıktan sonra temizleyip tekrar kapatmışlar ve devamlı olarak “konma, paza çanta” (Kamlık yap, daha fazla yatma) demişler. Yatarken Kamlık yapmaya başlamış, ruhlar da onu rahat bırakarak daha fazla acı çektirmemişler. Kamlık yapmak istemediğinde ise onu sopa ve kamçılarla döverlermiş (Direnkova, 1940: 267-291; Bağcı, 2011: 60). Kamlık hastalığına yakalanan aday hastalığını yaşarken halsiz şekilde yatmakta, bu esnada da fiziksel ıstıraplar yaşamakta ve acılar çekmektedir. Müstakbel Kam maruz kaldığı bu acı ve ıstırapları, kendisini çevreleyen ruhların çektiğine inanılmaktadır.

Kamlık bağışını almak istemeyen, bundan kaçınanlar, ruhlar tarafından şiddetli şekilde cezalandırılmaktadır. Seçilen adayın bu hizmetten kaçması hemen hemen mümkün değildir. Şorlarda Kamlık için aday olarak seçildikten sonra bu görevden kaçınmaya çalışan inatçı insanları, ruhlar feci şekilde cezalandırmış (Yakovlev, 1900; Bağcı, 2011: 60).

Ruhlar tarafından tevdi edilen Kamlık bağışını seçilenin reddetmesi mümkün değilken ruhların nadiren de olsa seçtikleri aday Kam’ı terk ettikleri durumlar da olmaktadır. Şorlarda Kamlık bağışının, Kam henüz hayatta iken ruhlar tarafından bir başka kişiye tevcih edilmiş olduğu Araviyski tarafından ifade edilmiştir (Araviyski, 1927: 137; Bağcı, 2011: 60).

8 Türk dünyasında Kamlık (Şamanlık) bağışının alınması ve sonrasında yaşananlar için bk. N. P. Direnkova “Poluçenie Şamanskogo Dara po Vozzereniem Turetskih Plemen”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 2019, S 2, s.101-123 (Çev. Atilla Bağcı). A. A. Popov. “Poluçenie Şamanskogo Dara u Vilıyskih Yakutov”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 43, 2017 (Çev. Atilla Bağcı).

Kamlık istidadını aldıktan sonra “Kamlık ayini” yapan Şor Kamları rahatladıklarını, hafiflediklerini ifade etmişlerdir. Modern bilimde insanların bir takım terapiler tatbik ettikten sonra bedenlen hafifledikleri, yani ruhen ve bedenlen rahatladıkları bilinmektedir.

Bu kısa tanıtıcı bilgiden sonra avcılık konusuna dönersek, Şorlarda eti ve kürkü için avlanan yabancı hayvan avcılığından başka balıkçılık da önemli bir geçim kaynağıdır. Mrassu ve Kondom nehirlerinde ve kollarında avlanmaktadırlar. Şorlarda balıkçılık ana iktisadi geçim kaynağı olmayıp, yardımcı bir unsurdur. Şorlar balıkçılıkla ancak yiyecek ve giyeceklerini ucu ucuna ancak tedarik edebilmekteler (Radlov, 1866 I: 349; Bağcı, 2011: 32).

Verilen bilgiler ışığında Şor Türklerinin iktisadi ve kültürel yaşamında evcil ve yabancı hayvanların öneminin ne denli büyük olduğu daha sarik şekilde görülmektedir. Durum böyle olunca hayvanların, özellikle sözlü kültüre de yansması aynı oranda görülmektedir. Hayvanlar, Şor masalları, hikâyeleri, destanları, bilmeceleri ve atasözlerine konu olmuştur.

Şor Türkleri yüzyılların deneyimi ve birikimi sonucu ortaya çıkan ve törenin en güzel şekilde yansıtıldığı atasözlerini karşılamak için *kep söster*, *takpak söster*, *ülger söster* gibi kavramları kullanmaktadırlar. Atasözlerini karşılamak için kullanılan bu kavramlar, biraz değişik bir şekilde Hakas (kip-çoo) ve Tuva Türkleri (üleger comok) tarafından da kullanılmaktadır (Baskakov - İnkicekova - Grekul, 1953: 365-367; Aça, 2018).

“*Kep sös*, *takpak sös*, *ülger sös*” diye adlandırılan Şor Türklerinin atasözleri ve özlü sözleri genellikle beyit formundadır. “Kep sös” veya “ülger sös” bazen terkip unsurları olarak kahramanlık anlatılarının kompozisyonlarına girmektedir (Direnkova, 1940: 348; Bağcı, 2011: 49). Bu bağlamda Şor Türklerinin *kepter söster*’ine at, börtü, geyik ve kuş başta olmak üzere çok sayıda hayvan olumlu ve olumsuz özellikleriyle konu edilmiştir.

1. At
2. Geyik, Keçi, Koyun
3. Köpek, Kurt, Tilki, Aslan
4. Kuşlar
5. İnek, Boğa, Yılan, Arı, Ayı, Karınca vd.

Bozkır kültürü, atın evcilleştirilmesiyle büyük merhale kat etmiş, aynı şekilde demir madeninin de kullanılmaya başlanmasıyla besi hayvancılığı yapan bozkır kültürü yaratıcıları atın hızı ve demirin vurucu gücünü birleştirerek kudretli devletler kurmaya başlamışlar; yani başka deyişle atın hızı ve demirin gücü bozkır kültürü ve bozkır devletinin en büyük üstünlüğü olmuştur (Durmuş, 2013: 10; Bağcı, 2018: 9).

Özellikle at ve zikredilen diğer hayvanlar avcılık ve hayvancılık yapan bozkır-tayga insanı için çok önemlidir ve hayatının her noktasında bu hayvanlarla mutlak ilişki içindedir. At, genel olarak Türkler için vazgeçilmez bir hayvandır. Atı ilk ehlileştiren ve demiri ilk işlemeye başlayanların Türkler olduğu genel kabuldür. Atın hızı ve demirin gücü birleştirilmiştir. Bu bağlamda at Türk milletinin yaşamında ve kültüründe çok önemli bir konuma gelmiştir. Atın önemi ve sağladığı üstünlük nedeniyle bozkır kültürüne sahip Türk zümreleri komşularına karşı üstünlük sağlamışlardır. Hâl böyle olunca da Türk insanı at olmadan düşünülemez; “*Kuş kanadıyla, Türk atıyla*” atasözü bu gerçeği en iyi şekilde göstermektedir.

Şor Türkleri ifade edildiği gibi zengin bir sözlü kültüre, daha da özel de *Alıptıh Nımah* (Kahramanlık Destanı) geleneğine sahiptir ve az olan nüfusuna ters orantılı olarak onlarca *Alıptıh Nımah* vücuda getirmişlerdir. *Alıptıh Nımah*’larda Alıp (Alp, Bahadır) ana kahraman, atı ise ikinci sırada yer alan kişilik/canlıdır. At, binicisi Alıp’ı tamamlamaktadır. Atı olmayan Alıp, kay’ı olmayan kayçı gibidir; kay’ı olmayan kayçı’nın anlattığı destan da yayan destan olarak adlandırılmaktadır. At, *alıptıh nımah*’lardan başka Şor *kep sösteri*’nde de önemli bir figürdür. Atın işlendiği *kep söster* ile hayatın birçok alanına ait bilgiler ve hükümler verilmektedir. Atın semizliği ile kişinin aklını kullanması, kişnemesi ile insanın konuşması, kaçan atın yakalanabileceği ancak ağızdan çıkan sözün tutulamayacağı, atın kamçı ile değil yem ile koşturulabileceği gibi olumlu özelliklerinin yanında, tembel atın binicisini ihtiyarlayacağı, tembel atın diğerlerine yaslanacağı, at figürü üzerinden tembel insanın da topluma yük olacağı, atın keçesi altına başın uzatılmaması gerektiği gibi olumsuz sayılabilecek özellikleri üzerinden de hayat düsturları vaaz edilmektedir.

Burada şu tespiti yapmak yanlış olmayacaktır; toplum içinde iyi at, kişinin aklını temsil etmektedir. Normal şartlarda tayga insanı fiziki olarak güçlü olmalıdır ki, zor fiziki ve sert iklim koşullarına dayanabilsin, ancak fiziki güçten daha önemli olarak akla vurgu yapılmaktadır. İnsanın fiziki gücü ve dayanıklı yapısından ziyade aklı ile başarılı olacağı ifade edilmektedir.

At ile ilgili *kep söster*’de hem birinci hem de mecazi anlamı doğrudan hayata dokunmaktadır, yani *kep söster*’in hem zahiri hem de batını anlamları doğrudan hayat düsturları vaaz etmektedir. İlgili *kep söster* incelendiğinde taşıdığı zenginlik daha iyi görülecektir.

Bu çalışmada incelenen atasözleri “*Duhonaya Şoriya*”, *Şorskiy Folklor v Zapisah i iz Arhiva Prof. A.İ.Çudayakova* (“Manevi Şorya”, A. İ. Çudayakov’un Arşivi ve Kayıtlarında Şor Folkloru) adlı çalışmanın 318-344. sayfalarında yer alan 374 tane atasözü ve N. P. Direnkova’nın Şorskiy

Folklor (1940) adlı çalışmasında yer alan 18 tane Şor atasözü incelenerek tespit edilmiştir. Çalışmada Şor Türkçesi transkripsiyonu (*italik*) ve Türkiye Türkçesinde atasözlerinin anlamları verilmiştir; bir noktanın altını çizmek gerekir ki Şor Türkçesi *Kep Söster*'in Türkiye Türkçesine çevirisi değil, ancak aktarma ve uyarlaması yapılabilir, zira aynı dilin lehçeleri arasında yapılan metin aktarımlarına çeviri tanımlamasını kullanmak doğru bir tabir olmayacaktır, aktarım daha isabetli olacaktır.

Şor Türklerinin *kep söster*'inde at şu şekilde geçmektedir:

1. At

1. *Igıraçı ezer attıñ kulaginga abır perbes, iygi çabal tabıssa, Eldiñ kulaginga abır perbes.* - Eyer gıcırtısı atın kulağına rahat vermez, iki zalim (kişi) takışsa halka (kulağına) rahat vermez.

2. *Abazı çabal sögerge kıñça, adı çabal purnarga kıñça.* - Zalim/kötü baba cezalandırmayı, kötü at başkalarına yaslanmayı sever.

3. *Çaқşı til çarım attıñ paazı.* - Yahşi dil, atın yarısıdır.

4. *At poların kulunda körünça, kiji poların kiçiinde körünça.* - At olacak kulunda (tay) görünür, kişi (insan) olacak bebekte görünür.

5. *Kiji tonu kirlença, kiji adı terlepça.* - El donu (giysi) kirlenir, el atı terler.

6. *At pojanganın tudarziñ, söş pajanganın tutpassıñ.* - At kaçarsa tutarsın, söz kaçarsa tutamazsın.

7. *Attı kamçıba kaçırғalaar, sulaba kaçıraar.* - Atı kamçı kaçırmaz (koşturmaz), yulaf kaçırır.

8. *At kiştejip tanıjar, kiji erbektejip tanıjar.* - At kişneyip tanışır, kişi konuşup tanışır.

9. *Müngen çaқşı at polza, ıraқtı çaginga toolarziñ.* - İyi atın varsa, uzaklar yakın olur.

10. *At sebizibe alar, kiji sagıjıba alar.* - At semizliğiyle alır, kişi aklıyla alır.

11. *Çaқşı atқа kamçı salbançe çorugın pilbessiñ, çaқşı erdi қандıқтура erbektebençe çözagin pilbessiñ.* - Yahşi ata kamçı vurmazsan koşusunu bilemezsin, söz demeyince kişi huyunu bilemezsin.

12. *Keçim altınga paş suқpa.* - At keçesi altına başını sokma.

13. *Aş çiiпçiganda mañzraba, atқа müngende saadaba.* - Yemek yerken acele etme, ata bininde oylanma.

14. *Karakça körüngen añni etke toolaba.* - Gördüğün yabani hayvanı at sayma/sanma.

15. *At münüp koy arazında çajınmas.* - At binip koyun arasında saklanılmaz.

16. *Paspas at, kespes pıçak erdi kaççıy karıtça.* - Gitmeyen at, kesmeyen bıçak eri ihtiyarlatır.

17. *Noo la çiižeñ anı çii, tijiñ ne taşka tegbezin! Noo la kesseñ, anı kes, argañ na küñge köybezin! Noo la münzeñ, anı mün, azagıñ na çerge tegbezin!* - Dişin neyi keserse, onu çiğne dişine taş değmesin! Ne yakışır, onu giy, bedenine gün çarpmasın! Hangi ata binersen, ona bin, ayağın yere değmesin!

At, Şor Türklerinin kültüründe ve gündelik hayatında fevkalade önemli bir varlıktır. Her atasözü üzerinde detaylı şekilde durarak her bir atasözünün sözlü kültür geleneği içinde taşıdığı hikâyesi ve arka planını araştırmak bu çalışmada fiziki olarak mümkün değildir. Şor Türkleri ve diğer Türk zümrelerinin iktisadi, sosyal ve kültürel yaşamlarında atın merkezde yer alan varlıklardan biri olduğu görülmektedir. Türk kültüründe atın önemine dair önemli sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır.⁹

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi avcılık Şorların günlük ve ruhani yaşantılarını düzenleyen ve şekillendiren bir iktisadi faaliyettir. Av döneminde icra ettikleri ritüeller ve av malzemelerine karşı hürmetkâr davranışlardan başka, bazı hayvanların adlarının tabu kabul edilerek açık açık söylenemeyip, başka terimlerle o hayvan ve nesne imalı olarak anılmaktadır. Bu olgu her toplumda mevcuttur. Anadolu kültüründe de “cin” kelimesi yerine “üç harfliler, iyi saatte olsunlar” ifadelerinin kullanılması gibi. Bu alanda hacimli bir literatür oluşmuştur. Bu tabuya göre *kiik*, *ak-kiik* (geyik, ak geyik) yerine *tas tuyaktıg* (taş toynaklı); *at* yerine *tuktug kabak* (gür kaşlı); *azıg* (ay) yerine *aba* (büyük dede) şeklinde kapalı bir ifade ile adlandırılmaktadır (Bağcı, 2011: 30).¹⁰

9 Bu konuda şu çalışmalara bakılabilir: D. A. Funk. “*Taygalı Avcıların, Balıkçıların ve Toplayıcıların Destanlarında Süt-Beyaz Atlar*” // *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 2003 (Çev. Atilla Bağcı, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2020, S 49 (Bahar), s. 223-236), No: 3. L.P.Potapov. “*Oçerki Narodnogo Bita Tuvintsev*” L., 1969; V.Ya. Butanayev. “*Traditsionniye Sposobi Vedeniya Skotovodçestva u Hakasov*” // *Voprosi Etnografii Hakasii*. Abakan, 1981, s. 69; F.T.Valeyev “*Nomenklatura Domaşnih Jivotnih u Tarskih Tatar (saha araştırmalarına göre)*” // *Etnogenez i Etničeskaya İstoriya Turkskih Narodov Yujnoy Sibiri i Sopredelnih Territorii*” Omsk, 1983, s. 25-30; F.A.Satlayev “*K Voprosi Poishojdeniya Severnih Altaytsev (Kumandintsev)*” // *Etničeskaya İstoriya Turkskih Narodov Sibiri i Sopredelnih Territorii*” Omsk, 1984, s. 27; D.A.Funk. “*Bačatskiye Teleuti v XVIII – Pervoyçetverti XX Veka: İstoriko-Etnografiçeskoye İssledovaniye*” // *Material k ser. “Narodi i Kultur”* vıp. XVII. – Teleuti. Kn. 2, M., 1993, s.266-267; “*Problemi Etničeskoy İstorii i kulturi Türko-Mongolskih Narodov Yujnoy Sibiri i Sporedelnih Territorii*” baskı 2, M., 1996, s. 242-265. L.V.Samarina. “*Traditsionnaya Etničeskaya Kultura i Tsevet*” // EO. 1992. No.2, s. 147-156.

10 Hayvanların adlarını tabu kabul edip, açık şekilde zikretmek yerine başka terimlerle hayvan ve nesnenin anıldığı liste için bk. Bağcı 2011: 30, 31, 32.

2. Geyik, Keçi, Koyun

Şor atasözlerinde önemli yer tutan diğer bir hayvan ise geyiktir. Geyik taygalarda avcılıkla geçinen Şor insanı için önemli ve bir o kadar da değerli bir hayvandır. Zira yabani geyik avcılığı yanında geyik yetiştiriciliği de Türk boyları arasında yaygın bir iktisadi faaliyettir. Geyik eti, sütü, derisi ve hatta boynuzundan olmak üzere katma değeri yüksek olan bir hayvandır.

Geyik, Türklerin ilk yurtlarından olarak kabul edilen Güney Sibirya'da mukim olan Türk zümrelerinin sosyo-ekonomik hayatının önemli bir parçası olarak değerlendirilmiş, özellikle kaya resimlerinde geyik figürlerine rastlanmaktadır. Ayrıca Altaylarda M.Ö. 1200 ile 700. yüzyıl olarak tarihlendirilen mezarlarda geyik dişleri bulunmuştur, bu dişlerin dinî bir anlam taşıdığı ifade edilmiştir (Ögel, 1991: 21; Dalkesen, 2015: 58).

Geyik avcılıktan hayvancılığa geçişte Orta Asya'nın kuzey ormanlık bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının temel geçim kaynaklarından biri olmuştur. Ancak zamanla geyiğin ekonomik ve sosyal bağlamdaki önemi azalmış, kozmik gücünü ise diğer boynuzlu hayvanlarla paylaşmak durumunda kalmıştır; bu bağlamda geyiğe benzeyen keçi ile birlikte anılmaya, hatta keçi ile eş tutulmaya başlanmıştır (Dalkesen, 2015: 60, 61). Günlük yaşamda pratik ve sosyal değerleri olan varlıkların zamanla ruhani sembolik statü kazandıkları Lehmann tarafından ifade edilmiştir (Lehmann, 2001: 10-11; Dalkesen, 2015: 60). Güney Sibirya'da mukim olan Şor Türklerinin sosyo-ekonomik hayatında da geyik benzer statüye sahip olmuştur.

Geyik de Türk kültüründe, özellikle hem Kamlık inancındaki ve hem de İslam dairesine giren Türk zümrelerince de kutsal ve insanlara yardımcı olan (Ögel, 2003: 572; Çağatay, 1956: 153-177; Dalkesen, 2015: 58-69) kültleşmiş bir canlı olarak görülmektedir; kutsal olarak kabul edildiği için geyiğe kötülük yapanın birtakım sıkıntılara maruz kalacağına inanılmaktadır (Uçar, 2014: Dalkesen, 2015: 59). Özellikle Güney Sibirya'da mukim Türk zümrelerinin kültüründe geyik zamanla önemini kaybetmeye başlamış, atın üstünlüğü ve kurt kültürünün mitolojik yükselişi karşısında ikinci plana düştüğü görülmüştür (Jacobson, 1993: 32, 43-46; Dalkesen, 2015: 59). Türk kültüründe geyik olgusunun şekillenmesinde kaya resimleri veya arkeolojik kazılardan elde edilen kalıntı ve buluntuların yanında sözlü kültürdeki geyiğin varlığı da bize konu hakkında ışık tutmaktadır. Kültürel zenginliklerin dilde ve sözlü kültürde de oldukça iyi şekilde muhafaza oldukları herkesin malumudur.

Geyik, keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvanların konu edildiği Şor Türklerinin atasözleri, doğru karar vermeyi, paylaşmayı, toplum içinde

bir ada sahip olunması gerektiği gibi hayatın dinamik alanlarına yönelik ilkeleri işaret etmektedir. Koyunun konu edildiği atasözlerinden Şor Türklerinin küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine uzak olmadıkları görülmektedir.

18. *Açıktā ödürgen kiik edi, parçın çonnıñ çiiji polar, emde soğkan koy edi, eezoğ perze, çiiş polar.* - Açıktā (avda) öldürülen geyiği tüm yerler, evde koyun keserler, ev sahibi izin verirse yerler.

19. *Kiik adıp, edin perbeze, tagdagızı çakşı.* - Geyik avlayıp vermezse, dağda kalması yahşi/iyidir.

20. *Kiik pozla, tüktig polar, kiji pozla, attıg polar.* - Geyik olsa tüyleri olur, kişi olsa adı olur.

21. *Qoyga pıçak, kısqā kucak.* - Koça bıçak, kıza kucak.

22. *İjengen tagda kiik çok.* - Umduğun dağda geyik yok.

23. *Pey (Bey) tedip, oşkü saara parça.* - Bey dedi, kendi keçiye gitti.

24. *İjengen tagda kiik çok, ijengen kijide tuza çok.* - Emin olmadığın dağda geyik yok, emin olmadığın kişide sana yarar yoktur.

25. *İygi kiiktı sürzeñ pirdi tut polbassıñ.* - İki geyik sürersen (kovalarsan), bir tane tutamazsın.

26. *Kiikti közem alarım, kıstı köölenzem alarım.* - Geyik görsem alırım (oklarım), (sevdiğim) kız görsem alırım/evlenirim.

27. *Qoy qoruksa da qorukpaza da öler.* - Koyun korksa da, korkmasa da ölür / Korkunun ecele faydası yok.

Şor Türkleri tayga-orman bölgelerinde mukim oldukları için doğada mevcut olan birçok evcil ve yabani hayvanla bir şekilde ilişki içinde olmuşlardır. İktisadi hayatına katkı yapan hayvanlar olduğu gibi ona faydası olmayan hayvanlar da elbette olmuştur.

3. Köpek, Kurt, Tilki, Aslan

İnsanlar kültür daireleri oluşturmaya başladıkları ilkel çağlardan itibaren en yakınında olan hayvanlardan biri galip ihtimalle köpek idi. Aynı familyadan olan kurt Türk mitolojisinde kült bir hayvan olup, diğer bir akrabaları olan tilki ise kurnazlığı ve akıllı davranışlarıyla insanları etkilemiştir. Köpekgiller familyasının bu üyelerinden köpek insan için sadakati, kurt asaleti, tilki ise zekâyı temsil etmektedir ve bu özellikler Şor Türklerinin sözlü kültürüne de yansımıştır. Kedigiller familyasından olan büyük kedi, yani aslan ve ailenin diğer üyeleri Şorların çok sıkı ilişki içerisinde olmadıkları hayvanlar olmasına rağmen, aslan da sözlü kültür geleneği içinde kendisine yer edinmiştir. Köpek bir ekonomik değer olarak etinden, sütünden veya derisinden istifade edilemeyen (bazı halk grupları istisna)

bir canlıdır. Ancak köpekten başka şekillerde insanlar istifade edebilmektedir: hayvan yetiştiriciliğinde çoban köpeği ve istenmeyen misafirlere (hırsızlar) karşı bir erken uyarı ve bekçilik, aynı şekilde bir savunma gücü olarak. Kurt, tilki ve aslandan kesinlikle doğrudan iktisadi fayda değil, bilakis zarar gördükleri bilinmektedir. Ancak o hayvanların da sahip oldukları özelliklerinden kendilerine yol gösterici ilkeler çıkardıkları görülmektedir.

Genel insanlık kültürüne bakıldığı zaman, hem ilkel dönemlerde hem de modern dönemlerde insanın yanında görülen en eski canlı türlerinden biridir köpek. İlgili atasözlerinde insanlara köpeğin hem olumlu hem de olumsuz vasıfları üzerinden doğrudan mesajlar iletilmektedir. Köpekgiller familyasından, ancak vahşi olan kurt ve tilki de atasözlerinde yer almışlardır.

Bu noktada kurt kültü hakkına durmak faydalı olacaktır. Türk mitolojisinin tam merkezinde yer alan sembol bir varlıktır. Türk halkının atası-anasıdır; Göktürk İmparatorluğunu kuran *Aşina* soyunun, bir erkek çocuk ile dişi kurttan geldiği kabul edilmektedir ve zor durumda kalan Türk’ün önüne düşerek yol gösteren bir Bozkurt’tur. Oğuz Kağan bir ülkeyi almak için yola çıktığında kutsal gök-yeleli kurt onlara rehberlik etmektedir:

“Bir büyük erkek bir kurt, askere öncü gibi!”

Gök tüyü gök yelesi, yol veren izci gibi!” (Ögel, 2003: 578-79).

Türk kültüründe kurt bir tabudur. Kurda karşı korku ve saygı iç içedir ve Türk boylarında totem bir varlıktır. Özellikle gök yeleli bozkurt birçok Türk zümresinin ortak sembolüdür. Kurda saygı duyulur ancak gerçek hayatta bizzat onunla karşılaşmak da istenmez. Kurt vahşi ancak asil ve Türk mitolojisince kutsal addedilen kült bir canlıdır. Dede Korkut Hikâyeleri’nin “*Kazan Hanın Evinin Yağmalandığı Boyu*”nda “*Kurt yüzü mübarektir*” (Ergin, 2009) denir. Hâlen Kamlık inanç dairesinde olan birçok Türk zümresinin Kam mitlerinde kurdun göksel oluşuna atıf vardır (Bağcı, 2016: 7-15).¹¹

Şor atasözlerinde bu hayvanlar yapısal özelliklerine göre işlenmiştir. Köpek, tilki ve kurdun taşıdıkları özelliklerini kendilerine yaşam düsturu olarak almışlardır. Atasözlerine bakıldığında kurdun her ne kadar Türk kültüründe sembol bir hayvan olmasına rağmen Şor Türklerinin kurtla yüz yüze gelmekten kaçındıkları; tilkinin zekâsı öne çıkarken, köpeğin yavuz olması ve avda faydalanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda aslan da atasözlerine konu olan diğer bir hayvandır. Aslan ganimeti değil, verilen mücadeleyi sembolize etmektedir.

11 Kurdun kutsiyeti hakkında bk. Bağcı A. (2016). “Türk Kültüründe Kurdun Kutsiyetinin Şaman Mitlerindeki Yeri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 42, (Güz 2020). Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 7-15.

28. *Çabal aday sebirze, çağın kiji pasturbas; çabal kiki paylaza, kijini pozunga çağınatpas.* - Yavuz it semirse, yakın kişiyi yaklaştırmaz; yavuz (kötü) kişi bay (zengin) olsa, fakiri tanımaz.
29. *Çakşı kişi çabaldı pilbes, çabal kişi çakşını pilbes.* - İyi insan kötüyü anlamaz, kötü kişi yahşi (kişiyi) bilmez.
30. *Çabal aday eedekten kabarı, çabal kiji çağadan tudar.* - Yavuz it eteğinden, yavuz kişi yakadan tutar.
31. *Çabal aday argadan kabarı, çabal kiji çağadan kabarı.* - Yavuz it arkadan kapar, yavuz kişi yakadan kapar.
32. *Pörüge koy kadararga perbe.* - Kurda koyun emanet etme.
33. *Soonan kirgen sağıştı aday çuibissin.* - Sonradan gelen akli it yesin.
34. *Çajıt nebeni paştan bit piler, iyiginçizin it pileri uğunçizin kiji piler.* - Gizli (çaşdı) baştan bit bilir, ikinciye it bilir, üçüncüye kişi bilir.
35. *Aday çok şoşka ürer.* - Köpek yoksa, domuz ürer.
36. *Paglagan aday açıkça çarabas.* - Bağlı köpek ava varamaz/yaramaz.
37. *Aday purunga sug kirgende le çüzer.* - Burnu suya giren it yüzer.
38. *Çoluñı porü aşınga suşpa.* - Kolunu börü ağzına sokma.
39. *Adayga tebir kerek pe?* - Köpeğe demir gerek mi?
40. *Çaragım körbeze, ködenimni porü çizin.* - Gözüm göremesin, götümü börü yesin.
41. *Tülgü tün konar, çol tabar.* - Tilki gece konar, izi gündüz çıkar.
42. *Çarık tülgü çapkıga kirbes.* - Olgun tilki kapana girmez.
43. *Arslan çapkınga ürgünmen, çılğanınga ürgünça.* - Aslan ganimetle övünmez, (ganimet için) koşusuyla övünür.
44. *Alımçı arslan, perimçi şışkan.* - Alırken aslan, verirken fare.

Türk kültüründe önemli canlılardan biri kuştur. Kuş, Sibiry Türk kabilelerinin mitolojisinin merkezinde bulunmaktadır. Kamlık tasavvurlarında kuşun günümüzdeki anlamı büyüktür (ilk kam, öğretmen, kamın ulaşı, kamın yardımcısı; ayrıca kostüm ve tef vd., kuşla bağlantılıdır); kozmogonik mitlerde daha hiçbir şey yaratılmadan önce biz *kuşu* görülür, kuş

suretinde dünyada Ülgen¹², Kuday¹³ veya Karahan/ Kayrakan¹⁴ ilk Tanrı adları peyda oluyor (Direnkova, 2014).

Tanrı kendisi ile beraber uçan veya yüzen kuş suretindeki yardımcısı ve arkadaşı (*Erlık*) ile tartışır ve onu cezalandırır. Şor Türklerinde kuş ateşi getiren, ateş yakmayı öğreten varlıktır: “Şorlar aç kaldıkları ve soğuktan dondukları zaman, Kuday insanlara acır, merhamet eder ve kuşlardan insanlara yardım etmelerini istemiş. Çok sayıda kuş ateş aramaya koyulmuş. Ancak sade karakuş – kartal insanlara taşı demire vurarak ateş elde edebileceklerini söylediği.”¹⁵

Turna da Şorlara ateş vermek için Tanrı Ülgen’den ateşi çalması (Direnkova, 2014) motifi Promethe’nin insanlar için Tanrı Zeus’tan ateş çalması motifini çağrıştırmaktadır. Turna, Şorlara acır ve Ülgen’e ateş istemeye gider. Turna, Ülgen’in uyumasından faydalanır, gagasını Ülgen’in yaşam yerinin derinliklere uzatır, Ülgen’in evinden kıvılcım çıkartır ve onu insanlara götürüp verir. Türk mitolojisinde kuş, dünyayı yaratır ve insanlara ateş yakmayı öğretir. Daha sonra ise dünyanın yaratıcısı ve ateşi sunan antropomorf surete dönüşmüştür. İlginçtir ki, ilk tanrı kuş olarak düşünülmüş, daha sonraki tasavvurlarda da uçma yeteneğini korumuştur (Direnkova, 2014).¹⁶

- 12 V. İ. Verbitskiy. *Slovayar Altayskogo i Aladagского Nareçiya*, str. 410; W.V. Radlov. *Opit Slovarya Türkshih Nareçiy*, t.I, str. 1857, 1858, “ülbän, ülbön – yüksek iyi tanrı”, W.V. Radlov. *Aus Sibirien*, t.II, str. 6-7. W.V. Radlov. “*Reise durch Altai*” *Ermann’s Archiv für Russischen Wissenschaft*, t.XXIII., str.249. N.F. Katanov. *Ukazatel Sobstvennıh İmen i Nazvaniy k I-omu Tomu Radlova*, str. 30. “Ülgän, ülgön, pai ülgän-duh, gökyüzü sakini, yüksek varlık, yaratıcı, oğulları ve kızları var. Altaylılarda farklı boylar Ülgen’in değişik oğullarını sayarlar. Ülgen kültü çok katı boy karakteri taşır. Kadın kamlar Ülgen’e kamlık ayini yapmazlar. Bereketle bağlantılı olarak Ülgen’e kurban sunulur. A.V. Anohin. *Materialı po Şamanstvu u Altaytsev*. Sb. MAE, t. IV, vıp. 2, 1924 g. str. 9-12 “Ülgen – güneşin, ayın ve kendi gök kubbesinin yaratıcısı.” Daha dünya yok iken bay-ülgen ki, ben onu ulularım- yaratır”, str. II. “Ülgen hakkındaki tasavvur gökyüzü anlayışıyla karışmaktadır.” Ydrintsev, Ob Altayskih i Çernevıh Tatarah. İzv. R.G.O., 1881, XVII, str. 243. O insanı temsil etmektedir “Adam – Ülgeni, kiji – benim babam Ülgen – insan, kişi”. Anohin. Op. Cit. “Altay menkıbeleri (Şvetsova, M. Altayskiye Kalmiki. Zap.Zapadn. Sibr. Otd. R.G.O. 1897 g., No. 3) göksel ata bine Çingizhan’ın torun akıllı ve iyi bir hakim olarak Ülgen’den bahsederler.” Nihayet S. Şvetsov (*Gornıy Altay i Yevo Naseleniya* I tom 1900 g., str. 74) doğrudan Ülgen’in ölü demek olduğunu teyit eder (muhtemelen ülgön, ölgen teriminden, yani ölen/ölmüş teriminden).
- 13 W.V. Radlov. *Opit Slovarya*, t. IV, str. 998, Persçe “پدخ” – tanrı, hūda. W.V. Radlov. *Reise* str. 221. *Vorr. Vergleich. Grammatic* B I, s 35, 242. A.V. Anohin op ci str. 9. “Ülgen’i örör turban kudajım – yücede bulunan tanrım – diye adlandırılır. Anohin tarafından derlenen bir efsaneye göre Kuday, Ülgen’den ayrı bir tanrıdır: Ülgen, insan bedeni yaratıyor ve ruh vermesi için kargayı Kuday’a gönderir, str. 18. Kuday terimini Sayan-Altay Türkleri Hristiyanlık tanrısını adlandırır. Bütün kabilelerde Kuday, Ülgen’den daha soyut/mücerret bir tasavvurdur.
- 14 W. V. Radlov. *Aus Sibirien*, t.II, str. 4. Tengere Kaira Kan – gütiğe Himmel – (bütün var oluşun başlangıcı, tanrıların en yükseği). *Opit Slovarya* t. II- koruyucu-melek düşüncesi. Kayrakan terimi diğer ruhlara dönüşür – A. V. Anohin op cit str. 3. Katanov. *Obraztsı Narodnoy Literaturı Türkshih Plenen*, t.IX.
- 15 1925 yılında Kondom nehri yukarısında ve 1927 yılında Kobırsu’nun yukarısında Direnkova tarafından derlenmiştir.
- 16 W.V. Radlov, t. I, str. 159. Katanov. *Ukazatel sobstven. İmen*. Str. 12. Yakutlarda yut-tas Eobahtah Yürün aıtoven sonsuz deniz üzerinde uçmaktadır. Priklonski. O şamanstve u Yakutov. İzv. Vost. Sib. Otd. R.G.O. 1886 XVII, str. 118. Hiç şüphesiz Hristiyanlığın etkisini yansıtan efsanelerde kuş hakkında Hristos (İsa) ve Anasıyla birlik tasavvur edilmektedir. “Tanrı anası, beyaz burunlu pupla ve ördeği yarattı, dalmaları için suya gönderdi.” diye Yakut efsanesinde anlatılır. P.Tretyakov. Zap. R.G.O. po obş. Geograf. t.II, str. 415, 421. “İblis kırlangıca döndürür ve suya dalar ve oradan mil/çamur/toprak çıkarır.” Seroşevski, Yakuti, str. 653.

Türk mitolojisinde kült varlıklardan biri olan kuş sözlü kültür ve edebiyat eserlerinde de zengin şekilde görülmektedir. Şor Türklerinin atasözlerinde kuş figürünün işlendiği atasözlerinden görüleceği üzere sosyal ve gündelik yaşama dair mesajları içermektedir.

4. Kuşlar

45. *Kırık kargaga pir le taş çeder.* – Kırık/lanetli kargaya bir taş yeter/savar.

46. *Et çiibençañ kartıga polbança.* – Çiğ et çiğnemeyen/yemeyen karga/aladoğan yoktur.

47. *Et çiibençen karakuş polbança.* – Et çiğnemeyen/yemeyen karakuş/kartal olmaz.

48. *Kartıga uçuganınañ tanılça, külük pasganınañ tanılça.* – Kartıga/atmaca uçuşundan tanınır, yiğit gidişinden tanınır.

49. *Knattıg kuş uçukpas çer çoğul, sağıştıg kiki sağışpa çetpes nebe çodul.* – Kanatlı kuşun uçamayacağı yer, akıllı kişinin akıyla ulaşamayacağı şey yoktur.

50. *Kastıñ palazı kaska erke, kijiniñ palazı kijige erke.* – Kaz yavrusu kaza tatlı, insan balası insan tatlıdır.

51. *Karga, kaçtap kel daa uçugıp, kas polbas.* – Karga gaklasa da uça da kaz olmaz.

52. *Kuskun kuşkunnuñ karagın kaçpas.* – Kuzgun kuzgunun gözünü galamaz.

Şor atasözlerinde at, geyik, börü ve kuş gibi mitolojide kült hayvanların dışında birçok hayvan konu edilmiştir. Söz konusu hayvanların şahsına münhasır özellikleri üzerinden bilgelik içeren mesajlar, topluma ait kültürel kodlar, dinî ve dünyevi bakış açısı, bireyler arası sosyal ilişkiler ve hayatın birçok alanına dokunan ilkeler vaaz edilmektedir.

Arıların zikredildiği atasözlerinden Şor Türklerinde arıcılık ve bal üretiminin, aynı zamanda doğada yabani arıların yaptığı bal toplayıcılığının önemli bir ekonomik faaliyet olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Şor Türkleri arıcılık yapmayı Ruslardan öğrendikleri yönünde rivayetler mevcuttur (Bağcı, 2011: 37).

Yukarıda izah edilenler dışında diğer hayvanların konu olduğu Şor atasözleri ise şunlardır:

5. İnek, Boğa, Yılan, Arı, Ayı, Karınca vd.

53. *Pay-kijiniñ sığırı (malı) ölen ottapça, çok-kijiniñ sığırı (malı) tobraç çalgapça.* – Bey kişinin malı ot yayılı, fakir-kişinin malı toprak yalar.

54. *Çabal puga pos pajinga piçen ütça.* - Kötü boğa başına ot yığar.
55. *Apşak nekke qarındaş ebes.* - Ayı ineğin karındaşı olmaz/yan yana duramaz.
56. *Çalığ aytsañ, çılan da inineñ şıgar.* - Tatlı dil yılanı ininden çıkarır.
57. *Qımışkaş kiçigeş ta polza, küjü tag andarça.* - Karınca küçük de olsa, gücü dağ devirir.
58. *Arı arınza, pajar.* - Arıyı (yuvasını) dürtersen, sokar.
59. *Aarın tutçañ kiji padırbaştarın çalgar.* - Arı tutan (yetiştiren) kişi parmağın yalar.
60. *Alabuganañ mün çok, alığ kijide sağış çok.* - Alabalık/tatlı su levreğinden haşlama suyu yok, alığ kişide akıl yok/bekleme.
61. *Palıktı çoqtarga ürgetpe.* - Balığa tırmanmayı öğretme/öğretemezsin.
62. *Paga sidigi kölge tuza.* - Kurbağa sidiği göle faydadır.
63. *Kozannıñ sebis et saқтаba.* - Tavşan etinden yağ çıkmaz.
64. *Şortannı kölbe korgutpa.* - Balığı gölle korkutma/korkutamazsın.
65. *Eliktiñ müüzi tegrige tegenin, kem körgeñ? Tööniñ kızurugu çerге çetkenin kem körgeñ?* - Boynuzuyla göğü delen dağ geçisini kim görmüş? Kuyruğuyla yere değen deveyi kim görmüş?
66. *Kolga tüşken kozannı pojatçañ ma?* - Eline düşen tavşanı bırakır mı?
67. *Agaş çımçagın kırt pazar, çobaş kijini sös pazar.* - Yumuşak (çürük) ağacı kırt yıkar, (yumuşak) kişiyi söz yıkar.

Atasözleri ait olduğu toplumun DNA'sı diyebileceğimiz kodları barındıran, bir saklama kabı gibi sahip olunan kültürel zenginlikleri muhafaza eden ve kuşaktan kuşağa ulaşmasını sağlayan sözlü edebiyatın durağan bir türüdür. Canlının DNA'sı nasıl ki, o canlının yapısının bütün kodlarını taşıyor ise, atasözleri de aynı şekilde ait olduğu halkın en temel özelliklerine ait kodları ihtiva ederler. Anonim, yani halkın ortak akıl ve tecrübe süzgecinden uzun zaman içinde damıtılarak doğan atasözleri mutlak doğru hükümleri ifade etmektedir.

Türk dünyasında ortak atasözlerinin sayısı çok fazladır; belki aynı atasözü farklı Türk zümrelerinde farklı şekilde ifade edilebilir, örneğin Anadolu sahasında “İt, iti ısırmaz”, “İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşır”, “Kuzguna yavrusu şahan görünür” şeklinde yaygın olarak kullanılan atasözlerinin (bunların sayısını çoğaltmak mümkün) Şor Türklerinin atasözleri arasında neredeyse aynı kelimelerle paralellere rastlanmaktadır: “Kuskun kışkunnıñ kıragın kıkpas” (Kuzgun kuzgunun gözünü galamaz), “At kıştejip tanıjar, kiji erbektejip tanıjar”(At kişne-

yip tanışır, kişi konuşup tanışır), “*Ƙastuñ palazı ƙaska erke, kijiniñ palazı kijige erke*” (Kaz yavrusu kaza tatlı, insan balası insan tatlıdır).

Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü adlı eserin kapsamı şu şekilde belirtmektedir:

“Türkiye Türkçesinde kullanılan atasözlerinin tarihi ve çağdaş Türk lehçe ve şivelerindeki tespit edilebilen karşılıklarının verilmesi açısından sahasında önemli bir boşluğu doldurmakta ve Türkiye Türkçesi madde başı olmak üzere 1000 atasözünün, tarihi lehçelerden Kıpçakça-Altınordu, Çağatayca, Oğuzca, Osmanlıca; çağdaş lehçe ve şivelerden Afganistan, Altay, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Makedonya-Kosova, Batı Trakya, Başkurdistan, Bulgaristan, Çuvaşistan, Dobruca, Deliorman, Gagavuz, Hakasya, Karay-Kırımçak, Kazak, Kıbrıs, Irak-Suriye, Karakalpak, Karacay-Malkar, Kırgızistan, Kırım, Kaçkay, Kumuk, Nogay, Özbek, Tataristan, Tuva, Doğu Türkistan, Türkmenistan ve Yakut (Saha) Türkçeleri ile en eski yazılı kaynaklarımızdan olan *Divanü Lügati't-Türk*'te kullanılan karşılıkları verilmiştir.” (Çobanoğlu, 2004: VII).

Bu çalışmada incelenen Şor Türklerinin atasözlerinde ve genel olarak sözlü kültüründe hayvanların olumlu ve olumsuz özelliklerinin ne denli önemli olduğu görülmektedir. Şorların iktisadi hayatında önemli bir yer tutan hayvanların önemi sözlü kültürde yansımaları bulmuştur. Hayvanlar hem iktisadi hem de kültürel bakımdan hayatlarının zenginleştirmiştir. Kimi atasözlerinde hayvanların iyi özelliklerini örnek vererek öğüt verirken “*At pojanganın tudarziñ, sös pajanganın tutpassiñ* - At kaçarsa tutarsız, söz kaçarsa tutamazsın”, “*Tülgü tün konar, çol tabar* - Tilki gece konar, izi gündüz çıkar”, kimi zaman da olumsuz özellikleriyle tavrını göstermiştir “*Soonan kirgen sağıştı aday çibissin* - Sonradan gelen akli it yesin”, “*Ƙaragım körbeze, ködenimni pörü çiziz*. Gözüm görmesin, götümü börü yesin” gibi. Atasözleri bir halkın kültürünün en sağlam ayaklarından biridir, yani kültürünün omurgası niteliğindedir. Şor Türklerinin atasözlerinin incelenmesiyle aslında bu atasözlerinin tüm Türk dünyasının sözlü kültürünün ortak değerleri olduğu görülmektedir. Yani coğrafi olarak aralarında uzak mesafeler olsa da, tarihi süreç içinde asırlar boyunca doğrudan karşılıklı ilişki içinde bulunmamış olsalar da, kültür değerleri bakımından Türk halk öbeklerinin birbirleri ile çok yakınlar. Aynı atasözü şekil ve mana bakımından hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadan birbirinden çok uzak coğrafyalarda ve hem de tarih içinde yakın temasları olmamış Türk boylarında kullanılmaktadır: “*Çalığ aytsañ, çılan da inineñ şıgar*:- Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.” Bu nedenle Türk dünyasının ortak değerleri ve ortak kültür kodlarının daha iyi öğrenilmesi ve gelecek kuşaklara taşınabilecek çalışmaların yapılması önem taşımaktadır. Zira dijital çağın içinde genç kuşaklarımız egemen kültürlerin propagandasıyla yoğrulmaya çalışıl-

maktadır. Bu bağlamda kendi kültürlerini dayatmaya çalışan, Batılı veya Doğulu toplumları suçlamak yerine, onların bu faaliyetlerine karşı kendi kültürel değerlerimizi öğrenmeye, onlara sahip çıkmaya ve genç kuşaklara aktarmaya gayret sarf edilmelidir.

Kaynakça

- Aça, M. *Şor Türkleri ve Sözlü Edebiyatı*. <https://www.tarihtarih.com> (erişim tarihi 13.09.2018.)
- Bağcı, A. (2011). *Şor Kahramanlık Destanı “Künnü Körçen Kün Köök” Üzerinde Araştırma*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bağcı, A. (2016). “Türk Kültüründe Kurdun Kutsiyetinin Şaman Mitlerindeki Yeri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42, (Güz) 7-15, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bağcı, A. (2018) *Rus Bilinaları ve Türk Kültür Ekolojisi*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barannikov, V. P. - Matronina, L. F. (2004). *Dinamika Religioznosti v Informatsionnom Obşestve*. <http://ecsocman.hse.ru/data/601/864/1217/019.BARANNIKOV.pdf>, erişim tarihi 23.12.2018
- Baskakov, N. A. - İnkicekova-Grekul, A. İ. (1953). *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva. Ministerstvo Kultury SSSR Glavizdat, Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostrannih i Natsionalnih Slovary.
- Çağatay, S. (1956). “Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*. Ankara, 153-177.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Dalkesen, N. (2015). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültüründe Geyik Kültü”. *Milli Kültür*, 106, 58-69.
- Direnkova, N. P. (1940). *Şorskiy Folklor*. Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi
- Direnkova, N. P. (2014) *Sibirya Türk Boylarının Tasavvurlarında Kuş* (Çev. Atilla Bağcı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Durmuş, İ. (2002). İskitlerin Kimliği, *Türkler I*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı-I*. 7. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Jacobson, E. (1993). *The Deer Goddess of Ancient Siberia*. Leiden: Brill.
- Kimeyev, V. M. (1989). “Jilişe i Hozyaystvenniye Postroyki Şortsev”. *Jilişe Narodov Zapadnoy Sibiri*. Tomsk: İzdatelstvo TGU, 16-30.
- Kurpeşko-Tannagaşeva, N. N. - Apon’kin F. Ya. (1993). *Şor-Kazak Pazok Kazak-Şor Ürgedig Söstük-Şorsko-Russkiy-Russko-Şorskiy Slovar*. Kemerovo: Kemerovskoe Knizhnoe İzdatel’stvo.

- Miller, G. F. (1787). *Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya*. Moskova: Sibirskoe Krayevoe İzdatelstvo, 4 cilt.
- Mirotvortsev, K. (1911). *Yujnaya Çast Kuznetskovo İmeniye*. Barnaul: Trudı Sıyezda Zemelno-Lesnıh Çinov Altayskogo Okrugı vı 1910.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihi; Orta Asya Kaynak ve Bulgularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Potapov, L. P. (1936). *Oçerki Po İstorii Şorii*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad: Şarkiyat Ensitiütü Eserleri, cilt 15.
- Radlov, W. V. (1868). *Proben der Volksliteratur der Türkischen Staemme Süd-Sibiriens* - St. Petersburg: Tipografiya İmparatoskoy Akademii Nauk.
- Samokvasov D.Y. (1876). *Sbornik Prava Sibirskih İnorodtsev*. Varşova: Tipografiya İvana Noskovskogo.
- Sarı, İ. (2017). *Türklerin İnanç Sistemi*, Antalya: Net Medya Yayıncılık, iletişim: noktaekitap@gmail.com.
- Teplouhov S.A. (1927). *Drevniye pogrebeniya vı Minusinskom Kraye*. Mater, po etnografii. İzd. Etnograf, otd. Gos. Russk. Muzeya, t.III., vı 2;
- Yego je stati vı Sibirskoy sov. Entsiklopedii: *Afanasyevskaya Kultura, Andronovskaya Kultura, Karasukskaya Kultura, Kurganı*, cilt I ve II.
- Uçar, Z. (2014). "Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler". *Kültür Evreni*, 21 (Yaz), 129-145.

Extended Summary

Proverbs are a type of oral culture that directly affect society, and are wise sayings that the people to whom they belong have gained as a result of experiences that date back centuries. Proverbs shed light on all areas of life and carry important information about a people's culture, economic structure, worldview, societal relations and many other areas. They contain the cultural codes of the nation to whom they belong. Proverbs, which are oral folk creations that carry these codes from generation to generation, preach virtuous and wise principles for the future. They also carry valuable information of the past in them like vaults of treasure. Cultural codes passed down from generation to generation by proverbs ensure the survival of folk culture. Adults make maximum use of proverbs as they prepare the younger generations for life and educate them.

Proverbs give important information about the geographical conditions and means of livelihood of the people to whom they belong. People's faith, worldview, daily life, and view of man and nature are reflected in their proverbs.

Animal Cult in the Proverbs of the Shor Turks

This study examines the existence of animals that have become cults and have been of great importance in the life of the Shor Turks. Although the Shor Turks living in the Kemerovo region within the borders of the Russian Federation are officially Christian Orthodox, they are essentially the offsprings of Turkic Shamanism. Many elements of the Shamanism have found their reflection, especially in hunting. It is included in the historical records that these people have continued their life through history with hunting, fishing, plant harvesting, agriculture and a small percentage of mining and blacksmithing. Animal hunting and fishing have been very important, as they have made their living this way.

Wild animals in taiga forests, rivers and lakes have been hunted. In the taiga forests there are spirits that control wild animals, giving them in abundance to hunters or not. Efficient hunting is possible by pleasing the proper spirits in question. For example one must petition the spirit owning the mountains and taiga when hunting or the spirit owning the sea and rivers when fishing. For this purpose, hunters performed a number of religious rituals before and after the hunt. Hunting is very important from a religious point of view for the Shor Turks. It is said that "hunting is religion, religion is hunting". Shor Turks are constantly in close proximity to horses, dogs, sheep, goats, and other domesticated animals as well as deer, bears, wolves, foxes, etc. As such, they have made maximum use of wild animal and bird imagery. They have benefited from the positive and negative characteristics of these animals.

For example the horse is very important for Shors. It is at the center of social and cultural life and is the greatest helper of Bahadır in heroic epics. The positive and negative characteristics of these animals have found their reflection in proverbs. Shors also use the characteristics of the horse as guiding principles in their own lives, and sometimes they acquire guidance from such spirits when organizing their social relationships. For example, the character of a horse is

used to emphasize that one think well before they speak. They use the similar characteristics of animals to describe a good trait that a person has, or a negative trait vice versa, when advising a person to be thoughtful.

Proverbs have a very important place in the culture of all peoples. In this way, the Turkish nation also has a rich oral culture and literary tradition and a very rich repertoire of proverbs. Proverbs can be said to be one of the basic elements of the socio-cultural structure of the Şor Turks, which is a small sub-group of the Turks. In taiga - steppe culture - it is clear in the proverbs of the Şor Turks how important some animals are culturally, economically, and religiously for the people. Horses, wolves, birds and deer are of special importance at the center of Turkish mythology and socio-cultural life. Especially the proverbs enrich the oral culture of the animal cult of the Şor Turks.

Proverbs born from the common minds and experiences of the people from centuries carry true. As a result of the study of the proverbs of the Şor Turks, it is seen that many proverbs also exist in Turkish culture in Anatolia unchanged. In this regard, it may not be accurate to call the proverbs studied in this study only the proverbs of the Şor Turks, so it is thought that it would be appropriate to define the Turkish Proverbs as a version of the Şor Turks. Though there are geographically long distances between them, the similarity of proverbs is solid evidence in terms of showing the strong ties between the culture of the Şor Turks and the Anatolian Turkish culture. That is to say there is a strong proverbial tie between the eastern Turkish culture and the western Turkish culture. Important studies in this area are very valuable in terms of determining the common cultural values of the Turkic world and benefiting everyone.

Although proverbs are only a type of oral literature belonging to the culture of a people, proverbs that have the same meaning and point to the same events and situations can also be seen in the cultures of different peoples who have no historical, geographical, or cultural ties. This indicates that people draw similar conclusions from similar events they encounter. A fairy tale, story, or legend can migrate from the culture of another people, and can be translated. Unfortunately, this cannot be the case for proverbs. When a people's proverb is transferred and translated into the language of another people, it becomes meaningless. In this regard there is a great difference between proverbs and other types of oral traditions.

Araştırma Makalesi / Research Paper

BAŞKURTÇANIN SÖZLÜKLERİ

Murat ÖZŞAHİN*

Öz

Sözlükler, bir dilin söz varlığını başka bir zamana taşıyan temel kaynaklardır. Yazılış amaçlarına göre çeşitlenirler. İlk olarak halklarla ilişki kurma, onları tanıma ve tanıtmaya maksatları ile yazılmışlardır. Bu temel amaç korunurken zaman içerisinde halkları ve konuştukları dili tahlil etmeye doğru bir yöneliş gösterirler. Kültürün derli toplu tahlilini de sözlükler üzerinden yapmak mümkün olurken sözlükler de kültürün müzeleri hâline gelirler. Elbette *Divânı Lugâti't-Türk* ve sonraki yüzyıllarda yazılmış abidevi sözlükleri hariç tutarak sözlükçülük ilkelerinin ve uygulamalarının arttığı 19. yy. ve sonrası Türk sözlükçülüğü için önemli bir tarih olmuştur. Edebî dil olma imkânını geç dönemde yakalamış olan, bir başka deyişle lehçeleşme sürecine giren kimi Türk topluluklarının söz varlığını içeren sözlükler, özellikle 19. yüzyılda kendilerini gösterirler. Bu çalışmada da 19. yy. ve sonrasında Başkurt söz unsurlarının belli oranda tespit edildiği sözlükler, bunların içeriği ve niteliği hakkında bilgiler verilmiştir. Sözlükler, türlerine göre yedi başlık altında sınıflandırılmıştır. Bilinen ancak ulaşılamayan sözlüklerin künyeleri ise ilgili başlık altında sunulmuştur. 19. yy.da yazılan sözlükler çoğunlukla iki dilli sözlüklerdir. 20. yy.dan itibaren Başkurtçanın edebî dil olarak tesisi sonucunda açıklamalı sözlükler ve yazım sözlükleri yayınlanır. Yazı dilinin tesisi gerçekleşikten sonra dil bilimsel sözlüklerin yayınlandığı görülür. Terim sözlükleri ise yazı dili sürecinin ardından önce temel bilimlerde daha sonra ise diğer bilim veya sanat alanlarında oldukça yoğundur. İsimler sözlüğü gibi millî dünyanın daha belirgin

Geliş Tarihi/ Date Applied: 23.05.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 02.09.2020

Makalenin Künyesi: Özşahin, M. (2020). "Baskurtçanın Sözlükleri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 347-372.

DOI: 10.24155/tdk.2020.152

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mozsahin35@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2135-0985

yansıdığı sözlükler, Sovyet sonrasında daha sık görülür.

Anahtar sözcükler: Başkurtça, Başkurt Türkçesi, sözlük, sözlük türleri, leksikoloji, leksikografi.

Dictionaries of Bashkir Language

Abstract

Dictionaries are the basic sources that convey vocabulary to another period of time. They vary in accordance with the spelling purposes. Initially, they were primarily written in relation with people for knowing and introducing them. While sustaining this main purpose, in time, they have inclined to analyze the people and the language they speak. In addition to becoming a museum of a culture, dictionaries can make it possible to analyze the culture properly. Certainly, with the exception of *Dīwān lughat at-Turk* and other monumental dictionaries that have been written in the following centuries, 19th and 20th centuries became important for Turkish lexicography when lexicography practice and principles increased significantly. Dictionaries of some Turkish communities that found the chance of developing literary language in late eras, reveal themselves in 19th century. In this study, information is given about dictionaries in which Bashkir word phrases in 19th century, their contents and features have been identified to a certain extend. Dictionaries have been classified according to their kinds in seven main titles. The information on dictionaries that are known but could not be reached has been given under the related title. The dictionaries written in 19th century are mostly bilingual. As Bashkir language became a literary language in 20th century, explanatory and spelling dictionaries have been published. It has been observed that linguistic dictionaries were published with the constitution of written language. After the written language process, term dictionaries firstly take place in basic sciences and then other science and art branches intensely. Dictionaries that reflect national world more clearly such as antroponomical dictionaries are seen more frequently after the Soviet period.

Keywords: Bashkir, Bashkir language, dictionary, dictionary types, lexicology, lexicography.

Giriş

Halkların dünyayı adlandırma süreçlerinin neticesinde ortaya çıkan söz varlığı, söz konusu halkların kültürel olgunluk derecesini de yansıtmaktadır. Küresel olguları ve algıları ayrı bir yere koyup yerel olguları incelersek; farklı coğrafyalarda insanoğlunun dünya ile olan birlikteliğini ve dünyadan elde ettiği bilgi birikimini tespit etmiş oluruz. Bu bilgi birikiminin tamamını tespit etmek elbette güçtür. Üstelik bilgi, zamanın ihtiyaçlarına göre şekillenmesi ve yeniden anlamlandırılması neticesinde

sürekli gelişen bir yapıya sahiptir. O sebeple sözlükler, bir kültürün dil unsurlarının dondurulması anlamına gelir ve bir fotoğrafa benzetilebilir. Çünkü dil, kültür ve insan algısı sürekli gelişmekte ve değişmektedir. Bu gelişim ve değişim sürecinde kelimelerin yaşadığı anlam değişimleri, dönem dönem yazılan sözlükler vasıtasıyla tespit edilebilirler ve sözlükler, zaman içerisinde artan ve paylaşılan bilgiye göre çeşitlenirler. Bu anlamda sözlüklerin içerikleri ve türlerini inceleme ihtiyacı doğar. Son bir asırda ise leksikolojik çalışmalar, pek çok dilde ve Türk dilinin lehçelerinde dikkat çekici hâle gelmiştir. Bu çalışmada Başkurtçanın sözlüklerini hem türleri hem de içerikleri bakımından değerlendirmek amaçlanmıştır.

Baskurtçanın yazı dili olarak gelişim süreci, 20. yy. başlarındaki siyasi evrim ve hareketlilik neticesinde zemin bulmuş (resmî olarak 1925 yılından) ve bu tarihten itibaren hem gramer hem de sözlük yazımı daha da hızlanmıştır. Ancak özel anlamda Başkurt sözlüklerinin yazımı, biraz daha öncesinden başlamaktadır. Fakat bu kısma geçmeden Başkurt leksikografisinin kaynağı olan Rus leksikografisinin kısa tarihinden bahsetmek mukayese yapmak bakımından yararlı olacaktır.

Genel anlamıyla tüm Türk topluluklarının sözlükçülüğünün temelinde olduğu gibi Başkurt sözlükçülüğü de Kaşgarlı'nın *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseriyle başlatılabilir. Ancak özel anlamda Başkurt sözlükçülüğünün başlangıcı olarak 18. yy. sonundaki ilk örnekler ile bu sahanın başladığını kabul etmek gerekir. Bu dönemdeki örnekler için 'sözlük' kavramını kullanmak konusunda bir tereddüt oluşabilir. Bunun nedeni ise söz konusu örneklerin sözlükten ziyade 'kelime listeleri' şeklinde görülmesidir. "16. yy. sonrasında Avrupa'da başlayan coğrafi keşifler ve buna bağlı olarak Rönesans'ın etkisi ile sözlüklerde dinî literatürün yanında ansiklopedik açıklamalar ile daha geniş bilgiler verilmeye başlanır." (Böhler, 1993: 5). Yine bu dönemden başlamak üzere iki dilli sözlüklerin sayısında hızlı bir artış gözlenir. 1552 yılından itibaren İdil-Ural ve ardından Batı Türkistan topraklarını ele geçiren Çarlık Rusyası'nda 17. asır, Rus sözlükçülüğünün başlangıcı olarak kabul edilir. Rus sözlükçüleri, daha eski örnekler getir-seler de bunlar, münferit kilise Slavcasından misaller olmak üzere birkaç eserden ibarettir. 17. yy. sonu ve 18. yy. başını kapsayan dönem I. Petro'nun yönetiminde Rusya'nın Avrupa ile bilim, sanat ve kültürde yaklaşılmaya başladığı bir dönemdir. Nitekim Çar I. Petro'nun başlattığı Batı'ya yaklaşma sürecinde yabancı terim ve sözlüklere olan ihtiyaç artar ve Sen Petersburg merkezinde dil ve sözlük çalışmaları başlar. 18. yy. sonuna doğru açılan Rusya Akademisi (1783) ile sözlük ve gramer çalışmaları hız kazanır. "Akademinin 60 üyesinden 47'si sözlük işi ile uğraştığından dolayı Rus leksikografisi kurumsal bir kimliğe sahip olur. H. Jachnow, bu

akademinin ilk iş olarak Fransız Akademisinin hazırladığı *Dictionnaire l'Academie Française* adlı sözlük şablonunda altı ciltlik bir *Slovar Akademii Rossiskoy* “Rus Akademi Sözlüğü” hazırladığını belirtir. 19.yy.da Rus Akademi Sözlüğünün gözden geçirilmiş ve alfabetik dizimli yeni bir baskısı yapılır. İlk cilt 1806’da, altıncı cilt ise 1822’de yayınlanır. 19. asrın ilk yarısı sözlük yöntem ve teorilerinin de tartışıldığı bir dönem olarak bilinir. Bu tartışmaların sonucu olarak 1847’de üçüncü akademi sözlüğü dört cilt olarak yayınlanır. Bu tarihten itibaren canlı dil malzemesinin sözlüğe alındığını görmek mümkündür.” (Akt. Böhler, 1993: 7). V. I. Dal tarafından kaleme alınan *Tolkoviý Slovar Jivago Velikruskogo Yazıká* (1863-1866) “Yaşayan Büyük Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü” adlı eserde konuşma dilinden pek çok örnek görülür. Vinogradov, bu eseri Rus halkının bir tür yaşam ansiklopedisi olarak tanımlar (Akt. Böhler, 1993: 7). Kazan merkezli Türkoloji çalışmalarında büyük etkiye sahip olan ve 1874-1883 yıllarında Kazan Üniversitesinde çalışan J. Boudouene de Courtenay (Jan Boduen de Kurtene) V. I. Dal’ın sözlüğünü 1903 yılında gözden geçirerek yeniden baskıya sunar. Kurtene, sözlüğün hacmini genişletmenin yanı sıra madde prensiplerine açıklamalar ilave eder.

20. yy. Rus leksikografisinde 1928 yılına kadar V. I. Dal ve J. K. Grot’un 1893 yılında yayımladığı standartlaşma özelliklerini gösteren eserinin dışında ciddi sözlükler çıkmaz. O dönem yayınlanan pek çok sözlükte Dal ve Grot sözlüğünün etkisi belirgin olarak görülür. Sovyet kurumlarının tesis sürecinin tamamlanmasının hemen ardından sözlük bilime ilgi üst düzeye çıkar. D. N. Uşakov tarafından 1935-1940 yılları arasında dört cilt olarak hazırlanan sözlük ile Sovyet edebî dilinin çizgileri belirlenmiş olur. Bu eser, Puşkin gibi klasik Rus edebiyatından örneklerin yanı sıra M. Gorkiy gibi Sovyet edebiyatının örneklerini alarak standart bir Rus dili oluşturmayı amaçlar. Yaygınlaşan eğitim de bu standart yazı dili gereksiniminin en önemli nedenlerinden biri olarak görülebilir. II. Dünya Savaşı’nın ardından açıklamalı sözlüklere olan ilgi artar. Yazılan açıklamalı sözlükler ise D. N. Uşakov’un şablonunu kullanırlar. 19. yy.da olduğu gibi çağdaş bir dil yaratma isteği doğar. 19. yy. anlayışı çağdaş dil yaratmada araç olarak açıklamalı sözlüklere yönelirken 20.yy.ın anlayışı akademik sözlüklere doğru kayar. Anlaşılacağı üzere Uşakov’a kadar Rusçanın standart bir sözlüğü yoktur. Uşakov’un sözlüğü temelinde S. I. Ojegov 1949 yılında bir açıklamalı sözlük hazırlar. Bu sözlük ile Sovyet sözlükçülüğünün kriterleri belirlenmeye başlar. Bu dönemden sonra Sovyet sözlükçülüğünde açıklamalı sözlük ilkeleri olarak S. I. Ojegov’un sözlüğündeki ilkeler kabul edilir. Sovyet halklarının söz varlığı çalışmalarında da Ojegov ilkeleri kullanılır. Elbette bu ilkeler, Rus dilinin söz varlığı temelinde oluşturulduğundan

dolayı ilkelerin Türk halklarının sözlüklerine uygulanışında tutarsızlıklar görülür.

1985 sonrasında Sovyetlerdeki politik, ekonomik, teknolojik, sosyal değişimler Rus sözlüklerini etkilediği gibi Başkurtların ve diğer halkların sözlüklerini de etkilemiştir. Özellikle 1990 sonrasında *glasnost*un da etkisiyle sözlüksel değişimler sözlüklere girmeye başlar. M. Benson bu konu üzerine kapitalist sistemin sözlük maddesi olarak görülen *biznes* (бизнес) sözünün ve buna benzer başka sözlerin sözlüklerde tereddütlü olarak yer almaya başladığını belirtir (1995: 432). Aynı durum, 1964 sonrasında Ojegov sözlüğünün editörlüğünü yürüten Şvedova'nın katkısıyla 1992 yılındaki baskılarda da görülür. *Broker* (брокер), *bespredel* (беспредел) gibi kapitalist düzen, duygular ve toplumsal ifadeler sözlükte yer alır. *OMON*, *GULAG*, *sponsor*, *reyting*, *manager*, *porno* gibi sözler Sovyet dönemi sözlüklerinde görülmez (Benson, 1995: 433).

1992 sonrasında Batı dillerinden özellikle de İngilizceden gelen bilgilere karşılık olarak Rusçalaştırma yoluna gidilir. Bunun için Rusça kökler ve eski alıntılardan neolojizmler kullanılır (Benson, 1995: 434).

Sovyetlerin dağılması ile birlikte bazı Sovyet kavramları, kısaltmaları kullanılmaz hâle gelir. Bunlar geçerliliğini yitirmiş sözlerdir. Rusça açıklamalı sözlüklerde görülmeyen bu tür kelimeler lehçelerin sözlüklerinde yer almaya devam eder. Bu sözler, yeni nesil konuşurlarca anlaşılmayan ve bilinmeyen sözler olarak sözlüğün madde başında yer almaktadır.

Benson, Sovyet sözlükçülüğüne dair argo ve tabu sözlere yer vermeyi reddetme, resimli illüstrasyonlar, birleşik kelimeler, eş anlamlıların kullanımı, kullanılmayan sözlerin yer alması gibi eksikliklere dikkat çeker (1995: 434). Pek tabii aynı durum lehçelerin sözlüklerinde de karşımıza çıkar.

V. V. Dubiçinskiy, sözlükleri *sözcüksel* sözlükler ve *sözcüksel olmayan* sözlükler olmak üzere iki grupta değerlendirir (2008: 4-5). Başkurt sözlüklerinin geneline bakıldığında ise bunların sözcüksel sözlük oldukları görülür. Kısaltma, frekans, doğru kullanım (ortoloji) sözlükleri gibi sözlük türleri konusunda eksiklikler olduğu açıktır. Bu konuda sadece *deyim* sözlüklerine dair örnekler görülür. Onlar da 1960 sonrasında -muhtemelen Stalin'in ölümü ile uygun ortamın doğmasına bağlı olarak- yayımlanmaya başlar.

Başkurtçanın söz varlığını içeren sözlük çalışmaları ise şu şekildedir:

1. İki Dilli Sözlükler

Sravnitelnie slovari vseh yazıko i nareçiy, sobrannıe desnitsey Viso-çayşey osobi. Otdeleniye pervoye, soderjşçeye v sebe yevropeyskiye i azi-atskiye yazıki, Ç. I, Pallas P. S., Sankt-Peterburg, 1787, 411 s.

Rusya’da çalışmış Alman botanikçi ve zoolog olan P. S. Pallas’ın dört cilt hâlinde yayımladığı bu eserin ilk cildinde Asya ve Avrupa’daki bütün dil ve lehçelerin karşılaştırmalı sözlüğüne yer verilmiştir. Nitekim ilk defa Başkurtçaya ait söz varlığı örneklerine bu eserde rastlanmaktadır. Eserde ‘tanrı’, ‘gökyüzü, parmak’ gibi çeşitli kavramlara ait başlıklar kullanılarak sayısı yüzü aşan dil ve lehçede bu kavramların karşılığı verilmiştir. Bu derleme esnasında iki yüzün üzerinde Başkurtça söze de değinilmiştir.

Naçalnoye rukovodstvo k izuçeniyu arabskogo, persidskogo i tatarskogo yazıkov s nareçiyami buhatsev, başkir, kirgizov i jiteley Turkestana, Bıkçurin M., 1-e izd. Orenburg, 1859; 2-e izd. Kazan, 1869.

19. yüzyılın ünlü pedagoglarından olan Mirselih Bıkçurin tarafından yazılan eserde Tatar ve Başkurt söz varlığı malzemelerinin yanı sıra, Arapça, Farsça gibi dillere ait gramer ve sözlük unsurlarına da yer verilmiştir.

Sravnitelnyy slovar turetsko-tatarskih nareçiy, Budagov L. Z., Sankt-Peterburg, (Tom 1) 1869, (Tom 2) 1871.

Eserdeki alfabetik sıralama Arap kökenli Tatar alfabesine göre oluşturulmuştur. İlk cilt, ‘a/e(l)’ ile başlayıp ‘k(ق)’ harfine kadar devam eder. İkinci cilt ise, ‘k(ق)’ ile başlayıp ‘y(ع)’ harfine kadar olan kısmı kapsar. Madde başları, Kiril alfabesiyle karşılandıktan sonra kelimelerin Rusça anlamları verilmiştir. Özellikle Osmanlı Türkçesinin ve Altay Türkçesinin yanı sıra; Tatarcanın Sibir Tatar ve Tobol ağızları ile mukayeseli olarak verilen madde başlarında Başkurtçaya dair de örnekler tespit edilebilmektedir.

Kratkiy Russko-Başkirskiy Slovar, Katarinskiy V. V., Orenburg, 1893, 92 s.

Başkirsko-Russkiy Slovar, Katarinskiy V. V., Orenburg, 1899, 237 s.

N. İ. İlminskiy’nin öğrencisi olan Katarinskiy’nin Rus grafiyası ile yayımladığı bu sözlüklerin ilkinde 2500; ikincisinde ise 1000 söz yer almaktadır. “Rus misyonerlerden derlediği sözleri, öğretmen olarak çalışan Muhametgalim Kuvatov’un da yardımını alarak hazırlamıştır.” (Agişev ve Zeynullina, 1996: VI). “Hem incili diğer halkların dillerine çevirmek hem de alfabe tesis etmek amacıyla başladığı sözlük yazma faaliyetlerinin bir sonucu olarak bu eserleri ortaya koymuştur.” (Latipova, 2013a: 3).

Baskir nyelvtanulmanyok. Szójegyzék, Pröhle V., Keleti Szemle, Budapest, 1903-1904.

Başkurt dili araştırmaları başlığını taşıyan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır: “1. Ses bilgisi (6 sayfa). 2. Şekil bilgisi (16 sayfa). 3. Sözlük (44 sayfa). Başkurtça sözler, Macarca Latin harfli transkripsiyonla verilmiştir ve Başkurtça sesleri tanımlamak için 36 harf kullanılmıştır. Sözlük içerisinde 1494 sözün kısa Macarca karşılıkları verilmiştir. Bu sözlerden 220’si Arapça, 110’u Farsça ve 30’u Rusça kaynaklıdır. Pröhle, alıntı şekillerin başına kısaltmalar vererek kaynağını belirtmiştir. İçerik olarak da at yetiştiriciliği, renk adları gibi doğa ve geçim unsurlarına yer vermiştir.” (Latipova, 2013b: 76-77).

1.1. Sovyet Döneminde İki Dilli Sözlükler

Russko-Başkirskiy Slovar, Karimova G. R., Ufa 1942//Moskva 1954.

Aslında eğitime hizmet etmesi amacıyla hazırlanan bu sözlük, temelde iki dilli sözlüklerin niteliklerini göstermektedir (BRS II: VII).

Russko-Başkirskiy Slovar, Ahmerov K. Z., Baişev T. G., Bikmurzin A. M., Burangulov M. vd., Moskva, 1948, 958 s.

Sözlük, 40000 kelimelik içeriğe sahiptir. N. K. Dmitriyev tarafından redaktörlüğü yapılan eserin içerisinde kısa bir Başkurtça gramer denemesi de yer almaktadır.

Başkirsko-Russkiy Slovar, Ahmerov K. Z., Baişev T. G., Bikçurin E. M., Kayumova U. M., Seyergeliyev B. S., Teregulova R. N., Gosudarstvennoye İzdatelstvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey, Moskva, 1958, 804 s.

Yaklaşık 22000 madde başı söz içeren bu çalışmada, yazı dilindeki biçimlerin yanı sıra aynı kökten türetilmiş diyalektik unsurlara da göndermeler yapılmıştır. Madde başı ile ilintili söz grupları da alt madde başları olarak kalın karakterli harflerle işaretlenmiştir. Sözlükte Rusça kaynaklı sözlerin sayısı 4249’dur. Bu oran, sözlüğün toplam hacminin %19,3’üne karşılık gelmektedir (Özşahin, 2016: 176). Rusça alıntılarının sayısının bu denli fazla olmasının sebeplerinden birisi, kimi alıntılarının hem isim hem de sıfat biçiminin sözlükte ayrı madde başları olarak değerlendirilmesidir:

analítik ‘analitik’ (*mat.* analiz yapan yöntem)

analítik ‘analitiçeskiy’ (*sıf.* analitik); **analítik ħimiya** ‘analitiçeskaya ħimiya’ (analitik kimya); **analítik yul mēnen ħüz yahav** ‘slovoobrazovanie po analitiçeskomu spósobu’ (analitik yol ile söz türetme) (Ahmerov ve Baişev, 1958: 41).

Her iki sözde de vurgu farklı yerlerde yer almaktadır. Nitekim sözlükte de vurguların yeri işaretlenmiştir.

Madde başlarının anlamı açıklanmamış; yalnızca Rusçadaki karşılığı verilmiştir. Bu durum, kültürel nitelikli bazı sözlerin Rusça karşılıklarının olmayışı nedeniyle tam olarak karşılanamadığını gösterir. Bu da sözlerdeki yan anlamların veya anlamlardaki nüansların tercüme sözlüklerde yansıtılamaması anlamına gelir ve kognitif yönden eksiklik göstermektedir. Bu tür açıklamalara yer vermeyip sadece kelime karşılıklarının verildiği sözlükler için ‘tercüme sözlüğü’ adlandırmasını kullanmanın yerinde olduğu görüşündeyiz.

***Russko-Başkirskiy Slovar*, Garipov T. M., İşbulatov N. H., Sayargaleyev B. S., Teregulova R. N., Yarullina U. M., Sovyetskaya Entsiklopediya, Moskva, 1964, 985 s.**

Yaklaşık 46000 sözden oluşan sözlük, K. Z. Ehmerov’un sorumluluğunda Ufa Dil, Tarih ve Edebiyat Enstitüsü tarafından hazırlanmıştır. Rusça çevirilerde yararlanmak üzere yaygın olarak kullanılan sözler verilmiştir.

1.2. Sovyet Dönemi Sonrası İki Dilli Sözlükler

***Russko-Başkirskiy Slovar*, Uraksin Z. G., Uraksin Yu. Z., Kitap, Ufa, 2007, 390 s.**

Bu çalışma daha önce yine Z. G. Uraksin tarafından 1994 ve 2002 yıllarındaki baskıların genişletilmiş üçüncü baskısını teşkil etmektedir. Eserin en başında Başkurt Kiril alfabesi, sonunda ise Rus Kiril alfabesi verilmiştir. Daha sonra sözlük kullanıcıları için bir kılavuz yer almaktadır. Ardından ise, kısaltmalar listesi gelmektedir. Temel anlamda gündelik ihtiyaca cevap verebilecek nitelikte olan eser, çeşitli yan anlamların ve alt madde başlarının da gösterilmesiyle daha da genişlemiştir.

***Başkortsä-Russa Russa-Başkortsä Mektep Hüzlëğë*, Aznagulov R. G., Kitap, Öfö, 2011, 608 s.**

İlk baskısı, 2007 yılında yapılan bu eserde yaklaşık 40.000 söz yer alır. Oldukça hacimli olan eserin ilk 302 sayfalık kısmı, Başkurtça-Rusça sözlük bölümünü teşkil etmektedir. Çeşitli alanlardan pek çok terim de madde başı olarak sözlüğe dâhil edilmiştir. Madde başlarının kullanımına dair ise herhangi bir örnek cümle bulunmamaktadır.

***Başkirsko-Russkiy i Russko-Başkirskiy Slovar / Başkirsko-Russkiy Razgovornik*, Usmanova N. G., Mir Peçati, Ufa, 2012, 159 s.**

İlk olarak 2005 yılında baskısı yapılan bu çalışma, okul sözlüğü olarak hazırlanmıştır. Başkurt alfabesinin verilmesinin ardından ilk altmış iki

sayfa Başkurtça-Rusça sözlük kısmını oluşturur. Ardından ise Rus alfabesi verilerek sözlüğün Rusça-Başkurtça kısmı veriliyor. 114. sayfadan başlayarak Başkurtça-Rusça konuşma kılavuzunun¹ da yer aldığı eser, sınırlı hacme sahiptir. Sözlük bölümlerinde madde başları için örnekler verilmezken, kimi madde başlarının yanında alt maddeler gösterilmiştir.

Russko-Başkirskiy, Başkirsko-Russkiy Slovar, Hisamitdinova F. G., Muhtarova A. M., İP Polyakovskiy Yu.İ., Ufa, 2014, 240 s.

Kısa bir ön sözün ardından Başkurt ve Rus Kiril alfabelerinin verildiği eserde ilk 124 sayfa Başkurtça-Rusça sözlük bölümünü teşkil etmektedir. Madde başlarında temel anlamın yanı sıra kullanım sıklığına bakılarak en çok kullanılan yan anlamlara sınırlı da olsa yer verilmiştir ve yine aynı madde başı içerisinde alt madde başlarının da anlamlarıyla birlikte verildiği görülmektedir. Bu eserde bilinçli olarak Rusça alıntı sözlere yer verilmediğini söylemek mümkün. Ayrıca eş sesli (omonim) şekiller Romen rakamları ile işaretlenerek verilmiştir. Diğer sözlüklerde olduğu gibi fiil şekilleri mastarlı biçimde yer almaktadır. Bunun neticesinde meydana gelen eş sesli şekiller de tür ayırımına bakılmaksızın omonim olarak kabul edilmiş ve numaralandırılarak ayrı madde başı olarak işaretlenmiştir:

ağiv I “течь, плыть (akmak, akış; yüzmek)”; **yılğa şep ağa** “река течет стремительно (nehir hızlı akıyor)”; **yeş ağa** “слезы текут (gözyaşı akıyor)”; **tübenen hıv ağa** “крыша протекает (çatıdan su akıyor)”.

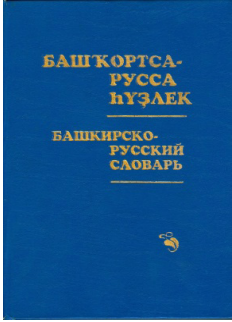
ağiv II 1. яд, отрава (zehir); **ķort ağivı** пчелиный яд (arı zehiri, apitoksin) **2. peren. (mec.)** злой, вредный (kötülük, zararlı).

Sovyet devrimine kadar Başkurtça söz varlığını doğrudan ve dolaylı olarak ele alan eserler, nicelik bakımından daha sınırlıdır. Ancak devrimin hemen ardından gerçekleşen yazı dili tahsis etme ve biçimlendirme süreci, söz varlığı çalışmalarına hız katmıştır. Bu bağlamda gramerler, sözlükler ve yazım özelliklerini gösteren çalışmaların yanı sıra eğitim materyallerinin de arttığı görülür.²

Başķortsa-Russa Hüzlĕk, Ağışev İ. M., Zeynullina G. D., İşbirzin E. F., İşmöhemetov Z. K., Küsemova T. H., Mircanova S. F., Sufyanova N. F., Töhfetullina V. J., Urazbayeva Z. G., Uraksin Z. G., Yarullina U. M., Russkiy Yazık, Moskva, 1996, 884 s.

1 Son dönemde konuşma kılavuzu olarak hazırlanan iki eser daha bulunmaktadır: İbrahimov G. D., *Türkçe-Başkurtça Konuşma Kılavuzu*, Türksoy Yayınları, Ankara 1996; Şayhulov A. G., Akilova M. F., Karimova Z. S., *Turetsko-Tatarsko-Başkirsko-Russkiy Razgovornik*, Gilém, Ufa 2014.

2 N. Poppe'nin *Bashkir Manual* (Bloomington, 1964) adlı eserinin sonunda Başkurtça-İngilizce bir kısa sözlük de yer almaktadır.

1958 yılında basılan Başkurtça-Rusça sözlük ile benzer özellikler taşıyan bu sözlükte 32000 söz bulunmaktadır. Alt maddelerle birlikte sözlüğün hacmi 40000 söz civarındadır. Bu eserde de Rusça sözlerin oranının arttığı ve sözlük içerisinde 6377 madde başının Rusça kaynaklı olduğu görülmektedir (Özşahin, 2016: 177).

Törökse-Başkortsı Başkortsı-Törökse Hüzlök, Zeynullina G. D., Başkortostan Kitap Neşriyetë, Öfö, 1996, 184 s.

Sözlüğün giriş kısmında ‘Türk dili üzerine kısa bilgi’ başlığı altında Türkiye Türkçesinin kısaca tarihi seyri verilmiştir. Bu bölüm, Z. Uraksin tarafından kaleme alınmıştır. Daha sonra ise, ‘Günümüz Türk Dilinin Fonetik Özellikleri’ başlığı altında Türkiye Türkçesindeki ünlü ve ünsüzlerin Başkurtçadaki seslenmelerine dair bilgi verilmektedir. Yine giriş bölümünde ‘Türk alfabesi’ başlığı altında Türk-Latin alfabesi ve bu alfabenin Başkurt-Kiril alfabesindeki karşılıkları gösterilmiştir. Madde başlarının karşılıklarının yanı sıra, alt madde başı şeklinde, ilintili söz gruplarının da verildiği görülür. Böylelikle, eserin hacmi biraz daha genişlemiştir:

ayran айран; **ayran içmek** айран эсеу айран içmek

az аз; **az miktarda** аз микдарза (һанда) (Zeynullina: 15)

Genel olarak verilen karşılıklar doğrudur. Ancak bazı misallerde, Başkurtçada var olan biçimlerin Türkiye Türkçesine birebir tercümeleri veya bu dilde kullanılmayan şekillerinin verildiği görülür.

azık азык **azık dükkânı** азык мағазины (Zeynullina: 15).

Rusko-Başkirsko-Turetsko-Angliskiy Slovar, Kaybışeva T. Y., Zagirova F. K., Biner İ., Mulyukov E. İ., Nauçnoye İzdateltsvo Başkirs-kaya Entsiklopediya, Ufa, 2002, 304 s.

3667 sözden müteşekkil bu sözlük çok dilli olarak hazırlanmıştır. Sözlükteki dizim, sırasıyla Rusça, Başkurtça, Türkçe ve İngilizce olarak verilmekle birlikte madde başları yan yana dizilmiştir ve her maddenin başına numara verilerek sıralanmıştır. Temelde Rusça üzerinden hareket edilmiş olup diğer dillerde bu maddelerin karşılıkları gösterilmiştir kısmı da bu dört dilde yazılmıştır ve yine bu dört dilin alfabeleri ön söz sonunda verilmiştir. Sözlüğün madde başı içeriğini oluşturan kısım ise üç bölüme ayrılmıştır:

Birinci bölüm, ilk 360 maddeyi içerir ve bu bölümde alfabetik dizim değil, tematik bir sıralama tercih edilmiştir. Belirtilen temalar ise, sırasıyla şöyledir: 1. Mevsimler, yönler, istikametler. 2. Zaman. 3. Değerli taşlar ve süsler. 4. Daire, mobilya. 5. Aylar ve haftanın günleri. 6. Kundura, hazır giyim. 7. Sebzeler, meyveler. 8. Mutfak eşyaları. 9. Yiyecek, içecek. 10. Aile. 11. Araç, yol. 12. Hayvanlar âlemi. 13. Otlar ve ağaçlar. 14. Renk. 15. İnsan. 16. Tabiat olayları. 17. Zamirler. 18. Sayılar.

Temalar altında verilen maddelerde kelimelerin anlam çeşitliliğine işaret edilmemiş yalnızca temel anlam gösterilmiştir.

İkinci bölümde maddeler 361. sözden başlayarak liste hâlinde sıralanır. Sözlükteki genel yükün burada olduğunu söylemek mümkün.

Üçüncü bölümde ise, her dil için ‘indeksli söz listeleri’ verilmiştir. Sözlüğün madde başlarının Rusça ile başlamasının yarattığı zorluk bu şekilde çözülmeye çalışılmıştır. Burada alfabetik olarak verilen sözlerin karşısına ikinci bölümdeki liste numarasına gönderme yapılmış ve sözlüğün diğer dillerdeki karşılıklarının rahatça tespit edilebilmesi sağlanmıştır.

2. Açıklamalı (Ansiklopedik) Sözlükler

Açıklamalı Başkurt sözlükleri Sovyet döneminde görülür. Ancak bu çalışmaların hacimleri oldukça sınırlıdır. Hacimli ilk Başkurt açıklamalı sözlüğü, Sovyet sonrası dönemdedir.

Başkört Lögetë, Vildanov G., 1924.

Eser içerisinde yalnızca doksan söz yer almaktadır (Baş-Ans 2016). Dönemine ait resmî büro terimlerinin alındığı bir çalışmadır. Başkurt sözlük biliminin ilk sözlüğü olarak kabul edilir. Ancak yapı ve metot bakımından sözlük ilkelerine uymaz. Bu uygunsuzluk da ilk sözlük iddiasını tartışmalı hâle getirmektedir.

Başkört Lögetë, Tahirov N., Öfö, 1926, 109 s.

Başkurtçanın özel anlamda ilk izahlı sözlüklerinden biri olan -kimi kaynaklarda da ilk sözlük olarak kabul edilen- bu eserde 900 kadar söz yer alır (Öner, 1999: 123). Söz malzemesini konuşma diline dayalı sözler oluşturmaktır. Ayrıca, eser içerisinde Başkurtça sözlerin yazımını gösteren kısa orfografik bir sözlük de verilmiştir. Diyalektik pek çok unsurun yer aldığı sözlük Arap imlası ile basılmıştır. Bu imlada Başkurt ses özelliklerinin yansıtıldığı görülür. Kimi misallerin altında örnek cümleler de kaydedilmiştir.

Başkort Tělñeñ Hüzleş I-II, Ağışev İ. M.; Biişev E. G.; Zeynullina G. D.; İşmöhemetov Z. K.; Kusimova T. H.; Uraksın Z. G.; Yarullina U. M.; Russkiy Yazık, Moskva, 1993.

Başkurdistan Bilim Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünce hazırlanan bu sözlük, içeriğindeki 55000 kelimelik madde başı ile Başkurtçanın en kapsamlı sözlüklerindendir. İki ciltten oluşan eserin ilk cildi, A-M madde başlarını; ikinci cildi ise, N-Ya madde başlarını içerir. Terim, ağız nitelikli sözlerle birlikte arkaik ve deyimlik sözler, esere dâhil edilmiştir. Bir taraftan da her maddenin yanı sıra; madde içindeki her anlam için ayrı ayrı misaller, edebiyattan, sözlü ürünlerden ve sürekli yayınlardan olmak üzere çeşitli kaynaklardan derlenmiştir. Alfabetik dizim esasında hazırlanan eserde, madde başlarının türleri ile alıntı madde başlarının kaynağı diller, kısaltmalar kullanılarak gösterilmiştir. Hatta alıntı sözlerin çıkış noktasından başlayarak hangi diller üzerinden geldiği sırayla verilmiştir. Omonim sözler de rakamlar verilerek ayrı madde başları hâlinde yer bulmuştur. Bir madde başının farklı söz türlerinde kullanılması durumunda ise, madde başının yanında Romen rakamları ile birlikte isim, sıfat, zarf gibi türlerini belirten kısaltmalar verilerek işaretlenmiştir. Bir sözün fonetik dallanmaları neticesinde meydana gelen ikinci; hatta üçüncü biçimleri de ayrı madde başı olarak gösterilmiştir. Ancak, bu sözlerde ilk şekle göndermeler yapılarak sözün anlamına yönlendirilmiştir.

Hežergë Başkort Ežebiy Tělñeñ Añlatmalı Hüzleş, Zeynullina G. D., Sirazetdinov Z. E., Sufyanova N. F., Urazbayeva Z. G., Uraksın Z. G., Resey Fender Akademiyahı Öfö Fenni Üzegñeñ Tariñ, Těl hem Ežebiyet İnstitutı, Öfö, 2004, 528 s.

1993 yılında Moskova'da yayınlanan iki ciltlik Başkurt sözlüğünden üretilen bu sözlükte, ağız unsurları, arkaik unsurlar ve fonetik çeşitlenmelerden kaynaklı unsurlar yer almamaktadır. Ayrıca, Rusça kaynaklı kimi sözlerin (*bk. avtomatçik* “1. Otomatik bir sistemde çalışan işçi. 2. Otomatik silahlı asker.”) yerine Başkurtçalaşmış (*bk. avtomatsı*) şekiller sözlüğe dâhil edilmiştir. Genel anlamda okul sözlüğüne evrilmiştir.

Başkort Tělñeñ Akademik Hüzleş I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-IX, (Redaktör: Hisamitdinova F. G.), Resey Fender Akademiyahı Öfö Gılmıy Üzegë Tariñ, Těl hem Ežebiyet İnstitutı, Zeynep Bişıva İşmñdegë Kitap Neşriyetë, Öfö 2011-2018.

On cilt olarak planlanan ve şu ana kadar dokuz cildi³ yayımlanan sözlük, alfabetik dizim esasında hazırlanmaktadır. Henüz tamamlanmayan

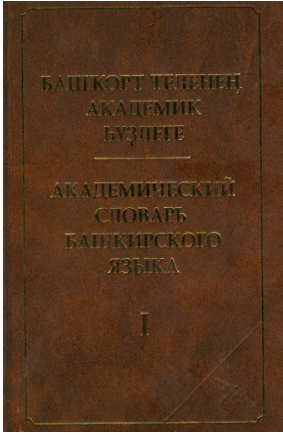
3 Ciltlerin içerdiği alfabetik başlıklar şu şekilde: I (A), II (B), III (B-İ), IV (Y-K), V (L-Ö), VI (K), VII (P-S), VIII (T), IX (U-Şç), X (I-Ya).

sözlükte, bugüne kadar edebî eserlerden, sözlü ürünlerden ve süreli yayınlardan olmak üzere üç milyon civarında söz işlenerek sözlüğün madde başları belirlenmiştir. Madde başları içerisinde diyalektolojik, izahlı, terim ve tematik türlerde hazırlanan yayımlanmış ve yayımlanmamış eserlerin içerikleri de sözlüğe dâhil edilmiştir. Kalıplaşmış arkaik şekiller ile etnonimlere de yer verilen sözlükte, kimi sözlerin fonetik varyantları ve diyalektik sözler de belirtilmiştir. Bazı sözlerde görülen ekli formlar, farklı bir anlam yüküne sahip değilse, sözlüğe alınmamıştır (-II, -DIKI, -Dağı ekli şekiller).

Sözlüğün en dikkat çekici özelliklerinden birisi ise; madde başlarının hemen yanında açıklama kısmından önce, ilgili maddenin Rusça, İngilizce ve Türkçe karşılıklarının da verilmiş olmasıdır. Bu yönüyle hem çok dilli hem de izahlı sözlük niteliği göstermektedir. Genel biçim olarak 1993 basımı açıklamalı sözlükle benzer özellikler taşımaktadır. Ancak burada fiil şekillerinin madde başında işaretlenmesinde sadece mastarlı biçim gösterilmemiş; ayrıca içerisinde gramatik biçim ile mastarlı şekil birlikte verilmiştir.

3. Dil Bilimi Sözlükleri

Başkort Têlênên Sinonimder Hüzlêğê, Uraksın Z. G., Başkortostan Kitap Neşriyete, Öfö, 1966, 272 s.

Eser, ‘Sinonimler Üzerine Genel Düşünceler’ başlığı altında sinonimlerin belirlenme ölçütleri ve kapsamı hakkında bilgi verilmesiyle başlar. İki bine yakın söz ve deyim grubu ile birlikte 490 eş anlamlı söz öbeği verilir. Buna ek olarak günümüzde eski sözler olarak nitelendirilen ancak sözlükte yer alan sözler de eş anlamlı söz grubu içerisinde veya madde başlarında gösterilir.

Eserin madde başı diziminde önce eş anlamlı söz grubu verilir. Sıralamada yazılan ilk söz, baskın söz olarak nitelendirilmektedir. ‘Baskın söz’ kavramından ise, üslup bilim yönünden mümkün olduğu kadar tarafsız olan söz, kastedilmektedir.

Ancak baskın sözün tespiti konusu kimi zaman zorluklar doğurur ve böyle durumlarda alfabetik düzen esas alınarak sözlüğün madde başı dizimi oluşturulur. Eş anlamlıların hepsi için Başkort yazar ve şairlerinin yanı sıra atasözleri gibi halk ürünlerinden de faydalanarak örnek cümleler verilmiştir.

Sözlüğün sonunda ise, alfabetik olarak bütün eş anlamlıların sırayla verildiği bir dizin yer almaktadır. Bu dizinde madde başı ve baskın olarak nitelendirilen sözler kalın olarak işaretlenmektedir. Ardından ise baskın

söz ile aynı anlam kümesi içerisinde bulunan sözler, sırasıyla yakın anlamlı, mecaz anlamlı ve eski (kullanımdan düşmüş) sözler olmak üzere listelenmiştir.

Başkort Têlênên Antonimder Hüzlêğë, Ehtemov M. H., Başkortostan Kitap Neşriyete, Öfö, 1973, 148 s.

Ehtemov, eserin giriş bölümünde ‘Başkurt Dilinin Antonimleri’ başlığı altında hangi durumlarda antonimliğin meydana gelebileceğini açıklar. Bu konudaki çeşitli fikirleri ifade eder ve bunlara örnekler vererek tartışır.

Madde başlarının verildiği sözlük kısmında ise, matbuattan ve edebî eserlerden derlediği beş bin kadar fişten örneklerle zıt anlamlı sözlerle misaller getirilir. Madde başlarında zıt anlamlıların ilişkili olduğu sinonimlere de işaret edilir. Birden fazla anlama sahip zıt anlamlıları da numaralandırarak ayrı ayrı gösterir:

Belekey¹

Büyüklüğü, derecesi, hacmi bakımından büyük olmayan.

Belekey²

Küçük yaştaki

Žur

Hacmi, derecesi, ölçüsü bakımından küçük olmayan.

Olo

Olgun yaştaki.

Her bir madde başının sıfatlık, zarflık gibi fonksiyonları da ilgili madenin sonunda belirtilmiştir.

Eserin sonuna zıt anlamlı çiftlerin alfabetik dizini ilave edilmiştir.

Başkortsä-Russa Sinonimdar Hüzlêğë, Usmanova M. G., Kitap, Öfö, 2011, 263 s.

Usmanova'nın bu çalışmasında Başkurtçadaki sözlerin Rusça karşılıkları verilmiştir. Kimi sözlerin oluşturduğu deyim yapılarının da gösterildiği eserde herhangi bir örnek cümle yer almamaktadır. Genel olarak Başkurtça-Rusça bir sözlük görünümünde olan çalışmada yer yer Başkurtçanın diyalektlerinde ki sinonimlere de işaret edilmiştir.

Başkort-Mongol Leksik Parallêlder Hüzlêğë, Vahitova A. G., Birskaia Gosudarstvennaya Sotsialno-Pedagogičeskaya Akademiya, Birska, 2008, 48 s.

Bu sözlük, Türk ve Moğol dilleri arasındaki yakın akrabalığın yanı sıra, ekonomik, siyasi ve askerî ilişkiler neticesinde söz varlığına yansıyan ortaklıkları göz önüne sermeyi amaçlayan bir çalışmadır. Temelde Başkurt lehçesinde yer alan paralellikler üzerinde durulmuştur. Yazarın da ifade

ettiği gibi bu eser, Başkurt lehçesinin Türk dili kaynaklı olarak addedilen leksik görünüşünün tek bir zeminden meydana gelmediğini göstermesi açısından önemlidir. Sözlük hayvanlar, bitkiler, aletler, yiyecek-ıçecek, insan ve hayvanların temel uzuvları, hayvancılık, doğa manzaraları, insanların fiziksel ve ruhsal durumları, akrabalık ilişkisi ile ilgili adlandırmalardan ve başka terimlerden, çeşitli fiil biçimlerinden oluşan bir tematik içeriğe sahiptir. Ancak sözlükteki madde başı dizimi, tematik olarak değil; alfabetik olarak yapılmıştır. İki sütun halinde verilen madde başı diziminde ilk sütunda Başkurtça biçim, diğer sütunda ise Moğolca biçim verilmektedir. Her paralel biçimin yanında da Rusça anlamlar işaretlenmiştir. Moğolca ve Başkurtça arasındaki bu ortak sözlerin anlam değişikliklerinin yönünün belirlenmesi açısından da bu çalışma oldukça yarar sağlamaktadır. Fiil şekilleri ise, eksiz biçimde gösterilmiştir.

Hežergë Başkort Tělěněň Paronimdar Hüzlēgë, İşbayev K. G., İşkildina Z. K., BR Ufa Poligrakombinatı, Öfö, 2013, 312 s.

“‘Paronim’ dil bilim terminolojisinde ‘bir sözün anlam olarak ilişkili bir diğer türevine verilen ad’ olarak veya ‘bir yabancı kelimenin adaptasyonu ile oluşmuş bir kelime’ şeklinde tanımlanmaktadır. 19. yy. ortalarında Grekçe kaynaklı *paronumon* (*para-* “yan” + *onuma* “ad, isim” biçiminden gelmektedir.” (OXD, 2016). ‘Paronim’ sözüne karşılık olarak Türk dil bilimi terminolojisinde ‘eş köklü’ terimi kullanılmaktadır (Karaağaç, 2013: 375-376) Sözlerin fonetik ve morfolojik dallanmalarının yanı sıra; alıntı sözlerin kaynak dil ve hedef dildeki fonetik çeşitlenmeleri de bu isim altında değerlendirilmektedir.⁴

İlk baskısı 2001 yılında yapılan bu sözlükte, yaklaşık iki yüz paronim/eş köklü öbeği ele alınmaktadır. Bu öbekler içerisinde beş yüzden fazla söze açıklama getirilmiştir. Açıklamalar içerisinde eş köklü öbeğindeki çiftlerden her birinin kökeni ve yapısı ile birlikte Rusça karşılıklarının da parantez içerisinde verildiğini görürüz. Ardından ise her bir unsurun söz dizimindeki (varsa deyim içerisindeki) ilişkisi, yeri belirtilmektedir. Eş köklü öbeği oluşturan her birim için yazılı ve sözlü edebiyattan, süreli yayınlardan ve konuşma dilinden örnekler verilmiştir.

Başkort Tělěněň Kışkasa Hüzyahalıš Hüzlēgë, İşbayev K. G., İşkildina Z. K., Kitap, Öfö, 2014, 552 s.

Söz yapımı sözlüğü niteliğindeki eserde yaklaşık olarak 33.500 söz ele alınmıştır. Alfabetik düzende oluşturulan çalışmada her bir harf içe-

⁴ Sovyet Rusya içerisinde ilk olarak ‘Rusça Paronimler Sözlüğü’ (Kolesnikov N. P., 1971) adlı eser ile bu çalışmaların başladığını görüyoruz. Ardından O. V. Vişnyakova (1984/1987), Yu. A. Belçikov ve M. S. Panyuşeva (1995) ile V. İ. Krasnıh (2003) tarafından çeşitli paronim sözlükler yazılmıştır (İşbayev-İşkildina, 2013: 5).

risindeki madde başlarına numara verildiği görülür. Madde başlarını kök biçimlerin oluşturduğu sözlükte, türetmede kullanılan ekler kalın şekilde işaretlenerek gösterilmiştir. Ayrıca bazı kök biçimlerle oluşturulan isim gruplarının da ilgili madde başı içerisinde verildiğini görmekteyiz.⁵ Madde başları içerisinde Rusça ve Rusça üzerinden olmak kaydıyla Batı dillerinden alıntı sözlerde de aynı yöntemler uygulanmıştır. Kimi sözlerdeki Batı dillerine ait morfolojik unsurlar da türetme özelliği olmasa bile Başkurt söz yapımı içerisinde değerlendirilmiştir. Eklenme esnasında yaşanan fonetik değişiklikler köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir. Söz varlığındaki eş sesli öbekler ise, ilgili madde başlarının yanında Romen rakamları kullanılarak işaretlenmiştir.

Başkurtçanın ek sıklığının ortaya konulması ve türetmede aktif olan eklerle dair sayısal verilerin ortaya çıkarılabilmesi açısından oldukça yararlı bir eserdir.

3.1. İsim Sözlükleri

Millî kültür ögesi olarak isimler sözlüğünün ortaya çıkışı, siyasi şartların artık uygun olduğu Sovyetlerin çöküş dönemine tesadüf eder. Sovyet sonrası dönemde millî kimlikteki en önemli gösterge olan kişi isimlerine dair bu çalışmaların artışı, yalnızca bir dilcilik faaliyeti değildir.

İşəmdər Donyahında. Başkort İşəmdərë Hüzləğë, Başkort hem Rus Təldərənde, Kusimova, T., Başkortostan Kitap Neşriyetë, Öfö, 1991, 192 s.

İki dilli olarak hazırlanmış bir isimler sözlüğüdür. Her sayfada iki sütun yer alır. Sol sütunda Başkurt Kiril imlası ile verilen isim Başkurtça olarak açıklanırken tam karşısındaki sağ sütunda ise Rus Kiril imlası ile Rusça açıklama verilir. Erkek isimleri, kadın isimleri, isim yapma sürekli olarak yararlanılan sözler ve ekler, isimlerin tarihi olmak üzere dört bölümden oluşur. Bu bölüm içerisinde kişi isimlerini üç başlık altında tasnif eder: 1. Tasvirî isimler. 2. Dilek isimleri. 3. İthaf isimleri. Son iki bölüm önce Başkurtça ardından Rusça verilir. Madde başları büyük harflerle kaydedilmiştir. Madde başının hemen yanında sözün ait olduğu dili belirten kısaltma ve ardından anlamları verilir. Birden fazla unsurdan oluşmuş birleşik bir kişi adı ise unsurlar arasına + işareti getirilir.

Başkort İşəmdərənëñ Megeneviy Hüzləğë, Töpeyev S. H., Başkort Entsiklopediyahı Gilmiy Neşriyetë, Öfö, 2010, 360 s.

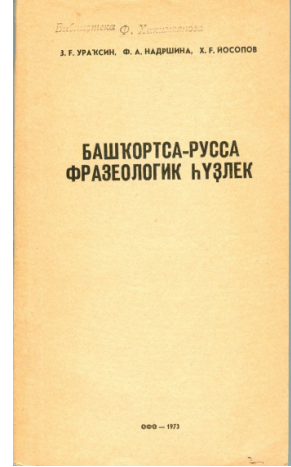
Başkurt kişi adları sözlüğü olarak hazırlanan eser, yazarın kırk yıllık birikiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Başkurdistan Cum-

5 Bu yöntem, daha önce A. N. Tihonov tarafından hazırlanan *Slovoobrazovatelny slovar russkogo yazıka (Rus Dilinin Söz Yapımı Sözlüğü, Moskova 1985)* adlı çalışmada kullanılmıştır.

huriyeti Evlendirme ve Nüfus İdaresi⁶ bünyesinde iki yıllık bir araştırmayla yeni veriler ve eğilimler üzerine araştırmalar da yaparak elli binden daha fazla ismi bir araya getirmiştir. Eser düzeninde her sayfada iki sütun görülür. İlk sütun Başkurt Kiril alfabesi ve açıklamasını; ikinci sütun ise, Rus Kiril alfabesiyle Rusça açıklamasını içerir. Madde başları, alfabetik sırada kalın karakterli ve büyük harflerle gösterilmiştir. Madde başlarının yanında sözün ait olduğu kaynak dilin yanı sıra; eskilik, küçültme, mecaz veya neolojik (ihya) niteliğini gösteren kısaltmalar bulunmaktadır. Tarihî şahsiyetlerden kaynaklı isimler ile mitolojik, etnografik karakterdeki isimlere dair açıklamalar verilmiştir. Eser, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm ‘erkek isimleri’ başlığını taşır. Yaklaşık 192 sayfalık bu bölümün ardından ‘kız isimleri’ verilmiştir. Eserin sonunda erkek ve kız isimleri için iki ayrı dizin oluşturulmuştur. Sözlük kısmına başlamadan önce verilen ‘isim oluşturmada sürekli görülen sözler ve ekler’ kısmı, Başkurt kişi isimlerindeki ek ve söz sıklığına dair önemli bir veridir.

Törki Sıganaklı hem Törki Elementlı Başkort İşemderë, Hisamitdinova F. G.; Töpeyev S. H., Kitap Neşriyetë, Öfö, 2006, 120 s.

Erkek isimleri, kız isimleri olmak üzere iki bölümden oluşan bu eser, yukarıda bahsi geçen Töpeyev’in sözlüğüne de kaynaklık etmiştir. Eserin girişinde II. Dünya Savaşı’na katılan Başkurdistan kahramanlarının hatıra kitabı adlı 24 ciltlik eserdeki tüm isimlerin alındığı bilgisi verilir. Ayrıca repressiya dönemi kurbanlarının anıldığı 6 ciltlik eserde yer alan isimler de dâhil edilmiştir. Eserde ele alınmasa da toplanan isimler, belli bir dönemin isim modasını da yansıtmaktadır. Yazarların girişte verdiği bilgiye göre isimlerin büyük bir kısmı, iki veya üç sözden oluşur. Eserde bu tür isimlerin her bir sözü için anlamlar ve o sözün hangi dile ait olduğunu gösteren kısaltmalar verilmiştir. Ayrıca isimlerin farklı biçimlerinin de ayrı madde başı olarak kaydedildiği görülür. Aynı zamanda bir halk bilimi âlimi olan F. G. Hisamitdinova’nın düştüğü anlaşılan kısa not ise ayrıca değerlidir. Hisamitdinova; kişi isimlerinde *ay*, *ak*, *bay*, *kara* gibi sözlerin metaforik anlamlarından yararlanmanın yanı sıra, bu isimlerde geçen *buldı*, *kilde*, *biržë*, *baqtı* gibi sözlerin de çocuğun dünyaya sağlıklı geldiğini açıklamak için kullanıldığını belirtir.

6 Kısa adı ile ZAGS (Zapis Aktov Grajdanskogo Sostoyaniya).

3.2. Atasözü ve Deyim Sözlükleri

Başkortsä-Russa Frazeologik Hüzläk, Uraksin Z. G., Nadrşina F. A., Yosopov H. G., Başkortostan Kitap Neşriyetë, Öfö, 1973, 168 s.

Büyük Başkurt deyimler sözlüğünün ilk kitabı olarak adlandırılmıştır. 2000 civarında deyim ve atasözünün ele alındığı çalışmada, madde başları Rusça olarak gösterilmiştir. Ayrıca anlam itibarıyla Başkurtça ve Rusça-daki birebir şekiller (*) işaretiyle madde başının önünde belirtilmiştir. Her madde için edebî eserlerden, süreli yayınlardan ve sözlü ürünlerden örnekler verilmiştir. Madde başında birden fazla fiille kullanım söz konusu olduğunda bu varyantlar, parantez içerisinde işaretlenmiştir. Sözlük bölümünden önce ‘deyimlik söz ilişkileri ve bunların temel işaretleri’ başlığı altında deyimlik sözlerin oluşum ve tespiti konusunda değerli bilgiler verilir. Deyimlik yapılar sıfat ise, sıfat şeklinde; isim ise, isim şeklinde gösterilmiştir. Fiil şekillerinde ise, mastarlı biçimde madde başları oluşturulmuştur.

Başkort Halık Meķelderë hem Eytëmdere Hüzlëğë, Ehtemov M. H., Kitap Neşriyetë, Öfö, 2008, 776 s.

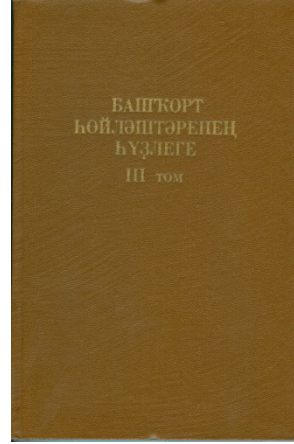
Ehtemov’un bu çalışması, yöntem ve içerik bakımından farklı bir yere sahiptir. Eserdeki dizim alfabetik sırayla yapılmıştır. Ancak burada deyimlik söz grupları veya atasözlerinin ilk harfine göre oluşturulan bir alfabetik dizim söz konusu değildir. Deyim ya da atasözünün içerisinde geçen (başta, ortada veya sonda olmasına bakılmaksızın) bir sözün alfabetik sırada madde başı olarak belirlenmesi ve bu sözün geçtiği diğer deyim ve atasözlerinin de aynı madde başı içerisine alınmasıyla oluşturulmuştur. Böylelikle bir madde başı içerisinde, o sözün geçtiği deyim ve atasözlerinden oluşan bir öbek meydana getirilmiştir. Deyim ve atasözlerindeki her bir kelime için ayrı madde başları oluşturulmuş ve buna bağlı olarak da bir atasözü veya deyim birden fazla öbek içerisinde yer almıştır. Madde başı ve dolayısıyla öbeklerin sayısı, 5926’dır ve genel itibarıyla tekrarlarla birlikte 60.000 kadar kelime sözlük içerisinde yer almıştır. Ehtemov, eserin sonunda tıpkı antonimler sözlüğünde olduğu gibi dizin vermiştir. İki tablo hâlinde oluşturulan bu dizinlerin ilki, atasözü ve deyimlerdeki sözlerin sıklığını gösteren istatistiksel bir sıklık dizinidir. Böylelikle, Başkurt atasözü ve deyimlerinde geçen sözlerin tematik çerçevesini de belirlemeyi kolaylaştıran bir imkân sağlamıştır. Örneğin ‘at’ kavramının yer aldığı 615, ‘akıl’ kavramı ile ilgili 208, ‘kadın’ kavramı ile ilgili 402 olmak üzere atasözlerinin sayısal analizini yapmıştır. İkinci tablo ise, frekansı en yüksekte en düşüğe doğru ilerleyen bir sıklık tablosudur.

4. Yazım Sözlükleri⁷

Başkort Têlênêñ Orfografiya Hüzlêğë, Sufiyanova N. F., İşmöhemetov Z. K., Başkort Ėntsiklopediyahı, Öfö, 2002, 353 s.

Başkurtça sözlerin yazım özelliklerini veren bu eserle Türkiye Türkçesindeki yazım kılavuzu çalışmaları tam olarak aynı görülmemelidir. Yalnızca sözlerin yazım şeklinin verildiği eserde, noktalama, kısaltma ve diğer yazım kullarına dair bilgiler yer almaz.

Sözlükte kullanım sıklığı fazla olan sözlerle birlikte terimler ve son dönemin süreli yayınlarından derlenen kelimelere yer verilmiştir. Madde başları, kalın punto ile ve çift sütun olarak düzenlenmiştir. Yanında ise, normal karakterde birlikte kullanıldığı ekler yer alır. Söz grubu niteliğindeki yapılarda da parantez içerisinde ikinci unsurlar gösterilir. Fiil şekillerinde madde başında mastarlı biçimler gösterilirken yanında yine parantez içerisinde mastarsız gramerlik biçimin verildiğini görmekteyiz.

5. Ağız Sözlükleri

Başkort Höyleşterênêñ Hüzlêğë, Meksutova N. H., Dilmöhemetov M. İ., Nezirgologov U. F., Gilmanova S. G., Gereyeva G. G., Başkortostan Kitap Neşriyetë, Öfö, I Tom 1967, II Tom 1970, III Tom 1987.

‘Başkurt ağızlarının sözlüğü’ başlığı altında hazırlanan eser, üç cilt hâlinde ayrı tarihlerde yayınlanmıştır. İlk cilt, doğu ağzını⁸ (Ey, Kızıl, Argayaş, Halyot, Miyes ağızlarını) (1967); ikinci cilt, güney ağzını (Dim, Urta Ural, İyik-Hakmar, Karizil ağızlarını) (1970) ve üçüncü cilt ise, batı ağzını (Perm, Kuybişev, Saratov, Sverdlev, Silebi, Orenburg bölgeleri ağızlarını)⁹ (1987) ele almaktadır. İlk ciltte, 8000 kadar ağız unsuru madde başı olarak verilmiştir. İkinci ciltte ise, söz unsurlarının derlenmesi ve sözlüğün yazımı, eş zamanlı yürütülmüştür. Bu ciltten itibaren madde başları-

7 Yazı dilinin tesisi ile birlikte orfografik çalışmalar da hız kazanmıştır. Özellikle, 1928 yılından itibaren Latin alfabesini kullanmaya başlayan Başkurt yazı dili, 1940 yılına kadar kullandığı bu alfabe için orfografik sözlüklere ihtiyaç duymuştur. Ardından ise aynı ihtiyacı Kiril alfabesine geçişte yaşamıştır. Bu duruma bağlı olarak devrimden sonraki yıllarda basılan orfografik çalışmalar şunlardır: *Başkort Yazın Koralı* (1924), *Başkort Têlê İmlehê* (1925), *Başkort Têlê Orfografiyahı* (1934), *Başkort Têlênêñ İmle Hüzlêğë* (Devletşin G. 1930), *Başkort Ezebi Têlênêñ Orfografiya Hüzlêğë* (1942), *Başkort Ezebi Têlênêñ Orfografiya Hüzlêğë* (1952), *Başkort Ezebi Têlênêñ Orfografiyahı* (1982) (Öner, 1999: 124).

8 Doğu ağzı, edebî dile de kaynaklık etmiştir.

9 Başkurt ağızları içerisinde en büyük coğrafi alanı batı ağzı oluşturmaktadır. Kimi çalışmalarda kuzey-batı ağzı olarak da adlandırılabilir.

nın Rusça karşılıklarının da verildiğini görüyoruz. Üçüncü ciltte madde başlarının yanında parantez içerisinde yayıldığı ağız bölgeleri verilmiştir. Geniş ağız bölgelerine yayılan kelimeler, standart yazı dilinin unsuru olarak kabul edilmiş ve bu sözlük içerisinde gösterilmemiştir. Ağız bölgelerinin verilmesinin ardından isim, sıfat gibi söz türlerine kısaltmalarla işaret edilmiştir. Sözlüğün sonunda materyallerin derlendiği köylerin listesi yer almaktadır.

***Başkort Tělněñ Diyalektarı Hüzlěğě*, Dilmöhemetov M. İ., Nezirgolo U. F., Sabiryenova S. G., Gereyeva G. G., Kitap Neşriyetě, 2002, 432 s.**

Halk ağzındaki Başkort söz varlığının derlenmesi ve incelenmesi çalışmaları 1923 yılında başlanmıştır. 1923 ve 1946 yılları arasında oluşturulan on dört bilimsel araştırma grubu bu doğrultuda çalışmış ve derlenen materyaller üzerinde raporlar yazılmıştır. Eldeki sözlük de hem bu materyalleri hem de *Başkort Höyleşterěññ Hüzlěğě* adlı eserdeki söz malzemesini kullanarak oluşturulmuştur. Esere dâhil edilen sözlerin seçimi de yine önceki üç ciltlik çalışma ile aynıdır.

6. Terim Sözlükleri¹⁰

1960 sonrasında özel sözlüklerin yazımına olan ilgi artar. Bilim ve teknolojinin hızla gelişmeye başlaması Sovyet leksikografisinde de bir değişime neden olur. Başkort leksikografisinde ise 1927-1960 arasında bu tür sözlüklere ilgi yüksektir. 1960 sonrasında bu ilginin belirgin biçimde kesildiği görülür. 2000'li yıllardan sonra ise ana dilde terminoloji meselesi yeniden önem kazanır. Buna bağlı olarak da pek çok alana ait terim sözlüklerinin sayısı hızla artar.

1990 sonrası yeni terimlere karşılıklar bulmak ciddi bir mesele olmuştur. Sözlükçüleri en çok meşgul eden meselelerin başında gelmiştir. Buna çözüm olarak da Batı alıntısına Rusça sıfatlık ekler getirilmesi, en çok

10 Ulaşamadığımız bazı terim sözlükleri ise şunlardır: Êş Atamaları (termindar) (G. Vildanov 1927), Başkort Těle Termindarı Hüzlěğě (1931), Russa-Başkortsa-Latinsa Meditsina Termindarı (M. N. Möhemeziyev, H. A. Ebdreşit 1935), Těle Termindarı (Z. Şakirov, U. Hösnı 1935), Russa-Başkortsa Matematika Termindarı (1949), Russa-Başkortsa Fizika Termindarı (1949), Russa-Başkortsa Hımiya Termindarı (1950), Botanika Termindarı Hüzlěğě (1952), Geografiya Termindarı Hüzlěğě (1952), Zoologiya Termindarı Hüzlěğě (1952), Urman Êşé Termindarı Hüzlěğě (1954), Russa-Başkortsa Başkortsa-Russa Yuridik Termindarı Hüzlěğě (1956), Russa-Başkortsa Avıl Hıcalığı Hüzlěğě (1961) (Öner 1999: 124-125). 2000 yılından sonra Başkortça yayımlanan terim sözlüklerinden bazıları şunlardır: Russko-Başkirsko-Latinskiy Slovar Botaniceskih Terminov (S. S. Hayretdinov 2002), Başkortsa-Russa Halık Meditsinası Termindarı Hüzlěğě (R. N. Kerimova 2005), Russa-Başkortsa Astronomiya Termindarı Hüzlěğě (V. S. Söleymanov 2009), Russko-Başkirsiy Slovar Pçelovodçeskih Terminov (F. G. Kuvandikov 2008), Êstetika Buynısa Russa-Başkortsa Kıskaç Añlatmalı Hüzlěk (T. İ. Yehüzin 2008), Kratkiy Russko-Başkirski Slovar İnoyazıcnıñ Zaimstvovaniy (T. M. Garipov vd. 2005), Russa-Başkortsa İktisadiy Termindarı Hüzlěğě (F. N. Garipov 2007), Russa-Başkortsa Tehnika Termindarı Hüzlěğě (A. N. Kuseyev 2003), Urıssa-Başkortsa hem Başkortsa Urıssa Ekologiya Termindarı Hüzlěğě (R. N. Hazıyeva 2008), Başkort Aş-Hıvzarı Termindarıñ Başkortsa-Urıssa Añlatmalı Hüzlěğě (F. S. Amineva 2002), Slovar Afiksialnıñ Morfem Başkirskogo Yazıkı (Z. G. Urazbayeva 2004), Slovar Muzikalnıñ Terminov na Başkirskom i Russkom Yazıkı (B. O. Abdullıbayev 2009), Ezebiyet Gılimé Hüzlěğě (G. B. Höseyinov 2006), Grammatika Hüzlěğě: Hüz Üzgeréşé (M. H. Ehtemov 2007).

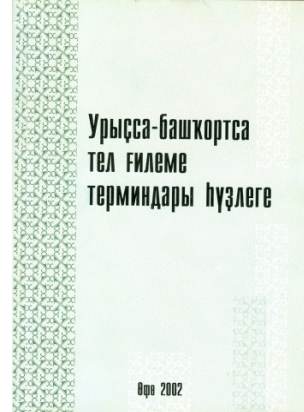
tercih edilen yöntem olmuştur. Özellikle +*çeskiy*, +*ny* (*agrotehniçeskiy*, *administrativny* vb.) biçiminde oluşturulan sözler, Başkurt lehçesinde bu ekler olmaksızın kullanılır. Bu durum sözün isim biçim varsa madde başında bir karışıklığa yol açar ve aynı kelime olmasına rağmen görev farkı olduğu için ayrı iki madde olarak sözlükte yer alır: *antikvar*¹ “antikacı”, *antikvar*²(*ny*) “antik, antika”. Bu karışıklık özellikle terim sözlüklerinde daha belirgindir.

Oftalmologiya Termindarınıñ Russa-Başkortsı Añlatmalı Hüzlögě, Aznabayev M. T., Ufinskiy Poligrafkombinat, Öfö, 2004, 111 s.

Göz hastalıkları (oftamoloji) terimleri sözlüğü olarak hazırlanmış bu çalışmada, Rusça terminolojinin karşısında özellikle Başkurt halk tababesinde kullanılan karşılıklar ile yeni terimleşmiş Başkurtça şekillerin verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra; bazı madde başlarındaki alt maddelerde göz dışındaki tıp terminolojisi de verilmiştir. Eser, sadece bir kelime listesinden ibaret olmayıp aynı zamanda kimi özel aparatlar/cihazlar ile hastalıklara dair fotoğraflar verilerek daha anlaşılır kılınmıştır. Karşılıkların genel itibarıyla ve tabii olarak Rusça terminoloji ile ortaklık gösterdiğini de söylemek gerekir. Yazar, tarafından kimi örneklerin diğer Türk lehçelerindeki karşılıklarının veya ortak biçimlerinin de kaydedilmiş olduğunu görüyoruz.

Urıssa-Başkortsı Těl Ğilēmě Těrmindarı Hüzlögě, Zeynullina G. D., Başkort Devlet Universiteti Neşriyetě, Öfö, 2002, 280 s.

Terim sözlükleri içerisinde yer alan dil bilim terimleri sözlüğü Rusçadan Başkurtçaya olmak üzere açıklamalı biçimde verilmektedir. İlk baskısını 1991 yılında gördüğümüz eserin ön sözünde Başkurtçadaki lengüistik çalışmaların başlangıcı ve terim sözlüklerinin ortaya çıkışı üzerine kısa malumatlar yer almaktadır.¹¹ 1920’li yılların sonundan başlayarak özellikle Başkurtça kökenlerden terimlerin meydana getirilmeye başlanması ve takip eden on yılın ardından 1930’ların sonu itibarıyla bu şekillerin yerine Rusça lengüistik terimlerinin kulla-

11 Zeynullina bu bölümde Başkurtça dil bilim terimleri sözlüğünün ilk olarak 1935 yılında Z. Ş. Şakirov ve U. Hösnî tarafından hazırlandığını aktarır. Dil terminolojisi için özellikle II. Dünya Savaşı’nın ardından daha fazla görüşün ortaya çıktığını söylemek mümkündür. N. K. Dmitriyev’in 1948 yılında yayımlanan *Başkort Tělě Grammatikahı* adlı eserin Kiyikbayev ve Harisov tarafından 1950 yılında tercüme edilmesiyle lengüistik terminolojinin gelişmesinde ve yerleşmesinde daha hızlı gelişmeler yaşanmıştır. Dmitriyev’in *Grammatičeskaya Terminologiya v Uçbnikah Rodnogo Yazıkı* (Anadili Ders Kitaplarında Gramer Terminolojisi), (1955) adlı eseri de sağladığı katkı bakımından oldukça değerlidir (Zeynullina, 2002: 5-6).

nılmaya başlanması neticesinde bu terimlere karşılıklar getirilmesi ve bir sözlüğün meydana getirilmesi zarureti doğmuştur.

Eserin sonuna doğru ise, ‘Başkurt Rusça Dilbilim Terimleri Sözlüğü’ başlığı altında ilk bölümün tersinden olmak üzere alfabetik biçimde gramer terimlerinin bir listesi yer alır.

Sözlük çalışmalarına baktığımızda 2000 yılından sonra ciddi bir artış olduğu fark edilir. Bunun sebebi ise, 1999 yılının Şubat ayında *Başkurdistan halklarının dilleri hakkındaki kanunun* kabul edilmesidir. Bu kanunla beraber, Başkurt ve Rus dili, Başkurdistan’da devlet dili olarak resmîleşti. Buna bağlı olarak da Başkurdistan’da yaşayan halkların dilinin korunması, öğrenilmesi ve geliştirilmesi üzerine bir devlet programı kabine tarafından yürürlüğe kondu. Bu gelişmelerden sonra, onlarca sözlük (terim sözlükleri başta olmak üzere) ile pek çok türde gramer çalışması yayımlandı.

7. Tematik Sözlükler¹²

Russa-Başkortsıa Ukıv-Ukıtv Tëmatik Hüzlëğë, Abubakirova Z. F., Abubakirov H. A., İzd. 3-e, ispr. i sdol., Öfö, 2010, 216 s.

Temel seviyede bir sözlük olarak hazırlanan bu eser, ‘insan’, ‘toplum’ ve ‘tabiat’ olmak üzere üç ana tema şeklinde tertip edilmiştir. Her ana temanın altında alt temalar yer almaktadır. Örneğin; ‘insan’ bilgisinin altında “milletler ve topluluklar, yaş/akrabalık bilgisi, yaşam, insan vücudu, dış görünüş/mizaç, yaşam gereksinimleri, ölüm, din/inanç, gelenek/töre, selamlama/danışma/dilek, anlaşıma/tartışma” olmak üzere on bir alt tema belirlenmiştir. ‘Yaşam gereksinimleri’ alt temasının da kendi içerisinde alt temalara sahip olduğunu görürüz. Burada ise, “yaşanılan yer, ev/barınak, alet/araç gereç, yiyecek/içecek, restorantta/kafede/yemekhanede, kılık kıyafet, süs/kozmetik, uyku” olmak üzere yedi alt tema verilmiştir.

İkinci ana temanın başlığı olan ‘toplum’ bilgisi içerisinde ise, “iş/hizmet, ulaşım, ekonomi, devlet/siyaset, hukuk, ordu/silah, posta/matbuat/telefon/telgraf, ticaret, güzellik/berber salonu, eğitim, kütüphane/bilim, kültür/sanat, edebiyat, sağlık, turizm/tatil, kültürfizik/spor” şeklinde on altı alt tema bulunmaktadır. Bunlardan ‘eğitim’ (‘yüksek ve orta öğretim kurumları, okullar’ olmak üzere) ve ‘edebiyat’ bilgileri (müze, sergi, müzik, tiyatro, sinema, televizyon ve görsel sanat/fotoğraf olmak üzere) alt temalara ayrılmıştır.

12 Tematik sözlük başlığı altında verebileceğimiz bir diğer çalışma ise şöyledir: *Başkurt Türkçesi Söz Varlığı* (2011), Özşahin M., Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir. Söz konusu bu eserde 1993 basımı izahlı Başkurt sözlüğü üzerinde çalışılmıştır. ‘Başkurt Söz Çözümlemesi’ ve ‘Başkurt Söz Bilgisi’ başlığı altında iki ana bölümde değerlendirilen söz varlığı, altmışın üzerinde temaya ayrılarak incelenmiş ve her tema için söz listesinin önünde değerlendirmelere yer verilmiştir.

Üçüncü ana tema olan ‘tabiat’ bilgisi, “evren/kozmos, mineraller/metaller, hayvanlar/kuşlar/balıklar/böcekler, bitki dünyası, hava durumu, tabiat manzaraları, zaman/mevsimler/aylar, haftanın günleri, zamanı belirlemek, zaman aralığı, gün/saat dilimi, sayı/hesap, yer/yön, renkler” şeklinde alt temalar içerisinde tasnif edilmiştir.

Söz varlığı bağlamında Başkurt yazı dilinde diyalektolojik unsurlar yer edinmeye devam etmektedir. Son dönemde pek çok diyalektolojik unsur, standart dilin sözlüklerine dâhil olmuştur. Bunun yanında Rusça bilgi akışının da devam etmesi ile birlikte söz varlığındaki Rusça kelime oranının yıllar içerisinde arttığı görülüyor (bk. Özşahin, 2016). Başkurt söz varlığının genel karakteri, tematik tasniflerde daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Pröhle’nin tasnifindeki ‘at yetiştiriciliği, renk adları, doğa ve geçim unsurları’ gibi bilgi alanları ile Vahitova’nın Başkurt ve Moğol dilleri arasındaki leksik paralellikleri gösterirken kullandığı hayvanlar, bitki, aletler, yiyecek-içecek, insan ve hayvanların temel uzuvları, doğa manzaraları ve akrabalık gibi bilgi alanları, aslında Başkurtçanın söz varlığındaki temel yükleri göstermektedir. Dilin işlevi, dünyayı ve doğayı detaylandırmak ve anlamlandırmak ise; Başkurtça, söz varlığı yönüyle bu işlevi fazlasıyla yerine getirmektedir.

Genel olarak sözlükçülüğün ve yazı dilinin gelişimine bağlı olarak Başkurt sözlükçülüğünün de zamanla ciddi yol aldığı görülür. 19. yy. da yazılan sözlükler çoğunlukla iki dilli sözlüklerdir. 20. yy.dan itibaren Başkurtçanın edebî dil olarak tesisi sonucunda açıklamalı sözlükler ve yazım sözlükleri yayınlanır. Yazı dilinin tesisi gerçekleştikten sonra dil bilimsel sözlüklerin yayınlandığı görülür. Terim sözlükleri ise yazı dili sürecinin ardından önce temel bilimlerde daha sonra ise diğer bilim veya sanat alanlarında oldukça yoğundur. İsimler sözlüğü gibi millî dünyanın daha belirgin yansıdığı sözlükler ise Sovyet sonrasında daha sık görülür. Nitekim daha 1991 yılında isimler sözlüğünün yayınlanması (bk. Kusimova, 1991) millî kimliğe yeniden dönüş çabasının bir göstergesi olmalıdır.

Kaynakça

- Agişev, İ. M. ve Zeynullina, G. D. vd. (1996). *Başkırtsa-Russa Hüžlök*. Moskva: Russkiy Yazık.
- Ahmerov, K. Z. ve Baişev, T. G. vd. (1958). *Başkırsko-Russkiy Slovar*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatelstvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.

- Benson, M. (1995). "A Step Forward in Russian Lexicography". *The Slavic and East European Journal*, Vol 39, No 3 Autumn, 431-435.
- Böhler, C. (2003). *Das russisch-deutsche Wörterbuch von Iwan Pawlowsky -eine metalexikographische Analyse-* München: Verlag Otto Sagner.
- Dubiçinskiy, V. V. (2008). *Leksikografiya Russkogo Yazıka*. Moskva: Flinta, Nauka.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Krasnıh, V. V. ve İzotov, A. İ. (2000). *Lingvistika - Yazık, soznaniye, kommunikatsiya*. Moskva: MAKSS Press.
- Latipova, R. M. (2013a). *Znaçeniye Perevoda 'Evangelıya' v İstorii Başkırskogo Literaturnogo Yazıka*. XXIX Mejdunarodnaya Nauçno-Praktičeskaya Konferantsiya: v Mire Nauki i İskusstva: Voprosı Filologii, İskusstvovedeniya i Kulturologii (23 Oktyabr 2013), Novosibirsk.
- Latipova, R. M. (2013b). "Znaçeniye Başkırsko-Vengerskogo Slovary V. Prohle V İstorii Başkırskogo Literaturnogo Yazıka". *Vestik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Filologiya. İskusstvovedenie*, No: 35 (326), 85, 76-78.
- Öner, M. (1999). "Tatar, Başkurt ve Kazak Sözlükleri". *Kebikeç*, 7-8, 115-129.
- Özşahin, M. (2016). *Başkurtça-Rusça Sözlüklerde Rusça Alıntılara Dair Bir Analiz*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: Uluslararası İdil Ural Çalıştayı-II (16-17 Ekim 2015) Bildiri Kitabı, Kırklareli Üniversitesi, 173-186.
- Sibagatova, R. Yu. (2011). *Osobennosti Razvitiya Leksikeskogo Sostava Başkırskogo Literaturnogo Yazıka v-1920-30-e gg. XX v.*, Vestnik Baskırskogo Universiteta Jurnal, No 3-1, Tom 16, Ufa.
- Unbegaun, B. O. (1971). "Soviet Lexicology in the Sixties". *Monograph Series on Language and Linguistics 22nd Annual Rounda Table, Linguistics: Developments of the Sixties – Viewpoints fort he Seventies*, Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Zeynullina, G. D. (2002). *Urıssa-Başkırtsa Tël Gılëmë Tërmindarı Hüzlëğë*. Öfö: Başkırt Devlet Universiteti Neşriyeti.
- Kagarmanov, G. G. "Leksikologiya". <http://bash.bashenc.ru/index.php/component/content/article/8-statya/7750-leksikologiya> erişim tarihi: 17.05.2020
- OXD, www.oxforddictionaries.com erişim tarihi: 20.04.2016

Extended Summary

The 19th century was a very productive period in terms of lexicography. General lexicography principles began taking shape with the 19th century. In addition, two main purposes were seen in dictionary writing, first of which was to know another language or culture and the second was to bring about public/nation identity. In recent years, the studies have outreached these basic purposes. Dictionaries have diversified in parallel with increasing knowledge and the needs of time.

Bashkir lexicology which have begun the 20th century is studied as two periods, namely as pre-Soviet and Soviet. Before mentioning the examples in these periods, it is necessary to give knowledge about the short history of Russian lexicography which also forms the theoretical basis of Bashkir lexicography. The lexicography activities carried out after the establishment of the Russian Academy are mentioned. In the Soviet period, lexicography gains a new dimension. This period begins with an effort to create a standard Russian language. Spread of education can also be seen as one of the most important reason for this standard written language requirement. After World War II, interest in explanatory dictionaries increased. As in the 19th century, a desire to create modern languages arises. Lexicology in 19th century diverts from explanatory dictionaries to creative modern literary language. Lexicology in 20th century heads towards academic dictionaries. In Soviet lexicography, the principles in S. I. Ojegov's dictionary are accepted as explanatory dictionary principles. Ojegov principles are also used in vocabulary studies of the Soviet peoples. Of course, since these principles are based on the vocabulary of the Russian language, inconsistencies are observed in the application of the principles to Turkish peoples' dictionaries. Some researchers evaluate dictionaries in two groups, lexical and non-lexical. In general, it is seen that Bashkir dictionaries are also lexical dictionaries. It is clear that there are deficiencies in dictionary types in the fields of abbreviation, frequency, correct usage (orthography). Only examples of idiomatic dictionaries are seen in non-lexical dictionaries. These also have begun to be published after the 1960's.

Dictionaries containing 19th and 20th century Bashkir vocabulary are evaluated under seven headings. The first title is bilingual dictionaries. Under this title, five pre-Soviet studies are presented. In addition, there are two subtitles, Soviet period and post-Soviet. A few words in some dictionaries are given as examples. Until the Soviet revolution, the works that dealt directly and indirectly with the Bashkir vocabulary are more limited in quantity. However, immediately after the revolution, the process of allocating and developing the written language increased the studies of vocabulary. Accordingly, grammars, dictionaries and orthographic studies as well as educational materials rapidly increase. Apart from the Bashkir-Russian or Russian-Bashkir dictionaries, the publication of Bashkir-non-Soviet languages dictionaries appear in the post-Soviet era.

The second title is explanatory (encyclopaedic) dictionaries and five dictionaries have been analysed under this title. Explanatory Bashkir dictionaries

appear in the Soviet era. However, the content of these studies is very limited. The first comprehensive Bashkir explanatory dictionary coincides the post-Soviet era.

The third title is linguistic dictionaries. The six dictionaries published after 1960 are analysed. This title has two subtitles: anthroponomy dictionaries and proverbial/idiomatic dictionaries. Anthroponomy dictionaries were published in accordance with the post-Soviet political conditions. The two works are examined under the title of proverbial/idiomatic dictionaries.

The fourth title is orthographic dictionaries. This work, which gives the writing characteristics of the words in Bashkir, is not the same as the orthography works in Turkish. In the dictionary the words and terms with high usage frequency and words compiled from periodicals of the last period are included. In addition, other orthography works are mentioned in annotations.

The fifth title is dialectal dictionaries. The two studies are evaluated under this title.

The sixth title is term dictionaries. There is a high interest in such specific dictionaries between 1927-1960. This interest decreased after 1960's. After the 2000's, the issue of terminology in the mother tongue has gained importance again and the number of term dictionaries has increased rapidly. Under this title the two term dictionaries are examined and term dictionaries that cannot be reached are listed in the annotation.

The last title is thematic dictionaries. A study has been evaluated under the title. In the context of vocabulary, dialectological elements have taken place in standard Bashkir language. It has also increased the number of Russian words in Bashkir vocabulary.

Değerlendirme / Publication Review

OCAĞIMIZ SÖNMESİN*

Ayşe Ceylan GÜNEŞ**

Balkan göçleri hakkında mevcut çok sayıda ve çok farklı türlerde eserin olduğu bilinmektedir. Göç konulu romanlar içinde henüz tanıtılmadığı tespit edildiğinden bu kitabın tanıtımı yapılmak istenmektedir. Tanıtım sırasında betimleyici tanıtım tekniği kullanılacaktır.

Refik Özdek'in kaleme aldığı kitabın birinci basımı 1989 yılında yapılmıştır. Temin edilen kitabın kaçınıcı basım olduğuna dair bilgi kitabın içinde bulunmamaktadır. Kitabın kapağında sağ üst köşede, arkası dönük bir kadın ve adamla ortalarında bir çocuğun silueti vardır. Mavi ve siyah tonlarında bir kapak rengi seçilmiştir. Kitabın arka kapağında yazar bilgisi bulunmamakta, kısa bir tanıtım yazısı bulunmaktadır. Arka kapak yazısı şöyledir: “Bu kitap Balkan’dan Anadolu’ya özellikle 93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) esnasında ve sonrasında Bulgar, Sırp, Karadağlı, Yunan çeteleriyle Rusların vahşetinden kaçıp göç eden yüz binlerce insanımızın dramıdır. “Ocağın Sönmemesi” için bayrağın çekildiği yere doğru, öle-yite yürüyüşün hazin hikâyesidir.” Kitap roman türünde yazılmıştır ve yirmi bir bölümden oluşmaktadır. Her bölümün başında bölüm içinde birinin ağzından çıkmış özlü bir söz veya içeride geçen bir cümleden alıntı konulmuştur. Bunlardan birkaçı ile ilgili örnekler şunlardır: “Ayrılanı ayı, bölüneni börü yer (2. Bölüm)., Seçiniz: Ardınız ateş, önünüz derya (6. Bölüm)., Arpa, kepek aş imiş. Altın, gümüş taş imiş (8. Bölüm)., Bir göz

Geliş Tarihi/ Date Applied: 05.06.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 4.09.2020

Makalenin Künyesi: Güneş, A. C. (2020). “Ocağımız Sönmesin”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 373-376.

DOI: 10.24155/tdk.2020.153

* Refik Özdek (2005). *Ocağımız Sönmesin*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

** MEB, Öğretmen, ack_37@hotmail.com.

ORCID ID: 0000-0003-3607-6958

ağlarken öbür göz gülmez (13. Bölüm)., Ekmeğini yalnız yiyen yükünü dişi ile kaldırır (16. Bölüm).” Bu kısa sözler içeride geçecek olaylarla ilgili fikir veren ipuçları gibi seçilmiştir.

Kitap, bir göç romanıdır. Balkan coğrafyasında göç konusu bir dönem sıklıkla gerçekleştiğinden romana da konu olması muhtemeldir. Yazar Refik Özdek, Romanya Köstencelidir. Romanın bahsettiği göç eden insanlar da bugünün Romanya’sı o zamanın Osmanlı toprağı olan Tulçalılardır. Yazar kendi topraklarının göç hikâyesini okuyucuyla buluşturur. Roman kahramanları 93 Harbi’nden yirmi yıl önce Kırım’dan göçen, 93 Harbi nedeniyle tekrar göç etmek zorunda kalan Kırım Türkleridir. Kendilerini göçe zorlayan ise Rus ve komitacı Bulgar baskısının onların köklerini kazıma tehdididir.

İlk bölümde göçün kaçınılmaz bir şekilde gerçekleşeceği idrak edilir. İkinci bölümden itibaren yola çıkış başlar. Yirmi ve yirmi birinci bölümler göçün bittiği kısımdır. Ağırlıklı olarak göç süreci işlenmiştir. Kitapta göç izleği etrafında evden ayrılış, vatana kavuşma özlemi, aileyi kaybetmek, umut, heyecan, umutsuzluk, şüphe ve aşk duyguları yoğun bir şekilde sunulur. Göç yolcuları genellikle, kadınlar ve iri çocuklardan oluşur. Genç nüfusun savaşta olduğu vurgulanır. Erkekler genelde orta yaşlı veya yaşlı kimselerdir. Yolculuk boyunca kararları alan, koruyan, keşif yapan, düşmanla muhatap olanlar yine erkeklerdir. Kadın karakterlerle ilgili çok fazla ayrıntı verilmez. Romanın ana karakterlerinden Şevki Baba’nın eşi Saniye ve kızı Mesude bir de yolda torunları ölen Ayşe Nine ve Rasim’in annesi Elif Ana ile ilgili detaylar verilmiştir. Romandaki kadın ve erkek kahramanlar geleneğin taşıyıcısı ve aktarıcısı konumundadır. Romanda çocuklar ise genel olarak kadınlar gibi sessiz kahramanlardır. Tulça kafilesinin ardından köye yapılan baskında Ahmet isimli bir çocuk ölür. Göçte bulunan Kazım isimli bir çocuk da babasını öldüren komitacıardan birini kafasına taşla vurarak öldürür. Şevki Baba’nın oğlu Selim yol boyunca olgunlaşmasıyla, Rasim ve Mesude aşk bağlamında okuyucunun karşısına çıkarılır. Bütün kahramanlar yola çıkmadan önce kendi hâlinde, mutlu yaşayan köylülerken yolda kademe kademe savunma ve çarpışma gerçeği içinde gösterilir. Yolun zorlu şartları gereği küçük çocuklar ve kadınlar bile saldırı anında silaha sarılıp düşmana ateş edebiliyor hatta onları öldürebiliyorlardır.

Roman boyunca karakterlerin inişli çıkışlı ruh hâlleri ayrıntılı olarak anlatılır. Geri dönmek amaçlı çıktıkları yolculukta yolda yaşananlar, görülen manzaralar, derelerde çıplak ve tecavüze uğramış kadın cesetlerinin karşılmasına çıkması ve kışın çetinliği artık geri dönülmez bir yolculuk olduğunu hissettirir onlara. Ruh hâllerinde olan değişimler ve giderek yaşanan tükenmişlik olayların akışına bağlanır. Bunlara rağmen pes eden veya yoldan dönen hiçbir karakter yoktur. Genel anlamda vatana ve dinlerine bağlı kişilerdir. İki yüz yetmiş iki kişi olarak çıkan göç yolculuğu on kişiyle tamamlanır. Türlü zorluklara, açlığa, soğuğa, hastalığa ve tehdide göğüs germeyi başarabilen on kişi kahraman olarak yüceltilirken, ölenler şehit olarak addedilir. Türkler yolda karşılaştıkları yaya bir yolcuya düşman olduğunu sezdikleri hâlde az olan yiyeceklerinden hazırladıkları bir bohça uzatan gönlü bol kişiler olarak yansıtılır. Romanda düşmanı simgeleyenler Rus, Hristiyan ve Bulgar komitacılarıdır. Genel olarak yoldaki en büyük engeli oluşturan düşmanlar, sadece silahı olan savaşılar değil, acımasız, alaycı, zalim, tedirgin eden ve tuzakçı kişi ve gruplar olarak tasvir edilirler. Kitapta hayvanlar da aynı kitap kahramanlarının durumuna yakın verilmiştir. Yolculuğun olmazsa olmaz kahramanlarından biri atlardır. Ot mevsimi geldiği hâlde o otları yiyemeden köyü terk edişleri, yol boyunca zayıflamaları, karınları doyunca canlanmaları, sonuna kadar direnmeleri, hatta Rasim'in tayının yolculukta olgunlaşıp, üstüne semer vurulan, binilen bir at haline gelmesi bile insanlarla paralel ilerler, atlar insanlarla özdeşleştirilir. Ayrıca Tulça kfilesinin göç yolculuğunu diğer göç edenlerden daha iyi geçirmelerini sağlayanlar atlardır. Bunun dışında leylekler, çeçe böcekleri bahsedilen diğer hayvanlardır.

Kitabın zamanı, 93 Harbi zamanlarını işaret eder. Göç öncesi, göç esnası ve göç sırası olarak üç bölüm hâlinde bir zaman vardır. 1877 tarihi göçe çıkış tarihidir. Baharda başlayan yolculuk kışın biter, bu da neredeyse bir yılın yolda geçtiğini gösterir. Mevsim olarak bahar ve kış kullanılır, yaz ve sonbahar mevsimleri sezdirilir. Günün gündüz saatleri hareketli, gece daha durgun görünür. Ayrılık anında çok hızlı, yolda değişken, kavuşmaya doğru daha çok yavaşlayan bir zaman görülür. Kitapta kullanılan mekânlar; özel isimleri dışında ev, köy, cami, kilise, köprü, yol, istasyondur. Özellikle “ocak” hem ateş yakılan ocak hem de evi simgeleyen ocak olarak kullanılır. Mekânlar açık ve kapalı özellikte olup genellikle nasıl tahrip edildikleri, terk edildikleriyle sunulur. Mekânlar roman kahramanlarının duygularını harekete geçiren bir özelliktir.

Kitabın dil ve anlatımı oldukça sade, kelimeler ve cümleler gayet anlaşılırdır. Kitap okuma, anlama ve yorumlama açısından akıcıdır. Kahramanlardan bazıları Balkan şivesiyle konuşur. “A be bunlar bizim in-

sancıklarımız baksana! (s. 45), Ben gelirim Anadolu köyünden ve isterim gideyim Anadol köyüne... (s. 84)", Urun ha! Urun ha! (s. 242) gibi cümleler buna örnek verilebilir. Bir de "Rus" kelimesi roman kahramanlarının dilinde hep "Urus" şeklinde yer alır. Kitaba da adını veren ve aksi olursa silinip gideceklerine, yok olacaklarına alamet olan "Ocağımız Sönmesin" cümlesi sürekli vurgulanır. Bu cümle göç yolculuğundakiler için umut verici, direnç arttırıcı, amaç için onları kamçılayan âdeta sihirli bir cümledir. Bunun için de Kırım'dan beri sönmeyen ocaklarının közünü yanlarında taşırlar. Zaman zaman "Su uyur, düşman uyumaz (s. 51)., Her gecenin bir sabahı vardır (s. 146). Kendini kusursuz saymak gururu, günahların en büyüğüdür (s. 232). gibi atasözleri kullanılır. Detaylı ve çarpıcı anlatım, betimlemelerin kuvveti okuyucunun romanın içine daha kolay girmesine imkân verir niteliktedir.

Göçün ne çok zor bir iş olduğu, evden ayrılışın dayanılmaz sancıları tarihi gerçeklik içinde aktarılır. Saygı, tedbir, namus, iman, vatan, bölüşmek, paylaşmak, hastaya yardım gibi kavramlar; ne şartta olursa olsun esas amaçtan sapılmaması gerektiği, en umutsuz anlarda bile isyana yer olmadığı, inancın tam olduğunda maksuda erilebileceği ve aşk uğruna, ocakların sönmemesi uğruna insanoğlunun neler yapabilecek güçte olduğu gibi düşünceler yüceltilir. İhanet, düşmanlık, tuzak, zorunluluk gibi kavramlar çoğu yerde eleştirilir.

Kitap, anlatımı sayesinde Tulça halkıyla beraber yolculuğa çıkar gibi, onlarla yürür, onlarla öküz arabalarının üstünde sallana sallana gider gibi, üşüdüklerinde üşür, acıktıklarında acıkır, kayıplarında oradaymış gibi bir his yaratabilecek derinliktedir. "İnsanlar neden evlerini bırakıp gider?" sorusuna cevap verir özelliklerde bir kitap olan *Ocağımız Sönmesin*, göçe hazırlık ve göç sonrasıyla ilgili kısmının kısa tutulması sebebiyle o kısımlarla ilgili zihinde bir boşluk bırakmaktadır. Kitabın arka kapağında veya girişinde yazarla ilgili bilgi verilmesi uygun olacaktır. Çünkü kitabın anlaşılması veya yazar ve kitap arasındaki bağın sezilebilmesi için bu bilgiler gerekebilir.

Yitirdiklerimiz

DOÇ. DR. SEYİTNAZAR ARNAZAROV (1952 - 2020)

Berdi SARIYEV*

Maral TAGANOVA**

Gülnara KOLATOWA***

Seyitnazar Arnazarov, Türkmenistan Bilimler Akademisi yanında yer alan Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsünde yıllarca birlikte çalıştığım meslektaşım ve azimli bir iş arkadaşım.

İşten eve birlikte dönerdik, çünkü Aşgabat'ta ikamet ettiğimiz yerler de birbirine yakındı.

Seyitnazar Arnazarov; Devletmehmet Azadi Türkmen Millî Dünya Dilleri Enstitüsünde birlikte çalıştığım iş arkadaşım! Aynı bölümde çalıştık, Türkmen dili üzerine dersler verdik.

Seyitnazar Arnazarov ile Türkmenistan'dan yurt dışına (dost ve kardeş Türkiye Devleti'ne) çalışmak üzere birlikte aynı uçakta seyahat ettik. Beraberce Ankara'ya geldik ve hep birlikte hareket ettik. İkimiz de Eryaman'a yerleştik. Dil projesinde birlikte çalıştık.

1997 yılında çalıştığımız üniversiteler açısından ayrıldık. O Gazi Üniversitesinde işe başladı; ben de Ankara Üniversitesinde işe başladım. Ancak Eryaman'da komşu olarak yaşıyorduk.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 25.08.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 4.09.2020

Makalenin Künyesi: Saryiev, B., Taganova, M. ve Kolatowa, G. (2020). "Doç. Dr. Seyitnazar Arnazarov(1952 - 2020)". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 377-384.

DOI: 10.24155/tdk.2020.154

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, berdisariyev@gmail.com

** Doç. Dr., Türkmenistan Bilimler Akademisi, Mahtumkulu Dil, Edebiyat ve Milli Yazmalar Enstitüsü, Çağdaş Türkmen Dili ve Tarihi Bölümü Baş Uzmanı. Aşgabat-Türkmenistan. manyeje@mail.ru

*** TYA-nyň Magtymguly adyndaky dil, edebiyat we milli golyazmalar institutyny. Aşgabat-Türkmenistan [Türkmenistan Milli İlimler Akademisi, Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü] gulnarkalatova20@gmail.com

Pek çok toplantı, konferans ve etkinliklere birlikte katıldık. Birlikte konuştuk, birlikte dertleştik, birlikte tartıştık, birlikte barıştık...

O, tabiatı gereği yumuşak huyluydu. Güleç yüzlü, uyumlu ve zarif bir kişiliğe sahipti. Komşu olarak, arkadaş olarak, meslektaş olarak, onun yüksek sesle konuştuğunu, yüksek sesle bağırıldığını asla duymadım.

Çok kitap okurdu. Bana, onun ilk dostunu söyle veya göster deseler; “kitap” diye cevap verirdim ve kitabı gösterirdim. Gerçekten tam bir kitap kurduydu... Onda olmayan kitap yoktu, evin içinde kütüphane var desem abartmış olmam.

Kuşları pek severdi, hatta evinde de kuş beslerdi. Birlikte yürüdüğümüzde, bir kuş sesi duydu mu hemen seni durdurur, “İşittin değil mi deminki sesi, çok hoş sestir, filan kuşun sesi” diye belirtirdi.

Aşırı derecede futbol aşığıydı. Rus ve dünya futbolundan bahsedildi mi, kendini tutamaz ve mutlaka muhabbete dâhil olurdu. Oyuncuları ad ve soyadlarıyla tanırdı. Türkiye’de çalıştığı dönemde de Türk futbolunun hayranıydı.

Seyitnazar Arnazarov, Gazi Üniversitesinde birlikte çalıştığı iş arkadaşlarının hepsini dost bilirdi ve daima saygı gösterirdi. Bununla beraber onun dilinden düşürmediği bir dostu vardı. O da merhum Himmət Biray’dı. İkisi de birbirlerine derin saygı gösterirlerdi. Birlikte çalışanlar, hatta aile olarak birbirlerini ziyaret ederlerdi.

Seyitnazar’ın hayat hikâyesi ve yaptığı çalışmalar hususunda da kısaca şunları söyleyebiliriz: O hakikaten çok çalışkandı, ömrünü işine adanmış bir âlimdi. İş denildiğinde; yorulma, mazeret nedir bilmezdi.

Seyitnazar Arnazarov, 1952 yılında Türkmenistan’ın Ahal vilayetine bağlı Bäherden ilçesinde dünyaya gelir. İlk ve ortaöğrenimini burada tamamladıktan sonra 1969’da Mahtumkulu Türkmen Devlet Üniversitesinin Türkmen Filolojisi Fakültesine başlar. 1974 yılında üniversiteden mezun olan Arnazarov, Türkmenistan Bilimler Akademisinin Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsünde önce asistan, sonra da uzman olarak 18 yıl çalışır. 1982’de “Türkmen Türkçesinde Nutuk Fiilleri” başlıklı tezini savunarak filoloji bilim dalında doktor olur. 1992 yılından itibaren doçent olarak Devletmemmet Azadi Türkmen Millî Dünya Dilleri Enstitüsünde ders vermeye başlar.

“Ortak Türk Dili Yazı Projesi”ne katılmak üzere Türk Dil Kurumu ve Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA)’nın davetiyle 1994’te Türkiye’ye gelen Arnazarov, “Çağdaş Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri ve Sözlüğü” projesi kapsamında Türkmen Türkçesinin gramerini ve Türkmence sözlüğün bazı madde başlarını kaleme alır.

10 Aralık 1997 tarihinden itibaren Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü’nde misafir öğretim üyesi olarak çalışmaya başlar. Arnazarov, Türkiye’de bulunduğu sürede birçok akademik çalışmaya imza atar. 2002 yılında TÜRKSAV tarafından “Türk Dünyası Hizmet Ödülüne”, 2004 yılında ise Karaman Valiliği ve Türk Dil Kurumu tarafından “Türk Dili Ödülü”ne layık görülür.

Arnazarov evli ve altı çocuk sahibidir. Türkiye’de bulunduğu sırada pek çok kurultay, konferans ve sempozyuma iştirak edip bildiriler sunar. Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerlilik meselesi üzerinde birçok yazısı bulunan Arnazarov; Türkiye Türkçesinden Türkmen Türkçesine, Türkmen Türkçesinden de Türkiye Türkçesine birçok kitap ve makale aktarır. Bunlardan bazıları “*Türkiye Türk Edebiyatı (Tarih-Adlar-Metinler)*, Türk Ocakları, Eğitim ve Kültür Vakfı, Ankara 2002”; Doç. Dr. Nergis Biray ile birlikte Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmış olan “*Soltanşa Ataniyazov, Şecere (Türkmenistan Soy Ağacı)*, Ötügen, İstanbul 2010” gibi çalışmalardır.

Arnazarov ayrıca, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı’nın teklifiyle, Mehmet Soyman’ın “*Cep İlmihali*” (1996), Seyfettin Yazıcı’nın “*Resimlerle Namaz*” (1997), Lütfü Şentürk’ün “*İslam Dininde Haramlar ve Günahlar*” (1998), A. Topaloğlu’nun “*Ateizm ve Eleştirisi*” (1999), Lütfi Şentürk’ün “*İslam İnanç Esasları Akaid*” (2000), Mehmet Erdoğan’ın “*Gençlerle Söyleşi*” (2010) gibi birçok kitabı da Türkmen Türkçesine aktarır. Yine, Diyanet İşleri Başkanlığının yayımladığı *Diyanet Avrasya* dergisindeki makaleleri de Türkmen Türkçesine kazandırmıştır.

Ord. Prof. Dr. Muratgeldi Soyegov ile birlikte hazırladıkları Örnekli Türkmence Gramer (Türkmence Öğrenenler İçin) adlı çalışması, Prof. Dr. M. Fatih Kirişçioğlu ile Arş. Gör. Sümeyra Harmanda’nın editörlüğünde 2017 yılında Türkiye’de yayımlanmıştır. Bu kitapla ilgili olarak 2017 yılında *Gazi Türkiyat* dergisinin 21. sayısında Emrah Yılmaz tarafından bir tanıtım ve değerlendirme yazısı da yazılmıştır.

Seyitnazar Arnazarov, 2013 yılının Ekim ayından itibaren emekli olup Türkmenistan’a geri dönme kararı almıştır. Gazi Üniversitesindeki mesai arkadaşları aynı yıl Arnazarov’un makalelerini bir araya getiren bir kitap (“*Seyitnazar Arnazarov Makaleler*”. Hazırlayanlar: Hüseyin Yıldırım, Veli Savaş Yelok, Tuğba Bayrakdarlar, Soncağ Yay. Ankara 2013) hazırlayarak

meslektaşlarına ahde vefa örneği göstermişlerdir. Arnazarov'un makalelerinin topluca bir araya getirildiği bu eserde, ayrıca onun hayatı ve diğer eserlerinin bibliyografyası da verilerek Türklük bilimi araştırmacılarının istifadesine sunulmuştur.

Seyitnazar Arnazarov Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmakta olan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat* dergisinin de Yurt Dışı Temsilcilikler üyesidir.

Seyitnazar Arnazarov'un bilimsel çalışmalarına dair detaylı bilgiler Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Dr. Öğrt. Üyesi Soner Sağlam tarafından hazırlanmış ve *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları* (Editör: Prof. Dr. Ahmet Buran) adlı eserin 1. cildinde Ankara'da 2019 yılında yayımlanmıştır. Bu eserde Arnazarov'un çalışmaları; kitaplar, makale ve tebliğler ve çeviriler başlığı altında kronolojik olarak verilmiştir.

Ayrılık ile ilgili olarak başladığını bitirmek de zor imiş:

Bu ayrılık, evvela 2013 yılında Seyitnazar Arnazarov'un Türkmenistan'a temelli olarak dönmesiyle başlamıştı.

Nihai ayrılığın vakti ise; 23 Temmuz 2020, saat 07:00.

Hem uzaktan (Aşgabat'tan) hem de sabah erkenden gelen telefon sesi...

Şafak vaktinde gelen telefon sesinden kim ürpermez ki. Fakat yurt dışında yaşayanlar için bu duygu; hissedilen ürpertinin iki, üç kat fazlasına tekabül ediyor... Evet, bu telefon sesi maalesef Seyitnazar'ın ebediyete intikal ettiği haberini ulaştırdı.

Ailesine, sevenlerine ve Türk bilim dünyasına baş sağlığı diliyorum.

Ýatan yeriň yagty bolsun, Seyitnazar Mugallym!

Türkmen Diline Wepaly Hyzmat Eden Alym Seyitnazar ARNAZAROV*

Ömrüni türkmen dilini öwrenmäge bagyşlan alymlaryň içinde Seyitnazar Arnazarowa aýratyn orun degişlidir. Bu alym diňe bir türkmen diline degişli ylmy işleri bilen tanalman, eýsem türkmen dilini Türkiye Respublikasynyň Ankara şäherinde ýerleşýän Gazy uniwersitetinde okaýan diňe bir türklere däl, eýsem dünýäniň dürli ýurtlaryndan gelen talyplara türkmen dilinden ders berip, olaryň gowy hünärmen bolup ýetişmeklerinde bahasyna ýetip bolmajak uly işleri bilen dünýä türkologiýasynda meşhurlyk gazandy. Onuň Türkmenistanda we Türkiye Respublikasynda taýýarlan şagirtleriniň köpüsi özleriniň ylmy işlerini türkmen dilini öwrenmäge bagyşlap, alymlyk derejeleriniň eýesi boldular.

* Türkmen Türkçesi ile yazılan bu bölüm Gülnara KOLATOWA'ya aittir.

Alymyň terjimehaly hakynda “Türkmen dilçileri” diýen kitapda we 2019-njy ýylda Türkiýede neşir edilen «Türk dünýäsi türkologlary» atly ensiklopediýadan hem giňden tanyşmak bolar.

Biz hem ýakynda biwagt aramyzdan giden Seýitnazar Ärnazarowy ýatlap, gazetiniň okyjylaryny onuň ömri we döredijiligi bilen tanyşdyrmagy maksat edindik.

Alym Ahal welaýatynyň Bäherden etrabynyň Sünçe obasynda 1952-nji dünýä inýär. 1969-njy ýylda Bäherdende orta mekdebini üstünlikli tamamlap, şol ýyl Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen filologiyasy fakultetine okuwa girýär we ony 1974-nji ýylda üstünlikli tamamlayar. Şol 1974-nji ýylda-da Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynda zähmet ýoluna başlaýar. Oňa institutynyň häzirki zaman türkmen dili bölümünde filologiya ylymlarynyň kandidatlary B.Hojaýew, A.Borjakow, M.Soýegow dagy bilen işlemek nesip edýär. Seýitnazar ilki laborant, soň kiçi ylmy işgär we uly ylmy wezipelerinde on sekiz ýyl işledi. Şol döwürde ol «Türk dilleriniň günorta-günbatar toparynda hyýal aňladýan işlik formalary» diýen işini ýerine ýetirýär.

1982-nji ýylda Seýitnazar «Türkmen dilinde sözleýiş işlikleri» diýen temadan üstünlikli kandidatlyk dissertasiýasyny goraýar. Şol işinde türkmen, türkiýe, azerbaýjan we gagauz dillerini deňeşdirýär. Bu işi üçin ol filologiya ylymlarynyň kandidaty diýen alymlyk derejesine mynasyp bolýar. 1982-nji ýylda S. Ärnazarowyň bu işi «Türkmen dilinde sözleýiş işlikleri (deňeşdirme planda)» atly monografiýa görnüşinde neşir edilýär.

Ylmy işini pedagogik iş bilen üstünlikli utgaşdyrýar. Ol D.Azady adyndaky Türkmen milli Dünýa dilleriniň institutynda dosent wezipesinde türkmen dilinden sapak berýär. Onlarça talyplaryň türkmen dil bilimi ylmyna gelmegini gazanýar. Ol ýaşlara bilim bermegi jandan gowy görerdi, şol döwürdäki işdeşleriniň aýtmagyna görä, alym: “Her gezek talyplarym “Salam, mugallym!” diýip ýüzlenende, bir ýigdelýärim” diýip, ýürekden aýdan sözlerini ýatlaýarlar.

1994-nji ýylda Türkiýäniň Ankara şäherinde TIKa we Türk Dil Kurumynyň “Şärikdeş türk dilleriniň ýazuw proýektine” dilçi alym hökmünde işe çagyrylýar. Ol türkmen diliniň grammatikasyna we sözlükleri barada birnäçe makalalary ýazyp tabşyrýar.

Soňra 1997-nji ýyldan başlap, Türkiýäniň Ankara şäherindäki Gazi uniwersitetde dosent wezipesinde işleýär.

S. Ärnazarow Türkiýede ýaşayan wagty birnäçe ylmy işleri ýerine ýetirýär. Onuň çeken zähmeti üçin 2002-nji ýylda TÜRKSOÝ tarapyndan «Türk dünýäsi hyzmat baýragyna», 2004-nji ýylda bolsa, karama

wezipesine we Türk dili hyzmatdaşlygy (TIKA) tarapyndan «Türk dili baýragyna» mynasyp bolýar. Türkiýede köp sanly gurultaýlara, konferensiýalara we simpoziumlara gatnaşýar, türkmen diliniň inçe syrlaryny açyp görkezýän çykyşlar edýär we dilçi kärdeşleriniň gowy bahasyna mynasyp bolýar.

Seýitnazar terjimeçi hökmünde hem bellidir. Onuň terjimleri arkaly türk dilli okyjylar Soltanşa Atanyýazowyň “Şejere (Türkmenistanyň Şejere daragty)” atly kitaby bilen 2010-njy ýylda tanyşdylar.

Kitabyň türkmen muşdaklary üçin S. Ärnazarow Nihal Atsyzyn «Boz gurtlaryň ölümi» atly romanyny biziň ene dilimize terjime etdi. Mundan başga-da yslam dininiň aýratynlyklary düşündirýän kitaplarý ençemesi hem alym tarapyndan terjime edilip neşir edildi (Mehmet Soýmeniň «Jübi ylmy haly» (1996), Seýfettin Ýazyjynyň «Suratlar bilen namaz» (1997), Lütü Şentürkiň «Yslam dininde haramlar we günäler» (1998), A. Topaloguonyň «Ateizm we tankydy» (1999), Lütgü Şentürkiň «Yslam ynanjynyň esaslary» (2000), Mehmet Erdoganyň «Ýaşlar bilen Gürrüň » (2010) , «Dini Awresýa» žurnalyndaky makalalar).

Dilçileriň arasynda S.Ärnazarowyň akademik, filologiýa ylmylarynyň doktory Myratgeldi Söýegow bilen bilelikde taýýarlanan “Nusgaly türkmençe grammatikasy (Türkmençe öwrenýärler üçin)” atly Türkiýede çap edilen işleri uly abraýa eýe boldy.

Seýitnazar Ärnazarow 2013-nji ýylyň oktyabrynda dynç alyşa çykyp, Türkmenistana gaýdyp gelýär. Ol 2014-2015-nji ýyllarda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşiratynda redaktor, soňra baş hünärmen wezipelerinde işleýär. 2015-nji ýylyň aprelinden başlap, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň öňki Milli golýazmalar institutynyň türkmen diliniň çeşmeleri bölümünde, soňra ömrüniň soňky günlerine çenli TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň häzirki zaman türkmen dili we taryhy bölümünde esasy ylmy işgär wezipesinde işledi. Ol gijesini gündiz edip zähmet çekip, orta asyrlaryň beýik türkmen şahyry Hapyz Horezminiň “Diwanynyň” dil aýratynlygyna bagyşlanan ylmy işini ýazdy we institutda türkmen diliniň taryhyna degişli çapa taýýarlanan golýazma çeşmeleriniň hronologik yzygiderliligi boýunça görkezjini taýýarlady. Ol türkmen we türk dilleriniň umumylyklaryna bagyşlanan onlarça makalalaryny hem neşir etdirdi. Institutda işleýän ýaş ýigitlerdir-gyzlar üçin ýörite türkmen dilini çuňňur öwrenmek boýunça sapaklary gurnap, irmün-arman olar bilen ene dilimiziň kynçylyk döredip biläýjek meseleleriniň üstünde yzygiderli durup geçdi.

S. Ärnazarow 4 kitabyň, 50-ä golaý makalalaryň we 10 sany terjimäniň awtorydyr. Ol 50 ýyllap türkmen dil bilimine wepaly hyzmat edip, onuň

20 ýylyny Türkiýede bolup, biziň ýurtlarynyzyň arasyndaky dotluk-doganlyk gatnaşyklaryň ösmegine uly goşant goşdy.

Alym türkmen kärdeşleriniň ylmy makalalarynyň daşary ýurtlarda neşir edilmegine hem uly goldaw berdi. Mysal üçin, TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar institutynyň esasy ylmy işgäri, filologiýa ylmlarynyň kandidaty M.Taganowanyň “Mirasyň çemenleri” atly okyjylaryň uly gyzyklanma bilen internetden okaýan, Türkmenistanda neşir edilen kitaplar baradaky synynyň Türk dili kurumynyň žurnalynda neşir edilmegi hut S.Ärnazarowyň tagallasynyň netijesidir. Şeýle-de şol institutyň baş ylmy işgäri, filologiýa ylmlarynyň kandidaty Amanmuhammet Geldimyradowyň türkmen dilindäki wariantlaşma bagyşlanan makalasynyň Azerbaýjanda çap edilmeginde-de Seyitnazaryň kömegi uludyr.

Türkiýede bilim beren şagirtleri hormatly halypalary Seyitnazaryň türkmen dil bilimi boýunça ýazan işleriniň hemmesini bir ýere jemläp, olary türk diline terjime edip, ýörite kitap görnüşinde çapdan çykardylar. Bu bolsa olaryň öz halypalaryna goýýan hormatlarynyň bimöçberdigini görkezýär.

Durmuş Seyitnazar Ärnazarowy özüniň agyr synaglaryna sezewar etdi, alym olardan mertlik bilen geçip, ömrüniň soňky pursatlaryna çenli özüniň kärene, kitaba, güllere we guşlara bolan söýgüsini öz gelni Sona bilen ýetişdiren alty çagasyna, agtyklaryna hem ýüzlerçe şagirtlerine miras goýmagy başardy.

Seyitnazar işe ýüregi bilen berlen, kömek soranlarynda hiç haçan ýüzüni çytmaýan, elinden gelenini aýamaýan, kiçi göwünli, güler ýüzli we sada adam hökmünde kärdeşleriniň we tanyş-bilişleriniň ýüreklerinde orun aldy. Her gezek Seyitnazar Ärnazarowy ýatlanymyzda, onuň mähirden doly, biparh garamaýan gözli keşbi hakydamyzda janlanýar.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

ETİK SORUMLULUKLAR VE POLİTİKALAR

Yayın Etiği Beyanı: Yayınlama sürecine dâhil olan tüm tarafların (yazarlar, yayın kurulu ve hakemler) etik davranış standartlarına uygun karar vermesi gerekir. Yüksek etik standartları garanti altına almak için *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm taraflar için uluslararası standartlar geliştirmiştir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm tarafların bu standartlara uymalarını beklemektedir. En iyi yayın etiği standartları desteklenir ve yayın yanlış uygulamalarına (publication malpractices) karşı mümkün olan tüm önlemler alınır. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* yayıncı olarak, yayıncılığın tüm aşamalarında vesayet görevini son derece ciddiye alır, etik ve diğer sorumluluklarını kabul eder.

Yazarlar için Uluslararası Standartlar

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, bir makalenin tüm yazarlarından imzalı bir başvuru mektubu istemez ve yazarlara emir verici uygulamalarda bulunmaz. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne başvuran tüm yazarların uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yazarlar, yazılarının orijinal eserleri olduğunu onaylamalıdır. İntihal, uydurmacılık, sahtecilik, yinelenen yayın, veri üretimi vb. yasaktır.

Yazarlar araştırmaya katılanlara fiziksel ve yasal zarar vermemelidirler ve psikolojik istismarda bulunmamalıdır. Ayrıca yazarlar araştırmalarına katılanlara özel yaşama gizlilik ve anonimlik garantisi vermemelidirler.

Yazarlar araştırmayı destekleyen kişileri ya da kurumları (sponsor) tanımlamalıdır.

Yazarlar, makalenin daha önce yayınlanmadığını ve şu anda başka bir yerde yayınlanmak üzere değerlendirilmediğini onaylamalıdır.

Yazarlar, yazılarının oluşturulmasında kullanılan tüm kaynakları kaynak listesine eklediğinden emin olmalıdır.

Bir yazar yayınlanmış eserinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu keşfettiğinde, derhâl dergi editörünü veya yayıncısını haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle iş birliği yapmak zorundadır.

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması-çıkâr birliğiyle ilgili durumu *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirmelidir.

Yayın Kurulu için Uluslararası Standartlar

Editörlerin ve Yayın Kurulu üyelerinin Yayın Kurulu uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin editörünün ve yayın kurulu üyelerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yayın Kurulu, gönderilen tüm yazılara ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Yayın Kurulu, gönderilen yazılar için yayın kararları almaktan sorumludur.

Yayın Kurulu, okuyucuların ve yazarların ihtiyaçlarını karşılamak için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin kalitesini yükseltmek ve geliştirmek için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu bilimsel kaliteye ve orijinalliğe en üst düzeyde önem vermelidir.

Yayın Kurulu gerektiğinde düzeltmeler, açıklamalar, geri çekilmeler ve özürler yayımlamaya her zaman hazır olmalıdır.

Hakemler için Uluslararası Standartlar

Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra uluslararası hakemlik standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin hakemlerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Hakemler yazıya ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Hakemler, makalenin yayımlanmasını reddetmek için sebep olabilecek tüm bilgileri Editör Kurulunun dikkatine sunmalıdır.

Hakemler, makaleleri bilimsellik açısından değerlendirmelidir.

Hakemler, yazıları yalnızca özgünlüklerine, önemlerine ve derginin alanlarına uygunluğuna göre objektif olarak değerlendirmelidirler.

Hakemler, herhangi bir çıkar çatışması durumunda *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirimde bulunmalıdır.

Tüm yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından intihal programı kullanılarak intihal kontrolü altında tutulmaktadır. Yazarlar, öz-intihal dâhil, intihalden kesinlikle kaçınmalıdır. Benzerlik raporunun %18'i geçen sonuçlarının bulunduğu yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından yayımlanmayacaktır. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne gönderilen makaleler orijinal olmalı ve basılmamalı veya başka bir yerde yayımlanmaya sunulmamalıdır.

Editör, makalelerin yayımlanmasını belirlemek ve kötü niyetli davranışları (misconduct) önlemek için gönderilen makaleleri iyice kontrol eder. Bir araştırma kötü niyetli olarak tanımlanırsa, editörün ve hakemlerin geri bildirimlerine göre, yazının geri çekilmesinden veya düzeltilmesinden ilgili yazar sorumludur.

Onay Politikası

Yazar veya yazarlar etik ve yasal standartlara uymalıdır ve araştırmaya katılanlara aşağıdaki koşullar bildirilmelidir:

Araştırmınıza katılanlar, kendileri hakkında bir araştırma yapılacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmınıza katılanlar, katılımın gönüllü olduğu, katılmayı reddetmenin bir cezası olmadığı ve katılımcıların herhangi bir zamanda ceza almadan çekilebilecekleri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmınıza katılanlar, araştırmanızın amacı ve araştırmada izleyeceğiniz prosedür hakkında bilgilendirilmelidir.

Araştırmınıza katılanlar, araştırma ile ilgili soruların yanıtları için size ulaşabilecekleri iletişim bilgileri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmınıza katılanlar, işbirliği yapmayı kabul etmeleri durumunda onları etkileyebilecek herhangi bir risk ve rahatsızlık varsa katılımcılara bildirilmesi gerekir.

Araştırmınıza katılanlar, katılımın olası doğrudan yararlarının (örneğin makalenin veya bölümün bir kopyasının alınması) olduğu konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmınıza katılanlar, gizliliğinin nasıl korunacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Etik olmayan bir durumla karşılaşıldığında lütfen turkdunyasi@tdk.gov.tr adresine e-posta yoluyla bildiriniz.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

- Milletlerarası hakemli dergi olan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır.
- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*’nde Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihî ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan bilimsel yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.
- Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalı ve başka bir derginin yayım süreci dâhilinde bulunmaması gerekmektedir. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri yayımlanmamış ve derginin yayım ilkelerine uygun hâle getirilmiş olmak kaydıyla dergide yayımlanabilir.
- Derginin genel yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bununla birlikte çağdaş Türk yazı dilleriyle yazılmış yazılara ve İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça yazılara da yer verilmektedir.
- Yazının çağdaş Türk lehçelerinden birisi olması durumunda önce yazılan lehçede başlık ve özet, daha sonra Türkiye Türkçesi ile başlık ve özet, İngilizce başlık ve özet sıralaması yer almalıdır.

İnceleme Süreci

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*’ne gönderilen yazılar <https://yaysis.ayk.gov.tr/BasimYayin/> adresinde yer alan YAYSİS (Yayım Takip Sistemi) üzerinden gönderilmelidir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmamaktadır.
- Dergide kör hakem ilkesi uygulanmaktadır. Dergiye gönderilen makale, yayıma uygunluk açısından incelendikten sonra (Yayıma uygun görülmeyen makaleler sürece dâhil edilemez.) iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının birisinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Bu durumda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına üçüncü hakemin raporuna göre karar verilir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YAYSİS (Yayım Takip Sistemi) üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğinin sağlanması için makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.

Yayım Süreci

- İnceleyicilerden olumlu rapor alan yazılar Yazı Kuruluna sunulur. Yazı Kurulu gönderilen yazıları yayımlamamak hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Yayın Yönetmeni, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmayacak küçük düzeltmeler yapabilir. Yayımlanan yazılardaki ileri sürülen görüşler ve makalenin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- **Yazı Kurulu tarafından yayımlanması uygun görülen yazılar**, yazarlarından e-posta yoluyla alınmaktadır. Bu aşamada makale gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Gönderilecek makale dosyasını **internet sayfamızdan** indirebilirsiniz. Yazarlar, iletişim bilgilerini ve ORCID numaralarını “Ad SOYADI” bölümüne ekledikleri dipnotta belirtmelidir.
- Yazı Kurulu tarafından yayımlanması uygun görülen yazıların 700-1000 kelime arasında İngilizce ve Türkçe geniş özeti mutlaka olmalıdır.
- Dergiye gönderilecek yazıların Türkçe ve İngilizce ile en az 200, en fazla 250 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında verilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazılarda TDK *Yazım Kılavuzu*’na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
- Gönderilen yazılar yayımlansın yayımlanmasın geri verilmez.
- Dergide yayımlanan yazılara ilgili yönetmelik hükümleri çerçevesinde telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanmış yazılara Türk Dil Kurumu ağ sayfasındaki Yayınlar/Sürekli Yayınlar/*Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* bölümünden ve TÜBİTAK/ULAKBİM/DergiPark’tan ulaşılabilir.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ'NE
GÖNDERİLECEK YAZILARIN SAYFA DÜZENİ İLKELERİ

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne gönderilen yazılar YAYSİS (Yayın Takip Sistemi) ile gönderilmelidir. Yazılar bilgisayar ortamında Word yazım programı ile hazırlanmalı, yazılarla birlikte özel işaretlerin kullanıldığı fontlar da gönderilmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:
- Metin boyutu: 11 punto
- Dipnot boyutu: 9 punto
- Paragraf aralığı: 6 nk
- Paragraf girintisi: 0,6 cm
- Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm
- Satır aralığı: Tek
- Beş satırdan kısa alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; beş satırdan 40 kelimeyi geçen uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, blok hâlinde, 10 punto büyüklüğünde tek satır aralığı ile verilmelidir.
- Dipnotlar sadece açıklamalar için kullanılmalı ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
- Yararlanılan kaynaklar metin sonunda yer alacak Kaynakça bölümünde yazarların soyadı sıralamasına göre verilmelidir. Kurum ve kuruluş yayınları da bu alfabetik sıralamaya uygun bir şekilde yazılmalıdır.
- Dergimize gönderilecek makalelerde kaynakça ve atıf konusunda APA sistemi benimsenmiştir. Bu sebeple, gönderilecek makalelerin aşağıdaki kaynak sistemine uygun hazırlanması gerekmektedir:

Makale:

Gönderme:

(Gözyayın, 2001: 585)

Künye:

Gözyayın, N. (2001). "Atatürk Dönemi ile İlgili Almanya Dış İşleri Arşivindeki Belgeler-VII". *Türk Dili*, 599, 575-586.

Kitap:

Gönderme:

(Korkmaz, 1992: 45-48)

Künye:

Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.

İki ve/veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

Gönderme:

(Argunşah ve Güner, 2015: 88-91)

Künye:

Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Çeviri / Aktarma Eserler:

Gönderme:

(von Gabain, 1988: 35)

Künye:

von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Tez:

Gönderme:

(Mert, 2002: 45-46)

Künye:

Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de Hâl Kategorisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kurum Yayını:

Gönderme:

(TDK, 2011: 45-52)

Künye:

TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Genel Ağda Yer Alan Kaynaklar:

Genel ağ kaynakları yazının Kaynakça bölümünün en sonunda kaynağa erişim tarihiyle birlikte verilmelidir.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c6544b5e977f6.70749221 erişim tarihi: 13.02.2019

Yazarın Aynı Yılda Yayımlanan Eserleri:

Eserin Kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992a). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992b). *Grameri Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Tablo ve Şekiller

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1: ...

şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalımalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

Tablo sayfaya ortalımalıdır.

Tablo 1: ...

		xxx	xx
	xx	x	xx
	xxx	x	xx
xx	xx	x	xx
	xxx	x	xx

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1: ...

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalımalıdır.

Şekil sayfaya ortalımalıdır.

Bu ilkelere uygun olmayan yazılar değerlendirilmeyecektir.

